

દાદાસાહેબ, ભાવનગર.

ફોન : ૦૨૭૮-૨૪૨૫૩૨૨

૩૦૪૮૪૬

મહાભારત-કથા

આદિ, સભા, વન અને વિરાટપર્વ

ભાગ ૧લો

કરસનદાસ માણેક

મહાભારત-કથા

મહર્ષિ વ્યાસને પગલે પગલે

ભાગ ૧ લો

આદિ સભા વન અને વિરાટ પર્વ

યુગે યુગે જેમાંથી નવા અર્થ પ્રગટે અને નવી પરિસ્થિતિને અનુરૂપ માર્ગદર્શન મળી રહે એવાં સનાતન સાહિત્યમાં કદાચ સર્વોપરિ સ્થાને ભગવાન વ્યાસ પ્રણીત મહાભારત છે. એ મહાગ્રંથની કેન્દ્રવર્તી કથાનું યુગાનુસારી નિરૂપણ આપવાનો અહીં પ્રયત્ન છે. મહાભારતની આખી વાત, મૂળના જ કમે, અહીં રજૂ થાય છે. એ રજૂઆત આજની પરિભાષામાં અને શૈલીએ થાય છે, તો ય કથયિતવ્ય તો ભગવાન વ્યાસનું જ છે.

કરસનદાસ માણેક

પ્રકાશક :

કરસનદાસ માણેક
નચિકેતા પ્રકાશન
૧૩, દાદાભાઈ રોડ,
વિલા પાર્લા, (પશ્ચિમ)
મુંબઈ ૫૬ (As)

(C) કરસનદાસ માણેક

પ્રથમ આવૃત્તિ
ઓગસ્ટ, ૧૯૭૦

કિંમત :
અગિયાર રૂપિયા
ત્રણેય ભાગના સાથે અગાઉથી
સત્તાવીશ રૂપિયા

મુદ્રક :
શ્રી સ્વામિનારાયણ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ
વલ્લભ વિદ્યાનગર, જિ. ખેડા
(ગુજરાત)

ભારતીય સંસ્કૃતિનાં માનવમંગલ તત્ત્વો
જીવનમાં પુનઃ પ્રતિષ્ઠિત થાય
એ જ જેમની સૌથી મોટી ઝંખના છે
એવા

શ્રી મનુ સુબેદારને

સ-પ્રેમ સ-આદર

પ્રકૃતિકેરી પાળોને અનાયાસે અતિક્રમી
તમારી સંસ્કૃતિ-પ્રીતિ શત-સ્રોતે રહી રમી.

હે ભારતના ગાનારા !

હે ભારતના ગાનારા,
શ્લોકે શ્લોકે
શબ્દે શબ્દે
વહેતી અશ્રુધારા !

તેં માનવમાં દાનવ ગાયો,
દાનવમાં માનવનો જાયો :
માનવ ને દાનવના દાખ્યા
સેળભેળ સીમાડા !
હે ભારતના ગાનારા !

વિશ્વ મહાવટને તેં ગાયો,
સર્જનના નટને તેં ગાયો,
નટ ને વટના વિરાટ પટના
ઓ નટખટ વણુનારા !
હે ભારતના ગાનારા !

પ્રકૃતિની તેં લીલા ગાઈ,
તેં સંસ્કૃતિની દીધી દુહાઈ :
સત્યતણી શરણાઈ બળવી
ગુંજવિયા જગઆરા !
હે ભારતના ગાનારા !

વ્યક્તિ, કુલ, જાતિના ધર્મે :
રાજ-સમાજ-વિશ્વહિત-મર્મે :
કર્મયોગની અમર કથાઓ
સમરમહી ગૂંથનારા !
હે ભારતના ગાનારા !

સ્વાર્થોના નિર્ધૂણ સંઘર્ષો,
પરમ-અર્થ-ઉજ્જવલ આદર્શો,
આદર્શોના સંઘર્ષોને
દર્શનસર ઝીલનારા !
હે ભારતના ગાનારા !

પૂર્વરંગ

મહાભારત, રામાયણ, ભાગવત, ગીતા અને ઉપનિષદો બચપણથી જ મારા જીવનસંગાથીઓ બની ગયાં છે.

આ સદીના પહેલા દાયકાની વાત છે. કરાંચીના દાંડિયા બજારના નાકા પર દાદાની જથ્થાબંધ અનાજની વખાર. શાસ્ત્રી રેવાશંકર ગણપતરામ ભટ્ટ (પ્રવાસી સ્વપ્નદત્ત) એ જમાનાના કરાંચીના સર્વશ્રેષ્ઠ સંસ્કૃતવિદ્ વેદાન્તાબ્યાસી પૌરાણિક અને કીર્તનકાર. જેવા આમૂલ વિદ્વાન્ તેવા જ નિર્મલ જીવનવાન્. દાદાના એ સ્નેહાળ સમવયસ્ક અને શ્રદ્ધેય સન્નિવ્રત. એમના પ્રધાન નવ શ્રોતાઓ (‘નવ ગ્રહો’)માં દાદા અગ્રણી. વખારની પાસે જ આવેલા રણછોડરાયના મંદિરમાં શાસ્ત્રીજી રોજ રાતે ભાગવતની કથા કરે. દાદા ભાગ્યે જ એ સત્સંગ ચૂકે, અને હું ભાગ્યે જ દાદાની આંગળી ચૂકું. સમયપાલનની બાબત શાસ્ત્રીજી પૂરા પાશ્ચાત્ય. સાડા નવને ટકારે “અચ્યુતમ્ કેશવમ્” થાય. શ્રોતાઓ ધીરે ધીરે પોતાના ઘર ભણી રવાના થવા માંડે; અને હું નજીકમાં જ આવેલ બારનલના ચોક ભણી દોટ મૂકું, જ્યાં આગળ સૌરાષ્ટ્ર કે ગુજરાતમાંથી આવેલ કોઈ ને કોઈ માણભટ્ટ

વૈશંપાયન ઋષિ એણી પેર બોલ્યા ને સુણ જનમેજયરાય :
વિસ્તારી તુજને સંભળાવું અર્ણવ પર્વ મહિમાય !

અહો રાયજી સુણિયે !

—ના મંગલાચરણ સાથે હજારેક જેટલી જનમેદની વચ્ચે નરવા કંઠે મહાભારતની કથા કરતો હોય.

રાતના અગિયાર સાડા અગિયાર સુધી આ કથા ખુશીથી ચાલે. જેવો રંગ ! એકાદશી જેવો કોઈ ધાર્મિક દિવસ હોય તો બાર-સાડાબાર પણ વાગે. કથા પૂરી થતાં હું નજીકમાં જ નેપિયર રોડ પર આવેલ અમારા ઘર તરફ દોડું અને પથારીમાં દાદાની પડખે પડતાં વેંત ઘસઘસાટ ઝિંઘી જઉં. સ્વપ્ને આવે તો તે ય ઘટોત્કચના ને અભિમન્યુના, કીચકના ને ભીમના, દ્રૌપદીના ને દુઃશાસનના, કૃષ્ણના ને અર્જુનના, લાક્ષાગૃહના ને મચ્છવેધના, ને એવાં એવાં !

આત્મમુહૂર્તે દાદા ગિડે. ન્હાઇધોઇને દોઢ-એ માઇલ દૂર આવેલા લક્ષ્મી-નારાયણના મંદિરે ‘મંગલા’ના દર્શન કરવા ઉપડે. દાદી અને બા ઘંટીએ દળવા બેસે. ફોઇબા બાળમુકુંદની સોહામણી મૂર્તિ સામે પૂજન-પાઠમાં પરોવાય; અને હું ફોઇબાની સામે બેસીને પૂજનનો એ ઠાઠ માણું. ગુજરાતી પ્રેસનું ભાગવત અને પોથીઘાટની બાંધણીવાળી દેવનાગરી ટાઈપમાં છાપેલી પંચરત્ન ગીતા સાથે રોજ આત્મમુહૂર્તે શરૂ થતી ફોઇબાની આ શાનદાર પૂજથી જ મારી પ્રીતિ બંધાણી.

શૈશવ અને કૈશોર્યનાં ચાર-પાંચ વર્ષો આ ક્રમ ચાલ્યો હશે. એ અરસામાં અમારે ત્યાં શાસ્ત્રીજીની ત્રણ-ચાર સપ્તાહો પણ થઈ હશે. આસપાસ નજીકમાં જ રહેતા એમના બીજા ‘આઠ ગ્રહો’ને ત્યાં પણ એટલી જ સપ્તાહો થઈ હશે. એ બધી સપ્તાહોમાં હું ઉલટભેર હાજરી આપું. અધ્યાય-સમાપ્તિ વખતે “ધૃતિ શ્રીમદ્ ભાગવતે મહાપુરાણે દશમસ્કંધે પૂર્વાર્ધે પંચમે અધ્યાયઃ” એવા શબ્દોની સાથે વ્યાસપીઠની નીચે લટકતી ઝાલર પર મોગરી વડે ડાંગેલા વગાડવાનો અધિકાર તો જાણે મારા એકલાનો જ! સપ્તાહો દરમિયાન એક બે રાત શાસ્ત્રીજી ઊભા ઊભા ખાસસા દક્ષિણી પદ્ધતિથી કીર્તન કરે. તેમાં પણ મારી હાજરી તો હોય જ. માણુભટ્ટોની કથા એટલા દિવસ મોઢૂક, —મારા માટે. અંબરીષ, ચંદ્રહાસ, સુધન્વા, મયૂરધ્વજ, દધીચિ, વશિષ્ઠ, હરિશ્ચન્દ્ર આદિ પૌરાણિક પાત્રોનાં શાસ્ત્રીજી મોટેભાગે કીર્તન કરે. ‘પૂર્વરંગ’ અને ‘કથા’ એવા બે ભાગો તેમાં સ્પષ્ટ જુદા તરી આવે. ગીતો સ્વરચિત જ હોય. કરતાલ વડે તાલ દેતા જાય, સુમધુર કંઠે ગાતા જાય અને શ્રોતાઓ ઝીલતા જાય. વિવેચન અને કથાકથન શાસ્ત્રીજીનાં સુરેષ અને સચોટ-હૃદયદ્રાવક. કીર્તન-સમાપ્તિ પછી પ્રસાદ પણ પેટ ભરીને ખાઓ એટલો વહેંચાય.

પછી દાદાજીનું અવસાન થયું. શાસ્ત્રીજી નિવૃત્તિ લઈ વડોદરા પોતાને વતન વાનપ્રસ્થ થયા માણુભટ્ટો કૈંક કરાંચીમાં આવતા ઓછા થયા, અને કૈંક તેમનું સ્થાન રાત્રિ-વાચને લીધું. પણ હૃદયની ફળદ્રુપ ધરતી પર બાહ્યકાળમાં વવાયેલાં બીજો અંકુરિત પલ્લવિત થતાં રહે એવું વાતાવરણ શાળા અને કોલેજના મારા અભ્યાસકાળ દરમિયાન સરળતું જ રહ્યું. પૂ. પા. શ્રીમન્ નથુરામ શર્મા કરાંચીમાં અવારનવાર પધારતા અને પધારતા ત્યારે શહેરથી દૂરના ડાઈ ઉઘાનગૃહના રમણીય વાતાવરણ વચ્ચે મહિના-માસનું

એક જ્ઞાનસત્ર જ જાણે યોગ્ય રહેતું. ઘરની સામે જ સનાતન હિંદુ ધર્મ-સલાનું મકાન હતું તેમાં કોઈ ને કોઈ સાધુસંન્યાસીનાં પ્રવચનો કે વર્ગો ચાલતા જ રહેતા. થોડેક દૂર એક બાજુ થિઓસોફિકલ સોસાયટી, તે બીજી બાજુ આર્યસમાજ. બંનેમાં, જુદા જુદા દષ્ટિકોણથી, પણ એક જ સંસ્કૃતિ-પ્રશસ્તિનું કામ ચાલતું. એકમાં ઉપનિષદો અને મનનચિંતન ઉપર, તે બીજામાં યજુરાગ અને વેદાભ્યાસ ઉપર ભાર મૂકાતો. સંસ્કૃતનો નાદ તે બંનેપણથી જ લાગેલો, તે પૂ. શ્રી નાનાલાલ વૈ. વોરાની છત્રછાયામાં વધતો વિકસતો ગયો હતો.

૧૯૨૧માં કરાંચીની ડિ. જે. સિંઘ કોલેજ છોડીને અમદાવાદમાં ગાંધીજીસ્થાપિત ગુજરાત મહાવિદ્યાલયના ‘આર્યવિદ્યા’ સ્નાતક-વર્ગમાં જોડાયો તે પછીનાં બે વર્ષો શૈશવથી કૌમાર્ય સુધીનાં વવાયેલાં સંસ્કાર-બીજોના વિકાસ માટે આદર્શ અનુકૂળતા પૂરી પાડે એવાં બની રહ્યાં. એક તરફ ગાંધીજી અને પુરાણકાલીન દ્વીચિની તપોભૂમિ પર ખડો થયેલ એમનો આશ્રમ, બીજી તરફ વિદ્યાપીઠનું અને પુરાતત્ત્વમંદિરનું માતબર પુસ્તકાલય અને ત્રીજી તરફ વિદ્યારત અને વિદ્યાર્થીવત્સલ મહર્ષિ-સમકક્ષ અધ્યાપકવૃન્દ. ત્રિવેણીનો ધરાઈ ધરાઈને લાલ એ બે વર્ષ દરમિયાન લીધો.

વાંચન-શ્રવણની શરૂઆત, આમ, ઉપર ઉપરથી જોતાં, ધાર્મિક દષ્ટિ-કોણથી થઈ એમ લાગે; પણ મને સ્મરણ છે ત્યાં લગી એની પાછળ મારી પોતાની વૃત્તિ તે કેવળ રસાસ્વાદની, જિજ્ઞાસાતૃપ્તિની અને જીવન-પરિ-શોધનની હતી. હાઈસ્કૂલના ઉપલા વર્ગોમાં આવતાંની સાથે અંગ્રેજી ગદ્યપદ્ય સાહિત્યનો પરિચય થવા માંડ્યો. મેટ્રિકમાં ટેનિસનનું ‘ઇનોક આર્ડન’ અને ડિકન્સનું ‘ટેઇલ ઓફ ધ ટૂ સિટીઝ’ કરવાનાં હતાં અને કોલેજના પ્રાંગણમાં પગ મૂકતાંની સાથે અંગ્રેજી અને યુરોપીય સાહિત્યના અમૃતસાગરમાં મનભર મહાલવાનો લહાવો મળ્યો, ત્યારે એ બધાં પુસ્તકો વાંચવાની પાછળ જે દષ્ટિ હતી, તે જ દષ્ટિ, મહાભારત-રામાયણાદિના વાચન-શ્રવણ પાછળ હતી, અને આજ સુધી તે જ રહી છે; એટલું જ નહિ, પણ એ જ દષ્ટિ-પૂર્વગ્રહોથી મુક્ત કેવળ રસનિષ્ઠ દષ્ટિ, એ જ આવા ‘ધાર્મિક’ કે ‘સાંપ્રદાયિક’ લેખાતા સાહિત્યના પરિશીલન પાછળ હોવી જોઈએ એવી અનુભવે કરીને મારી માન્યતા બંધાઈ છે. આ સિવાયની બીજી કોઈ પણ દષ્ટિએ એ અંગ્રેજી વાંચતાં, અથવા સાંભળતાં, આપણે આપણી જાતને તેમ જ એ

અન્યોને બનને ધોર અન્યાય કરીએ છીએ એમ મને હંમેશા લાગ્યા ક્યું છે. બાઇબલ અને કુરાને-શરીફ પણ મેં આ જ દષ્ટિએ વાંચ્યાં-માણ્યાં છે; અને માત્ર સાંપ્રદાયિક દષ્ટિએ વાંચનારને એમાંથી જેટલું મળે તેથી ઘણું જ વધારે મને આ દષ્ટિએ વાંચતાં મળ્યું છે એવી મારી ખાતરી થઇ છે.

હકીકતમાં રસદષ્ટિ એ જ સર્વાંગી સર્વગ્રાહી અને અખંડ દષ્ટિ છે, જ્યારે ધાર્મિક કે સાંપ્રદાયિક કે પુણ્યોપાર્જક દષ્ટિ એ એકાંગી સંકુચિત અને ખંડ-દષ્ટિ છે. વળી એ બધા ગ્રંથો રચાયા છે પણ શબ્દશ્રવણને નજર સામે રાખીને, સાહિત્યિક દષ્ટિએ. “In the beginning was the word” બાઇબલ મંગલાચરણ કરતાં કહે છે: “and the word became flesh and the word was flesh.” અવ્યક્ત wordને વ્યક્ત કરનાર તરીકે જ fleshને જોવાનું છે. રામાયણ તો આદિ કવિની કાવ્યકૃતિ છે જ; પણ મહાભારત પણ ઇતિહાસ કે ધર્મશાસ્ત્ર કે પાંચમો વેદ કે એવું બીજું અનેક હોવા છતાં, તત્ત્વતઃ એક કાવ્યકૃતિ જ છે. મહાભારતકારે જાતે જ આ વાત નોંધી છે. પોતાની હવે પછી વ્યક્ત થનારી, શબ્દ-બદ્ધ થનારી, flesh રૂપે અવતરનારી કૃતિ માટે કાંઈ બાહ્ય શબ્દો લખીને મેળવવા વ્યાસજી બ્રહ્મા પાસે જાય છે ત્યારે તે “મેં એક કાવ્ય રચ્યું છે” એમ જ કહે છે અને બ્રહ્મા પણ

त्वया च काव्यम् इति उक्तम्

તસ્માત્ કાવ્યમ્ ભવિષ્યતિ ।

—એમ કહીને વ્યાસે પોતાની કૃતિ માટે પ્રયોજેલ કાવ્ય શબ્દ ઉપર પોતાની મહોર મારે છે.

એવા એ મહાભારત-કાવ્યના કાવ્યતત્ત્વને શક્ય તેટલું જાળવીને તેની આ કથા મેં ગદ્યમાં આલેખી છે. અનેક જટિલ જંગલો, રણો, ખેતરો. પહાડો, ખીણો, સરોવરો, સરિતાઓ, નગરો, ગ્રામો, મહર્ષિઓના આશ્રમો, રાક્ષસોના અમાનુષી અડ્ડાઓ, દેવો, યક્ષો, ગંધર્વોનાં કલ્પના-અદ્ભુત નિવાસસ્થાનો, અને પૈશાચી દશ્યો ખડાં કરતી યુદ્ધભૂમિઓ વચ્ચે થઇને વહેતા, અને ક્યાંક ક્યાંક તો મહામુશ્કેલીથી હાથ લાગે એવી રીતે નાની મોટી અનેક આડકથાઓ વચ્ચે અટવાઇ-ખોવાઇ જતા કથાતંતુને મેં મારી નજર સામે રાખ્યો છે. મહાભારતની કથા રમ્યાતિરમ્ય છે, પણ એવાં જ બહુ ક્યાંક ક્યાંક તો એથી યે વધુ રમ્ય એનાં ઉપાખ્યાનો

અને એનાં જીવનદર્શનો છે. બધું જ પીરસવાનો આગ્રહ રાખું તો આવા પચ્ચીસ ગ્રંથો તો સહેજે જ ભરાય. એટલે એ મોહ છોડીને કેવળ ‘કથા’ પર, – ‘story’ પર – મેં માફ ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું છે; અને તો પણ, આવા ત્રણ ભાગમાં આપવા છતાં ઘણે સ્થળે એને ઘણી જ ટુંકાવવી પડી છે. વ્યાસજીની કથનશૈલીની કાવ્યમયતાને સુવાંગ જાળવી રાખવાનો તો પ્રશ્ન જ નહોતો; પણ મહાભારતના આત્માને main word ને કયાંય આંચ ન આવે એની તકેદારી મેં યથાશક્તિ રાખી છે. એમાં હું કેટલે અંશે ફાવ્યો છું તે તો, અલખત્ત, અધિકારી વાંચકો જ કહી શકે. વ્યાસજી – કે હોમર – કે વાલ્મીકિ જો આપણા સમકાલીન હોત તો તેમણે પોતાને જે કે’ કહેવાનું હતું તે કાંઈ ત્રિ-ખંડી, સપ્તખંડી કે દશ-ખંડી નવલકથા વાટે જ કહ્યું હોત-જન પોલ સાર્ત્ર કે રોમાં રોલાંની માફક, એવી મારી માન્યતા છે; અને એ માન્યતાને આધારે જ મેં આ કથાની માંડણી કરી છે, અલખત્ત, વ્યાસજીને પગલે પગલે. આવી જ રીતે ભાગવતની, વાલ્મીકિ-રામાયણની અને ગાઢબલની કથા પણ સહૃદય જનતા-સુલભ બનાવવાની મારી ધારણા છે. ઉપનિષદો અને પુરાણોની કેટલીક વાર્તાઓને તો મેં ચાર નાની નાની પુસ્તિકાઓ દ્વારા રજૂ કરેલી જ છે, અને મહાભારત તથા હરિવંશને આધારે શ્રીકૃષ્ણના જીવનનું પહેલું સોપાન પણ ‘આર્યાવર્તનો લોકનાયક’ એ નામે તૈયાર કરેલ છે. બીજાં બે સોપાનો ‘પાર્થસારથિ’ અને ‘યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ’ તૈયાર થતાં શ્રીકૃષ્ણની સમગ્ર જીવનકથા (કૃષ્ણની આસપાસ રચાયેલી નોવેલ નહિ, પણ કૃષ્ણની આધારભૂત જીવનકથા Biography) આલેખાઈ રહેશે.

x x x x x x

વર્ષોથી મગજમાં ઘોળાઈ રહેલી આ કથાને શબ્દબદ્ધ કરવાનું નિમિત્ત, અત્યંત આકર્ષક રીતે, ગુજરાત રાજ્યના માહિતીનિયામક શ્રી મણિલાલ શાહ બન્યા. એક વખતે પેટલાદમાં માફ કર્તીન હતું. મણિલાલ અધ્યક્ષ હતા. હું ખાસ એ એક જ કાર્યક્રમ અંગે મુંબઈથી પેટલાદ આવ્યો હતો. મણિલાલ પણ એ એક જ કામ માટે અમદાવાદથી પેટલાદ આવ્યા હતા. કર્તીન પછી પોતાનું અધ્યક્ષીય પ્રવચન પૂરું કર્યા બાદ અમદાવાદ પાછા ફરવા માટે તે મોટરમાં બેસવા જતા હતા, તે વખતે “અમારા ‘પંચાયત-રાજ’ માટે આવું કંઈક લખો તો?” તેમણે મને આમંત્રણ આપ્યું.

અને તે પછી બીજે જ મહિને આ મહાભારતકથા ‘પંચાયત રાજ’ માં

શરૂ થઈ અને શરૂ થતાંની સાથે લોકપ્રિય થઈ, અને એટલે જ તે પછી વર્ષો બાદ ‘પંચાયત રાજ’ બંધ થયું ત્યારે એને ‘ગુજરાત’ માં આગળ ચલાવવામાં આવી. ‘પંચાયત રાજ’ માં તો તે સચિત્ર આવતી હતી. આ પ્રસંગે શ્રી મણિભાઈનો તેમ જ કથાની મુદ્રણ-ચિત્રણ-માવજત ખૂબ લાવથી કરનાર તેમના ખાતાના ભાઈઓનો-અને બહેનોનો પણ-આભાર માની લઉં.

અને હવે જ્યારે એ ત્રણ ભાગોમાં અન્યસ્થ થઈ રહી છે, ત્યારે આવડા તોર્તિંગ પ્રકાશનની જવાબદારી એકલે હાથે ઉઠાવવાની હિંમત જે જે મિત્રોના ઉબ્બાભર્યા સહકારે પ્રેરી છે તે સૌનો પણ કૃતજ્ઞભાવે ઉલ્લેખ કરી લઉં. અગાઉથી ગ્રાહકો નોંધવાની યોજના પ્રસિદ્ધ થઈ કે તરત જ ગુજરાત-બૃહદ ગુજરાતમાં ડેરડેર વસતા મિત્રોએ એ કાર્ય ઉલટભેર ઉપાડી લીધું. પહેલ, એક વખતના મારા તેજસ્વી વિદ્યાર્થી અને અત્યારના મારા સ્નેહાળ મિત્ર, કરાંચીથી નિર્વાસિત થયા પછી જમખંભાળિયામાં ઠરી ઠામ અને પ્રશસ્ત-નામ થયેલ શ્રી પુરુષોત્તમ પ્રેમજી બદીઆણીએ કરી. મોરખીની આર્દ્રસ કોલેજના આચાર્ય જ્યાનંદભાઈ દવેએ એટલી જ ઉલટથી મોરખીનો સાથ મેળવી આપ્યો. રાજકોટના ‘સારથિ’ ના તંત્રી મારા પુત્રવત મિત્ર-જેમની સાથે ત્રણ પેઢીઓનો પ્રેમ-સંબંધ છે-મહેન્દ્ર વ્યાસ તો મારી સાથે પહેલેથી જ હતા. મુંબઈના મારા મિત્રો અને તેમાંય ખાસ કરીને કીર્તીનકેન્દ્રના મારા સહદ્રસ્ટીઓ-મુ. શ્રી રામભાઈ બક્ષી, મીટીબાઈ કોલેજના આચાર્ય શ્રી અમૃતલાલ યાત્રિક, મારી પ્રત્યેક જન્મજીને પોતાના માથે ઓઢી લેતા આઘડિયલ હાઈસ્કુલના આચાર્ય શ્રી નગીનભાઈ સંથેરિયા અને શ્રી હિંમત ઝવેરી અને બહેન પલ્લવી શેઠ... મારા પ્રત્યેક સાહસને પોતાનું સમજીને તેને વ્યવહારૂ બનાવવાની ચિન્તા કર્યા કરતા મારા પ્રેમજી મિત્ર શ્રી જગનલાલ લઘુભાઈ શાહ, છેલ્લાં દશેક વરસથી જેમની સાથે હું પ્રેમની સાંકળે સંકળાયો છું તે ચારુતર વિદ્યામંડળના સમર્થ સૂત્રધાર શ્રી એચ. એમ. પટેલ અને પ્રકાશન પરના આર્થિક બોજને હળવો કરવાના હેતુથી પૃષ્ઠદાન કરનારા સહૃદય સંભાવિતો- (જેમનાં નામ અન્યનાં છેલ્લાં પૃષ્ઠો પર અંકિત જ છે.)

પણ બધાં જ નામો ગણાવવા એસીશ તો સરતચૂકથી પણ કોઈ રહી જશે એને અન્યાય થશે ! હકીકત એ છે કે ઠેઠ કલકત્તા, ધનબાદ અને ઝરિયા સુધી કથાના આ સાદને એવી તો બુલંદ દાદ મળી કે થોડા જ વખતમાં “સારું થયું જે આપું કામ તેં ઉપાડ્યું : સાહિત્ય અને

સંસ્કૃતિ પ્રત્યે લોકોનો આટલો બધો સહભાવ છે, તે અન્યથા તને જાણવા શી રીતે મળત !” એવી લાગણી મારામાં જન્મી. મારી ષષ્ટીપૂર્તિ વખતે (આંદેક વર્ષ પહેલાં) અને કીર્તનકેન્દ્ર ટ્રસ્ટની સ્થાપના વખતે પણ (ત્રણેક વરસ પહેલાં) આવી જ લાગણી મેં અનુભવી હતી.

અને છતાં અન્ય પ્રગટ થઈ રહ્યો છે ત્યારે એક વાતનો વસવસો અત્યંત તીવ્રપણે અનુભવી રહ્યો છું. વસવસો અને બેાંઠપ બન્ને ! અન્ય માર્ચ-એપ્રિલના અરસામાં ગ્રાહકોના હાથમાં મૂકવાની ધારણા હતી, તેને બદલે ઓગસ્ટ થયો ! કોનો વાંક કાઢું ? માણસ મંત્રની બાબતમાં જેટલો સ્વાધીન છે, તેટલો તંત્ર અને યંત્ર બાબત નથી. બીજો અને ત્રીજો લાગ હવે નવેમ્બર ૭૦ અને ડિસેમ્બર ૭૧ માં આપવાની ધારણા છે પણ તે પણ પ્રકટ કરતાં હવે સંકોચ અનુભવું છું.

અંતમાં મારા પ્રત્યેની મમતાથી પ્રેરાઈને આ અન્યના પ્રૂફ-વાચનની કેટલીક જવાબદારી પોતાને માથે ઉલટાવેર ઉપાડી લેનાર વિદ્યાનગરની ટી.વી. પટેલ આર્ટ્સ કોલેજના પ્રાચાર્યશ્રી દિલાવરસિંહજી જાહેરનો હું અત્યંત ઋણી છું. પ્રૂફ-વાચન એ કેટલું કંટાળાભર્યું કામ છે એ તો જેને અનુભવ હોય તે જ જાણે. ઉપરાંત વિદ્યાનગરના જ સંસ્કૃતના અધ્યાપક શ્રી હરિપ્રસાદ જોષીનો પણ હું એવો જ ઋણી છું. શરૂઆતનાં ૭૨ પાનનાં પ્રૂફ તેમણે તપાસેલાં છે. અને મુદ્રણ-વ્યવસ્થા અંગેની દોડધામ પણ એમણે જ મૈત્રીભાવે કરી છે. સાથે સાથે અત્યંત કાળજીપૂર્વક હસ્તપ્રત તૈયાર કરવા માટે નચિકેતા કાર્યાલયના બહેન સુશીલા બેદાનો પણ અહીં સાભાર ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ.

હવે ફક્ત પાંચ જ નામ બાકી છે, જેમનો ઉલ્લેખ કર્યા વગર આ પૂર્વરંગ અધૂરો જ ગણાય. ‘અખંડાનંદ’ના તંત્રીભાઈ શ્રી ત્રિભુવનદાસભાઈ ઠક્કર અને તેમના મુદ્રણ-નિષ્ણાત પુત્ર શ્રી પ્રવીણભાઈ ઠક્કર, બન્નેએ પ્રકાશન જાણે તેમનું પોતાનું જ હોય એવો રસ એનામાં લીધો છે; ઉપરાંત મારા કરાંચી-સમયના બે સહૃદય મિત્રો-શ્રી ડાહ્યાલાલ કોટક અને શ્રી કાનજીભાઈ પરમાર જેમણે પોતાની હજાર જાતની જાનજો વચ્ચે મારા આ પ્રકાશન પાછળ ખૂબ સમય ગાળ્યો છે; અને છેલ્લે, લાસ્ટ બટ નોટ ધ લીસ્ટ, મારા મિત્ર, સુહૃદ અને સ્વજન પ્રા. શ્રી રતિભાઈ ખેતાણી, જેઓશ્રી દાયકાઓ થયાં મારા દરેક કાર્યમાં અત્યંત ઉમળકાભેર સાદ અને સાથ પુરાવી રહ્યા છે.

અનુક્રમ

૧. આદિપર્વ	૧
૨. સભાપર્વ	૧૩૫
૩. વનપર્વ	૧૭૦
૪. વિરાટપર્વ	૨૫૬

નારાયણ અને નર

નારાયણં નમસ્કૃત્ય નરં ચૈવ નરોત્તમમ્ ।
દેવીં સરસ્વતીં ચૈવ તતો જયમુદીરયેત્ ॥

“નારાયણને, નરોત્તમ નરને તથા દેવી સરસ્વતીને નમસ્કાર કરીને પછી જયનું આખ્યાન કરવું.”

જય એ મહાભારત ગ્રન્થનું ખીજું નામ છે. યતો ધર્મસ્તતો જયઃ એ મહાભારતનો સંદેશ છે. જયની સાચી વ્યાખ્યા આ ગ્રન્થ દ્વારા વ્યાસજીએ આપી છે, એ જોતાં પણ જય એવું એનું નામ સાર્થક છે. ભરતનાં સંતાનો એ એના મુખ્ય પાત્રો છે, એટલે આ ગ્રન્થને “ભારત” પણ કહેવાય છે. ગ્રન્થનાં અસામાન્ય વિસ્તાર તથા મહત્તા જોતાં એને મહાભારત નામ આપવામાં આવ્યું છે.

આ જયનું આખ્યાન રચતી વખતે એના રચનાર વ્યાસજીએ ત્રણ તત્ત્વોને દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખ્યાં છે: (૧) નારાયણને, (૨) નરોત્તમ નરને અને (૩) દેવી સરસ્વતીને. વાંચનારે તથા સાંભળનારે પણ એ ત્રણ તત્ત્વોને નજર સામે રાખવાં જોઈએ, -જો એ ગ્રન્થના વાચનશ્રવણમાંથી વધુમાં વધુ લાભ એને લેવો હોય તો.

આ ગ્રન્થ નારાયણને નજર સામે રાખીને લખાયેલો છે: વાચક-વિશ્વના અંતરમાં પોઢેલા પ્રભુને જગાડવા માટે લખાયેલો છે. આ માત્ર વાણીવિલાસ નથી. એને હેતુ છે; અને એ હેતુ છે, વ્યક્તિ વ્યક્તિના અંતરાત્મામાં પ્રસુપ્ત પડેલ પરમાત્માને જગાડવાનો.

આવી રીતે જોણે પોતાનામાં પોઢેલા પ્રભુને જગાડ્યા છે એ નર નરોત્તમ છે. અર્જુન એવો નરોત્તમ નર છે અથવા કહો કે એવો નરોત્તમ નરત્વનો સાધક છે. વાંચનાર દ્વારે તો તે અર્જુન જેવો જરૂર બની શકે છે, એવો એ બને એવી મહાભારતના રચયિતાની ભાવના છે. નરોત્તમ નરોના નિર્માણના હેતુથી જ આ ગ્રન્થ લખાયો છે.

મહાભારતની રચના આમ સપ્રયોજન હોવા છતાં, કાવ્યનું તત્ત્વ તેમાં નથી એમ નથી. મહાભારત એ માત્ર ધર્મગ્રન્થ નથી, માત્ર ઇતિહાસનું પુસ્તક પણ નથી. ઇતિહાસ આમાં ગુંથાયેલો છે એ વાત ખરી; ધર્મનું એમાં વિવરણ છે એ પણ ખરું; પણ તત્ત્વતઃ એ છે કાવ્ય. અને એટલે જ એના પરિશીલનમાંથી વધારેમાંથી વધારે રસ પ્રાપ્ત કરવા માગનારે એને એક કાવ્ય તરીકે જ વાંચવું જોઈએ. ત્રીજું તત્ત્વ—દેવી સરસ્વતીને મંગલાચરણમાં સંભારવાનો આ જ આશય છે. સરસ્વતીની સાધનાનો ઉદ્દેશ પણ નરને નરોત્તમ બનાવી, નારાયણ—અભિમુખ કરવાનો છે.

સર્પસત્ર

નૈમિષારણ્યમાં કુલપતિ શૌનકનો દ્વાદશ-વાર્ષિક (બાર વરસનો) સત્ર ચાલી રહ્યો છે. દેશને અને દુનિયાને ખૂણેખૂણેથી ઋષિઓ એમાં ભાગ લેવા ભેગા થયા છે.

એ સત્રમાં એક દિવસે મહર્ષિ ઉગ્રશ્રવા આવે છે. એમને જોતાં વેંત આખી સભા ઊભી થઈ જાય છે. સૌ એમને ઓળખે છે. નામ પ્રમાણે એમનામાં ગુણો છે. એમનું ‘શ્રવણ’ (અધ્યયન) ઘણું જ વિસ્તૃત અને વૈવિધ્યભર્યું છે. ‘શ્રવણ’માં કોઈ એમની ખરોખરીનો નથી. બહુશ્રુતોમાં પણ બહુશ્રુત ગણાય એટલું એમનું ‘શ્રવણ’ છે. વર્ષોથી એ અને એમના પિતા ઓતાઓના રૂંવાં ઊભાં કરી દે એવી રોમાંચક કથાઓ કહેવા માટે પ્રખ્યાત છે. પિતાનું તો નામ જ રોમ-હર્ષણુ (રોમ-હર્ષણુ = રૂંવા ઊભા કરનાર) છે. પિતાપુત્ર બન્ને પૌરાણિકો છે: ભૂતકાળની જ્ઞાનગરવી ગાથાઓ અધિકારી જિજ્ઞાસુઓને સંભળાવવી એ જ એમનો વ્યવસાય છે.

જાતજાતની અને ભાતભાતની રસભરી કથાઓ (ચિત્રાઃ કથાઃ) સંભળવાની ઉત્કંઠાવાળા મુનિઓ રોમ-હર્ષણુના આ પુત્રને જોતાં વેંત તેમને વીંટળાઈ વળે છે. ઉગ્રશ્રવા સૌને કુશળ પૂછે છે અને ઋષિઓને પોતપોતાના આસને પાછા બિરાજવાની વિનંતી કરે છે. તે પોતે પણ તેમને ચિંધાયલા આસન પર બેસે છે.

આમ સૌ પોતપોતાના આસન ઉપર બેઠા પછી એક ઋષિ ઊભા થઈને મહર્ષિ ઉગ્રશ્રવાને સૌના વતી પ્રશ્ન પૂછે છે:

“આપ ક્યાંથી પધારો છો ?”

“હું પરીક્ષિત-પુત્ર જનમેજયના સર્પસત્રમાંથી આવું છું, મહર્ષિઓ.”

“સર્પ-સત્રમાંથી !” નવા શબ્દથી ચોંકી ઊઠેલા કેટલાક ઋષિઓ પડ્યો પાડે છે. “જનમેજયે સર્પ-સત્ર કર્યો હતો ? શા માટે ?”

“પૃથ્વીના સર્પ માત્રનો સંહાર કરવા માટે ! સર્પોનો વંશવેલો ઉખેડી નાખવા માટે !”

“પણ કારણ ?”

“જનમેજયના પિતા પરીક્ષિતને તક્ષક નામના એક સર્પે ડાંખ દબને મારી નાખ્યો હતો એ કેમ ભૂલી ગયા ?”

“પણ એક તક્ષકના અપરાધ માટે સર્પની આખી જાતિનો નાશ કરવા તૈયાર થવું એ ક્યાંનો ન્યાય ?” એકાદ જ્ઞાનવૃદ્ધ મહર્ષિનું કરુણા-સભર હૃદય ફૂટફૂટી ઊઠે છે.

“વૈરવૃત્તિ જ એવી છે, લાઈ,” ક્રામ ખીજે કહે છે: “એકવાર ઉત્પન્ન થઈ પછી વધતી જ જાય, વિસ્તરતી જ જાય !”

“હં.... પણ પછી થયું શું ?” જ્ઞાનની વાતો શરૂ થશે તો મૂળ વાત એક બાજુએ રહી જશે એવા ડરથી ક્રામ કથા-રસિયો મુનિને પૂછે છે.

“શું થાય ખીજું ?” ઉગ્રશ્રવા જવાબ દે છે. “લાખો, કરોડો, અબજો સર્પો યજ્ઞના અગ્નિની જ્વાળાઓમાં પડીને ભસ્મીભૂત થઈ ગયા.”

“તક્ષક મુદ્દાં ?” ક્રામએ પૂછ્યું.

“આ જ ભગવાનની લીલા છે ને, લાઈ !” ઉગ્રશ્રવા ઉત્તર આપે છે: “જે એકને નિમિત્તે આવડો મહાસંહાર આદર્યો તે જ એક બચી ગયો.”

“કેવી રીતે ?”

“તક્ષક ઇન્દ્રનો આશ્રિત હતો; એટલે ઇન્દ્રે એને બચાવી લીધો !”

“શું કહો છો ? આર્યોના યજ્ઞયાગ વડે પુષ્ટ થતો ઇન્દ્ર જાતે જ આર્ય-શિરોમણિ પરીક્ષિતના ખૂનીને આશરો આપે !”

“દેવો બધા ય એવા ! મનુષ્યોના હિતને જોવા કરતાં પોતાના સ્વાર્થને પહેલો જુએ ! એટલે તો વિચારવંત પુરુષોએ સ્વર્ગ-લોલુપ દેવોને છોડીને એક અને અ-દ્વિતીય પર-બ્રહ્મની ઉપાસનાનો માર્ગ ગ્રામ્યાધ્યો.”

“ડીક છે. પણ તક્ષકનું શું થયું ? તક્ષક છટકી ગયો છે એની જન-મેજયના યાજ્ઞિકોને ખબર જ ન પડી કે શું ?”

“ખબર કેમ ન પડે ?” ઉગ્રશ્રવાએ હકીકતનો તાંતુ હાથમાં લેતાં કહ્યું: “તક્ષકે ઇન્દ્રાસનનું રક્ષણ મેળવ્યું છે એ ખબર પડતાં યાજ્ઞિકો ખૂબ ક્રોધે

ભરાયા. ઇન્દ્ર ને આપણો જ દેવ થઇને આપણી વિરુદ્ધ વર્તતો હોય તો તેને પણ અગ્નિને હવાલે કરવો જોઈએ એવો તેમણે સંકલ્પ કર્યો અને તક્ષકાચ સ્વાહા । ઇન્દ્રાય સ્વાહાના ભીષણ નાદોથી જનમેજયના સર્પ-સત્રની ધરતી ધણધણી ઊડી.”

“ખરા છે આ બ્રાહ્મણો ય તે ! પછી ?”

“પછી શું ? તક્ષક અને તેનો રક્ષક ઇન્દ્ર બંને સ્વર્ગથી ઉખડીને જનમેજયના યજ્ઞના સહસ્રશિખ અગ્નિ ભણી ઝિંકાવા માંડ્યા.... અને પળ એ પળમાં તો હતા-ન હતા થઇ જત, પણ ત્યાં તો ખરાખર આગીને વખતે, આસ્તીક નામે એક બ્રાહ્મણ બાળક આવ્યો. દ્વારપાળોએ તેને યજ્ઞ-સભામાં પ્રવેશ કરતાં રોકવાનો પ્રયત્ન તો ઘણોય કર્યો; પણ તેમને સૌને આધા ખસેડીને એ અંદર ધસી આવ્યો અને આવતાંવેંત જનમેજય રાજાને ઉદ્દેશીને તેણે “યજ્ઞ એટલે શું ? સાચો યજ્ઞ કેવો હોવો જોઈએ ? પ્રાચીન કાળમાં ‘ઢાણે ઢાણે એવા યજ્ઞો કર્યા હતા ?’-વગેરે બધું જેમાં આવી જતું હતું એવા યજ્ઞ-સ્તુતિના શ્લોકો લલકારવા માંડ્યા. “રતિદેવ, ગય, નૃગ, આજમીઢ, ખટ્વાંગ, નાભાગ, દિલીપ, યયાતિ, માન્ધાતા, ભીષ્મ, યુધિષ્ઠિર, આદિ અનેક પુણ્યશ્લોક પૂર્વજોએ યજ્ઞો કરેલા છે; ખુદ કૃષ્ણ-દ્વૈપાયન વ્યાસે પણ યજ્ઞો કરેલા છે, જેમાં (સ્વયં ચ કર્મ પ્રચકાર યજ્ઞ) યજ્ઞ અંગેનો બધો વિધિ પણ તેમણે જાતે જ કર્યો હતો.

“એ બધા યજ્ઞો કર્યાં, અને આ તારો યજ્ઞ કર્યાં !” બ્રાહ્મણ બાળક આસ્તીકે પ્રણાહુતિ કરી.

આસ્તીકની આ સ્તુતિથી તે યજ્ઞમાં બેઠેલા સૌ-રાજા જનમેજય, યજ્ઞ કરાવનારા યાજ્ઞિકા અને અન્ય મહર્ષિઓ બધા જ-પ્રસન્ન થયા. સૌને લાગ્યું કે આસ્તીકે અમારી પ્રશંસા કરી છે. જનમેજયને તો પોતાના પ્રતાપી પૂર્વજોની સાથે પોતાની સરખામણી થાય એ ગમે જ; પણ બ્રાહ્મણોને પણ લાગ્યું કે ખુદ ઇન્દ્રને યજ્ઞની જવાબાઓ સુધી ધસડી લાવવાની અમારી મંત્રશક્તિ ઉપર આસ્તીક મુગ્ધ છે.

સૌના ચહેરા પર પ્રસન્નતા જોઈને જનમેજયે આસ્તીકને એક ‘વર’ આપવાની ઠરઠા દર્શાવી.

“આપને જે જોઈએ તે માગી લો.” બ્રાહ્મણ બાળકને તેણે કહ્યું.

મનમાં તો હવે તેને સમજાઈ જ ચૂક્યું હતું કે આ લાગે છે ભલે બાળક, પણ છે વૃદ્ધ, જ્ઞાનવૃદ્ધ. વૃદ્ધનું જોટલું માન કરવું ઘટે, એટલું જ આ જ્ઞાન-વૃદ્ધનું માન થવું જોઈએ.

યાત્રિકાએ રાજાને અનુમોદન આપ્યું. દરમ્યાન ઇન્દ્ર સમેત તક્ષકને યજ્ઞાગ્નિમાં હોમાવા માટે આવાહન કરતા તેમના મંત્રો તો ચાલુ જ હતા. ઇન્દ્ર એ મંત્રોના પ્રભાવથી પરાજીત થયો. તેણે પોતાની જાતને, તક્ષક સમેત, પૃથ્વી પર પડતી દીડી. તે ભયભીત થયો. કટોકટીને વખતે આશ્રિત તક્ષકને પણ તેણે ત્યાગ કર્યો. બિચારો તક્ષક ! એ હવે અરક્ષિત, એકાકી અને દીન બનીને યજ્ઞની જવાળાઓ તરફ ઘસડાવા માંડ્યો.

પણ બ્રાહ્મણ બાળ આસ્તીકને પ્રભાવ પણ કૈં ઓછો ન હતો.

યજ્ઞ-અગ્નિથી હવે થોડાક જ છેટા રહેલા તક્ષકને તેણે ‘તિષ્ઠ !’ કહીને ત્યાં જ થંભાવી દીધો. પછી રાજાને ઉદ્દેશીને તેણે કહ્યું : “ તારે જો મને કૈંક આપવું જ હોય તો ફક્ત આટલું જ આપ : આ સર્પસત્ર બંધ કરી દે ! ”

રાજાએ આસ્તીકને તેની આ માગણીના બદલામાં પુષ્કળ દ્રવ્ય આપવાની લાલચ દેખાડી, પણ આસ્તીક મક્કમ રહ્યો : “ સત્ર તો વિરમતુ એતત્ । તારે આ સત્ર હવે આટલેથી જ પૂરો થાઓ, એવી મારી માગણી છે.”

અને તે જ પળે જનમેજયે સર્પસત્ર બંધ કરવાની આજ્ઞા આપી.

“ અહ્ભુત ! અહ્ભુત ! ” એમરથી ઋષિઓ ઉગ્રશ્રવાને ધન્યવાદ આપી રહ્યા. “ આપણા ઇતિહાસની એક અજોડ ઘટના નજરે નિહાળવાનો લહાવો તમને મળ્યો, મહર્ષિ ! ”

“ એથી યે એક વધુ મોટો લહાવો મને ત્યાં મળ્યો છે, મહાનુભાવો.”

“ એ વળી કઈ જાતનો ? ”

“ જનમેજયે સર્પસત્રની દીક્ષા લીધી છે એવા સમાચાર સાંભળતાં વેંત મહર્ષિ વ્યાસ પોતાના અનેક શિષ્યો સાથે ત્યાં આવેલા. એમને જોતાં જ જનમેજય અને અન્ય સૌ ઊભા થઈ ગયા. એમનો યથાવિધિ સત્કાર કરીને જનમેજયે એમને પૂછેલું : “ પાંડુપુત્રો અને ધૃતરાષ્ટ્રપુત્રોનું યુદ્ધ તમે નજરે-

નજર નિહાળ્યું છે, મહર્ષિ વ્યાસ ! યુદ્ધ શા માટે થયું, સદૈવ સદાચારમાં રહેનારા એવા તેમની વચ્ચે આવો ઘોર પારસ્પરિક દ્વેષ શી રીતે જન્મ્યો, એ બધું સાંભળવાની મારી ઈચ્છા છે.”

વ્યાસજી તો આ સંભળાવવા માટે જ આવ્યા હતા. દર્પ, દ્રેષ, મત્સર, હિંસા, આદિના કુપરિણામો કેટલાં ભયંકર આવે છે, તે તેઓ જનમેજયને તેના પૂર્વજોનો દાખલો આપીને સમજાવવા માગતા હતા. લુપ્ત્ત્વાં બોધવ્યનોથી જે કામ ન થાય, તે આવાં ઐતિહાસિક દષ્ટાન્તોના અધ્યયનથી થઈ શકે એવી તેમની દૃઢ પ્રતીતિ હતી. એ કારણે જ તેમણે મહાભારતની આખી કથા કાવ્યબદ્ધ કરી હતી; અને એ કાવ્ય વૈશંપાયન નામના પોતાના શિષ્યને શીખવ્યું હતું. એ વૈશંપાયન પણ તેમની સાથે હતો.

વૈશંપાયનને તેમણે આજ્ઞા આપી, મહાભારત સંભળાવવાની. મહિનાઓ સુધી, આમ, એ સર્પસત્ર દરમ્યાન, આ મહાભારતનું શ્રવણ સૌએ વ્યાસજીની હાજરીમાં અને વૈશંપાયનને મોંએથી કર્યું.

અને એ શ્રવણ તેમને માટે એક આધ્યાત્મિક કેળવણી જેવું બની રહ્યું. હિંસા અને પ્રતિહિંસામાંથી તેમની શ્રદ્ધા એ શ્રવણને કારણે ઝીઝી ગઈ. આસ્તીકની માગણીના સ્વીકાર માટેની પાર્શ્વભૂમિકા, આમ, આ મહાભારતના શ્રવણે જ સરજી આપી હતી.

આસ્તીક તો એક છેલ્લું નાટ્યાત્મક નિમિત્ત જ બન્યો, માત્ર ! સર્પસત્ર બંધ રહ્યો તેનો યશ તત્ત્વતઃ વ્યાસરચિત અને વૈશંપાયનકથિત મહાભારતને જ ફાળે જાય છે. એવું એ મહાભારત આખું વ્યાસજીના સાન્નિધ્યમાં અને વૈશંપાયનને મોંએથી સાંભળવાનો લહાવો મને મળ્યો, મહર્ષિઓ, એ કે’ ઓછા સદ્ભાગ્યની વાત ગણાય !”

“ તો હવે અમને તે મહાભારત જ સંભળાવો.”

અને કુલપતિ શૌનકના દ્વાદશ વાર્ષિક સત્ર દરમ્યાન સૂત પૌરાણિકે, એટલે કે રોમહર્ષણના પુત્ર ઉગ્રશ્રવાએ અસંખ્ય મહર્ષિઓને મહાભારત-કથા સંભળાવી.

મહાભારતનો લેખક

એક વેદને ચાર સંહિતાઓમાં સંકલિત કર્યા પછી વ્યાસજીએ મહાભારત રચ્યું. ઇતિહાસને તેમણે મનોમન શબ્દબદ્ધ કર્યો. પછી એમને વિચાર થયો કે આ ‘આખ્યાન-વરિષ્ઠ’ મારે મારા શિષ્યોને ભણાવવું શી રીતે?

વ્યાસજીના મનની આ મુંઝવણ પામી જઈને લોક-ગુરુ બ્રહ્મા તેમની પાસે આવ્યા.

તેમને જોતાં જ મહર્ષિ વ્યાસ પોતાના શિષ્યોની સાથે ઊભા થઈ ગયા. પિતામહને વંદન કરીને તેમણે એક સુયોગ્ય આસન પર બેસાડયા. અને પછી તે પોતે તેમની પાસે ઊભા રહ્યા. બ્રહ્માએ એમને બેસવાનું કહ્યું ત્યારે જ એ બેઠા.

પછી બ્રહ્માને તેમણે કહ્યું : “ભગવન્, મેં એક સુદીર્ઘ કાવ્યનું મનોમન નિર્માણ કર્યું છે. એમાં વેદોનું રહસ્ય તેમજ ખીજું જે કૈં મને સદાને માટે જાળવવા જેવું લાગ્યું છે તે બધું જ મેં ગૂંથી લીધું છે. ઉપનિષદોનો મર્મ પણ મેં યથાસ્થાને સમજાવ્યો છે. ઇતિહાસને અને પુરાણી લોકકથાઓને પણ મેં એમાં સમાવિષ્ટ કર્યાં છે. ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય; જરા, મૃત્યુ, ભય, વ્યાધિ, ભાવ અને અભાવની સમજણ; વિવિધ ધર્મા અને આશ્રમોનાં લક્ષણો; ચાતુર્વર્ણ્ય અને સમગ્ર પુરાણોનો સાર; તપ, બ્રહ્મચર્ય, પૃથિવી, ચંદ્ર, સૂર્ય, ગ્રહ, નક્ષત્ર, તારાઓનું પ્રમાણ, યુગોનું પ્રમાણ, ઋક્, યજુર્ અને સામ ત્રણ વેદો અને અધ્યાત્મ; ન્યાય, શિક્ષા, ચિકિત્સા, દાન, પાશુપત; દેવો અને મનુષ્યોના જન્મોનો હેતુ; તીથોનું વર્ણન, નદીઓ, પર્વતો, વનો, સાગરો અને દિવ્ય નગરોના વર્ણનો, યુદ્ધ-કૌશલ, વ્યાકરણ, જનતાનું જીવન; જે કૈં સર્વલોકને ઉપયોગી થઈ પડે એવું મને લાગ્યું તે બધું જ મેં આ એક ગ્રંથમાં ગૂંથી લીધું છે.

પરં ન લેખકઃ કશ્ચિદ્ એતસ્ય ભુવિ વિદ્યતે ।

મારાં આ કાવ્યને હું લખાવું તેમ લખી આપે એવો કોઈ લેખક મને પૃથ્વીના પટ પર દેખાતો નથી.

બ્રહ્મા આ બધું સાંભળી રહે છે. કોઈ ખીજના મુખમાં જે બોલ અતિશયોક્તિભર્યા લાગે, તે વ્યાસજીના મુખમાં તેમને તદ્દન સ્વાભાવિક લાગે છે, કારણ વ્યાસજીની શક્તિઓથી અને એમના સંયમથી બ્રહ્મા સુપરિચિત છે. વળી વ્યાસજીએ જન્મ ધરી કદી અસત્ય ઉચ્ચાર્યું નથી એ પણ બ્રહ્મા જાણે છે,

પહેલાં તો બ્રહ્મા વ્યાસની આ કૃતિને આશીર્વાદ આપે છે.

त्वया च काव्यमित्युक्तं तस्मात् काव्यं भविष्यति, “તેં તારી કૃતિને ‘કાવ્ય’ તરીકે નિર્દેશી છે, તો જા, તારી એ કૃતિ ‘કાવ્ય’ જ બનશે... આના કરતાં ચઢી જાય એવું કાવ્ય કોઈ કવિ નહિ લખી શકે. જેમ ત્રણેય આશ્રમો ગૃહસ્થાશ્રમને આધારે રહે છે, તેમ હવે પછી બધા કવિઓ તારા આ કાવ્યને આધારે રહેશે.”

છેલ્લે વ્યાસજીને જે મુશ્કેલી વરતાઈ છે, તેનું નિરાકરણ કરતાં કહે છે:

“ગણપતિને શરણે જા: તારા આ કાવ્યના લેખક તે બનશે.”

બ્રહ્મા અન્તર્ધાન થતાં વ્યાસજીએ ગણેશનું સ્મરણ કર્યું.

“હું તારા કાવ્યનો લેખક થઉં, પણ એક શરતે!” બ્રહ્મા અને વ્યાસ વચ્ચે થયેલી વાતચીતથી પરિચિત ગણેશે આવતાવેંત કહ્યું.

“બિરાગ્ને!” વ્યાસજીએ વિનંતિ કરી. “તમારી શરત મને માન્ય જ હશે.”

“શરત એટલી જ છે, મહર્ષિ, કે તમે તમારો ગ્રન્થ મને ધારાવાહી રીતે લખાવો. વચ્ચે તમે ક્યાંય થંભો નહિ, તો જ હું તમારો લેખક બનું.”

“માન્ય છે.” વ્યાસજીએ જવાબ દીધો. “પણ તો પછી મારી પણ એક શરત રહેશે.”

“બોલો.”

“આપ જે લખો, તે સમજીને જ લખશો.”

“કબૂલ!”

અને મહાભારત લખાવવાનું—લખવાનું શરૂ થયું. વ્યાસજી લખાવતા જાય અને ગણપતિ લખતા જાય. ગણપતિની શરતને લક્ષમાં રાખીને વ્યાસજી

વચ્ચે વચ્ચે એકાદ એવો શ્લોક સેરવી દે, જે સમજતાં ગણપતિની કુશાગ્ર
જીહ્વે પાણુ વાર લાગે. આમ શ્રીગણેશ એ શ્લોકના અર્થનો વિચાર કરવા
થોભે તે દરમ્યાન વ્યાસજી ખીજી થોડાક શ્લોકો વિચારી લે, રચી લે.

લગભગ એક લાખ જેટલા શ્લોકોના ખનેલા આ મહાગ્રન્થમાં, આ
રીતે, આઠ હજાર આઠસો શ્લોક એવા છે જેમને વિષે ખુદ વ્યાસજીએ જ
કહ્યું છે કે

अहं वेद्मि शुको वेत्ति संजयो वेत्ति वा न वा !

કાં તો હું સમજું,

અથવા તો શુકદેવ સમજે;

સંજય કદાચ સમજે; કદાચ ન એ સમજે !

અગ્રેજ કવિ પ્રાહિનિંગની કેટલીક કાવ્યકૃતિઓની હુર્મતિ આંગે આવું જ કૈક
કહેવાય છે. કોઇકે એને એ પંક્તિઓનો અર્થ સમજાવવાનું કહ્યું ત્યારે એણે જવાબ
આપેલો કે “એ જ્યારે લખાઇ ત્યારે એનો અર્થ” બે જણ જાણતા હતા: એક
ઇશ્વર અને બીજો હું ! હવે તો કૃત ઇશ્વર જ જાણે છે !”

પારાશર્યવચ્ચસ્સરોજમમલં ગીતાર્થગન્ધોત્કટં

નાનાખ્યાનકકેસરં હરિકથાસંબોધનાબોધિતમ્ ।

લોકે સજ્જનષ્ટપદૈરહરહઃ પેપીયમાનં મુદા

ભૂયાદ્ધારતપદ્મજં કલિમલપ્રધ્વંસિ નઃ શ્રેયસે ॥

વ્યાસજીના વચન રૂપી સરોવરમાં પ્રગટેલું, ગીતા રૂપી ઉત્કટ સુગંધવાળું, અનેક આખ્યાનોરૂપી પાંખડીઓ વડે શોભતું, શ્રીકૃષ્ણ અંગેની અનેક કથાઓનાં કિરણો વડે ખીલેલું, સજ્જનો રૂપી ભ્રમરો જેનું રસપાન રોજરોજ આનંદપૂર્વક કરી રહ્યા છે એવું અને કલિકાલના તમામ મલોનો ધ્વંસ કરનારૂં ભારત રૂપી આ કમલ આપણા સૌને માટે કલ્યાણકારી નીવડે।

*ચત્ત્વાર એકતો વેદા ભારતં ચૈકમેકતઃ ।
 *મહત્ત્વાદ્ધારવત્ત્વાચ્ચ મહાભારતમુચ્યતે ।
 *અનાશ્રિત્યૈતદાખ્યાનં કથા ભુવિ ન વિદ્યતે ।
 *ઈદં સર્વેઃ કવિવરૈરાવ્યાનમુપજીવ્યતે ।
 *ત્રિભિર્વર્ષેઃ સદોત્થાયી કૃષ્ણદ્વૈપાયનો મુનિઃ ।
 મહાભારતમાખ્યાનં કૃતવાનિદમુત્તમમ્ ॥
 *ધર્મે ચાર્થે ચ કામે ચ મોક્ષે ચ ભરતર્ષભ ।
 યદિહાસ્તિ તદન્યત્ર યન્નેહાસ્તિ ન તત્કચિત્ ॥
 *ભારતસ્ય વપુર્હ્યેતત્સત્યં ચામૃતમેવ ચ ।

- * એક તરફ ચાર વેદો અને બીજી તરફ છે મહાભારત.
- * મહત્તાને લીધે અને ભારેપણાને લીધે મહાભારત કહેવાય છે.
- * આ આખ્યાનને આશ્રય લીધા વિના જગતમાં કોઈ કથા નથી.
- * બધા જ કવિઓએ આ આખ્યાનથી જીવે છે.
- * હમેશા જાગૃત ગંદનાર કૃષ્ણ દ્વૈપાયન મુનિએ ત્રણ વર્ષમાં આ ઉત્તમ મહા-ભારતનું આખ્યાન રચ્યું.
- * ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષમાં હે ભરતકોઈ જે અહીં છે તે બધે છે અને જે અહીં નથી તે ક્યાંય નથી.
- * સત્ય અને અમૃત એ મહાભારતનું શરીર છે.

૧. મહાભારતની આઘજનની

મત્સ્યગંધા તે મહાભારતની આઘજનની. ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર ગાંડિવ-
ધનવા અર્જુનની પ્રપિતામહી. ભક્તરાજ વિદુર, મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્ર અને
પરાક્રમી પાંડુની તે પિતામહી.

એક માછીમારની કન્યા હસ્તિનાપુરના સિંહાસનના સ્વામીઓના
કુલમાં કેવી રીતે આવી ? એક વગડાનું ફૂલ, પ્રતાપી કુરુવંશના રાજ-
કિરીટની કલગી સમુદ્ર કેવી રીતે બનવા પામ્યું ?

જવાબ એક જ છે, રૂપ ! એક તરફ રૂપ, બીજી તરફ રૂપની તૃપ્તિ.
માનવજાતિ તો નીચે જીવ્યના ભેદો વડે હજારો શું, લાખો વિભાગોમાં,
વિભક્ત છે પણ માનવીમાં જ્યાં સુધી સૌન્દર્યનું આકર્ષણ છે ત્યાં સુધી
એક નહિ તો બીજી રીતે પણ જિંદગીની નીચા વચ્ચે અવર જવર રહેવાની,
પુલ બંધાવાનો જ. કોઈ કોઈ વાર તો એમ પણ લાગે છે કે જ્ઞાતિવાદ કે
વર્ણ-વ્યવસ્થાનો મોટામાં મોટો શત્રુ કોઈ હોય તો તે માનવતાવાદ કે
સામ્યવાદ નથી, રૂપ છે : સ્ત્રીનું રૂપ અને પુરુષની એ રૂપ માટેની અદમ્ય
અંખના.

પણ મત્સ્યગંધા કુરુકુલમાં આવી તે પહેલાં, તેનાં વિધિપુર્વક લગ્ન
થયાં તે પહેલાં એક રોમાંચક પ્રસંગ તેના જીવનમાં બની ગયો હતો. એ
પ્રસંગે મહાભારતને એનો લેખક આપ્યો હતો.

મત્સ્યગંધા પિતાની એકની એક પુત્રી. પિતા યમુના કાંઠાના એ
વિસ્તારનો, પોતાની જમાતનો મુખી ધીવરરાજ, એટલે મત્સ્યગંધાનું માન,
એ રૂપાળી ન હોત તો પણ, એના લોકોની વચ્ચે તો રાજપુત્રી જેટલું જ.

પણ મત્સ્યગંધા રૂપાળી હતી. રૂપ જતો જ એક રાજગાદી છે. રાજપુત્રી
મત્સ્યગંધા, આ રીતે, બેવડી રાજગાદી પર બિરાજેલી હતી.

ના, ફક્ત બેવડી જ નહિ, મત્સ્યગંધાની રાજગાદી ત્રેવડી હતી.
ખાનદાની અને ખુબસુરતીની સાથે તેનામાં જોખન પણ હતું. જમનાના
અફાટ જળપ્રવાહે એ જોખનને માટેલું બનાવ્યું હતું. મત્સ્યગંધાને

મહાભારતે કાલી, સત્યવતી, યોજનગંધા આદિ અનેક નામોથી ઓળખાવી છે. પણ મત્સ્યગંધા યૌવનગંધા પણ હતી. યૌવનની ખુશ્ખુ એના અંગે અંગમાંથી આવતી. અને યૌવનની ખુશ્ખુ યોજનોના યોજનો સુધી ક્યાં નથી પહોંચતી ?

એ ખુશ્ખુ પરાશર મુનિ સુધી પહોંચી હતી. જમના તટે જ કદાચ એમનો આશ્રમ હશે જમના-પ્રદેશના ધીવરોમાં એમની જળરી પ્રતિષ્ઠા હશે, જમનાને એક કાંઠેથી ખીજે કાંઠે જવાનું તેમને વારંવાર બનતું હશે. નદી પર ફરતી હોડીઓના માલિકોમાં એક મહર્ષિ તરીકે તેમની જળરી ખ્યાતિ હશે. આસપાસના તપોવનોમાં ઋષિમુનિઓ સાથે જ્ઞાનગોષ્ઠિ કરીને કિનારા ભણી તે આવતા હશે, ત્યારે માછીમારો અને માછીમારણોની, નાવિક સ્ત્રીપુરુષોની કુંડીબંધ આંખો, આદર, અહોભાવ અને ઉમળકાથી તેમના ઉપર મંડાઈ જતી હશે. મત્સ્યગંધાનો પિતા આ ધીવરોનો મુખી, રાજા, છે. ખીજા ઋષિમુનિઓ ભલે ખીજા કોઈની હોડીઓમાં ખેસે, પણ ઋષિઓમાં અગ્રેસર એવા પરાશરને જમનાપાર કરાવવાનો અધિકાર તો ધીવરરાજનો જ. મત્સ્યગંધાના પિતાના આ સ્વંયસિદ્ધ અધિકાર ઉપર તરાપ મારવાની ખીજા કોઈ નાવિકમાં હિંમત જ નહિ હોય !

પરાશરે સેંકડોવાર મત્સ્યગંધાને જ્ઞેષ્ઠ હશે : ધીવરની ઝૂંપડીમાં ઘરકામ કરતી એના ખેતરોમાં ધોરિયા નાખતી, તટ પરના વનો-ઉપવનોમાં કાષ્ટ ભેગાં કરતી, પત્ર, પુષ્પ, ફૂલ વીણતી, સરિતાના તરંગો વચ્ચે સેલારા મારતી અને આસપાસના ગામડાંઓમાં સરિતાની સમૃદ્ધિ ઠાલવતી ! દિવસે દિવસે વધુ ને વધુ વિકસતા જતા તેના યૌવને મહર્ષિના મન ઉપર, મહર્ષિને પોતાને પણ કદાચ પૂરી કદપના નહિ હોય એવી રીતે પકડ જમાવી હશે.

એવામાં એક પ્રસંગ બને છે. ધીવરરાજ ક્યાંક બહાર ગયો છે અને મહર્ષિને જમનાપાર જવાની ઉતાવળ છે. મત્સ્યગંધા સંચાલન-કળામાં (વહાણ ચલાવવામાં) બાપના જેટલી જ નિપુણ છે. પિતાની ગેરહાજરીમાં મહર્ષિ કોઈ ખીજાની નાવનું સન્માન કરે એના કરતાં તે જ કાં એમને પાર ન ઉતારે ?

અને એટલે, ન બનવા જેવું બની જાય છે, અને કદપના પણ જે

ક્ષિતિજની પાર જવાની હિંમત ન કરી શકે, તે ક્ષિતિજને વાસ્તવિકતા વટાવી દે છે.

જે વ્યાસને આપણી પરંપરાએ વ્યાસોચ્છિષ્ટ જગત્ સર્વમ્ “આપ્તુ” જગત વ્યાસનું એકું છે” (એટલે કે કવિતા અને કલ્પનામાં હવે એવું કંઈ જ નથી જે પહેલાં વ્યાસની કલ્પનામાં ન પ્રગટ્યું હોય) એમ કહીને બિરદાવ્યા છે અને વ્યાસને આપણી સંસ્કૃતિ,

નમોઽસ્તુ તે વ્યાસ વિશાલબુદ્ધે ફુલ્લારવિન્દાયતપત્રનેત્ર ।

येन त्वया भारततैलपूर्णः प्रज्वालितो ज्ञानमयः प्रदीपः ॥

એટલે કે “ પ્રકૃત્ત્વ કમલપત્ર શા વિશાળ નેત્રવાળા અને વિશાળ શુદ્ધિવાળા હે વ્યાસ, તને નમસ્કાર ! ભારતરૂપી તેલ સિંચીને જ્ઞાનમય દીપ પ્રગટાવનાર હે વ્યાસ, તને નમન હો ! ”

એમ કહીને વંદના કરી છે, તે વ્યાસ આ મત્સ્યગંધા અને પરાશરના પુત્ર.

એક સંસ્કૃતિનો જ્યોતિર્ધર અને બીજી પ્રકૃતિની દીપિકા ! અકસ્માત્ એક વ્યવહારનૌકામાં ભેગાં થયાં, અને એકાએક રૂપતૃષ્ણો ઘટાટાપ વાતાવરણમાં સર્જાઈ જતાં વ્યવહારનૌકા પ્રણયનૌકામાં પલટાઈ ગઈ.....

અને એ નૌકાએ એક પારણું બાંધ્યું, દ્વીપમાં, ટાપુમાં, અજળણ્યા નિર્જન ક્ષેત્રોમાં. એ દ્વીપે વ્યાસને એની અટક આપી : દ્વૈપાયન.

પરાશર પાસે પાછા આવીએ. આ પરાશર મુનિને આપણી પરંપરાએ પ્રહ્લાદ, નારદ, પરાશર, પુંડરીક આદિ પરમ ભાગવતોની નામાવલીમાં ગૃંથીને પ્રાતઃસ્મરણીય બનાવ્યા છે.^૧

ત્યારે સવાલ એ થાય છે કે આ પ્રસંગમાં પ્રાતઃસ્મરણીય એવું પરાશરે શું કયું ? શ્રદ્ધા જાતિની એક સામાન્ય છોકરીને, ના સામાન્ય નહિ, પણ અસામાન્ય સુંદર એવી છોકરીને પોતાની પ્રેયસીની પ્રતિષ્ઠા આપી તે ? પોતાના પ્રેમના પરિપાકથી પોતે લેશ પણ શરમાયા નહિ, બલકે, એનું

૧ પ્રહ્લાદ-નારદ-પરાશર-પુંડરીક-

વ્યાસામ્બરીષ-શુક-શૌનક-મીષ્મ-દાલ્મ્યાન્ ।

રુક્માજ્ઞદાર્જુન-વસિષ્ઠ-વિમીષણાદીન્

પુણ્યાનિમાન્ પરમભાગવતામ્ સ્મરામિ ॥

ઉછેરકાર્ય પોતે જાતે જ સંભાળી લીધું એ ? જેનું પાણિગ્રહણ પોતે સાવ વિધિ વગર ક્યું હતું,—અગ્નિ અને બ્રાહ્મણની સાક્ષીએ નહિ, પણ આકાશ અને સરિતાની સાક્ષીએ, એવી એક માછીમારની દીકરીને પોતે બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ થઈને, સરે—આમ, દ્વિજત્વની દીક્ષા દીધી એ ? વર્ણોની વ્યવસ્થા કેવળ સગવડ પૂરતી છે, તાત્ત્વિક દષ્ટિએ માનવી માત્ર સરખાં છે અને કન્યારત્નને તો નીચ કુલમાંથી ચે લઈ લેવું, અને એમ કરીને નીચ—જિજ્ઞાસા ભેદે ઉપર યથાશક્તિ પ્રહારો ત્રીકંચે જવા—એવું ભવિષ્યની પેઠીઓને પોતાના નિખાલસ આચરણ દ્વારા શીખવ્યું એ ?

આ પરાશરના સંપર્કે મત્સ્યગંધામાંથી સત્યવતી સરજી અને પછી એ સત્યવતીએ મહાભારત ને એનો લેખક, અને એના પાત્રો આપ્યાં.

૨. વસિષ્ઠ અને વસુઓ

બ્રહ્મર્ષિ વસિષ્ઠ પાસે એક ગાય હતી. સુરભિ એનું નામ. એ ગાયનું દૂધ પીએ, તે અજર અમર થઈ જાય એવી લોકવાયકા હતી.

આ સુરભિને વસિષ્ઠ પાસેથી છીનવી લેવાના અનેક પ્રયત્નો થયા છે. દેવો, ગંધર્વો, મનુષ્યો અને અસુરો-જુદી જુદી જાતના અનેક બળિયાઓએ પોતાના બાહુબળ વડે વસિષ્ઠની આ કામધેનુને તફડાવી જવાની કાશિશ કરેલી છે. પણ અંજનમ સહુનો એક સરખો જ કરુણ આવ્યો છે. બ્રહ્મર્ષિની ચોરી કરનારાઓને અંતે તે ચોરીની સજામાંથી છૂટવા માટે બ્રહ્મર્ષિના જ પગ પકડવા પડ્યા છે.

આ સુરભિ ઉપર એક વાર એક દેવની દષ્ટિ પડી. ના, દેવની નહિ, દેવપત્નીની ! આ દેવપત્નીની પૃથ્વી ઉપર એક પ્રિય સખી હતી. ગાયને જોતાં વેંત દેવપત્નીને થયું કે જો પૃથ્વી પરની મારી સખીને આનું દૂધ પીવા મળે તો એ મારા જેવી જ અજર અમર થઈ જાય !

એટલે સુરભિને વસિષ્ઠ પાસેથી ઉપાડી જઈને પેલી સખી પાસે પહોંચાડી દેવા તેણે પોતાના દેવપતિને કહ્યું.

વસિષ્ઠને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેમને દેવોની બેવફૂરી ઉપર પારાવાર હસવું આવ્યું. અજરામરપદ એમ રસ્તામાં પડ્યું છે કે એક

ગાયને ઉપાડી જવાથી હાથ આવી જાય ! બિચારા દેવો ! એટલુંય સમજતા નથી કે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી હોય તો સાધના કરવી પડે ! એકની સાધના ખીજને ફળતી નથી. આ આંડે આંડ ભાઇઓ, આમ, નામે તો દેવો છે, પણ એમની સમજ, એમની વૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિ બધી સાધારણ મનુષ્યો જેવી જ છે !

વસિષ્ઠના મનમાં આ વિચાર ઉદ્ભવ્યો કે તરત આ આંડે આંડ ભાઇઓને લાગ્યું કે મહર્ષિએ એમને શાપ આપ્યો ! ચોરો હંમેશા ખીકણ હોય છે. ઋષિના પગ પકડીને તેઓ ઊભા રહી ગયા :

“ ક્ષમા કરો, ભગવન ! ”

“ દેવ યનવું હોય તો દેવત્વ કેળવો,” ઋષિએ આગ્રહ કર્યો “ પણ તમે આટલો અશુભ સંકલ્પ થોડીક વાર પણ સેવ્યો, એનું ફળ મળ્યા વગર તો નહિ જ રહે. તમે આંડેય આંડ પૃથ્વી પર ગંગાને પેટે અવતરશો, અને તમને અત્યારથી જ પશ્ચાત્તાપ થઈ રહ્યો છે એ જ્ઞેતાં, ગંગા તમને જન્મતાંવેંત પાછું અમરત્વ આપશે. એમાં અપવાદ એક જ : તમારામાંથી જે એક જણે પોતાની પત્નીના તરંગને વશ થઈને મારી મુરલિ ઉપર પહેલી કુન્દશ્ચિ કરી, તેને પૃથ્વી ઉપર લાંબો વખત રહેવું પડશે.”

વસુઓ (એ આંડે દેવો, તે ખીજ કાઈ નહીં પણ આંડ વસુઓ હતા) તો આભા જ યની ગયા. શું અમારો એક ભાઇ સદાને માટે પૃથ્વીવાસી યનશે ? શું પૃથ્વી પર તેનો વંશવેલો પથરાશે ? શું એક બૂલને ખાતર, તેને પૃથ્વી ઉપર એક સામાન્ય માણસના જેવું જીવતર જીવવું પડશે ?

“ ચિન્તા ન કરશો. ” સાતેય વસુઓના મનની ગડમથલ સમજી જઈને વસિષ્ઠે તેમને આશ્વાસન આપ્યું : “ પૃથ્વી પર લાંબો વખત રહ્યા છતાં તમારો આ ભાઈ

મવિષ્યતિ ચ ધર્માત્મા સર્વશાસ્ત્રવિશારદઃ ।

પિતુઃ પ્રિયો હિતે યુક્તઃ સ્ત્રીભોગાન્ વર્જયિષ્યતિ ॥

“ ધર્માત્મા, સર્વ-શાસ્ત્ર-વિશારદ, પિતાનું પ્રિય અને હિત કરવાવાળો અને અલ્પચારી યનશે.”

આ આંડેમો વસુ તે જ મહાભારતનો ભીષ્મ, શંતનુનો અને ગંગાનો આંડેમો પુત્ર.

કથાકારની કલાદૃષ્ટિ પણ કેટલી સપ્રમાણ છે ! જેની સ્ત્રીલોલુપતાએ થોડીક ક્ષણોને માટે સારાસારનું ભાન ભૂલાવીને વસિષ્ઠની સુરભિનું અપહરણ કરવા પ્રેર્યો હતો તેની પાસે ખીળ જન્મમાં સ્વેચ્છા-સ્વીકૃત અખંડ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરાવ્યું.

૩. ગંગાનું સંવનન

ઈક્ષ્વાકુના વંશમાં દુષ્યંતના પુત્ર ભરત પછી થોડીક પેઢીએ હસ્તિ નામનો રાજા થયો જેણે

હસ્તિનાપુરં સ્થાપયમાસ

આ હસ્તિનાપુરમાં, હણિત પછી વિકુંઠન, અજમીઠ, સંવરણ, કુરુ, વિદૂરથ, અરુઝવાન, પરીક્ષિત, ભીમસેન, પ્રતીપ એમ અનુક્રમે રાજાઓ થયા.

આ પ્રતીપ શિલિવંશની સુનન્દાને પરણ્યો. ત્રણ પુત્રો એને થયા. તેમાં પહેલો દેવાપિ બાલ્યાવસ્થામાં જ અરણ્યવાસી થતાં વચ્ચે શંતનુ સિંહાસનનો સ્વામી બન્યો.

આ શંતનુના જન્મના સંયોગો પણ સમજવા જેવા છે.

પહેલો પુત્ર દેવાપિ કુમળી વયમાં જ સંન્યાસી થઈને વનમાં ચાલ્યો જતાં મહારાજ પ્રતીપ બહુ ઉદાસ થઈ ગયા. હવે તેમની અવસ્થા પણ ઠીક ઠીક થઈ હતી. એટલે પત્ની સાથે વનમાં જઈને તેમણે પુત્રાર્થે તપ કર્યું.

આ તપનું ફળ તે શંતનુ. તેને મૃગયાનો ભારે શોખ. એકવાર ગંગા તટના કોઈ વનમાં તે મૃગયા રમી રહ્યો હતો, તે વખતે તેણે એક સ્ત્રીને દીડી. આ સ્ત્રીની રૂપસંપત્તિ એટલી બધી અસાધારણ હતી કે મહાભારત કહે છે કે એ રૂપનું નેત્રો વડે પાન કરતાં રાજા ધરાય જ નહિ.

पिबन्तीव च नेत्राभ्यां नातृप्यत नराधिपः ।

સામેથી પેલી સ્ત્રીની પણ એવી જ સ્થિતિ હતી. મહાતેજસ્વી શંતનુને જોતાં એની આંખો જાણે ધરાતી નહોતી. આંખો મળી એની સાથે બંનેનાં હૃદયો પણ એક થઈ ગયાં.

“તું ડાણ છે તે હું નથી જાણતો,” શંતનુએ પ્રેમવિવશ બનીને તેને કહ્યું: “પણ, દેવી, દાનવી, ગંધર્વી, અસરા, યક્ષી કે માનવી, તું જે હો તે, મારી સહધર્મચારિણી થવા વિનંતી કરું છું.”

“એક શરતે,” સ્ત્રીએ જવાબ આપ્યો: “હું જે કંઈ કરું તે મને કરવા દેવું. તમને મારું એ કાર્ય શુભ લાગે કે અશુભ, ગમે કે ન ગમે, તેનો વિચાર જ ન કરવો !”

“કબૂલ છે !” સૌંદર્યનું આકર્ષણ અત્યારે શંતનુના હૃદય ઉપર સાર્વભોમ હતું.

“પણ પછી તમારી આ પ્રતિજ્ઞાનો તમે ભંગ કરશો એ નહિ ચાલે.” સ્ત્રીએ શંતનુને બાંધવા માંડ્યો.

“પણ પ્રતિજ્ઞા-ભંગ હું કરીશ જ નહિ ને !” શંતનુએ ખાતરી આપી.

“છતાં મારે તમને કહી દેવું જોઈએ કે, જો તમારા આ વચનથી તમે ભ્રષ્ટ થશો, તો હું તે જ પળે, તમને મૂકીને ચાલી જઈશ.”

અને આવી રીતે શંતનુ અને આ સ્ત્રી એકમેકની સાથે લગ્નગ્રંથિથી જોડાયાં.

વ્યાસજી કહે છે કે એ સ્ત્રી બીજી કોઈ નહિ પણ સાક્ષાત્ ગંગા ત્રિપથગા હતી.

આ ગંગા અને શંતનુ પછી અરસપરસ સ્નેહમાં એટલાં બધાં તરખોળ થઈ ગયાં કે મહિતાઓ, ઋતુઓ અને સંવત્સરો એક પછી એક કેવી રીતે વીતી ગયાં તેની તેમને ખબર જ ન પડી.

થોડા વખતમા ગંગાને એક પુત્ર થયો. જન્મતાંવેંત બાળકને એણે ગંગાના પ્રવાહમાં પધરાવી દીધો. શંતનુને આ ગમ્યું તો નહિ, પણ એ બંધાયેલો હતો. અને પોતાની પત્ની વચનભંગને કારણે પોતાને તજી ગય એ એને ગમતું નહોતું.

આ કંઈ જાતની માતા, તેને થતું હતું.

પોતાની નિરાધારી તેને હવે ખટકવા માંડી એટલે આઠમા પુત્રના પ્રસવ બાદ, ગંગા જ્યારે તેને જલસમાધિ લેવડાવવા જતી હતી, ત્યારે તેણે તેને રોકી.

“આખરે તું છે કોણ ? શા માટે પુત્રોનો આમ નિર્ર્થક નાશ કરી રહી છે ? તને પાપનો પણ ભય નથી લાગતો ?”

હવે ગંગા તેને પોતાની વાત કહે છે. વસુઓની અને સુરભિની અને વસિષ્ઠના શાપની આખી કથા તેને સંભળાવીને પોતાને હાથે પોતે કરેલી પુત્રહત્યાનો ભેદ તેને સમજાવે છે. અને છેવટે,

“હવે તમારામાં પુત્ર માટે સાચી તાલાવેલી જન્મી છે એમ હું જોઉં છું. માટે આને ગંગામાં પધરાવવાને બદલે હું ઉછેરીને મોટા કરીશ. પણ હવે આપણે સાથે રહેવું તો અશક્ય જ.”

“પણ તું જય છે ક્યાં ?” એઆકળા બનેલા શંતનુએ પૂછ્યું: તેને તો આપડાને પુત્ર અને પત્ની બન્ને જોઈતાં હતાં.

“જ્યાંથી આવી ત્યાં !” ગંગાએ જવાબ આપ્યો. “આપણી વચ્ચે જે કરાર થયો હતો, તેનો તમે ભંગ કર્યો છે. પરિણામે આપણા લગ્નજીવનની આ પળે જ પૂર્ણાહુતિ થાય છે.”

અને શંતનુ કંઈ દલીલ કરે તે પહેલાં ગંગા પોતાના નવજાત શિશુને સાથે લઇને અદશ્ય થઈ ગઈ.

આ આઠમો પુત્ર તે જ દેવવ્રત. ગંગાએ આપ્યો માટે ગંગાદત્ત અથવા ગાંગેય એવા નામે પણ તે ઓળખાતો. પાછળથી ‘ભીષ્મ’ એવું ગિરદ તેને સાંપડેલું ત્યારથી એ ભીષ્મ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો.

૪. દેવવ્રત યુવરાજપદે

ગંગાની સાથે આપણે વર્ણવી ગયા તે પ્રમાણે અનેક વરસો આનંદ-પ્રમોદમાં વીતાવ્યા પછી શંતનુ હવે શોકાર્ત્ત હૃદયે હસ્તિનાપુર પાછો ફર્યો. અને પછી સાગર પર્યંત પૃથ્વી ઉપર ધર્મપૂર્વક રાજ્ય કરવા લાગ્યો. વ્યાસજી કહે છે કે આ શંતનુનો ઇતિહાસ એ જ મહાભારત.

શંતનુના રાજ્યમાં “પ્રાણી માત્ર સુરક્ષિત હતાં. અધર્મથી કોઈનો વધ કરવામાં નહોતો આવતો. દુઃખીઓ અને અનાથોનું તે પિતાની પેઠે પાલન કરતો. વાણી સત્યને આશ્રયે રહેતી. મન દાનધર્મને આશ્રયે રહેતું.”

વરસો પછી એકવાર આ શંતનુ મૃગયાર્થે વનમાં ગયો. ત્યાં તેણે જોયું તો ગંગાનદીનો પ્રવાહ જાણે થંભી ગયો હતો. ભાગીરથીના પટમાં જાણે પહેલાંના જેટલું પાણી જ નહોતું. આનું કારણ શોધવા માટે તેણે દષ્ટિ દોડાવી તો દૂર દૂર તેણે એક કુમારને ઊભેલો દીડો. રૂપાળો અને મજબૂત બાંધાનો તે છોકરો હતો. એના હાથમાં દિવ્ય અસ્ત્ર હતું. તીક્ષ્ણ બાણો વડે ગંગાના પ્રવાહને એ અવરોધી રહ્યો હતો.

રાજા તો વિચારમાં જ પડી ગયો. ડાણુ હશે આવો શક્તિશાળી નવયુવક ? કોનો પુત્ર હશે ? કોનો શિષ્ય હશે ?

એકાએક તેનું હૃદય પુત્રૈષણાથી આકુલવ્યાકુલ થઇ ગયું. તેને દેવદત્ત સાંભર્યો: પોતાનો અને ગંગાનો આઠમો પુત્ર, જેને ગંગા પોતાની સાથે લઇ ગઈ હતી. બરાબર આવડો જ હશે. આ તો નહિ હોય એ ?

શંતનુએ ગંગાનું સ્મરણ કર્યું. પોતાની સામે એક વાર ફરીથી પ્રગટ થવાની તેણે તેને વિનંતી કરી

અને ગંગા પ્રગટ થઈ. એવી જ રૂપાળી હતી, હજુ ! એનો જમણો હાથ પેલા કુમારના ખભા પર હતો.

“આ મારો આઠમો પુત્ર, રાજન !” શંતનુ કંઈ પૂછે તે પહેલાં જ એણે ખુલાસો કર્યો. “તમે એને હસ્તિનાપુર લઇ જાઓ. તમારી સાથે. વસિષ્ઠની પાસે રહીને એણે શસ્ત્ર અને શાસ્ત્ર બંનેનો અભ્યાસ કર્યો છે. બૃહસ્પતિ તેમજ શુક્રાચાર્યે પણ એને પોતાની વિદ્યાકળાઓના ભંડારની ચાવી આપી છે. ભગવાન પરશુરામે પણ એને પોતાની સમગ્ર શસ્ત્રાસ્ત્ર-વિદ્યા શીખવી છે.”

શંતનુ તો પ્રસન્ન થઈ ગયો. તેના સુખમાં હવે એક જ ઉણપ રહેતી હતી. કોઈ પણ ઉપાયે ગંગા ફરી પાછી તેની સાથે રહેવા સંમત થાય ! તેનું મન પુનર્મિલનનાં સ્વપ્નને નિહાળી રહ્યું હતું ત્યાં ગંગા પાછી અદશ્ય થઈ ગઈ.

શંતનુ કુમાર દેવવ્રતને લઇને હસ્તિનાપુર પાછો ફર્યો.

કુમારનો તેણે યુવરાજપદે અભિષેક કર્યો. બીજાં ચાર વર્ષો આનંદ-પ્રમોદમાં વીતી ગયાં.

૫. અશક્ય લાગતી શરતો

મહારાજ શંતનુએ મત્સ્યગંધાને કહી જોઈ જ નાં હોત તો ?

તો દેવવ્રત હસ્તિનાપુરના સિંહાસન ઉપર આવત,

તો એ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યની પ્રતિજ્ઞા લઇને ‘ભીષ્મ’ ન બનત,

તો એ બીજા રાજાઓની પેઠે પરણીને પોતાનો વંશવેલો વિસ્તારત,

અને તો ભરતના વંશમાં, આ ગાળામાં કદાચ કંઈ જ અસામાન્ય ન બન્યું હોત !

પણ શંતનુનો સ્વભાવ જોતાં, સંભવ તો એવો છે કે મત્સ્યગંધાને એણે ન જોઈ હોત, તો પણ બીજા વાર પરણ્યા વગર એ ભાગ્યે જ રહી શકત, અને એ બીજા લગ્નમાંથી વળી કોઈ નવી જ સમસ્યા સરજત !

કારણકે નારીના સૌંદર્યની પાસે શંતનુ મીણુ જેવો બની જાય છે. પછી એનામાં દૃઢ રહેવાની શક્તિ જ નથી રહેતી. નારી ગમી ગઈ, પછી એની ગમે તે શરત કબૂલ કરવા એ તૈયાર થઈ જાય.

નહિતર, “ તમારે મને હું કરું તે કરવા દેવું ! ” એવી શરતે કયો પુરુષ કોઈ સ્ત્રીને પરણે ? શંતનુ ગંગાને એ શરતે પરણ્યો અને ગંગાએ સાત સાત સંતાનોને જળશાયી કર્યાં ત્યાંસુધી એ વિચિત્ર શરતનું પાલન પણ કરતો રહ્યો.

અને શંતનુની અને આખા ભરત વંશની ખાનદાની જ અહીં છે. બીજું બધું ગમે તેમ, પણ વચનનું પાલન તો કરે જ.

શંતનુની આ બંને લાક્ષણિકતાઓને મત્સ્યગંધાનો આપ જાણતો હશે. નહિતર પોતે કરી તેવી શરત (દેવવ્રત પાસે પણ) ઉચ્ચારવાની એની હિંમત ન ચાલત, અને ચાલત, તો રાજાઓના વચન ઉપર ઇતખાર રાખવાની હિંમત તો ન જ ચાલત ! પણ આપણે આપણી વાર્તા તરફ પાછાં વળીએ.

દેવવ્રત હસ્તિનાપુરનો યુવરાજ છે. તેની બાલ્યાવસ્થા અને તેનું કૌમાર્ય તેની મા પાસે પસાર થયું છે. ગંગાના વનો અને ઉપવનોમાં ગંગાએ જાતે જ, એને ભરતકુલની આખી પરંપરાનું અને સંસ્કૃતિએ અત્યાર

સુધીમાં સરજેલી તમામ વિદ્યાકળાઓનું શિક્ષણ આપ્યું છે, અને અપાવ્યું છે.

પિતા શંતનુને એ વાતનો પૂરો સંતોષ છે. કુમાર ગાંગેય પોતાના પછી હસ્તિનાપુરના સિંહાસનને પૂરેપૂરું હીપાવશે, પોતા કરતાં સવાયું હીપાવશે, એવો એમનો વિશ્વાસ છે.

ત્યાં, યમુનાના તટવનોમાં શિકાર કરતાં, એક દિવસ દષ્ટિ મત્સ્યગંધા ઉપર પડે છે—જેવી રીતે થોડાક વખત પહેલાં, પરાશરની દષ્ટિ પડી હતી એવી જ રીતે.

પરાશરનાં પ્રસંગ પછી મત્સ્યગંધા પહેલાના કરતાં પણ વધારે આકર્ષક બની છે.

“મારા બાળકને જન્મ આપવા છતાં જગત તને કુમારી જ સમજશે, એવું પરાશરે તેને વરદાન આપ્યું છે. વળી તેના આખા શરીરમાંથી પહેલાં કોઈ જુદી જ ગંધ આવતી હતી તેને બદલે, પરાશરની કોઈ વૈદકીય અથવા રાસાયણિક સિદ્ધિને પ્રતાપે, હવે કોઈ અપૂર્વ સૌરભ-સુગંધ આવે છે, અને એ ખુશ્ખુ એટલે દૂર સુધી ફેલાય છે કે વ્યાસે પોતાની માતાને માટે યોજનગંધા શબ્દ પણ વાપર્યો છે.

શંતનુને કાને પણ, કદાચ આ ગંધની વાત પહોંચી હશે. રાજાના હજૂ-રીયાઓ, શ્રીમંતોના અને સત્તાધીશોના આશ્રિતો, આજના કરતાં તે વખતે જુદા સ્વભાવના ઓછા જ હશે ?

ગમે તેમ પણ આ છોકરીને જોતાવેંત શંતનુ તેના તરફ આકર્ષાય છે. અને તરત જ તે તેના બાપને શોધી કાઢી તેની પાસે હસ્તિનાપુરની રાણી બનાવવાનું માથું નાખે છે.

મત્સ્યગંધા કેવા અદ્ભુત રૂપની સ્વામિની હશે, તેનો ખ્યાલ આ વાત ઉપરથી પણ આવી શકે છે. શંતનુ કે રૂપની શાળાને નવો નિશાળિયો નથી. ગંગા જેવી અપૂર્વ સૌંદર્યવતી દિવ્ય નારીની સાથે એણે લગભગ બે દાયકાઓ માણ્યા છે. ઉંમર પણ હવે એની વૃદ્ધ નહિ તો મૌઢ તો જરૂર છે. આવા પુરુષને જે આટલી બધી સુંદર લાગી હશે કે દેવવ્રત જેવો દેવાંશી દીકરો ઘરમાં હોવા છતાં એને પરણવાનું મન થાય, તે છોકરી સાથે જ અદ્ભુત સુંદર હશે !

પણ દીકરીની કિંમત સૌથી વધુ તેના બાપ સમજે છે. અને માયું લઇને આવેલ રાજને એ “ રાજન, હસ્તિનાપુરના સિંહાસન સાથે અમારા જેવાનો સંબંધ બંધાન, એ વાતને અમે અમારું પરનું સદ્બાળ્ય સમજીએ. પણ એક શરત છે ! ” એમ ચોખ્ખું સાંભળાવે છે.

“ બોલો. ” શંતનુ પોતાના ભાવિ સસરાની શરત જાણવા માગે છે.

માગી માગીને ય તે આ ડોસો શું માગવાનો છે ? શંતનુએ વિચાર્યું હશે. દીકરી સિંહાસનની ધણીઆણી થયા પછી, આમે ય તે, સત્તા અને લક્ષ્મીના પ્રસાદથી એ વંચિત ઝોછો રહેવાનો છે !

“ બોલો, બોલો ! ” વિચારમાં પડેલ દેખાતા ધીવરરાજને શંતનુ ફરી આગ્રહ કરે છે, “ તમારી જે શરત હશે તે હું પૂરી કરીશ. ”

“ મારી જીલ નથી ઉપડતી ! ”

ડોસો પણ છે ને કાંઈ ચીકણો ! – શંતનુને થાય છે ! વાતમાં કેટલું મોણુ નાખે છે, નાહકનું ! માગી માગીને શું માગવાનો હશે ! બે-ચાર-પાંચ ગામ ! અથવા આ તરફના જંગલોનો ઇજારો ! અથવા.....

“ તમે વિના સંકાચે તમારી શરત મૂકો ” શંતનુ એને ફરી કહે છે.

“ તો સાંભળો, રાજન ” એ શરત મૂકે છે, “ મારી દીકરીની કુખે દીકરો થાય, તે આપના પછી હસ્તિનાપુરના સિંહાસનનો સ્વામી બને; ”

શંતનુને પોતાની છાતીમાં ડોષએ તીક્ષ્ણ તીર માર્યું હોય એવો અનુભવ થાય છે.

તે સૌંદર્યલોલુપ જરૂર છે પણ તેનામાં માણસાઈની જરા પણ ઉણપ નથી. પોતાની પ્રથમ પ્રેયસી અને પત્ની ગંગાની એકની એક યાદગીરી દેવવ્રત-તેના હક ઉપર ચોકડી કેમ મરાય ? હજુ હમણાં જ તો તેને યુવરાજપદે અભિષેક કર્યો છે ? પ્રજા પણ તેને કેટલી બધી ચાહે છે ! કે પણ ઉત્તર આખ્યા વગર શંતનુ ત્યાંથી વિદાય થઈ જાય છે.

તે નિશ્ચય કરે છે-મત્સ્યગંધાને મનમાંથી ભૂંસી નાખવાનો, પણ જેમ જેમ એ જૂલવાના પ્રયત્ન કરે છે, તેમ તેમ સ્મરણો એને વધુ ને વધુ એળાકળા બનાવે છે.

દેવવ્રતના હક ઉપર તરાપ મરાય નહિ, અને યુમુનાજીની આ યુવતી વગર જીવી શકાય નહિ. વાત કોઇને કહેવાય નહિ, અને સહેવાય પણ નહિ.

અને આ બે અગ્નિ વચ્ચે શાંતનુ બળતો જાય છે, ગળતો જાય છે, સૂકાતો જાય છે, શોષાતો જાય છે. દેવવ્રતની આંખોથી પિતાની આ લથડતી તણિયત છાની નથી રહેતી. એ ચિંતા કરે છે, પિતાને પૂછે છે. પણ કોઈ સંતોષકારક ખુલાસો જડતો નથી.

એ રાજવૈદ્યોની સલાહ લે છે. પણ જે રોગ શાંતનુને થયો છે, તેની દવા તેમની પાસે છે જ ક્યાં ! પણ હારીને બેસવું એ દેવવ્રતના સ્વભાવમાં જ નથી. પિતાના રોગનું પગે કાઢવાનો એ નિશ્ચય કરે છે.

અને એ પગે એક દિવસ એને યોજનગંધાના પિતાના આંગણમાં લઈ જાય છે.

“તમારી શરત મંજૂર છે, ધીવરરાજ” એ વચન આપે છે, “ગાદી ઉપર વારસાહક મારો છે, તે હું સ્વેચ્છાએ જતો કરું છું. આપની પુત્રીનો પુત્ર જ મારા પિતા પછી, સિંહાસનો સ્વામી બનશે.”

શાંતનુનો ભાવિ સસરો મૂંગો રહે છે. એની આંખમાં હુચ્ચાઈની ચમક છે. એના હોઠ પર ખંચાઈનું સ્મિત છે.

“દુધિયા દાંતવાળો છોકરો મને બનાવવા નીકળ્યો છે.” ડોસાને થાય છે.

“શું વિચારી રહ્યા છો ?” દેવવ્રત ડોસાને પૂછે છે.

એ જ, કે આપ મને આપ મને કેવો બેવઝૂક માનો છો !”

“એમ કેમ ?”

“ધર્મ અને નિયમોનું મને પણ કંઈક ભાન છે હોં !”

“આપ શું કહેવા માગો છો, હું ખરેખર સમજતો નથી !”

“આપ આપનો અધિકાર જતો કરો, પોતા પુરતો, તેથી કેં આપના પુત્રોનો અધિકાર કુંઠિત થતો નથી !”

દેવવ્રત તો આંસો જ બની ગયો. ડોસો આટલો જખરો મુત્સદ્દી હશે, તેની તો તેને કદપના જ ન હતી.

પણ ડોસાની દુરંદેશીના આ ધડાકાએ દેવવ્રતના અંતરાત્માને એકાએક પડકાર્યો :

‘તું ખરેખર પિતાને પરણાવવા આવ્યો છે કે ફક્ત માથેથી વાત ઉતારવા ?’

અને તે જ પળે તેણે નિશ્ચય કરી લીધો !

“ તમને મારા પુત્રનો ભય છે ને ? ” અત્યંત ગંભીર સ્વરે તેણે મત્સ્યગંધાના પિતાને પુછ્યું.

“ તમે મારે ઠેકાણે હો તો તમને એવો ભય લાગે કે ન લાગે ? ”

“ જરૂર લાગે. ” ડોસાની સાથે સમંત થતાં દેવવ્રતે કહ્યું, “ પણ હું પરણું જ નહિ તો ? ”

હવે આભા બનવાનો વારો મત્સ્યગંધાના બાપનો હતો ।

“ આપ શું કહેવા માગો છો ? ”

“ જે હું બોલું છું તે જ. તમારા દૌહિત્રનો ઉત્તરાધિકાર મારા પુત્રો છીનવી લેશે, એવી તમારી ખીક સાચી છે. એનો ઉપાય એક જ છે. અને તે એ છે કે મારે પરણવું જ નહિ ! તો આ જમનાજીની સાક્ષીએ હું પ્રતિજ્ઞા કરું છું, દાશરાજ કે,

अद्यप्रभृति मे दाश ब्रह्मचर्यं भविष्यति ।

“ આજથી હું બ્રહ્મચર્યવ્રત ધારણ કરું છું. ”

અને મહાભારત લખે છે :

“ તેનું તે વયન સાંભળીને ધર્માત્મા દાશરાજે “ આપું છું ” એવો જવાબ દીધો, અને અન્તરિક્ષમાંથી અપ્સરાઓ, દેવો અને ઋષિઓએ તેના ઉપર “ આ તો ભીષ્મ છે ” એમ કહેતાં કહેતાં પુષ્પવૃષ્ટિ કરી અને પછી પિતાની ધૃષ્ટાને નજર સામે રાખીને, તેણે તે યશસ્વિનીને (મત્સ્યગંધાને) કહ્યું : ‘ ચલો મા, આવી જાઓ રથમાં ! આપણે ઘેર જઈએ’—અને પછી એ ભામિનીને રથમાં બેસાડી હસ્તિનાપુરમાં લઇ આવીને તેણે શંતનુને તેનું નિવેદન કર્યું : તેના આવા દુષ્કર કર્મની રાજવીઓએ, છૂટા છૂટા તેમજ સૌએ સાથે મળીને ‘ આ ભીષ્મ છે ! ’ એમ કહેતાં કહેતાં પ્રસંશા કરી, અને ભીષ્મનું આ દુષ્કર કર્મ જોઈ પિતા શંતનુએ તેને તુષ્ટ હૃદયે ‘ ધૃષ્ટા-મરણુ’ નું વરદાન આપ્યું. ”

૬. ભીષ્મ સ્વયંવરમાં

માનવીના જીવનને જોવાની ઇતિહાસ પાસે એક વિશિષ્ટ દષ્ટિ છે. શંતનુના જીવનમાં અનેક ઘટનાઓ બની હશે, પરંતુ ભારતના રચયિતા વ્યાસને ફક્ત એ જ ઘટનાઓ નોંધપાત્ર લાગી. અને તે બંને ઘટનાઓ સ્ત્રીઓની સાથે સંકળાયેલી ! એક વાર મહારાજ શંતનુ ઉપર ગંગાએ કામણ કર્યું, એકવાર યમુનાએ ! ગંગાએ દેવવ્રત ભીષ્મનું પ્રદાન કર્યું; યમુનાએ એને ચિત્રાંગદ અને વિચિત્રવીર્ય નામે બે કુમારો આપ્યા.

સત્યવતી (મતસ્યગંધા, યોજનગંધા, ગંધવતી, કાલી, મહાભારતમાં અનેક નામે સંખ્યાધાયેલી વ્યાસમાતા અને શંતનુપત્નીને આપણે હવે સત્યવતીને નામે જ ઓળખીશું)ને બીજો પુત્ર વિચિત્રવીર્ય હજુ યૌવનમાં નહોતો પ્રવેશ્યો, તે પહેલાં તો મહારાજ શંતનુ પરલોકવાસી થયા. એટલે ભીષ્મે સત્યવતીની સંમતિથી એના મોટા પુત્ર ચિત્રાંગદને સિંહાસન પર બેસાડ્યો. આ ચિત્રાંગદને પોતાની શરવીરતાનું ભારે અભિમાન હતું. કોઈ મનુષ્યને તો તે શૌર્યમાં પોતા સમાન નહોતો જ માનતો, પણ અસુરો, ગન્ધર્વો અને દેવાને પણ હમેશાં એ પડકાર્યા કરતો. આખરે એના જ નામેરી ચિત્રાંગદ નામે એક ગન્ધર્વ એના માથાનો મળી ગયો. હિરણ્યવતી નહીને કાંઈ આ બે બળિયાઓ વચ્ચે પૂરા ત્રણ વરસ સુધી યુદ્ધ ચાલ્યું, જેમાં આખરે ચિત્રાંગદ પોતાના શૌર્યની ન્યૂનતાને કારણે નહિ, પણ ગન્ધર્વની પાસે શૌર્ય ઉપરાંત માયાશક્તિ પણ હતી, તેને લઇને હારી ગયો અને મરાયો. યુદ્ધમાં હારજીતનો આધાર આજે પણ વ્યક્તિગત કે સામુદાયિક શૌર્ય ઉપર જ માત્ર નથી હોતો, કયા પક્ષ પાસે કેવાં હિંસક, વૈજ્ઞાનિક શસ્ત્રો છે તેના ઉપર પણ હોય છે, એ કાણ નથી જાણતું ?

પોતાના આ સાવકાભાઈની અંતિમક્રિયા પતાવીને ભીષ્મે બાળક વિચિત્રવીર્યને ગાદીએ બેસાડ્યો.

પણ ગન્ધર્વ ચિત્રાંગદ સાથેની ત્રણ વરસની લડાઈ દરમિયાન પોતાના સાવકાભાઈ ચિત્રાંગદ પ્રત્યે ભીષ્મનું કેવું વલણ વતું તે બાબત વ્યાસજી કશો જ ઉલ્લેખ કરતા નથી. ચિત્રાંગદને સત્યવતીએ કે ભીષ્મે કાંઈએ વાર્યો નહિ હોય ? વાર્યા છતાં ચિત્રાંગદ માનતો નથી, અને આખી સૃષ્ટિને પડકારતો ફર્યા કરે છે, તો છો એ પોતાના કર્મનું ફળ

ભોગવતો, એવી વૃત્તિથી તેમણે એટલે કે ભીષ્મે અને સત્યવતીએ બન્નેએ તેની સહાયતા નહિ કરી હોય ? કારણ કે એક વાત ચોક્કસ છે કે સત્યવતી માટે ભીષ્મનો એટલો બધો આદર દેખાય છે કે એણે જો ભીષ્મને પોતાના પુત્રની વહારે ધાવા કહ્યું હોત, તો ભીષ્મથી તેની ઇચ્છાનું ઉત્સાહન થઈ શકત નહિ, અને ભીષ્મ જો વહારે ધાયા હોત તો ગન્ધર્વ ચિત્રાંગદ વિજયી બની શકત નહિ ! અસ્તુ.

બાળક વિચિત્રવીર્યનો હસ્તિનાપુરના સિંહાસન ઉપર અભિષેક કરીને ભીષ્મ સત્યવતીની સલાહ સૂચના પ્રમાણે રાજ્યનું પાલન કરવા લાગ્યા.

એમ કરતાં કરતાં વિચિત્રવીર્ય મોટા થયો એટલે ભીષ્મને એના લગ્નની ચિંતા થવા માંડી. એટલામાં ભીષ્મે સાંભળ્યું કે કાશીના રાજવીની અપ્સરાસમી ત્રણ કન્યાઓ પોતાના માટે પતિઓની શોધ કરી રહી છે અને તે માટે તેમણે ‘સ્વયંવર’ રચાવ્યો છે. માતા સત્યવતીની સલાહ લઈને ભીષ્મ રથમાં બેસીને એકલપદે વારાણસી આવ્યા. સમારંભમાં તેમણે ત્રણે કન્યાઓ જોઈ. અને ત્યાં આગળ એકઠા થયેલા હજારો ક્ષત્રિઓ અને રાજવીઓનાં નામો બોલાઈ રહ્યાં હતાં, તે દરમિયાન ભીષ્મે જાતે જ તે છોકરીઓને પસંદ કરી (અલબત્ત પોતાના ભાઈ વિચિત્રવીર્ય માટે !) અને પછી.....

‘ થનાર જમાઈને ઘરને આંગણે બોલાવી અલંકારોથી શણગારાયેલી કન્યાનું તેને દાન કરવું અને ઉપરથી વળી થોડું ધન પણ આપવું— લગ્નની એક રીત છે. કેટલાક થનાર જમાઈ પાસેથી બળદની જોડ લઈને તેના બદલામાં કન્યા આપે છે, કેટલાક અમુક નક્કી કરેલ દ્રવ્યના બદલામાં આપે છે, તો ક્યાંક વળી બળપૂર્વક અથવા સંમતિથી કન્યાનું હરણ પણ થાય છે. કેટલાક વળી છોકરી જ્યારે કેફમાં ચકચૂર હોય છે ત્યારે એને ઉપાડી જાય છે. પરંતુ ક્ષત્રિઓમાં સૌથી ઔષ્ઠ વિવાહ એ ગણાય છે કે જેમાં સૌ રાજવીઓના દેખતાં કન્યાને બલાત્કારે હરી જવામાં આવે. તો હે પૃથ્વીપાલો, હું આ ત્રણેને ઉપાડી જાઉં છું. તમારામાંથી જેમની હિંમત હોય તેઓ મારી સામે મેદાનમાં આવે ! ’

એવો પડકાર ફેંકીને ત્રણે કન્યાઓને તેણે પોતાના રથમાં બેસાડી દીધી.

અને તે પછે જ તે સમારંભમાં આવેલા હજારો રાજવીઓ ભીષ્મ ઉપર એક સામટા તૂટી પડ્યા.

પણ બીજમના અપ્રતિમ શૌર્ય પાસે તેમનું સંયુક્ત આક્રમણ પણ નકામું નીવડ્યું. તેમને સૌને હરાવીને બીજમે રથને હસ્તિનાપુરની દિશામાં મારી મૂક્યો.

પણ બીજમ હજી થોડેક જ દૂર પહોંચ્યા ત્યાં તો “ભ્રો રહે ! ભ્રો રહે ! એવા હાકાટા તેમના કાને પડ્યા.

તેમણે પાછું વાળીને જોયું તો શાલ્વ નામનો એક મહાબળવાન રાજા તેમનો પીછો કરી રહ્યો હતો.

બીજમે પોતાના સારથિને રથને પાછો વાળવાની આજ્ઞા કરી. શાલ્વના હાથ યુદ્ધ માટે આટલા બધા સળવળે છે તો પછી યુદ્ધ એને આપવું જ રહ્યું.

દરમિયાન હારીને નાસતા રાજાઓ પણ પાછા આવી ગયા હતા. બીજમ અને શાલ્વની આસપાસ કુંડાળું કરીને તેઓ પ્રેક્ષકો બનીને બેસી રહ્યા.

અને પછી એ મહાવીરોનું—મહારથીઓનું રથયુદ્ધ, દ્વંદ્વયુદ્ધ શરૂ થયું.

આ યુદ્ધમાં શાલ્વે અત્યંત પરાક્રમ બતાવ્યું. પણ બીજમ પાસે તેનું કશું જ ચાલે એમ નહોતું. અંતે તે પરાજિત થયો. પણ બીજમે તેનો વધ કરવાને બદલે વીર જાણીને તેને જીવતો જવા દીધો.

અને રાજાઓ પણ સૌ પોતપોતાના દેશ તરફ રવાના થઈ ગયા.

પછી બીજમ અનેક વતોમાં થઈને, અનેક નદીઓને પાર કરીને અને અનેક પર્વતોને ઓળંગીને આખરે હસ્તિનાપુર પહોંચ્યા. માર્ગમાં ત્રણેય કન્યાઓને તેમણે સસરો પુત્રવધૂઓને સાચવે તેવી રીતે, નાની બહેનોને ભાઈ સાચવે એવી રીતે અને દીકરીઓને બાપ સાચવે એવી રીતે સાચવી.”

હસ્તિનાપુર પહોંચીને બીજમે ત્રણેય કન્યાઓને માતા સત્યવતીને સોંપી અને પછી તેની સલાહ લઈને વિચિત્રવીર્યના વિવાહની તૈયારી કરી.

વિવાહની તૈયારીઓ ચાલતી હતી, ત્યારે એ ત્રણેય કન્યાઓમાં જે સૌથી મોટી હતી, તેણે બીજમને કહ્યું :

“શાલ્વ અને હું મનથી પરણી ચૂક્યાં છીએ. મારા પિતાની પણ એ જ ઈચ્છા છે કે શાલ્વને પરણું. સ્વયંવરમાં પણ હું શાલ્વને જ પરણવાની હતી. માટે હે ધર્મજ્ઞ, આ બાબત જો પગલું તમને ધર્મ્ય લાગતું હોય તે લેજો.”

ભીષ્મ વિચારમાં પડી ગયા. વિદ્વાન અને વેદ-પારંગત બ્રાહ્મણોની તેમણે સલાહ લીધી, સૌનો નિર્ણય થયો તે પ્રમાણે મોટી અમ્બાને શાલ્વ પાસે જવા રજા આપી, બાકીની અમ્બિકા અને અમ્બાલિકાને ભીષ્મે વિધિપૂર્વક વિચિત્રવીર્ય સાથે પરણાવી દીધી.

અને વ્યાસજી કહે છે કે કાશીરાજની એ બે સુંદર કન્યાઓને પરણતાં વેંત-

“વિચિત્રવીર્યો ધર્માત્મા કામાત્મા સમપથત ।”

‘ધર્માત્મા વિચિત્રવીર્ય’ કામાત્મા બની ગયો.”

છોકરીઓ મસ્ત વાંકડીયા વાળવાળી, લાલ અને ઊંચા નખોવાળી, જોબન મદમાતી હતી, અને પોતાને જોઈતો હતો તેવો પતિ મળી ગયો, એની ખુશાલીમાં વિચિત્રવીર્ય ઉપર ઓળંગાળ થઈ ગઈ હતી.

અને પરિણામે સાત વરસ સુખચેનમાં ક્યાં નીકળી ગયાં તેની ત્રણેય-માંથી એકેયને ખબર ન પડી.

અને એક દિવસ આખરે (અતિવિલાસિતાને કારણે જ તો !) વિચિત્રવીર્ય ક્ષયરોગથી પટકાઈ પડ્યો. રાજવૈદ્યોએ એને સાજો કરવા માટે આકાશપાતાળ એક કર્યાં, પણ રોગ જીવલેણ નીકળ્યો.

અને પોતાના આ બીજા પુત્રની પણ અંતિમ ક્રિયા ભીષ્મને હાથે થતી જોવાનું દુર્ભાગ્ય સત્યવતીને દમી રહ્યું.

એનો પિતા દાશરાજ, આ વખતે હયાત હશે કે નહિ, પ્રભુ જાણે ! પણ એ જો હયાત હોત તો પોતાના બન્ને દૌહિત્રેના અકાળ મૃત્યુની ઘટનામાં જરૂર એને ભગવાન કાળની ક્રોધ સાંકેતિક વાણી જ સંભળાઈ હોત : “હો, તમે જેના માટે આટલી બધી ખટપટ કરી એ તો જીવતા જ ન રહ્યા, એટલું જ નહિ પણ નિર્વંશ ગુજરી ગયા.”

અને ભીષ્મના મનની વાત ભીષ્મ જ જાણે ! ‘કાશીમાં હજારો રાજ-

ઓને હરાવીને હું આ છોકરીઓને ઉઘાવી લાવ્યો તેની સાથે જ વિચિત્ર-વીર્યના મૃત્યુને તો નહિ જીંચકા લાવ્યો હોઈ !’ એવો વિચાર તેમને કાષ્ઠ દિવસ પણ નહિ સ્પર્શી ગયો હોય ?

૭. સત્યવતીની કરુણતા

“ મારી દીકરીની કુખે જે દીકરો જન્મે તે હસ્તિનાપુરના સિંહાસનનો સ્વામી બને ! ” એવી શરતે પોતાની દીકરીને શંતનુ સાથે પરણાવનાર દાશરાજ પાસે ભવિષ્યમાં થોડે દૂર સુધી પણ જોવાની શક્તિ હોત તો ?

તેના મનમાં તો હસ્તિનાપુરની ગાદી પર પોતાનો વંશવેલો “ યાવ-ચ્યંદ્રદિવાકરૌ ” કાયમ કરવાના કોડ હતા.

પણ તેને બિચારાને ક્યાં ખબર હતી કે પોતાના પુત્રીને શંતનુથી જે બે પુત્રો થશે તે બન્ને, થોડા થોડા વરસ રાજ્ય કરીને નિઃસંતાન જ ગુજરી જશે, અને જે દેવપ્રતના અધિકાર ઉપર તરાપ મારીને તે પોતાના દૌહિત્રો અને તેમના વંશવારસોને પુરુવંશના સિંહાસનના ધણીઓ બનાવવા માગતો હતો, તે દેવપ્રતને હાથે જ એના એ નિઃસંતાન દૌહિત્રોની અંતિમ ક્રિયાઓ થશે.

ત્યારે આ મત્સ્યગંધાના પિતાની આટલી અમર્યાદ મહત્ત્વાકાંક્ષાનું પરિણામ આખરે શું આવ્યું ?

નકકર પરિણામ જુવો તો એક જ. એ મહાત્ત્વાકાંક્ષાએ ભારતને એનો ભીષ્મ આપ્યો.

યમુનાતટના ધીવરરાજના રાજ્યશોખને સંતોષવા ગંગાના પુત્રે નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય સ્વીકાર્યું.

હવે આગળ ચાલીએ.

મહાભારત કહે છે કે વિચિત્રવીર્યના મૃત્યુએ સત્યવતીને ‘ દીન ’ અને ‘ કૃપણ ’ બનાવી દીધી.

અને મહાભારતકાર કાણુ છે તે યાદ રાખવું જોઈએ. મહાભારતના લેખક વ્યાસ છે અને એ વ્યાસ આ સત્યવતીના જ, આ મત્સ્યગંધાના જ પુત્ર છે.

મહાભારતની અને રામાયણની પણ સૌથી મોટી ખૂબી એ છે કે એનો લેખક એ એની કથાનું એક પાત્ર પણ છે, એટલે કથાના પ્રસંગોથી-પાત્રોથી લેખક સારી રીતે પરિચિત છે.

અને છતાં એની દૃષ્ટિમાં સહાનુભૂતિ સાથે તટસ્થતા પણ એટલી જ છે.

વ્યાસજીએ પોતાની માતા માટે આ પ્રસંગે ‘કૃપણ’ અને ‘દીન’ એ બે વિશેષણો વાપર્યાં છે તે કેટલાં યથાર્થ છે !

‘કૃપણ’નો અર્થ લોભી નહિ, પણ કૃપાપાત્ર અને ‘દીન’ એટલે લાચાર, અસહાય, નિરુપાય.

સત્યવતી અત્યારે ખરેખર લાચાર હતી. કૃપાપાત્ર હતી. તે અત્યારે જે પરિસ્થિતિમાં મૂકાયેલી હતી, તેને માટે તે જાતે જ જવાબદાર ન હતી. જે દેવવ્રતના હકને સદાને માટે હુબાવીને તે હસ્તિનાપુરની મહિષી બની હતી, તે જ દેવવ્રતની દયા ઉપર જીવવાનો હવે તેને વારો આવ્યો હતો, એના જેવી કરુણતા ખીજી કબ ?

પણ સત્યવતી કોઈ મામુલી માટીનું સર્જન નથી. યમુનાતટની આ છોકરીમાં કોઈ અસાધારણ ખમીર છે. એની વિશેષતા ફક્ત રૂપ જ નથી. રૂપની સાથે ખીજી અનેક ખૂબીઓ તેનામાં ભરેલી છે : ધૈર્ય, નિર્ભયતા, મુશ્કેલીઓ વચ્ચેથી માર્ગ કાઢવાની સૂઝ, સમતોલતા, સ્વશાસન વગેરે અનેક ગુણો યમુનામાં નૌકા ચક્ષાવનારી આ નારીમાં ખીલ્યા છે.

આમ ન હોત તો એ કયારની યે યમુના-જલના અતલ ઊંડાણમાં લુપ્ત થઈ ગઈ હોત.

પણ આતો પરાશર જેવાના પ્રણયનો સ્વીકાર કરીને માતા બન્યા પછી પણ મગજનું સમતોલપણું સાચવી શકે છે, અને ગંગાના પુત્ર ભીષ્મ જેવાની માતા બનવા જેટલું ગૌરવ પણ વિકસાવી શકે છે.

એટલે વિચિત્રવીર્યના મૃત્યુએ સર્જેલ ‘દીનતા’ અને ‘કૃપણતા’ ને આઘાં હડસેલીને એ કર્તવ્ય-પંથ પર આગળ વધે છે.

એ ભીષ્મને બોલાવે છે.

“ હું જાણુ છું, ભીષ્મ, તે કહે છે, “ તેં આકરં બ્રહ્મચર્યવ્રત લીધું છે પણ આપણા ઉપર આજે એક જુદી જ આપત્તિ ઉતરી છે. વિચિત્રવીર્ય

નિઃસંતાન ગુજરી જતાં સિંહાસન આજે ન-ધણિયાતું બન્યું છે. એ સિંહાસનને એનો સ્વામી આપવો એ અત્યારે આપણી ફરજ છે, આપણો ધર્મ છે, આપણો આપધર્મ છે.”

સત્યવતીના સંભાષણનો ઝોક ભીષ્મ તરત જ સમજી જાય છે. માતા શું માગી રહી છે.

એ સમયના રાજકુળોમાં એક રસમ હતી. પતિ નિઃસંતાન ગુજરી જાય તો પત્ની કોઈ પુરુષને શોધી કાઢી તેના દ્વારા માતા બની શકે.

સત્યવતી આજે ભીષ્મ પાસે એવી માગણી કરી રહી હતી. વિચિત્ર-વીર્યની નિઃસંતાન પત્નીને માતૃપદ અર્પણ કરવા પૂરતું બ્રહ્મચર્યનું મર્યાદિત વિસર્જન કરવાની એ ભીષ્મને વિનંતી કરી રહી હતી, એટલું જ નહિ, પણ પ્રજ્ઞના કલ્યાણાર્થે બ્રહ્મચર્યનો હમેશને માટે ત્યાગ કરી, પરણી અને વંશવૃદ્ધિ કરવાની પણ એ સાથે સાથે વિનંતી કરી રહી હતી.

માતાની દૃષ્ટિએ આમ કરવામાં કંઈ જ ખોટું નહોતું. બ્રહ્મચર્યની પ્રતિજ્ઞા જેને ખાતર લેવામાં આવી હતી, તે જ ઊડીને જો એ પ્રતિજ્ઞાનું વિસર્જન કરવાનું કહે તો પછી તેમ કરવામાં વાંધો શો ?

આખરે તો સંયોગો એ મનુષ્યોના સંકલ્પોના સ્વામીઓ છે !

રાજકારણી પુરુષોનાં મનનો અહીં વ્યાસજીએ કેવો ચિતાર આપ્યો છે! પ્રતિજ્ઞાઓ અને સંકલ્પો અને વચનો, કશુંયે એમને મન સનાતન નથી, ત્રિકાલાબાધિત નથી, કાયમી નથી. સિદ્ધાંતો સુદ્ધાં, એમને મન, વ્યવહારના લાભ અર્થે છે. સમય અથવા સંયોગોનું બળ એ જ સાર્વભૌમ કાયદો છે, એ જ સિદ્ધાંત છે.

ભીષ્મની દૃષ્ટિ સત્યવતીના આ વ્યવહારશાસ્ત્રથી સદંતર ઊલટી છે.

સત્યવતીનો આવો સમયાનુકૂળ પ્રસ્તાવ સાંજળીને ભીષ્મ કહે છે :

“હું ત્રણે લોકના રાજ્યનો ત્યાગ કરી શકું, મા, પણ સત્યનો નહિ.”

અને પછી સત્ય એ મનુષ્યના આત્મા સાથે સંકળાયેલો એવો સ્વભાવ ધર્મ છે એ વાત માતાના મન ઉપર ઠસાવવા માટે આલંકારિક ભાષાનો આશ્રય લઈને એ કહે છે :

“ પૃથ્વી ગંધનો ત્યાગ કરે, જલ રસને છોડે, તેજ પોતાના રૂપધર્મને જતો કરે, વાયુ પોતાના સ્પર્શ-ગુણનું વિસર્જન કરે, સૂર્ય પોતાની પ્રભા જતી કરે, ધૂમકેતુ ઉષ્ણતાનો ત્યાગ કરે, આકાશ પોતાના શબ્દગુણથી અળગું થાય, ચંદ્ર શીતલતા ત્યાગે, ઈન્દ્ર પરાક્રમધર્મ ત્યજે અને ધર્મરાજ ધર્મનો ત્યાગ કરે તો પણ હું સત્યનો ત્યાગ ન કરું !” પ્રતિજ્ઞાઓ, અપાયેલાં વચનો, લેવાયેલા શપથો અને કરાયેલા સંકલ્પો માટેનો આ ભીષ્મ-આદર એ આપણી સંસ્કૃતિનું એક પ્રધાન લક્ષણ છે. એને ધર્મનું જ એક અંગ ગણવામાં આવ્યું છે. ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિતઃ એમ એને માટે જ ઠહેવામાં આવ્યું છે.

સત્યવતીએ ભીષ્મની કસોટી કરી ? કે પછી ભીષ્મ પરણીને સંસાર માંડે એવી ખરેખર જ એની ઇચ્છા હતી ? કે પછી પોતાના મનમાં રમી રહેલી વાત પોતે પ્રગટ કરે, તે પહેલાં ભીષ્મને ચકાસી જોવાની જ માત્ર એની ઇચ્છા હતી ?

જે હો તે, પણ બ્રહ્મચર્યનો-પોતાની પ્રતિજ્ઞામાં અચલ રહેવાનો-પોતાનો સંકલ્પ ભીષ્મે જ્યારે જાહેર કર્યો, ત્યારે થોડીક વાર તો એ વિચારમાં પડી ગઇ. પછી ખાલી સિંહાસનની સમસ્યાનો ઉકેલ તેણે ભીષ્મ પાસે જ માગ્યો.

ભીષ્મ ઉકેલોના આકર-ગ્રંથ જેવા હતા. સંસ્કૃતિની પરંપરાનો તેમણે બહુ જ ઊંડો અભ્યાસ કર્યો હતો. કયા સંજોગોમાં કોણે કઈ રીતે વર્તવું એ બાબતની સલાહ એ સૌ માગનારને સંપૂર્ણ તટસ્થ ન્યાયબુદ્ધિથી આપતા. (તે એટલે સુધી કે આગળ જતાં તેમનું પોતાનું મોત કઈ રીતે શક્ય છે તે બાબતની સલાહ માગવા આવનારને પણ તેમણે સાચું જ માર્ગદર્શન આપેલું !)

રાજા અપુત્ર મરી જાય, એવા સંજોગોમાં રાજ્યવંશને ચાલુ રાખવાનો એક રસ્તો જે તે વખતની સંસ્કૃતિને માન્ય હતો તે તેમણે પોતાની માતાને સુઝાડ્યો. વિચિત્રવીર્યની બે પત્નીઓ દ્વારા શાંતનુના કુલતન્તુને ચાલુ રાખવા માટે સુયોગ્ય બ્રાહ્મણની પસંદગી થઇ શકે, એવું તેમણે સત્યવતીને સૂચવ્યું.

સત્યવતી અને ભીષ્મ બન્ને ડહાપણ અને મુત્સદ્દીગીરીમાં એકમેકના કરતાં ચડી જાય એવાં લાગે છે. બંને એકબીજાના મનને પૂરેપૂરાં જાણતાં લાગે છે. અને પરિણામે એકમેકને અનુકૂળ જ સલાહ આપે છે.

સત્યવતીના પૂર્વ જીવનની વાત ભીષ્મ જેવા વિચક્ષણ પુરુષના ધ્યાન બહાર નહિ જ હોય ! પરાશર જેવા સમર્થ મહર્ષિના જીવનમાં, શું એ વખતના જગતને સારોમાઠો અને ખોટોસાચો બધો જ રસ નહિ હોય ?

ખીજી તરફ, પોતાની પૂર્વકથા ભીષ્મ જેવા ભીષ્મના ધ્યાનની બહાર ન જ હોય, એટલું શું મત્સ્યગંધા નહિ કદપી શકી હોય ?

જે હોય તે. કોઈ સુયોગ્ય બ્રાહ્મણ દ્વારા નિયોગનો પ્રસ્તાવ ભીષ્મને મોંએથી સાંભળતા વેંત એકાએક જાણે પોતાને પોતાનો ભૂતકાળ સાંભરી આવ્યો હોય એવી રીતે એ શરૂઆત કરે છે.

મહાભારતના લેખક વ્યાસજી આ પ્રસંગે પોતાની માને માટે એ સૂચક વિશેષણો વાપરે છે.

એક તો હસતીવ અને ખીજી લજ્જમાના.

સત્યવતીએ જાણે ‘હસી રહી હોય એવી રીતે’ પણ ‘શરમાતાં શરમાતાં’ પોતાના પૂર્વ જીવનની કથા કહી, અને કૃષ્ણ દ્વિપાયનને નામે પ્રસિદ્ધ વેદપારંગત જે યુવાન છે, તે પોતાનો જ દીકરો છે એવી જાહેરાત કરી અને—

“ તારી સલાહ હોય તો આપણે એને ખોલાવીએ. એણે મને વચન આપ્યું છે. જ્યારે કોઈ કામ પ્રસંગે યાદ કરું ત્યારે આવીને હાજર થવાનું.”

અને ભીષ્મની સંમતિ મળતાં વ્યાસ હાજર થાય છે.

સત્યવતી તેને બધી પરિસ્થિતિ સમજાવે છે.

માની આજ્ઞા વ્યાસને શિરોમાન્ય છે, પણ “ જો મારો આ રંગ, મારો દેખાવ, મારી આકૃતિ, મારાં વસ્ત્રો અને મારી ગંધ, તારી વહુઓથી સહન થાય તો ! ”

જગતના પ્રથમ લેખકનું પ્રથમ સાહિત્યકારનું, પ્રથમ કવિનું, વાદ્મીક્રિથીય પહેલાંના કવિનું—પોતાના માટેનું આ શબ્દચિત્ર કેટલું બધું સૂચક છે ! હવેની કથા વ્યાસના જ શબ્દોમાં સાંભળીએ.

સત્યવતીએ કહ્યું : “ હે કવિ, સાધારણ પુત્રો માતા-પિતાથી ઉત્પન્ન થાય છે. તેમનો પિતા તેમનો માલિક હોય છે, તેવી જ રીતે માતા પણ તેમની માલિક હોય છે, જેવી રીતે વિધાતાએ આપેલ, તું મારો પહેલો પુત્ર છે, તેવી રીતે, હે બ્રહ્મર્ષિ ! વિચિત્રવીર્ય એ મારો ખીજો પુત્ર હતો. જેમ પિતૃ-

પક્ષથી આ ભીષ્મ વિચિત્રવીર્યનો ભાઈ ગણાય, તેમ માતૃપક્ષથી તું એનો ભાઈ. હવે આ શંતનુ-પુત્ર ભીષ્મ પોતે લીધેલ પ્રતિજ્ઞાને સત્યપણે વળગી રહેવા માગે છે, અને રાજ્ય તથા સંતતિનું મન નથી કરતો, માટે તું ભાઈના ભલા ખાતર, સંતાન અર્થે, કુલકાળે આ ભીષ્મ તેમજ મારા વચનને પ્રમાણ ગણીને સૌના રક્ષણાર્થે આ જે એક ભલી વાત તને કહું છું, તે કર. તારા નાના ભાઈ (વિચિત્રવીર્ય) ની જે ભાર્યાઓ છે. બન્ને દેવદુહિતાઓ સમી, રૂપયૌવન-સંપન્ન છે. બન્નેને પુત્રકામના છે. તો તું તેમને પુત્ર આપ. ”

વ્યાસે જવાબ આપ્યો : “ હે સત્યવતી, તમે કહ્યું તેમ પુરાતન ધર્માનુસાર હું તમારી આજ્ઞાને માથે ચડાવું છું, પરંતુ તે માટે એ સ્ત્રીઓએ એક સંવત્સર સુધી વ્રતનું પાલન કરીને શુદ્ધ થવું પડશે. હું કોઈ અવ્રત-ધારિણી અંગનાનો સ્વીકાર કરતો નથી. ”

આનો જવાબ આપતાં સત્યવતી બોલી : અરાજક રાષ્ટ્રોમાં નથી થતી વૃષ્ટિ, નથી હોતા દેવતા, માટે જલ્દી કર. ”

વ્યાસે કહ્યું : “ જે મારે એ કાર્ય વિના વિલંબે જ કરવાનું હોય તો પછી એ સ્ત્રીઓએ મારી આ વિરૂપતાને સહી લેવી પડશે. એ જ તેમનું એક મહાન વ્રત બની રહેશે. જે મારી ગંધ, માંસ રૂપ, મારું શરીર અને મારા વેશને એ સ્ત્રીઓ સહી શકે એમ હોય, તો ભલે આજે જ કૌશલ્યા, વિચિત્રવીર્યની મોટી પત્ની તૈયાર થાય. ”

વૈશંપાયન કહે છે કે હે જનમેજય, તે પછી યોગ્ય કાળે સત્યવતીએ પુત્રવધૂ અંબિકાને કહ્યું : “ અંબિકા, આજે મધરાતે તારા ‘દેવર’ ની વાટ જોજે. ”

અને સાસુની આ સૂચના પ્રમાણે કૌશલ્યા ‘દેવર’ ની પ્રતીક્ષા કરી રહી હતી, ત્યાં વ્યાસ દીવાઓ વડે ઝળાંહળાં એવા એ શયન-મંદિરમાં પ્રવેશ્યા. તે કાળા હતા, પીળી જટાવાળા હતા, અંગારા જેવાં એમનાં લોચન હતાં, કાબરચીતરી તેમની મૂછો હતી. આવો તેમનો દીદાર દેખતાં-વંત દેવી આંખો મીંચી ગયાં.

વાત બાણીતી છે. આ કારણે ધૃતરાષ્ટ્ર આંધળો જન્મ્યો. પછી એ જ રીતે અંબાની કુંજે પાંડુ ફિક્કો જન્મ્યો, અને છેલ્લે દાસીની કુંજે વિદુર જન્મ્યો.

૮. અહ્યંતક મહાકવિ વ્યાસ

કા તે કાન્તા કસ્તે પુત્રઃ વિચિત્રઃ ।

“કાણુ તારી કાન્તા છે, અને કાણુ તારો પુત્ર છે? આ સંસાર ભારે વિચિત્ર છે,” મનુષ્યના મન પર સંસારની અસારતા ઠસાવવા માટે શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યે આ શબ્દો લખેલા છે. પણ એ શબ્દો માત્ર આલંકારિક નથી. શબ્દો દ્વારા સંસાર વિષેની જે એક અત્યંત ગંભીર હકીકત શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય સાધકના મન ઉપર ઠસાવવા માગે છે, તે અક્ષરશઃ સાચી છે. આપણે હુંપદના માર્યા ભલે જગતમાં સર્વત્ર આંખ આડા કાન કરીને ફરીએ, પણ એક વાત નિર્વિવાદ છે કે જગતને જેવું આપણે આપણી કલ્પનામાં જોઈએ છીએ, તેવું તો તે નથી જ. તે કોઈ નિરાણું જ છે. જુદું જ છે. આપણી કલ્પનાથી સદંતર ઉલટું જ છે. આપણે જેને મહાપુરુષ માનીએ, તે અંદર-ખાનેથી ઘણો જ નાનો માણસ નીકળી પડે અને આપણે જેને મહાવીર માનીને પૂજતા હોઈએ, તેના નિકટના સંપર્કમાં આવતાં તે કદાચ કાયરનો પણ કાયર સાબિત થાય.

મહાભારત એ મહર્ષિ વ્યાસની વેધક આંખોએ જોયેલું સનાતન જગત છે. એણે સત્યનો જ સદા આગ્રહ સેવ્યો છે, જેવું જે બન્યું, બણ્યું, તેવું તેમણે આલેખેલ છે. એ બાબતમાં એણે કોઈની યે શરમ રાખી નથી. કોઈની શેઠમાં એ તણાયા નથી, અને કોઈના ઉપર દ્વેષ કે રોષે ભરાઈને ઉતરી પડ્યા નથી. અહ્યંતકની પારદર્શક પણ સ્વસ્થ પ્રજ્ઞા વડે એ બાહ્ય જગતના પોતાના આંતરમનમાં ઝિલાતાં પ્રતિબિંબને ગ્રહણ કરે છે, અને વ્યક્ત કરે છે. જગત જેને ધર્મરાજ તરીકે ઓળખે છે, તેની પણ આંતરિક નબળાઈઓ વ્યાસજી ખુલ્લી કરે છે, અને જગત જેને પાપાત્મા માને છે તે દુર્યોધન કે દુઃશાસન પ્રત્યે પણ તેમનું દ્વિલ દ્વિલસોજી વિહોણું નથી.

અત્યારે આપણે જોઈએ છીએ કે માણસ પોતાનો ભૂતકાળ એ જેવા હોય તેવા બતાવવાને બદલે, પોતાને અનુકૂળ રંગોએ રંગીને જ બતાવે છે. પોતાની અને પોતાનાની નિર્બળતાઓ મોટે ભાગે સંતાડાય છે, અથવા ઓછામાં ઓછું એના ઉપર કોઈ મોહક રંગનો એકાદ લપેટો તો લગાડવામાં આવે જ છે. વર્તમાન વિષેનો આપણો સૌનો દંભ તો બહુતો જ છે, અને ભવિષ્યની બાબત આપણે નિરાશ થઈને બેઠા હોઈએ છતાં આપણે

હાર્યા છીએ, અને હવે આપણા પ્રારબ્ધમાં સર્વનાશ સિવાય ખીજું કશું જ નથી એવું આપણે ભાગ્યે જ કદી જાહેર કરીએ છીએ.

મહાભારતકાર વ્યાસ, સત્યવતી અને પરાશરના પુત્ર વ્યાસ, શુકદેવના તથા ધૃતરાષ્ટ્ર, પાંડુ અને વિદુરના પિતા વ્યાસ—એ આ પ્રકારના છદ્મલેખક નથી. સત્યને જોવાની, સમજવાની, સારવવાની અને જીરવવાની એમની શક્તિ અમાપ છે. સત્યને જ શિવ અને સુંદર રૂપે વ્યક્ત કરવાનું એમની કલામાં સામર્થ્ય છે. એમની લેખિનીને કોઈ સગો નથી, કોઈ શત્રુ નથી. એક સત્ય સિવાય ખીજા કોઈ પાસે એ શિર ઝુકાવતી નથી.

એટલે જ તો વ્યાસજી પોતાની મા વિષે લખતાં અચકાયા નથી. પોતાના પિતા કેવી રીતે પોતાની માનો સહચાર પ્રાપ્ત કરી શક્યા તે વિષે લખતાં એમણે લેશ પણ ભોંઠપ કે તેજોભંગ અનુભવ્યો નથી.

માતા સત્યવતી પાસે એમણે પોતાના વ્યક્તિત્વનો, શારીરિક વ્યક્તિત્વનો જે ચિતાર ખડો કર્યો છે તે જ જુઓ. વિચિત્રવીર્યની જે સ્ત્રીઓ એક વર્ષ સુધી વ્રતબદ્ધ થઈ પછી જ મારા વડે માતાઓ અને તો સાફ, એવી પોતાની સૂચનાના જવાબમાં માતા જ્યારે વિલંબ સહન કરવાની ના પાડે છે, ત્યારે કેવા નિખાલસ શબ્દોમાં એ પોતાના શરીરનો તેમને ખ્યાલ આપે છે. “જો તારી કુલવધૂઓ, મારું રૂપ, મારી વય, મારી ગંધ, મારાં વસ્ત્રો, એ બધું સહન કરવાને તૈયાર હોય, તો હું અખંડી તૈયાર છું.”

આને પરિણામે શું બન્યું, તે આપણે આગલા પ્રકરણમાં જોઈ ગયા. વિચિત્રવીર્યની મોટી રાણી આંખો મીંચી ગઈ માટે એની કુખે જે બાળક અવતર્યો તે આંધળો બન્યો.

વિચિત્રવીર્યની ખીજા સ્ત્રી અંબાલિકા વ્યાસને મધ્યરાત્રિએ પોતાના શયનખંડમાં જોતાંવેંત ફિક્કી ફચ પડી ગઈ માટે તેની કુખે બાળક અવતર્યો તે પાંડુ થયો, ફિક્કો થયો. એક માત્ર દાસી વ્યાસના વ્યક્તિત્વની સમૃદ્ધિ સમજતી હતી અને તેણે જ્ઞાની વિદુરને જન્મ આપ્યો.

પણ આમાં બ્રાહ્મણ કોણ છે ને ક્ષત્રિય કોણ છે, વૈશ્ય કોણ છે ને શુદ્ર કોણ છે ?

ને પિતા કોણ છે ને માતા કોણ છે ? ગીતામાં વ્યાસજીએ સંકરો નરકાયૈવ કુલધનાનામ્ કુલસ્ય ચ ॥

વર્ણસંકર કુલનો ઘાત કરે છે, અને પૂર્વજોને નરક ભેગા કરાવે છે એવી ફરિયાદ કરાવી, પણ તે અર્જુનને મોંઝે, અને તે પણ અર્જુન જ્યારે મોહની નિદ્રામાં હતો ત્યારે ! એ મોહ જ્યારે દૂર થયો, ત્યારે કરિષ્યે વચનમ્ તથા. એમ કહેતોકને અર્જુન ઊભો થઈ ગયો. તે વખતે એને વર્ણ-સંકરની વાત યાદ પણ ન આવી ! આ કેટલું સૂચક છે !

વ્યાસમાં માછીમાર માતાનો અંશ છે. ધૃતરાષ્ટ્રમાં, પાંડુમાં અને વિદુરમાં પણ એજ અંશ છે. અને ત્રણેયમાં પાછો પરાશરનો પણ એક સરખો અંશ છે. એટલે વ્યાસ જો અર્ધ-બ્રાહ્મણ છે, તો ક્ષત્રિયો પૂરા તો કોઈ છે જ નહિ. સિવાય કે દાશરાજને (સત્યવતીના પિતાને) પણ આપણે ક્ષત્રિય ગણીએ. જો કે તેમ ગણવા છતાં પણ ધૃતરાષ્ટ્રાદિ પૂરા ક્ષત્રિયો તો નથી જ બનતા.

વળી એ ત્રણ વિચિત્રવીર્યના પુત્ર કેવી રીતે ? અને અંબિકા અને અંબાલિકા વિચિત્રવીર્યની કાન્તાઓ પણ કેવી રીતે, જો એમના સંતાનના પિતા વ્યાસ હોય તો !

વળી એક સરખા મા-બાપના ફીકરા પણ પ્રકૃતિથી કેટલા વિલિન ? એક ધર્મરાજ તરીકે પંઠાયો, બીજો સાવ અધર્મી તરીકે-ત્રીજો તો જાતે જ ધર્મનો અવતાર !

૯. વિકસતું કુટુંબ-વૃક્ષ

ધૃતરાષ્ટ્ર, પાંડુ અને વિદુર એ ત્રણે કુમારો કુરુવંશમાં ઉત્પન્ન થયા તેની સાથે કુરુ જંગલ દેશ, કુરુક્ષેત્ર અને કુરુવંશ, ત્રણેનો ઉત્કર્ષ થયો. ધરતી હરિયાળા ખેતરોથી હસી ઊઠી. વરસાદ યોગ્ય સમયે વરસવા લાગ્યો. નદીઓ બે કાંઠા વચ્ચે વહેવા લાગી. પશુપક્ષીઓ પ્રસન્ન થયાં. નગરો, વણઝારોથી અને કલાકારોથી ગુંજી ઊઠ્યાં. સજ્જનો શૂર અને વિદ્વાન બનીને સુખી થયા. કોઈ દ્રસ્યુઓ ન રહ્યા. અધર્મ ઉપર કોઈની રુચી ન રહી. દુઃકામાં સત્યયુગનું વાતાવરણ છવાઈ રહ્યું. ભીષ્મનું ધર્મચક્ર રાજ્યમાં ફરી રહ્યું. કુરુવંશના અગ્રણીઓ અને નાગારકોના ઘરોમાં ચારેકાર “આવો !” “ખાઓ પીઓ !” એવા શબ્દો સંભળાઈ રહ્યા.

જન્મ્યા ત્યારથી જ કુમારો ભીષ્મના હાથમાં પોતાના જ પુત્રો હોય એવી રીતે ઉછરવા માંડ્યા. એમનો વિદ્યાભ્યાસ ભીષ્મની જ દેખરેખ નીચે ચાલવા માંડ્યો. ધનુર્વિદ્યા, ઘોડેસ્વારી, ઢાલ-તલવાર, હાથી-સવારી, નીતિ-શાસ્ત્ર, ઇતિહાસ, પુરાણ, વેદ, વેદાંગ બધુંજ તેમને શીખવવામાં આવ્યું. ત્રણેયમાં ધૃતરાષ્ટ્ર વધુમાં વધુ બળવાન હતો, અને વિદુર ડાહ્યામાં ડાહ્યો હતો.

અંધ હોવાને કારણે ધૃતરાષ્ટ્રને રાજપદ ન અપાયું. રાજા તરીકે પાંડુનો સ્વીકાર થયો.

પછી ગાન્ધારરાજ સુબલને ત્યાં ભીષ્મે ધૃતરાષ્ટ્રને માટે માગું નાખ્યું. સુબલની પુત્રી ગાન્ધારીએ ભગવાનની ઉપાસના કરીને પોતાને સો પુત્રો થાય એવું વરદાન માગ્યું હતું એ વાત જાણીતી હતી.

ભીષ્મ તરફથી માગું આવતાં સુબલરાજ વિચારમાં પડી ગયો. કુલ બધી વાતે સાફ હતું. પણ મુરતીઓ અંધ હતો. પણ પછી બધી બાબતોનો વિચાર કરીને તેણે હા પાડી.

ગાન્ધારીએ જ્યારે જોયું કે માતાપિતાએ અંધ ધૃતરાષ્ટ્ર સાથે તેના લગ્નની સંમતિ આપી છે ત્યારે તેણે પોતાની આંખે પણ પાટા બાંધી દીધા. પતિ કરતાં વધારે સુખી થવું એ પત્નીને શોભતું નથી, એમ તે માનતી હતી. પછી તેનો ભાઈ શકુનિ તેને હસ્તિનાપુરમાં લઈ આવ્યો અને ધૃતરાષ્ટ્ર જોડે પરણાવી.

ભીષ્મ તરફથી સુયોગ્ય આદરસત્કાર પામી પાછો શકુનિ પોતાને દેશ ગાન્ધાર ચાલ્યો ગયો. મોટા ધૃતરાષ્ટ્રનું લગ્ન પત્યા પછી ભીષ્મે પાંડુના લગ્નનો વિચાર કર્યો.

યદુવંશમાં શર નામે એક યાદવ-શ્રેષ્ઠ હતો. વસુદેવનો એ પિતા, શરને પૃથા નામે એક પુત્રી હતી. રૂપમાં અન્નેડ આ છોકરીએ નાનપણમાં તપ કરીને દુર્વાસાને પ્રસન્ન કરેલા. દુર્વાસાએ તેને એક મંત્ર શીખવેલો. “ આ મંત્રનો જપ કરીને તું જે કોઈ દેવનું આવાહન કરશે, તે દેવ તારી સમક્ષ હાજર થશે. અને તેના વડે તું પુત્રવતી બનીશ, ” એમ દુર્વાસા તેને કહેતા ગયા હતા.

પૃથાને પરણતા પહેલાં જ આ મંત્ર અજમાવી જોવાનું મન થયું. તેણે એ મંત્ર જપીને સૂર્યદેવનું આવાહન કર્યું. સૂર્ય પ્રગટ થયા. એ પછી યોગ્ય

સમયે સૂર્યપુત્ર કર્ણુ તેની કુંવારી કુખે ઉત્પન્ન થયો. એ ખરેખર સૂર્યનો પુત્ર હતો, એની સાબિતી એ હતી કે કવચ અને કુંડલ સોતો જ જન્મ્યો હતો.

પણ આ બાળકનું હવે કરવું શું? મા-બાપ અને ભાઈઓની બીકે પૃથાએ એ છોકરાને નદીના પ્રવાહ ઉપર તરતો મૂકી દીધો. એ છોકરો રાધા નામની કોઈ સ્ત્રીના પતિને હાથ ચડ્યો. કવચ અને કુંડલ સોતા આ બાળકને જોઈને-વસુ (દ્રવ્ય) ને સાથે લઈને જ આ જન્મ્યો છે એ જોઈને તેમણે તેનું નામ વસુષેણુ પાડ્યું.

આ વસુષેણુ રોજ સૂર્યપૂજા કરતો. પૂજા દરમિયાન જે કોઈ યાચક આવે તેની બધી જ મનોકામના પૂરી કરવી એવું તેનું વ્રત હતું. એકવાર ઇન્દ્ર તેના આ વ્રતની ઠસોટી કરવા માટે ભિક્ષુક વેષે આવ્યો. તેણે કવચ-કુંડલ માગ્યાં. વસુષેણુ તે પોતાના અંગ ઉપરથી ઉતારીને આપી દીધાં. વસુષેણુનું આ સાહસ જોઈને ઇન્દ્ર પ્રસન્ન થયો. તેણે એને એક શક્તિ આપી. “ગન્ધર્વ, નાગ, રાક્ષસ, દેવ, અસુર, મનુષ્ય જેના ઉપર ક્રોધ કરીને તું આ શક્તિનો પ્રયોગ કરીશ, તો તે જીવતો નહિ રહે.” એવું કહીને ઇન્દ્ર અંતરધ્યાન થયા.

અને ત્યારથી આ વસુષેણુનું નામ કર્ણુ પડ્યું. સંસ્કૃતમાં એનો અર્થ “ઉતરડી આપનાર” એવો થાય છે. પોતાના અંગ ઉપરથી એણે કવચ-કુંડલ ઉતરડી નાંખ્યાં, માટે કર્ણુ કહેવાયો.

પણ હવે આપણે પૃથા તરફ વળીએ. વસુદેવના પિતા શરની આ પુત્રી મહાભારતમાં કુન્તીભોજની પુત્રી તરીકે ઓળખાઈ છે, કારણ કે શરસેને પોતાના ક્ષેપના દીકરા કુન્તીભોજને સોંપી હતી.

આ કુન્તીભોજે પૃથાને માટે પતિ પસંદ કરવા સારૂ સ્વયંવર રચાવ્યો, જેમાં પૃથા “હજારો ક્ષત્રિયોની વચ્ચે સિંહના જેવી દાઢવાળા, હાથીના જેવી ખાંધવાળા, બળદના જેવી આંખવાળા અને મહાબલી” એવા પાંડુને પરણી.

આ પૃથા ઉપરાંત, પાંડુને માટે ભીષ્મ એક બીજી પત્ની પણ લાવ્યા, એનું નામ હતું માદ્રી. એ બહુ રૂપાળી હતી. એને મેળવવા માટે એના બાપને ખૂબ ધન આપવું પડ્યું હતું.

પૃથા અને માદ્રીને પરણ્યા પછી પાંડુ પૃથ્વીનો વિજય કરવા નીકળ્યો. હાથી, ઘેડા, રથ અને પાયદળ-ચતુરંગી સેનાનો નાયક બનીને પાંડુએ પહેલાં દશાર્જુને યુદ્ધમાં હરાવ્યા. પછી મગધરાષ્ટ્રના દૌર્વને રાજગૃહમાં હણ્યા. પછી મિથિલા જઇને વિદેહોનું શાસન કર્યું. પછી કાશી, સુલ્લ, પુન્ડ્ર વગેરે સૌને કર ભરતા કર્યા. રાજ્યો પાસેથી ધનના ભંડારો લઇને પાંડુ હસ્તિનાપુર પાછો ફર્યો. શન્તનુના સમય પછી લુપ્ત થયેલી કીર્તિને આમ પાંડુ દ્વારા પુનઃ પ્રકાશિત થયેલી જોઇને ભીષ્મની આંખો હાશ્વર્યો વડે ભીંજાઈ ગઇ. પછી સુંદર શય્યાઓવાળા મહેલને છોડીને, પાંડુ કુન્તી અને માદ્રીની સાથે વનવાસી થયો. હિમાચલની દખ્ખણદિ તળેટીઓના રમણીય વનોમાં તેના શૌર્ય અને તેજને કારણે સૌ તેને દેવ ધારવા લાગ્યા. હસ્તિનાપુરથી ધૃતરાષ્ટ્ર ખેંચાયાં મારફત તેને જોઇતી સામગ્રી પહોંચાડતો.

આ તરફ વિદુર પણ દેવકરાજની રૂપાળી પુત્રી પરણીને ગૃહસ્થ બન્યા હતા. અને પોતાના જેવા જ ગુણોવાળા અનેક પુત્રોના પિતા પણ બન્યા હતા.

૧૦. કિંદમનો શાપ !

હિમાલયનું આકર્ષણ ભારતવાસીઓને હિમાલય જેટલું જ જીનું છે. પાંડુને તો પર્વતભણી આકર્ષવા માટે તેનું પોતાનું પણ એક આગવું કારણ હતું: તે પાંડુરોગ લઇને જ અવતર્યો હતો. એ રોગ માટે પહાડોની સૂકી હવા અને અહ્યયર્થ એ બે રામબાણુ ઓસડ હતાં.

એટલે વિજયયાત્રા પૂરી કરીને સીધો પાંડુ પોતાની બન્ને પત્નીઓને સાથે લઈ ઉત્તર દિશાની નેમ નોંધીને ચાલી નીકળ્યો.

વ્યાસજી કહે છે કે હિમાલય પર્વતના રમણીય દક્ષિણ પ્રદેશના એક શાલવનમાં પાંડુએ નિવાસ કર્યો. ખડ્ગ બાણ અને ધનુષ ધારણ કરતા તથા રંગીન ચીતરામણવાળું કવચ સજ્જતા તે વીર અને પરમ અસ્ત્રવિદ્ નરપતિ-ને બે પત્નીઓ સાથે ફરતો જોઇને વનવાસીઓ આ દેવ છે એમ માનતા. પાંડુ અને તેના રસાલા માટે જરૂરી ભોગ સામગ્રી સીધી હસ્તિનાપુરથી આવતી. ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞાથી રાજના ખેંચાયાં પાંડુને તેના ગિરિવન-વિહાર પર તે નિયમિત પહોંચતી કરતા.

પાંડુને મૃગયાનો શોખ. એ શોખ જ આખરે એના માટે એક વિચિત્ર રીતે આપત્તિકારક બન્યો.

કિંદમ નામના એક મુનિ વનમાં મૃગોની સાથે રહીને મૃગ જેવા જ બની ગયા હતા. હતા તો એ મુનિ, પણ સંયમ એમનામાં ઓછો હતો. વિષયવાસના એમના ઉપર એટલી હદે સવાર રહેતી કે સમય અસમયનું કે પાત્ર-અપાત્રનું પણ ભાન ન રહેતું.

એક વાર આ મુનિ કિંદમ સરેઆમ વન-વિસ્તારમાં આવી જ રીતે રતિરંગમાં લીન હતા, જ્યારે શિકારે નીકળેલ પાંડુને દૂરથી જાણે કોઈ મૃગ અને મૃગી વિહાર કરી રહ્યાં હોય એમ લાગ્યું. શિકારનું કોણ જાણે કેવું ય અનૂન છે, કે સામા પક્ષની અવસ્થા જેમ વધારે નાનુક તેમ શિકારીને જાણે એને વીંધવામાં જ વધુ મજા આવતી હોય એમ લાગે, નહિતર પેલું કૌંચયુગલ પ્રેમ કે લીલામાં મત્ત હોય તે વખતે જ બરાબર નિષાદને તેમના ઉપર તીર છોડવાનું કેમ મન થાય? પણ ખીજી રીતે જોઈએ તો, આ જ શિકારીએ જગતને રામાયણ અપાન્યું.

પાંડુ કંઈ નિષાદ નહોતો, આર્ય-શિરોમણિ હોતો, પૌરવકુલનો સંસ્કાર-સંપન્ન કુલદીપ હોતો. કાશીરાજની પુત્રીને કુખે એ અવતર્યો હતો. અને વ્યાસ જેવાએ એનું પિતૃકાર્ય કર્યું હતું. છતાં એણે પણ મુનિની, અથવા મુનિ એને મૃગરૂપે દેખાયો તો મૃગની, કામમોહિત અવસ્થાની મર્યાદા ન જાળવી! એનું એક કારણ કદાચ, એ પણ હોય કે પાંડુરોગને લીધે પોતાને ફરજિયાત પાળવા પડતા સંયમને કારણે પાંડુ ખીજાઓના વિષય-ભોગ પ્રત્યે અસહિષ્ણુ અને ધર્ષાળુ બન્યો હોય!

જે હોય તે, પાંડુએ કિંદમ ઉપર તીર છોડ્યું. અને એક કરુણ ચીસની સાથે જ કિંદમનું પ્રાણપંખેરં ઝીડી ગયું. પણ મરતાં પહેલાં આ કિંદમ પાંડુને મારતો ગયો, એક વિચિત્ર રીતે! કથા કહે છે કે પાંડુને તેણે શાપ આપ્યો. “તે” મને જે દશામાં માર્યો છે, તે જ દશામાં તારૂં મૃત્યુ થશે!”

આપણામાં એક કહેવત છે કે સતી શાપ આપે નહિ અને શંખણીનો શાપ લાગે નહિ અને તાત્ત્વિક દષ્ટિએ એ સાચી જ વાત છે. પણ હકીકત એ છે કે શાપ એ નિર્બળ ઉપર જાણે અજાણ્યે અત્યાચાર કરનાર માનવીના પોતાના જ અંતઃકરણના પશ્ચાત્તાપનું ખીજું નામ છે! કર્મનું ફળ કોઈ ને

કોઇ પ્રકારે આપણે ભોગવવું જ પડે છે, એવી આપણી દૃઢ શ્રદ્ધા છે. મનને આપણે ગમે તેટલું મનાવીએ પણ વિશ્વના આ અટલ કર્મનિયમની પકડમાંથી આપણે છૂટવાના નથી એમ આપણને લાગ્યા જ કરે છે. મારે જ કોઇને અપુત્ર કરનાર જાતે જ કોઇ દિવસ પુત્રહીન બને છે ! “જેસી જિનકી ચાકરી વૈસા ઉનહો દેત.”

ये यथा माम् प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाभ्यहम् ।

ગીતા-વચનનો એક જુદા જ અર્થમાં વિનિયોગ !

અહીં કિંદમની વાત જોઈએ, તો પાંડુનો કોઇ એવો મોટો અપરાધ નહોતો એમ પણ કેમ કહેવાય ! કૌંચ કૌંચીને આવી અવસ્થામાં છૂટાં કરનાર નિષાદને આદિકવિએ શાખ્યો હતો. કે એ વાત શું પાંડુ નહિ જાણતો હોય? અને નિષાદ તો અસંસ્કારી ભીલ હતો, જ્યારે પાંડુ તો સંસ્કારસમૃદ્ધ આર્ય નૃપતિ હતો. અને નિષાદે તો ફક્ત પક્ષી-યુગલને છિન્નભિન્ન કર્યું હતું, જ્યારે પાંડુએ તો ભલે ગમે તેવા અસંયમી પણ એક મુનિનો વધ કરી નાખ્યો હતો !

એટલે શર છોડવાનું ઝનૂન પૂરું થતાં, કિંદમની મરતી વખતની દશા જોઇને અને એનો વિલાપ સાંભળીને પાંડુને પોતાને જ એ દશ્યમાં અને અરેરાટીમાં પોતાના આવનારા મૃત્યુના પડખા સંભળાયા હશે. એને થયું હશે કે આજ અવસ્થામાં એક દિવસ લગવાન કાળ મારો શિકાર કરશે. અને એને આમ થાય એમાં કૈં નવાઇ પણ નહોતી. જે રોગમાં વિષય-વાસના જીવલેણ નીવડે, એવા રોગથી તે પીડાઇ રહ્યો હતો. અને સાથેસાથ બળે રૂપવતી રમણીઓનો તે સ્વામી હતો. અત્યાર લગી તો તે સંયમથી રહ્યો હતો. પણ એક દિવસ જ્યારે સંયમની પાળ તૂટશે, ત્યારે તેની દશા પણ આ કિંદમના જેવી થવાની.

કિંદમના મરતી વખતના કકળાટમાં આ જ કારણે પાંડુને આપણે હમણાં જ જોયું એ પ્રકારનો શાપ સંભળાયો હશે, અને આ જ કારણે આ ઘટના પછી તેણે સ્ત્રીસંગથી દૂર રહેવાના પોતાના સંકલ્પને સવિશેષ દૃઢ બનાવ્યો હશે.

અને પાંડુ પાસે આ સંકલ્પને વળગી રહેવું સર્વથા અશક્ય તો નહોતું જ. ગમે તેમ પણ મહર્ષિ વ્યાસનું શિક્ષણ તેનામાં હતું, તેની પત્નીઓ

કુન્તી અને માદ્રી તેને અનુકૂળ હતી. તેને કોઈ સંતાન ન જ થાય, તે તો વળી તેના મોટાભાઈ ધૃતરાષ્ટ્રને પણ મનભાવતું જ હતું.

પણ તે વખતના આર્યોની સૌથી મોટી આવસ્યકતા પ્રજેત્પત્તિ, તેનું શું? ધૃતરાષ્ટ્રને પણ હજુ સુધી એક પણ સંતાન થયું નહોતું. વિદુરને સંતાનો હતાં, પણ હસ્તિનાપુરના સિંહાસનને માટે તે નકામાં.

એટલે પિતૃઋણ તેમજ પ્રજ્ઞઋણ બેયે ઋણો પોતા વડે કેવી રીતે ફેડી શકાય-પોતાના સ્ત્રીગમનના સંકલ્પને જફા પહોંચાડયા વગર, એ વાતની વિચારણામાં પાંડુ પડ્યો. તેણે પોતાની મોટી પત્ની કુન્તીની સાથે મસલત કરી. જે રીતે, પોતાના પિતા વિચિત્રવીર્યને પોતે અને ધૃતરાષ્ટ્ર અને વિદુર પુત્રો તરીકે સાંપડયા હતા, તે જ રીત શા માટે ન અખત્યાર કરી શકાય? પત્નીને તેણે પૂછ્યું. અને થોડીક આનાઠાની બાદ કુન્તી તેને અનુકૂળ થઈ. અને એ વખતના રિવાજ અનુસાર પાંડુનો વંશવિસ્તાર સાધવાનું નક્કી થયું.

કુન્તી બ્યારે કુંવારી હતી અને પોતાના પાલક પિતા કુન્તીભોજને ત્યાં રહેતી હતી, તે વખતે દુર્વાસા મુનિ એકવાર ત્યાં આવેલા. કુન્તીએ આ મુનિને પોતાની સેવા વડે સુપ્રસન્ન કર્યા. એટલે મુનિએ તેને એક મંત્ર આપ્યો. એ મંત્ર વડે કુન્તી કોઈ પણ દેવનું આવાહન કરીને તેના દ્વારા સંતાનોત્પત્તિ કરી શકતી હતી. દુર્વાસા તો આ મંત્ર આપીને ચાલતા થયા, પણ અણસમજી કુન્તીને કુતૂહલ થયું, કે લાવ જોઈં તો ખરી, કે આ મંત્ર સાચોસાચ દુર્વાસાએ કહ્યું છે તેવો છે કે પછી પોકળ છે? એટલે તેણે એ મંત્રનો પાઠ કરીને સૂર્યનારાયણનું આવાહન કર્યું, અને સૂર્ય આપીને ઝિભો રહ્યો.

કુન્તી તો બિચારી મુંઝાઈ જ ગઈ. એને તો કેવળ મંત્ર સાચો છે કે ખોટો, તેનું પારખું જ કરવું હતું. બાકી પરણ્યા પહેલાં સંતાનને શું કરે?

પણ કન્યાએ એકાંતમાં આમંત્રેલો પુરુષ એમ કેમ પાછો જાય?..... અને કુંવારી કુન્તી ગર્ભવતી થઈ, અને જન્મતાવેંત ડહુને ગંગાના હવાસે થવું પડ્યું. અને ક્યાંક કોઈ સૂત-દંપતી બિચારાં અપુત્ર હતાં, તેમને એક પુત્ર સાંપડ્યો. એક નાનકડી વાતના કેટલા પડઘા પડે છે? અને અણધાર્યા.

કુંવારી કુન્તીના જીવનમાં બીની ગયેલ આ અસામાન્ય કરુણ ઘટનાથી

કેટલી વ્યક્તિઓ વાકેફ હશે, કેાણુ કહી શકે ? પણ પાંડુને તો આ વાતની ખબર જ નહોતી.

પણ પાંડુની અત્યંત આગ્રહભરી વિનંતિથી કુન્તીએ જ્યારે પુત્રો ઉત્પન્ન કરવાનું કષ્ટભર્યું, ત્યારે પતિને તેણે દુર્વાસાએ પોતાને કન્યા અવસ્થામાં આપેલ પેલા મંત્રની વાત કરી (અલખત સૂર્યનું આવાહન અને કર્ણની ઉત્પત્તિવાળા ભાગને બાદ કરીને) અને પાંડુ રાજી રાજી થઇ ગયો. અને પછી આપણે સૌ જાણીએ છીએ તે પ્રમાણે કુન્તીએ ત્રણ દેવો દ્વારા ત્રણ પુત્રો, અનુક્રમે ધર્મ, વાયુ, અને ઇન્દ્ર દ્વારા યુધિષ્ઠર, ભીમ અને અર્જુન અને માદ્રીએ (કુન્તી દ્વારા એ મંત્રનો ઉપયોગ શીખીને) અશ્વિની-કુમારો દ્વારા સહદેવ અને નકુલ એમ પાંચ પુત્રો પાંડુને ચરણે ધર્યા, અને પાંડુ તેમજ હસ્તિનાપુરની પ્રજા રાજવંશની આ વૃદ્ધિથી ખૂબ પ્રસન્ન થયાં.

૧૧. આત્માર્થે સઘળું તબે

ભીમ અને દુર્યોધનનો જન્મ દિવસ એક હતો. શુભ કે અશુભ કાઈ પણ રીતે નામાંકિત થયેલ પુરુષોના જન્મ અને જીવનની આસપાસ અનેક દંતકથાઓ અને લોકવાયકાઓ ઊભી થાય છે. ભવિષ્યમાં એ કેવો થવાનો છે તે આગળથી જ જણાઇ આવ્યું હતું, એટલું ખતાવવાનો જ આ દંતકથાઓનો આશય હોય છે.

દુર્યોધન અને ભીમના જન્મોની આસપાસ ઊભી થયેલી લોકવાયકાઓ વ્યાસજીએ નોંધી લીધી છે. તેમાં એક એ છે કે કુન્તીએ બાળક ભીમને તેડ્યો હતો તેવામાં એકાએક એક વાઘ નજરે પડ્યો. વાઘને જોતાં જ કુન્તી ઊભી થઈ ગઈ. ખોળામાં ધાવણું બાળક છે એ વાતનું પણ તેને સ્મરણ ન રહ્યું. ગમે તેમ પણ, માતા ઊભી થતાં બાળક ભીમ તેના ખોળામાંથી નીચે પડી ગયો ને એના ભારથી પર્વતની શિલાઓના ભુક્કા ઊડી ગયા.

એવી જ રીતે દુર્યોધન આગળ જતાં જેવો થતો તેને અનુરૂપ લોકવાયકા તેના જન્મની આસપાસ નોંધવામાં આવી છે કે જન્મતાવેંત દુર્યોધન ગધેડો ભૂંડે તેમ રડવા માંડ્યો, અને તેનું એ રુદન સાંભળીને સામેથી ગધેડાઓએ, ગીધાઓ, શિયાળાઓ અને કાગડાઓએ ભયંકર ચિચિયારીઓ કરી કરીને

પડ્યો પાડ્યો. પછી વાવાઝોડું થયું અને દિશાઓમાં દાહ ઉપડ્યો. ધૃતરાષ્ટ્ર ગભરાયો. બીજાદિ વૃદ્ધોને ભેગા કરીને તેણે પૂછ્યું :

“ પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિર જ્યેષ્ઠ છે અને પોતાના ગુણોએ કરીને તે રાજ્યને પાળે એની સામે મારે કશુંએ કહેવાપણું નથી, પણ મારો આ પુત્ર, તેના પછી પણ, રાજ્ય થશે ખરો ? ”

ધૃતરાષ્ટ્રના આ પ્રશ્નનો સૌના વતી જવાબ આપતાં વિદુરે કહ્યું :
“ નિમિત્તો જોતાં તારો પુત્ર કુલનાશક થશે એમ લાગે છે. અમારી તને એક સલાહ છે કે અત્યારથી જ તું તેનો ત્યાગ કર. ”

મહાભારતનો પેલો સુપ્રસિદ્ધ શ્લોક વિદુરજીએ આ સંદર્ભમાં ઉચ્ચાર્યો છે,

ત્યજેદેકં કુલસ્યાર્થે કુલં ગ્રામાસ્યાર્થે ત્યજેત્ ।
દેશસ્યાર્થે ત્યજેદ્ ગ્રામમાત્માર્થે સર્વં ત્યજેત્ ॥

એટલે કે :

કુલાર્થે એકનો ત્યાગ, ગ્રામાર્થે કુલનો ઘટે,
દેશાર્થે ગ્રામનો ત્યાગ, આત્માર્થે સર્વનો ઘટે.

પણ આવી સલાહ આપવી જોટલી સહેલી છે તેટલી જ પાળવી મુશ્કેલ છે, એ કાણ નથી જાણતું ? સંભવ તો એ છે કે આવી સલાહની ધૃતરાષ્ટ્ર પર ઊલટી જ અસર થવા પામી હોય. મારી આસપાસના વગદાર માણસોને મારા દુર્યોધનની સામે એના જન્મથી જ પૂર્વગ્રહ છે, એ માન્યતાને લઇને દુર્યોધન પ્રત્યેનો એનો પુત્રસ્નેહ ઉલટાનો વધુ અવિવેકી અને અધ બન્યો હોય.

દુર્યોધન ઉપરાંત, ધૃતરાષ્ટ્રને ગાંધારીથી ખીજા નવાણુ પુત્રો અને એક પુત્રી દુઃશલા થઈ હતી. ઉપરાંત એક વૈશ્ય સ્ત્રી તેની સેવા કરતી હતી. તેને પેટે યુયુત્સુ નામે એક વધુ પુત્ર પણ સાંપડ્યો હતો. વ્યાસજી કહે છે: આ બધા પુત્રો શરવીર, યુદ્ધનિપુણ, વેદવેતા અને સર્વ અસ્ત્રોને જાણનારા હતા. ધૃતરાષ્ટ્રે યથાસમયે તેમને યોગ્ય કન્યાઓ પરણાવી હતી. દુઃશલાને જયદ્રથ સાથે પરણાવવામાં આવી હતી.

આમ પાંડુના પાંચ અને ધૃતરાષ્ટ્રના સો મળીને કુરુવંશના એકસો ને પાંચ કુમારો ધીમે ધીન મોટા થવા લાગ્યા.

શ્રવૈર પાંડુ ઉદાર, ધર્મપરાયણ અને સરલ હતો અને નગર છોડીને વનમાં રહેવા આવ્યા પછી મુનિઓની સાથે એકરૂપ બની ગયો હતો.

વનની નૈસર્ગિક સરળતા જેમ પાંડુના લોહીમાં વહેતી હતી, તેમ રાજ-મહેલોની પ્રપંચી ખટપટો ધૃતરાષ્ટ્રના લોહીમાં જોડે જીતરી ગઈ હતી. પાંડુ અને તેના પુત્રોએ વનમાં ઋષિમુનિઓના સંપર્ક કરીને ખડતલપણું, નિષ્કાલસતા, નિર્ભયતા, ઋજુતા વગેરે સાત્ત્વિક ગુણો કેળવ્યા હતા, ત્યારે દુર્યોધનાદિએ અંધ ધૃતરાષ્ટ્રના અવિવેકી લાલનપાલન નીચે અને શકુનિ જેવાના કુસંગમાં દગાબાજી, દેષ, પ્રપંચ આદિ તામસી દુર્ગુણો ખીલવ્યા હતા.

પાંડુ વનમાં રહ્યો રહ્યો રાજધર્મ પાળતો, પરંતુ રાજ્યોના વૈભવાદિના અધિકારનો ભોગવટો તેણે ભાગ્યે જ કદી કર્યો હતો, ત્યારે હસ્તિનાપુરમાં ધૃતરાષ્ટ્ર તથા તેના પુત્રોની સ્થિતિ ઉલટી જ હતી. રાજ્યધર્મના પાલનને અંગે, ત્યાં તેમને ભીષ્મ જેવાની ઉપસ્થિતિને પરિણામે, ઝાઝું કરવાનું રહેતું ન હતું, જ્યારે રાજભોગ તેમને નિરંતર મળ્યા કરતો અને રાજવૈભવ ઉપરનો પોતાના અધિકાર સ્વાભાવિક છે એમ તેમને લાગતું હતું.

દશેક વરસ પાંડુ વનમાં રહ્યો, તેટલીવારમાં ધૃતરાષ્ટ્રને તેમજ તેના પુત્રોને હસ્તિનાપુરના સિંહાસનના જાણે તેઓ પોતે જ માલિક છે એવો આભાસ ઉપજવા માંડ્યો હતો.

પણ સત્યવતી હજુ બેઠી હતી, તેની પુત્રવધૂઓ અંખિકા અને અંબા-લિકા હજુ બેઠી હતી. ભીષ્મ અને વિદુર હજુ બેઠા હતા. તેમની હયાતી દરમિયાન તો પાંડુ અને તેના પરિવારને ધૃતરાષ્ટ્રની ગમે તેટલી ધમ્મી હોય તો પણ ટાળી શકાય તેમ નહોતું.

૧૨. માતા-પુત્રની અપૂર્વ બેઠી

પાંડુ હજી વનમાં જ હતા, પોતાના રોગને કારણે અને પેલા કિંદમવાળા પ્રસંગ પછી તો ખાસ, સ્ત્રીસંગથી એ દૂર જ રહેતા. પણ એક વાર વસંતઋતુ દરમિયાન રમણીય વનપ્રદેશમાં ફરતાં ફરતાં તેમના ચિત્તની સ્વ-સ્થિતિ ડામાડોળ થઈ ગઈ. માત્રી તેમની પાછળ પાછળ ચાલી આવતી હતી.

એના તરફ દષ્ટિ પડતાં ગહન વનમાં દવ ફાટી નીકળે તેમ પાંડુના દેહમાં કામ ફાટી નીકળ્યો. માદ્રીએ તેને, તેના રોગનું તેમજ ઋષિના શાપનું સ્મરણ કરાવી કરાવીને ખૂબ વાર્યો, પણ લયના કરતાં કામનો આવેગ પ્રબળતર નીકળ્યો અને પાંડુ માદ્રીના મદનપાશમાં જ મૃત્યુ પામ્યો. કુંતીને આ વાતની જાણ થતાં તેણે રડારોળ કરી મૂકી. પાંડુ પાછળ સતી થવા માટે પણ તેણે ખૂબ આગ્રહ કર્યો. પણ માદ્રીએ તેને સમજાવી. પાંડુના મૃત્યુનું નિમિત્ત પોતે બની છે તો સતી થવાનો અધિકાર પણ વધારે પોતાનો છે એવી દલીલ પણ તેણે કરી. વળી કુંતી જતાં, પાંચે પુત્રોની જવાબદારીના ભારનું સમતોલ વહન પોતે કરી શકશે કે કેમ, એ બાબત તે શંકાશીલ હતી, જ્યારે કુંતી પોતાના ત્રણ ઉપરાંત મારા બે બાળકોની પણ સગા દીકરાઓ જેમજ સંભાળ રાખશે એવી તેને ખાતરી હતી. એટલે કુંતીના સતી થવાના આગ્રહને એક બાજુએ મુકાવીને માદ્રી પાંડુની પાછળ સતી થઇ.

પાંડુ સ્વર્ગવાસી થતાં અને માદ્રી તેમની પાછળ સતી થતાં પાંડુના પાંચ પુત્રો અને કુંતી પારાવાર દુઃખ અનુભવી રહ્યાં, પરંતુ આવા દુઃસહ્ય દુઃખ દરમિયાન તેમને સાચા હૃદયથી આશ્વાસન આપે એવા સન્નિમત્રો અને મુરખીઓની ખોટ ન હતી.

પાંડુ અને માદ્રીના દેહઅવશેષોને લઈ કુંતી અને પાંચ કુમારોની સાથે મુનિઓ હસ્તિનાપુર આવી પહોંચ્યા. ભાગોળે આવીને તેમણે ધૃતરાષ્ટ્રને સંદેશો મોકલ્યો. ધૃતરાષ્ટ્ર, વિદુર, ભીષ્મ આદિ કુરુવૃદ્ધોની સાથે ભાગોળે આવ્યો અને પાંડવો તથા કુંતીનો તેણે સત્કાર કર્યો. આ પ્રસંગે હસ્તિનાપુરમાં એટલી મોટી સનસનાટી ઊભી કરી કે હસ્તિનાપુરવાસીઓ હજારોની સંખ્યામાં પાંડુના પરિવારને તેમજ તેમને લઇને આવેલા મુનિવરોને જોવા માટે નગરની ભાગોળે ઉતરી પડ્યા. ઋષિઓએ પાંચ પાંડવોની લલામણુ ધૃતરાષ્ટ્ર આદિને કરી, અને પછી પાંડુ તથા માદ્રીની અંત્યેષ્ઠિ ક્રિયાઓ કરવાની લલામણુ કરીને તેઓ વનમાં પાછા ફર્યા.

પાંડુના અવસાનનો શોક સૌથી વધુ દાદી સત્યવતીને થયો. મા જીવતી રહે અને દીકરો મરી જાય એ દશ્ય જ કરુણ છે, પણ દાદીમાને જીવતેજીવ પૌત્રનું મરણ જોવાનો વારો આવે એ તો ઠરુણતાની ચે પરિસીમા છે. સત્યવતીને માત્ર પોતાના પંડ પૂરતું જ દુઃખ ન હતું. વિધવા કુંતીને

જોધને પુત્રમરણનો શોક તેને રોજ નવેસરથી અકળાવ્યા કરતો. અને તેમાં ય વળી પાંડુના પાંચ કાચી ઉંમરના પુત્રોને જોધને તો તેનું હૈયું હાથમાં નહોતું જ રહેતું.

આ કિશોર પાંડવોનું હવે શું થશે, સત્યવતી નિરંતર વિચાર્યા કરતી. ધૃતરાષ્ટ્રને તેમના ઉપર જરા પણ પ્રેમ નથી એ તે જાણતી હતી. પોતે મોટો હોવા છતાં અંધત્વને કારણે ગાદી ઉપર ન બેસી શક્યો અને પોતાનું થવું જોધનું હતું તે સિંહાસનનો સ્વામી પાંડુ થઈ બેઠો એ વાતની ખટક તેના હૈયામાંથી કદી જ ઓછી થઈ ન હતી. દુર્યોધનને આ પાંડવ-દ્વેષ આમ વારસામાં જ મળ્યો હતો. તેમાં વળી યુધિષ્ઠિરે તેના કરતાં પહેલાં જન્મીને એ ધામાં મીઠું લભરાવ્યું હતું. પણ પાંડુ અને તેના પુત્રો વનમાં હતા ત્યાં સુધી આ દ્વેષ દબાયલો રહ્યો. ધૃતરાષ્ટ્ર અને તેના પુત્રોને આશા હતી કે પાંડુ અને તેનો પરિવાર વનમાં જ રહેશે અને વનમાં જ કદાચ મરી પરવારશે. સૈદ્ધાંતિક રીતે સિંહાસનનો સ્વામી બલે પાંડુ હોય, અને પાંડુના વનવાસને કારણે રાજ્યનો વહીવટ સૈદ્ધાંતિક રીતે લલે ભીષ્મ ચલાવતા હોય, પણ વ્યવહારમાં તો ધૃતરાષ્ટ્ર અને દુર્યોધન જ હસ્તિનાપુરના રાજ-મહેલના અને રાજના ધણીરાણી હતા અને એ વાતથી તેમને મોટું આશ્વાસન મળી રહેતું. પણ પાંડુનો સ્વર્ગવાસ થતાં, પાંચ કુમારો અને છટાં કુંતી એ બધાં તેમના માથા પર ડોકાયાં, એટલું જ નહિ પણ રાજ્યની પ્રજાએ પાંડુ માટે પણ દિલથી શોક પાળ્યો અને પાંડુના પરિવાર માટે પ્રેમ, આદર અને સહાનુભૂતિના સાગરો રેલાવ્યા, એ જોધને તો એ અદેખાઓ ઈર્ષાથી સળગી જ ઊઠ્યા અને પછી એક જ રાજમહેલમાં બે વિરોધી છાવણીઓ પડી હોય એવો દેખાવ થવા લાગ્યો અને આજકાલ આપણે જે પરિસ્થિતિને ‘ટાટું યુદ્ધ’ (અન્-કોલ્ડ વૉર) તરીકે ઓળખીએ છીએ, એવી દારુણ પરિસ્થિતિ નિર્માઈ ગઈ. આ બધું, આ વિષમ પરિસ્થિતિ, શું ભીષ્મે નહિ જોયું હોય ? શું ધર્માત્મા વિદુરે આ કુટુંબનાશના બીજને અંકુરતાં નહિ દોઠાં હોય ?

શું કુટુંબનો સર્વનાશ કરનારી આવી આસુરી દુર્જિતિઓને મૂળમાંથી જ ઉચ્છેદવાની કોશિશ આવા સમર્થ પુરુષોએ નહિ કરી હોય ? કાણ જાણે ?

પણ આવનારી આફતના સૌથી પહેલાં નગારાં મહાભારતના લેખક વ્યાસજીએ સાંભળ્યાં. કવિઓનાં ચિંત બીજાઓ કરતાં વધુ સંવેદનશીલ,

વધુ સૂક્ષ્મ ખરાં ને ! વ્યાસે માતા સત્યવતીને ખાનગીમાં બોલાવ્યાં, સલાહ આપી : “ હવે આ ધરડી ધરતી ઉપર પાપની ભીંસ વધતી જશે મા. ” તેમણે શરૂ કર્યું.

કદ “ ધરડી ધરતી ” ઉપર ? આપણને થાય છે. વ્યાસજી દેશની વાત કરે છે કે પોતાની માની ? સત્યવતી પણ હવે ખૂબ ધરડાં થયાં છે. એમની ધરડી કાયાથી ભવિષ્યમાં આવનારાં પાપો સહાવાના નથી એવું તો વ્યાસજી નથી સૂચવી રહ્યા ને ? ખેર.

ધરડી ગતયૌવના ધરતીથી હવે પાપનો ભાર ઝીલી શકાવાનો નથી એમ કહીને આગળ વધતાં એ માને વિનવે છે કે ‘ ધર્મ ’ અને સદાચારનો હવે ધીરે ધીરે લોપ થતો જશે. અને છળ અને કપટનું બળ વધતું જશે. પરિણામે તારા કુળમાં ધોર વિનાશ સર્જાશે. માટે મારી તો સલાહ છે, મા કે તારે આ સંસારનો ત્યાગ કરીને તપોવનમાં ચાલ્યા જવું. ”

લાગે છે કે વ્યાસજીએ સત્યવતીના હૈયાની વાત જ હોડે આણી છે, નહિ તો સત્યવતી એક પળમાં જ કેમ માની જાય ?

પણ સત્યવતી એકલી નહોતી જવા માગતી. પોતાની બે પુત્રવધૂઓને પણ તે આવનારા વિનાશને નજરે જોવાના દારુણ દુઃખમાંથી ઉગારી લેવા માગતી હતી. એટલે એક દિવસ તક મળતાં જ તેણે પોતાની પુત્રવધૂ ધૃતરાષ્ટ્ર-માતા અંબિકાને કહ્યું : “ તારા દીકરાના અપલક્ષણો તો તું જાણે જ છે, અંબિકા ! એના અસહવર્તનના પરિણામે ભરતકુળનો એક દિવસ નાશ થશે. તો આપણે શા માટે હવે આ ઉંમરે એ દુર્ભાગી દિવસો જોવા આ સંસારમાં રોકાવું ? તું કહેતી હોય, તો અંબાલિકાને લઈને આપણે તપોવનમાં જતાં રહીએ. ”

અને પછી બંને પુત્રવધૂઓ સાથે સત્યવતી વનમાં પધ. ત્યાં તેમણે ત્રણેયે ધોર તપ કર્યું, અને અંતે ત્રણેય સદ્ગતિને પામી.....

મહાભારતનાં પાત્રોની આઘજનની સત્યવતીની જીવનકથા અહીં પૂરી થાય છે એ વખતે એમના ઉપર એક છેવટનો દષ્ટિપાત કરી લઈએ.

યમુનાની આ નૌકારાણી. એના કુમાર-૩૫ ઉપર એક વાર પરાશર સરખા પ્રાતઃસ્મરણીય ઋષિ મોહ્યા. કૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસનો જન્મ આ પ્રસંગમાંથી થયો.

પરાશરે મત્સ્યગંધાને યોજનગંધા બનાવી, ઠાલીને સત્યવતીમાં પલટી, નાવિક-કન્યામાં રાજ્યરૂપી નૌકાનું સંચાલન કરનારી સહધર્મચારિણી થવા માટે જોષ્ઠતા સંસ્કારોનું સિંચન કર્યું.

પછી આ જ છોકરીએ સ્વર્ગીબાસી ગંગાના ત્રેમી તથા પતિ દેવવ્રતના પિતા ગતયૌવન શન્તનુ ઉપર કામણુ કર્યું. એના પિતાએ એના માટે આકરામાં આકરી શરત મૂકી, અને દેવવ્રત એ શરત સ્વીકારીને ‘ભીષ્મ’ બન્યા.

શન્તનુના મહેલમાં આવીને એણે ચિત્રાંગદ અને વિચિત્રવીર્ય એમ બે પુત્રોને જન્મ આપ્યો. પણ ભગવાન મહાકાળે ધીવરરાજનો ઉપહાસ કર્યો અને બંને લા-વારસ મરી ગયા. પછી વિચિત્રવીર્યની વિધવા પત્નીઓમાં કુલતન્તુ, પાછો આ સત્યવતીએ જ મૂકાવ્યો—વ્યાસજીને હાથે. વચ્ચે ભીષ્મને પરણાવવાની પણ કોશિશ એણે કરેલી, જેને પરિણામે ભીષ્મનું ભીષ્મત્વ ઉલટાનું એર દીપી નીકળ્યું.

આવા સંકટોની વચ્ચે ધૃતરાષ્ટ્રને અંધ અને પાંડુને પાંડુરોગગ્રસ્ત અવસ્થામાં જન્મેલા જોષ્ઠને આ નારીને કેટલું દુઃખ થયું હશે ! અને માટે જ વિદુર તેને માટે એક સવિશેષ આશ્વાસનરૂપ નહિ બન્યો હોય ? જે હોય તે, પણ આવી સ્ત્રીને એની આત્યંતિક ઉત્તરાવસ્થામાં એકસો ને છ પ્રપૌત્રો સાંપડે તેની ખુશાલી અને એ વાતનો હર્ષ હજી જ્યાં હૃદયમાં અનુભવતો હોય, ત્યાં જ આ એકસો ને છને નિમિત્તો સમગ્ર કુળનો નાશ થવાનો છે એવી ખાતરી થઈ જાય એ દુઃખની કલ્પના પણ સામાન્ય માનવીને આવવી અશક્ય છે. પણ સત્યવતી કોઈ એવી અસામાન્ય માટીમાંથી સરજાઈ છે કે આવી દારુણ વિપત્તિઓને પ્રસંગે પણ લાંબી તો ક્યાંય નથી પડતી !

આ બાબુ વ્યાસજી પણ પોતાની માતાના આત્યંતિક કલ્પણ બાબત સદા જાગૃત છે. ખરેખર માતા પુત્રની આ જોડી જગતના ઇતિહાસમાં અપૂર્વ જ છે.

૧૩. વેરનાં બીજ

અહિંથી મહાભારતની કથામાં એક નવું પાત્ર ઉમેરાય છે. એક નહિ, પણ બે. સમગ્ર દષ્ટિએ જોષ્ઠએ તો ત્રણ, ચાર, ના પાંચ, છ. કારણ કે

દ્રોણનું નામ લેતાં દુપદ સહેજે જ વાર્તામાં દાખલ થાય છે. અને દુપદની સાથે દુપદતનમા દ્રૌપદી, મહાભારતની નાયિકા, સહેજેજ સાંભરવાની. વળી દ્રોણ મહાભારત કથામાં ટપકે છે તેનું મૂળ કારણ તો કૃપાચાર્ય જ છે, જે પહેલાંથી જ ત્યાં હતા. કૃપાચાર્ય હસ્તિનાપુરમાં હતા, માટે જ દ્રોણ, તેમના બેવડાં ત્યાં આવ્યા, પોતાના પુત્ર અશ્વત્થામાને લઈને.

પણ હવે આપણે વાત જ આગળ ચલાવીએ. છોકરાઓ મોટા થતાં દાદા ભીષ્મે તેમને શસ્ત્રવિદ્યામાં નિપુણ કરવા માટે કૃપાચાર્ય નામના એક શસ્ત્રાચાર્યને સુપ્રત કર્યા.

આ કૃપનો બેવડો દ્રોણ અને પાંચાલ દેશનો રાજા દુપદ બંને સાથે લાગુતા. વિદ્યાર્થી અવસ્થા દરમિયાન તેમની વચ્ચે ગાઢ મૈત્રી બંધાઈ. આમાં કે નવાઈ જેવું પણ ન હતું. શ્રીમંત રાજપુત્ર અને ગરીબ બ્રાહ્મણ-કુમાર વચ્ચે ગાઢ મૈત્રી ગુરુકુળોમાં બંધાયાના દાખલા સારા પ્રમાણમાં બનતા હશે, જેમાં સુદામા અને શ્રીકૃષ્ણનો દાખલો ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. દ્રોણ-દુપદ અને સુદામા-શ્રીકૃષ્ણની મૈત્રીમાં ફરક માત્ર એટલો કે કૃષ્ણે મૈત્રી કેંઠ સુધી નલાવી જાણી, જ્યારે દુપદે ગાંઠી પર આવતાં જ સંપત્તિના ગર્વમાં જૂના સ્નેહને તુચ્છકાર્યો. સમાનતા છાત્રાલયમાં, ગુરુકુલમાં, હીક છે, પણ જગત કે ગુરુકુલ નથી એવું ભાન તેણે એકવાર પોતાને રાજમહેલે કેંઠ માગવા માટે આવેલ દ્રોણને કરાવ્યું.

અને સ્વમાની દ્રોણે તે જ ઘડીએ નિર્ણય કર્યો કે આ ક્ષત્રિયબંધુને એક દિવસ દેખાડી દેવું કે તે લલે સિંહાસનનો સ્વામી રહ્યો, પણ એક નિર્ધન બ્રાહ્મણ પોતાના બ્રહ્મતેજને કારણે તેના કરતાં પણ ચઢિયાતો છે.

કેટલી નાની વાત અને કેટલું લયંકર પરિણામ! માણસો રોજ એક-મેકનાં દિલ દુભવતાં હોય છે, વાત વાતમાં રાત પડ્યે કેટલાને આઘાતો પહોંચાડ્યા તે તેમને કદાચ યાદ પણ નહિ રહેતું હોય, પણ જગતની મહાન દારુણ ષટનાઓનાં ખીજ આવી નાની હૃદયદુલવણીમાં રહ્યાં છે, એટલું જ આપણે સજગપણે યાદ રાખીએ તો કેટલા કલહ-કંઠાસો-સંઘર્ષો-સંઘ્રામોને ટાળી શકાય. દુપદના નાશની પ્રતિજ્ઞા કરીને દ્રોણે પાંચાલ પ્રદેશનો ત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પણ જવું ક્યાં? સ્વાભાવિક રીતે જ તેમને હસ્તિનાપુર સાંભળ્યું, જ્યાં તેમનો સાળો કૃપ રાજકુમારોના શસ્ત્રાચાર્યને પદે હતો.

પણ દ્રોણ ફક્ત કૃપની લાગવગથી જ રાજની નોકરીમાં નહોતા ધૂસ્યા. એમ કરવાની એમને જરૂર પણ ન હતી. એ જાતે એક અન્નેડ શસ્ત્રકળા-વિશારદ હતા. અને તેમાં ય ધનુર્વેદ તો ખાસ એમને પોતાનો. પોતાની ગુણવત્તા ઠેઠ રાજદરબાર સુધી પહોંચાડવાની તક પણ તેમને વગર માગ્યે મળી ગઇ.

દ્રોણ જ્યારે હસ્તિનાપુરના પાદરમાં આવ્યા, ત્યારે એક સો ને પાંચેય કુમારોને તેમણે કોઈ પાતાળકુવાની ગોળ પાળ ફરતા ચિંતાતુર બેભલા દીઠા. કોઈ જળરી સામુદાયિક ખાલ-આપત્તિ એમના પર જાણે હિતરી આવી હતી.

“શું છે ?” દ્રોણે પૃછયું.

“અમારો દડો કૂવામાં પડી ગયો છે,” કોઈકે ખુલાસો કર્યો.

“ઓ હો, તેમાં આટલા આકુળ-વ્યાકુળ છો ? અરે દડો કૂવામાં પડી ગયો હોય તો કાઢો બહાર.”

“એ જ વિચારી રહ્યા છીએ ને !” કોઈ ખીજએ જવાબ આપ્યો.

“પણ કૂવામાં પાતાળ-જિંડુ પાણી છે. પડીએ તો પાછા બહાર શી રીતે આવીએ, તેની વિચારણા કરી રહ્યા છીએ.” કોઈ ત્રીજાએ હિંમતભેર આગળ આવીને કહ્યું.

“પણ કૂવામાંથી દડો બહાર કાઢવા માટે કૂવામાં પડવાની શી જરૂર ?” દ્રોણે ઠાવકું મોં રાખીને કહ્યું.

આ અજણ્યો માણસ તેમની મશ્કરી તો નથી કરતો ને, કુમારોને થયું.

પોતે કોઈ સામાન્ય છોકરાઓ નથી, પણ હસ્તિનાપુરના ભાવિ ધણીઓ છે, એ વાતની આ ભૂખડી-ખારસને ખબર હશે ?

“તમે કોઈ જાદુગર તો નથી ને, મહારાજ ? કોઈ ચોથાએ મશ્કરી કરતો હોય તેવા અવાજે કહ્યું... અને સૌ હસી પડ્યા.

“તમે હસો ભલે, પણ હું જાદુગર જ છું.” એ જ ગંભીરતાથી દ્રોણે કહ્યું.

“અને આમ જુઓ, આ માફ જાદુ !” દ્રોણે એક જુનું ધનુષ્ય પોતાને

ખભે લટકાવ્યું હતું તે ઉતાર્યું, અને ઘાસ જેવું, નપાવટ જેવું લાગતું એક તીર પીઠ પાછળ બાંધેલ લાથામાંથી કાઢ્યું.

“શું કરવા માગે છે આ મહારાજ !” કુમારો વિચારતા હતા, ત્યાં તે તીર કામઠા પર ચઢી ગયું, દોરી ખેંચાઈ અને બાણ છૂટ્યું. ગયું સીધું કુવામાં અને જોતજોતામાં દડો એ તીરમાં ભરાઈને કુવામાંથી બહાર ઊછળીને જમીન પર પડ્યો.

આવો ગુણીજન કોઈ દિવસ બેકાર રહે ખરો ? અને તેમાંય વળી યુદ્ધ-વ્યવસાયી રાજદરબારોમાં !

ભીષ્મે તરત જ દ્રોણની નિમણૂંક કરી. કૃપના એ સગા છે એવી જાણ થતાં ઊલટાનો સૌને વધારે આનંદ થયો. કૃપની સાથેસાથ જ તેમની નિમણૂંક થઈ. આગળ જતાં પોતાના શક્તિસામર્થ્યને કારણે કૃપને પણ વટાવી જઈ પોતે કૌરવોના મુખ્ય આચાર્ય બન્યા.

દ્રોણ દુપદ બાબત લલે વેરવૃત્તિવાળા હતા, પણ ગુરુ તરીકે સંપૂર્ણ શિષ્ય-વત્સલ અને નિષ્પક્ષપાતી હતા. પણ હોંશિયાર શિષ્યો ગુરુને હમેંશા વધારે ગમે, કારણ કે એવા જ તેમની વિદ્યાને સૌથી વધુ હીપાવે. એટલે દ્રોણને અર્જુન સૌથી વધુ પ્રિય થઈ પડ્યો. પુત્ર અશ્વત્થામા કરતાં પણ અર્જુનની પાસે તેમનું હૈયું વધુ ઉઘડતું, હોંશે હોંશે તેઓ અર્જુનને પોતાની પાસેની બધી જ ગૂઢ યુક્તિપ્રયુક્તિઓ શીખવતા.

આખરે વિદ્યાભ્યાસ પૂરો થયો. ભીષ્મે સૌની પરીક્ષા લેવડાવવાનું નક્કી કર્યું. એક વિશાળ મંચ ઊભો થઈ ગયો. ચારે બાજુ હજારો પ્રેક્ષકો બેસી શકે એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. નાના મોટા બધા જ જોવા આવ્યા. મહાજનો અને મંત્રીમંડળ માટે બેસવાની ખાસ વ્યવસ્થા હતી. અંધ ધૃતરાષ્ટ્ર પણ આવ્યો હતો, તેની સાથે ગાંધારી પણ હતી. ગાંધારી પોતાની આંખે પાટા બાંધતી હોવાથી, કુન્તી તેની પાસે બેસી મંચ ઉપર શું શું બની રહ્યું છે તે એને સંભળાવે, અને પછી ગાંધારી એ અહેવાલ ધૃતરાષ્ટ્રને સંભળાવે, એવી રીતે એ ત્રણેયે આપસમાં ગોઠવણ કરી હતી.

હજારોની મેદની વચ્ચે અસ્પરીક્ષા શરૂ થઈ. ધોડેસવારી, હાથીસવારી રથ હાંકવાની વિદ્યા, પટ્ટાબાજી, તીરંદાજી, ગદાયુદ્ધ, બધાયમાં કુમારો કુશળ થઈ ગયા હતા તે જોઈને પુરવાસીઓ પ્રસન્ન થયા અને ભીષ્માદિ વડિલોને

સંતોષ થયો. ગદા-યુદ્ધ દરમિયાન ભીમ અને દુર્યોધન વચ્ચે એટલી બધી જામી ગઈ કે આ તો રમત છે એ પણ બે ય ભૂલી ગયા, અને સાચી ગદાબાજી શરૂ કરી દીધી ! એટલે અશ્વત્થામાએ પોતાની જાતને ઝીકીને એ બેને જૂદા પાડ્યા. આ તરફ કર્ણે પણ પોતાની કુશળતા બતાવી, એટલું જ નહિ, પરંતુ પૌરજનપદના લાડિલા અર્જુનને પણ પોતાની સામે મર્દાનગી દાખવવા પડકાર્યો. આ વખતે ભીમ વચ્ચે પડ્યો. યુદ્ધો અને સ્પર્ધા સમાન કક્ષાના પુરુષો વચ્ચે જ સંભવે છે, તેણે કહ્યું. અને એમ કહીને કર્ણે ક્ષત્રિય નથી, પણ સતપુત્ર છે, એ વાતનું સ્મરણ કરાવીને તેનું દિલ દુલ્બ્યું. આ જ ઘડીથી કર્ણે કુન્તીપુત્રનો શત્રુ બન્યો. અને સમય-પારખુ દુર્યોધને તેને અંગ પ્રદેશનો ‘રાજા’ બનાવીને હંમેશને માટે પોતાનો મિત્ર અને પાંડવોનો વિરોધી બનાવી દીધો.

અસ્ત્રપરીક્ષા પછી તો અર્જુન દ્રોણને ખાસ વહાલો થઈ પડ્યો. પણ પરીક્ષા પહેલાં પણ, વગર પરીક્ષાએ પરીક્ષા થઈ જાય એવો એક પ્રસંગ બન્યો હતો. એકવાર દ્રોણ શિષ્યોની સાથે ગંગાસ્નાન કરવા ગયેલા, ત્યાં ઢાઈ મગરે એમનો પગ પકડ્યો હતો. મહાભારતકાર કહે છે કે દ્રાણે ધાર્યું હોત તો એ પોતે જ પોતાનો પગ મગરની દાઢમાંથી છોડાવી શકત. પોતે કે અસમર્થ ન હતા. પણ એમને થયું કે શિષ્યોની અસ્ત્રકાર્યદક્ષતાની પરીક્ષા કરવાનો આ સરસ મોકો છે. એટલે એમણે ખૂમાખૂમ કરવા માંડી.

દ્રોણના પોકારો સાંભળીને તેમના બધાય શિષ્યો, ધૃતરાષ્ટ્ર તેમજ પાંડુ બન્નેના પુત્રો, બધાય તેમની આસપાસ ભેગા થઈ ગયા, અને એમાંના કેટલાક તો ગુરુની આ દશા જોઈને દિગ્મૂઢ સમા બની ગયા, જ્યારે ખીજા કેટલાક હવે શું કરવું, એની ચર્ચામાં ગુંથાયા.

પણ આ દિગ્મૂઢતા અને ચર્ચા ચાલતી હતી, તે દરમિયાન મગરનું જડખું લગલગ એકી સાથે વરસેલા પાંચ તીરેથી ભેદાઈ ગયું હતું. મગર મૃત્યુ પામ્યો હતો અને આચાર્ય દ્રોણ મુક્ત થયા હતા.

અને આ પરાક્રમ કરનાર ખીજો કોઈ નહિ, પણ અર્જુન હતો.

કયે વખતે શું કરવું એની આપોઆપ સ્ફુરણા થાય, અને એવી સ્ફુરણા થતાં તેનું કાર્યમાં રૂપાંતર થઈ જાય, એ જ સાચો પરાક્રમયોગ.

દ્રોણ અર્જુન ઉપર ખૂબ પ્રસન્ન થયા, બ્રહ્મશિર નામના એક લોકોત્તર

અસ્ત્રનો પ્રયોગ તથા પરિહાર ક્રમ કરવો એ તેમણે ત્યાં ને ત્યાં એને શીખવ્યું, અને “બાણાવળીઓમાં શ્રેષ્ઠ થજો !” એવો આશીર્વાદ આપ્યો.

દુર્યોધન, દુઃશાસન, કર્ણુ વગેરેના ધર્મ્યાગ્નિમાં આ ઘટનાએ વળી વધારે ઈધણુ હોમ્યાં અને યુધિષ્ઠિર, ભીમ આદિનો પોરસ વધ્યો એ કહેવાની પણ ભાગ્યે જ જરૂર હોય.

અસ્ત્ર-પરીક્ષામાં અર્જુન જ ઉત્તમ ઠરવાનો છે, એવી આગાહી અહીં જ તેમને મળી ગઈ હતી.

અસ્ત્ર-પરીક્ષા પતી ગયા પછી દ્રોણે બધાય શિષ્યોને બોલાવીને પોતાની ગુરુદક્ષિણા માગી.

“આપ મારો તે હાજર કરીએ !” સૌએ એક સામટો હર્ષનાદ કર્યો.

“મારે કોઈ સામાન્ય ગુરુદક્ષિણા નથી જોઈતી.” દ્રોણે પ્રસ્તાવના કરવા માંડી.

“ત્યારે ?”

“પાંચાલના રાજા દ્રુપદને લડાઈમાં હરાવી કેદ પકડીને અહીં મારી સામે હાજર કરો.”

અને પાંડવો તથા ધાર્તરાષ્ટ્રો ઊભાઊભા ઉપડ્યા.

અને થોડા જ દિવસો આદ પાછા ફર્યા-અંદીવાન દ્રુપદને લઈને.

“લો મહારાજ આ આપની ગુરુદક્ષિણા !”

દ્રોણ પળભર તો જોઈ જ રહ્યા-ભગ્નદર્ષ, હત-ધન, પર-વશ પાંચાલ-રાજને,

પછી બોલ્યા :

“એક વખત તું મારો મિત્ર હતો, આજે તું યુદ્ધમાં જીતાયલો મારો શત્રુ છે. બોલ હવે, શું જોઈએ છે તારે ?”

દ્રુપદે જીવવાની આશા જ છોડી દીધી હતી. મૃત્યુના બોળા એના ચહેરા ઉપર પથરાવા માંડ્યા હતા.

આ જોઈને દ્રોણ હસી પડ્યા.

હસતાં હસતાં એમણે કહ્યું : “ ડરીશ નહિ. તને મારી નહિ નાખું. અમે બ્રાહ્મણો ક્ષમાશીલ છીએ. નાનપણમાં એક જ ગુરુના આશ્રમમાં સાથે રમેલા ત્યારથી તારી સાથે રહેવાની ગાંઠ બંધાઈ છે. એટલે હું તો તારી ફરીથી પણ મૈત્રીની જ યાચના કરું છું અને તારું રાજ્ય તને પાછું સોંપું છું—પણ અર્ધું ! કારણ કે સમાન કક્ષાના માણસો વચ્ચે જ સખ્ય સંભવે એમ તેં મને કહ્યું હતું. તારું અર્ધું રાજ્ય હું રાખીશ, એટલે હવે આપણે બન્ને રાજાઓ. તું ભાગીરથી નદીની દક્ષિણે રાજ્ય કર, હું ઉત્તરે રાજ્ય કરીશ.”

દુપદને તો શૂળીનું વિદ્ધ કાંટે ગયું. મનમાં તો એ ઘણું ચે સમશમ્યો પણ શું કરે ?

છાતીમાં ભડભડતા ક્રોધાગ્નિને માંડમાંડ છુપાવીને દ્રાણને તેણે કહ્યું :

“આપના જોવા લોકાત્તર પુરુષો માટે આ સ્વાભાવિક જ છે.”

અને પછી કૃત્રિમ નરમાશથી ઉમેયું :

“જીતાયલા શત્રુને છોડી દેવો, તેનું રાજ્ય, અર્ધું પણ તેને પાછું આપવું અને ઉપરથી તેની મૈત્રીને કાયમ રાખવાની વિનંતી કરવી એ બધું આપ સમા જ કરી શકે.”

દુપદ પોતાને પાછું આપવામાં આવેલ અર્ધ રાજ્યનો રાજા બનીને કાન્તિપદ્ય નગરમાં રહ્યો, પણ રાજ્ય અને અપમાનનો ઘા એ કદી ભૂલ્યો નહિ. દ્રોણના મર્મદારક શબ્દો સંભારીને મનમાં ને મનમાં બળતો જ રહ્યો.

કેવળ શસ્ત્રાસ્ત્રના બળથી તો આ બ્રાહ્મણને કદી નહિ હરાવી શકાય, તેને થયું.

ત્યારે કરવું શું ?

ખૂબ વિચારીને અંતે દુપદ એક નિશ્ચય ઉપર આવ્યો. દ્રોણને સંહારી શકે એવો પુત્ર પ્રાપ્ત કરવા માટે તેણે તપ કરવા માંડ્યું.

૧૪. ધૃતરાષ્ટ્રની ચિંતા

આ પછી બરાબર એક વરસે ધૃતરાષ્ટ્રે યુધિષ્ઠિરને યુવરાજપદે સ્થાપ્યો.

અને થોડા જ વખતમાં યુધિષ્ઠિરે પોતાના સહયુજો વડે પોતાના પિતા પાંડુની કાર્તિ ઉપર કળશ ચઢાવ્યો.

આ તરફ ભીમસેન શ્રીકૃષ્ણના મોટાભાઈ બળરામ પાસેથી અસિ-યુદ્ધ, ગદા-યુદ્ધ અને રથયુદ્ધની કળાઓ શીખ્યો. ગદા-યુદ્ધમાં તો તેના જેવી જોડી જગતભરમાં શોધવી મુશ્કેલ અને એવો પારંગત થઈ ગયો.

અર્જુન દ્રોણના આશીર્વાદથી ધનુર્ધરોમાં શ્રેષ્ઠ હતો જ જ્યારે નકુલ તથા સહદેવ પણ પોતાના મોટા ભાઈઓની પડખે શોભે એવા સહયુજ-સંપન્ન અને શસ્ત્રાસ્ત્ર-પ્રવીણ બની રહ્યા.

પાંડુના પાંચેય પુત્રોનો આવો મંગલ ઉત્કર્ષ જોઈને ધૃતરાષ્ટ્રને આનંદ થવો જોઈતો હતો. (કારણ કે એને લીધે સરવાળે તો રાજ્ય તથા પ્રજાને લાભ જ હતો) પણ તેને બદલે તેને ખૂબ સંતાપ થયો. તેણે કણિક નામના પોતાના એક મંત્રીને ખાનગીમાં પોતાની પાસે તોડાવ્યો.

“પાંડવોનો પ્રતાપ દિવસે દિવસે વધતો જાય છે, કણિક !” ધૃતરાષ્ટ્રે શરૂઆત કરી.

કણિક ચૂપ રહ્યો.

ધૃતરાષ્ટ્રનું હૃદય પારખવું ઘણું મુશ્કેલ હતું એટલે તેનો ઝોક કઈ દિશામાં છે તે જાણ્યા વગર કંઈ પણ બોલવું તેને યોગ્ય ન લાગ્યું.

પણ ધૃતરાષ્ટ્રે તો કણિક પાસે પેટફટી વાત કરી નાંખવાનો નિર્ણય કરી નાખ્યો હતો.

“મને પાંડવોની ઈર્ષ્યા આવે છે, કણિક, કંઈક અંશે તેમની ખીક પણ લાગે છે. મારે તેનો ઉપાય કરવો છે.”

કણિક દૃટનીતિમાં પાવરઘો હતો. પણ મગનુ નામ મરી પાડવાની તેની ઇચ્છા ન હતી. એટલે તેણે ધૃતરાષ્ટ્રને એક વાર્તા કહી.

“એક જંગલમાં એક શિયાળ વસતો હતો. એક વાઘ, એક ઉંદર, એક વરૂ અને એક નોળિયા સાથે તેણે ગાઢ દોસ્તી બાંધી હતી, અલબત્ત, પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા સાર જ !

આ પાંચની ટોળી જંગલની ધણીરણી હતી. જંગલ જાણે પોતાના

બાપદાદાઓ તરફથી ઉતરી આવેલો પોતાનો વારસો ન હોય, એવી રીતે એ-રોક-ટોક તેઓ તેનો ઉપભોગ કરી રહ્યા હતા.

એવામાં એક નવજુવાન સિંહે એ જંગલમાં પ્રવેશ કર્યો અને પરિસ્થિતિ બદલાવા માંડી.

પહેલાં તો વાઘે સૌને હૈયાધારણુ આપી : “ તમે ચિન્તા ન કરતા. હું એ નવા આગન્તુકને રમતરમતમાં પૂરો કરી નાખીશ. ”

પણ બડાછ હાંકવી જેટલી સહેલી હતી તેટલું જ કાર્ય મુશ્કેલ હતું.

મુશ્કેલ નહિ, લગભગ અશક્ય !

છેવટે આ પાંચે યે એક મંત્રણાસલા બોલાવી.

શિયાળે સભાનું પ્રમુખસ્થાન લીધું અને ખૂબ ચર્ચાવિચારણા બાદ બધા યે તેણે રજૂ કરેલી યોજનાનો સ્વીકાર કર્યો.

યોજના બહુ લાંબી નહોતી : તદ્દન ટૂંકી, સીધી ને સટ, સૌને ગળે ઉતરી જાય એવી હતી.

ઉંદરે નવજુવાન સિંહ જ્યારે સૂતો હોય ત્યારે ધીમે ધીમે ફૂંકી ફૂંકીને એના પગનાં તળિયાં કરડી ખાવાં.

પછી વાઘે એ ખવાયેલાં પગ-તળિયાવાળાં સિંહ ઉપર આક્રમણ કરવું અને એને મારી નાખવો. છેલ્લે સૌએ ભેગા થઇને ઉજાણી માણવી.

ઉંદરે પોતાને સોંપવામાં આવેલું મહાકાર્ય હોંશે હોંશે ઉપાડી લીધું. જિંદગીમાં એકવાર પણ પોતે વાઘ-વરૂ જેવાઓની ટાળીનો આધારસ્તંભ બની શક્યો એ વાતનું તેણે ખૂબ ગૌરવ અનુભવ્યું.

ઉંદરે નવજુવાન સિંહનાં પગ-તળિયાં કરડી ખાધાં કે તરત પાસેની ઝાડીમાં જ સંતાઈ જીભેલ વાઘે તેના ઉપર તરાપ મારી.

અને અપંગ બનેલો મૃગરાજ આમ ઓચિંતુ આક્રમણ થતાં પરવશ બની ગયો. અને જોતજોતાંમાં મૃત્યુ પામ્યો.

અને શિયાળ જેનો સરદાર હતો, એવી આ ડાકુઓની ટાળીને મનગંભીર મહેફિલ મળી ગઇ !

પણ શિયાળની મરજી હવે આ આખીયે ઉઝાણી પોતાના એકલાના જ પેટમાં જાય એવી હતી, એટલે એણે એક યુક્તિ વિચારી.

મરેલ સિંહના શરીરની આસપાસ ભેગાં થયેલાં સૌને સંબોધીને તેણે કહ્યું : “દુશ્મન તો હવે નાશ પામ્યો. હવે આવું સુંદર અને સમૃદ્ધ ભોજન આમ ઝડપબંધ ગળી જવું એમાં શી મઝા ?”

“તમે કહો તેમ કરીએ.” બુઢા વાઘે સૌના વતી શિયાળને કહ્યું.

“સ્વાદિષ્ટ ભોજન જમવાની મઝા, એ નિરાંતે અને નાહીધોષને જમીએ એમાં છે.”

“સાચી વાત છે.” નોળિયાએ કહ્યું : “ચાલો આપણે બધા, પાસે જ નહીં છે તેમાં નાહી આવીએ.”

“પણ આપણે બધા નાહવા જઈએ અને ડાઘ ત્રાહિત આવીને ઉડાવી જાય તો ?” વરૂએ ડહાપણ ડોળ્યું.

“એનો ઉપાય મેં આગળથી વિચારી રાખ્યો છે.” શિયાળે શાંતિથી જવાબ આપ્યો, “તમે બધા નાહી આવો ત્યાં સુધી હું અહીં જ રહીશ, આપણા આ ભોજનની ચોકી કરતો.”

બધા નહાવા ગયા.

સૌથી પહેલો નહાઈને વાઘ આવ્યો ત્યારે તેણે જોયું શિયાળનો ચહેરો ખૂબ ગમગીન હતો.

“કેમ ?” વાઘે પૂછ્યું.

“ઉંદર કહેતો’તો તે સાંભળી આવ્યું !” જાણે ન-ફૂટકે ખોલતો હોય એવું મોં કરીને શિયાળે જવાબ આપ્યો.

“ઉંદર શું કહેતો હતો ?”

“કહેતો હતો કે વાઘ જેવો વાઘ, તે પણ જે કામ ન કરી શક્યો, તે હું કરી શક્યો ! હવે વાઘને મારો આપેલો રોટલો ખાવાનો ! ધિક્કાર છે એના જીવતરને.”

વાઘને તો સાંભળીને ભારે દુઃખ થયું. રીસાઈને તે ખાધા વગર ચાલ્યો ગયો. ઉંદર જેવું નાચીઝ પ્રાણી પણ પોતાને મેણું મારવાની હિમંત કરી

શકે એ વિચારે એને ખૂબ આઘાત લાગ્યો હતો, એટલે પોતાના ઘડપણને મનમાં ને મનમાં ગાળો ભાંડતો ભાંડતો તે ખીજ વનમાં ચાલ્યો ગયો.

આ પછી થોડીવારે ઉંદરભાઈ સ્નાન કરીને પાંચ ફર્યા.

“ મારે તને એક ચેતવણી આપવી છે. ” શિયાળે તેને જોતાં વેંત કહ્યું.

“ શી ? ”

“ નોળિયો કહેતો’તો કે એ આ સિંહનું માંસ નહિ ખાય ? ”

“ કારણ ? ”

“ કારણ એ જ કે એ તારા સ્પર્શથી દ્વષિત થયેલું છે. ઉંદરે સિંહના પગ-તળિયાં કરડી ખાધાં એટલે સિંહનું આખું શરીર મારે ઝેર સમાન, એમ નોળિયો કહેતો’તો. ”

“ પણ તો પછી એ કરશે શું ? ” ઉંદરે પૂછ્યું, “ એ કહેતો’તો કે આવું સિંહ-માંસ ખાવાને બદલે તો એ તારું માંસ ખાધને તૃપ્તિ મેળવવાનું વધુ પસંદ કરશે ! ”

ઉંદરભાઈ ગભરાયા, અને તે જ પળે ત્યાંથી પલાયન થઈ ગયા.

આ પછી સ્નાનાદિ વિધિ પતાવીને વર આવ્યો.

“ કોણ જાણે વાઘ શા માટે તારા પર નારાજ છે ! ” શિયાળે તેને ડરાવ્યો, “ એ કહેતો હતો કે પોતાની વાઘણને લઈને એ તારા ઉપર તૂટી પડશે. ”

વર જેટલી ઝડપથી આવ્યો હતો તેના કરતાં દશગણી ઝડપથી નાસી ગયો.

છેલ્લે નોળિયો આવ્યો-નહાઈ ધોઈને. તેને જોતાં વેંત શિયાળે ગર્જના કરી.

“ કેમ ? ” નોળિયાએ પૂછ્યું.

“ વાઘ, ઉંદર અને વર ત્રણેયને મેં યુદ્ધમાં હરાવ્યા અને ત્રણેય જીભી પૂંછડીએ નાસી ગયા છે ! ”

“ તો હવે ? ”

“ જો આ સિંહ-માંસની ઉગાણીમાં મારી સાથે સામેલ થવું હોય તો તારે પણ મારી સાથે યુદ્ધ કરવું પડશે ! માથું વાઢે એ માલ કાઢે ! ”

નેાજિયાને થયું કે વાઘ અને વરુ જેવા પણ જેને નથી પહોંચી શક્યા તેને હું શી રીતે હરાવવાનો છું? એટલે એ તો ચુપચાપ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

અને પછી શિયાળે સિંહ-માંસની સમૃદ્ધ ઉબાણી પેટ ભરીને માણી.

“ભીરુ હોય તેને ભય દેખાડવો,” ઉપરની વાર્તા ઉપર ભાષ્ય કરતાં કણિકે ઉમેર્યું, “શૂરવીર હોય તેની ખુશામત કરવી, લોભી હોય તેની સામે ધનનો ઢગલો કરવો અને પામર હોય તેને પ્રતાપ દેખાડવો! સૌની પ્રકૃતિ પારખીને સૌને મહાત કરવા અને પેતાના સ્વાર્થની આડે આવતાં હોય એવા સૌને સત્વર સંહારવા. તેમાં ન જેવું સગપણ કે ન જેવો સ્નેહ! વિશેષ શું કહ્યું? આપ સુસ્ત છો. મહારાજ!”

ધૃતરાષ્ટ્રને પ્રણામ કરીને ચાર્વાક નીતિનો આ અઠંગ આચાર્ય ચાલતો થયો.

અને પાંડવોની વધતી લોકપ્રિયતાથી સંતપ્ત બનેલ ધૃતરાષ્ટ્ર તેમનું કાસળ શી રીતે ઠાઢવું તેની વિચારણામાં પડ્યો.

૧૫. અંધો પિતા અને દોંગો પુત્ર

ઈર્ષા અને વેરની જે આગ આમ ચક્ષુહીન પિતા અને ચક્ષુસંપન્ન છતાં અંધ-પુત્ર બન્નેના હૃદયમાં બળી રહી હતી, તેમાં વળી એક ખીજ ઘટનાએ ભયંકર ઉમેરો કર્યો.

હસ્તિનાપુરના કેટલાક ભોળા નગરજનોએ યુવરાજ યુધિષ્ઠિરની ઇડેચોક પ્રશંસા કરવા માંડી.

સભાઓમાં અને સમિતિઓમાં, ચોરાઓમાં અને ચૌટાઓમાં આવા ભલા લોકો જ્યારે જ્યારે ભેગા થતા ત્યારે ત્યારે એક જ વાત ઘૂંટયા કરતા :

“આ ધૃતરાષ્ટ્ર વળી રાજા ક્યારે થઈ પડ્યો? એ મોટાભાઈ હોવા છતાં અંધત્વને કારણે રાજ્ય નાનાભાઈ પાંડુને સોંપાયું હતું તે સુપ્રસિદ્ધ છે.”

“પણ પાંડુ તો હવે મૃત્યુ પામ્યા ને!” કોઈ ખીજે યાદ દેવડાવતો.

“મૃત્યુ પામ્યા તેથી શું? તેથી કેં ધૃતરાષ્ટ્ર અંધ મટી ગયો? જે અંધત્વને કારણે રાજ્યથી તે પહેલાં બાધિત હતો, તે જ અંધત્વને કારણે હજી પણ તે બાધિત છે.” કાઠ ત્રીજો દલીલ કરતો.

“પણ તો પછી...?” કાઠ ચોથો પૂછતો.

“તો પછી શું?” કાઠ પાંચમો સ્પષ્ટ વાત સંભળાવતો. “તો પછી એક જ વાત. પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિરને યુવરાજ-પદે બેસાડીને ધૃતરાષ્ટ્ર આપણને બૂલાવામાં નાખવા માગે છે, ધીમે ધીમે પ્રજા એને પોતાનો રાજવી તરીકે સ્વીકાર કરતી થઈ જશે એટલે એ બળથી કે છળથી યુધિષ્ઠિરનું કાસળ કાઢી નાખી દુર્યોધનને ગાદી પર બેસાડી દેશે.”

“આવા સંયોગોમાં આપણા જેવાઓએ શું કરવું?” સૌ એકસામટા જાણે બોલી ઊઠતા.

“એક જ. યુધિષ્ઠિરને અત્યારે જ ગાદીએ બેસાડી દેવો, ધૃતરાષ્ટ્રને ઉડાડીને!” કાઠકે સૂચવતું.

અને સૌ પોતપોતાને રસ્તે પડતા.

અને ભલી લાગણીઓ કાર્યમાં પરિણત થયા વગર જ ઊડી જતી.

પણ આવા બધા શબ્દો જનસુસો મારફત દુર્યોધન અને ધૃતરાષ્ટ્રના કાન સુધી પહોંચતા અને પિતાપુત્ર સમસમી ઊઠતા.

આખરે એક દિવસ પિતાને એકલા બેઠેલા જોઈ દુર્યોધન એમને પડખે ચઢ્યો, અને પ્રજા, તેને અને ભીષ્મને બંનેને બાળુએ મૂકીને યુધિષ્ઠિરને ગાદીએ બેસાડવાની વાતો કરી રહી છે એવી ફરિયાદ કરી.

‘હું એ બધું જાણુ છું,’ ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું, “પણ તું કહેવા શું માગે છે?”

“રાજ્ય તમને મળવું જોઈતું હતું, તે તમારા અંધપણને કારણે પાંડુને મળ્યું, ત્યાં સુધી બધું ફીક હતું.”

“હા.....આ!” ધૃતરાષ્ટ્રે આગળ સાંભળવાની અધીરાઈ દેખાડી.

“પાંડુ પછી પાંડુનો જ પુત્ર એનો વારસ થાય તો આપણું તો આવી જ બને!”

“કેવી રીતે?”

“કારણ કે તો પછી વારસાનો એક સિદ્ધાંત જ સ્થાપિત થઈ જાય. પાંડુ પછી તેનો પુત્ર, તો તેના પછી તેનો પુત્ર... અને એમ આપણે તો એક બાબતે જ રહી જઈએ, અને પછી આપણા વંશજો તો નામના જ રાજવંશી રહે : રાજાની દયા પર નભનારા, બાંધી આપેલી જીવાઈ ખાનારા ભાયાતો !”

“તો હવે ?” પુત્ર શું કરવા માગે છે તે જાણવા પિતાએ પૂછ્યું.

“પાંડુ મરી ગયા પછી તમે જ કારભાર ચલાવો છો, તો ત્યાં જ ઠસી રહો.”

દુર્યોધનની આ સલાહ પિતાને અણગમતી નહોતી, પણ જીવાન દીકરાને જે ભયસ્થાનો નહોતાં દેખાતાં, તે આંધળો પણ અનુભવી બાપ બરાબર જોઈ શકતો હતો.

થોડીક વાર મૂંગો રહીને તે બોલ્યો :

“પાંડુ આપણા બધાય સ્વજનો પર પ્રીતિ રાખતો. મારા પર તો સવિશેષ. યુધિષ્ઠિર પણ એના બાપના જેવોજ ગુણી છે. લોકો એને ચાહે છે. એને બળજબરીથી દૂર કરવો એ તો અશક્ય જ છે.”

“ત્યારે ?” આંધળા બાપના મનમાં કૈંક ગુપ્ત વાત રમી રહી છે એવી દુર્યોધનને ખાતરી થઈ ગઈ હતી.

“લશ્કર અને મંત્રીઓ, બધાંને પાંડુએ પોતાના જીવનકાળ દરમિયાન ખૂબ રીઝવ્યાં છે. સેનાપતિઓ તથા સામન્તો, મંત્રીઓ, પ્રધાનો અને અન્ય રાજકર્મચારીઓ, -એમના સમગ્ર કુટુંબોને, એમના પુત્રોને, પૌત્રોને સૌને પાંડુએ ન્યાય કરી દીધાં છે. હવે ધારો કે આપણે કૈં બિંધાયતી કરીએ, તો એમાંથી કોઈ ચક્રુ પણ આપણી પડખે બિંધું રહે ખરું ? અરે ઉલટાના આપણને જ ઠાર કરે, બંડની એક જરાસરખી ગંધ આવતાં વેંત !”

બાપની વાત તો સાચી જ હતી, દીકરાને થયું. બંધો અને દુષ્ટ ધૃતરાષ્ટ્ર દુર્યોધનને ખાનગીમાં પાંડવોની વિરુદ્ધ કાવતરું કરવાનું સૂચન આપી રહ્યો હતો : દ્રવ્ય દ્વારા અને ખાનપાન દ્વારા મંત્રીઓ અને સેનાપતિઓને પાંડવોની વિરુદ્ધ ફેંડવાનું આડકતરું સૂચન આપી રહ્યો હતો.

પણ પુત્ર પિતા કરતાં સવાયો હતો, નીચતામાં. આ કામ તો તેણે ક્યારનું ચે પતાવી દીધું હતું.

“શ્રીમંત વેપારીઓ તથા અમાત્યોને મેં ફેડયા છે.” તે બોલ્યો.
“અણીને પ્રસંગે તેઓ આપણા જ છે.”

ધૃતરાષ્ટ્રના આંધળા ચહેરા ઉપર આનંદની એક લહરી આવી ગઈ, પણ પછી તરત જ સ્વસ્થ થઈને પુત્રને તેણે પૂછ્યું :

“તો હવે ક્યું પગલું વિચાર્યું છે ?”

“પાંડવોને તમે હાલ તરત તો વારણાવત શહેરમાં મોકલી આપો, કાંઈ પણ બહાને, કુન્તીની સાથે. પછી આપણું અહીં સ્થિર થઈ જાય ત્યાં સુધી તેમને ત્યાં જ રોકી રાખવા. જરૂર પડે તો બળ વાપરીને પણ ! દરમિયાન અહીંની બધી જ વ્યવસ્થા આપણે આપણા હાથમાં લઈ લઈશું. પછી જખ મારે છે જગત ! પછી પાંડવો વારણાવતમાં રહે કે હસ્તિનાપુરમાં કે પરલોકમાં, બધું જ સરખું !”

દીકરો જખરો મુત્સદી હતો, બાપને થયું.

પણ દીકરાએ હજી એક વાતની ગણતરી નહોતી કરી.

“ભીષ્મ, દ્રોણ, વિદુર અને કૃપાચાર્યનું શું ?” તેણે પૂછ્યું. “તે લોકો આપણને તેમજ પાંડુપુત્રોને ડાખી જમણી આંખો સમા ગણે છે. પાંડવોને હું વારણાવત ધકેલું, તે એ લોકો કેમ સાંખી રહેશે ?”

“સાંખી રહેશે,” દુર્યોધને ટાઢે કાઠે જવાબ આપ્યો. “એનો પણ મેં વિચાર કર્યો છે.”

“કવી રીતે ?”

“ભીષ્મ હંમેશાં મધ્યસ્થ જ રહે છે. એ કાંઈનો પક્ષ નહિ લે. એ આપણને આપસઆપસમાં ભરી પીવા દેશે.”

“અને દ્રોણ ?” ભીષ્મના સ્વભાવને સારી પેઠે સમજનાર ધૃતરાષ્ટ્રે આગળ ચલાવ્યું.

“દ્રોણની ચોટલી મારા હાથમાં છે, કારણ કે દ્રોણનો પુત્ર અશ્વત્થામા મારા હાથમાં છે. જ્યાં પુત્ર, ત્યાં દ્રોણ !”

“વાહ !” ધૃતરાષ્ટ્રથી શાળાશી દેવાઈ ગઈ. “અને કૃપાચાર્ય ?” તેણે પૂછ્યું.

“કૃપાચાર્ય અનેવી દ્રોણ અને ભાણેજ અશ્વત્થામાની પાછળ પાછળ ઘસડાવાના !”

“કીક છે ! પણ વિદુર !”

“વિદુર અર્થબદ્ધ છે. રોટલાનો માર્યો મૂંગો બેસી રહેશે.”

અને પછી પજેક મૂંગો રહીને દુર્યોધન ફરી બોલ્યો :

“આપણી સામે થાય એવો એક પણ નથી. હવે તો તમે ટટ્ટાર થાઓ એટલી જ વાર છે !”

૧૬. ઊભી થતી ઇન્દ્રજન

પ્રચાર શબ્દ નવો છે, પ્રચાર પોતે નવો નથી.

વાતને કેકેડેકાણે એવી રીતે વહેતી મૂકવી કે થોડા વખતમાં તે દેશમાં સર્વત્ર ફેલાઈ રહે અને સૌ તેનું મૂળ ક્યાં છે તેની પંચાતમાં પડ્યા વગર તેમાં માનતા થઈ જાય. આ કળા રાજકારણી પુરુષોને જાણે આદિ કાળથી જ હસ્તગત છે.

દુર્યોધને પાંડવોને વારણાવત મોકલી આપવાનું સૂચન ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે ખાનગીમાં મૂક્યું. તે પછી થોડા જ દિવસોમાં આખાએ હસ્તિનાપુરમાં ફેરફાર વારણાવતનું નામ ચૂંજતું થઈ ગયું. મંદિરોમાં, મહાલયોમાં, રાજમાર્ગો પર, ચોકોમાં, ચોરાઓમાં, ચૌટાઓમાં, જ્યાં ચાર માણસો બેગા થાય, ત્યાં વારણાવતની પ્રશંસા થવા માંડે ! કોઈ એની આબોહવાની તારીફ કરે, તો કોઈ એનું સ્થાપત્ય વખાણે ! કોઈ ત્યાંના માણસોની મહેમાનગતિનાં ગાણાં ગાય, તો કોઈ વળી ત્યાંની રિદ્ધિસિદ્ધિના રાસડા લે ! દુનિયામાં જે કંઈ જોવા લાયક ગણી શકાય, તે બધું જ જાણે વારણાવત શહેરમાં આવીને એકઠું થયું છે એવો આભાસ ઉપજે. પ્રચાર થવા માંડ્યો.

વાત ફરતાં ફરતાં યુધિષ્ઠિર અને તેના ચારે ભાઈઓને કાને આવી, અને કુન્તીને કાને પણ આવી. ચારે દિશાઓમાંથી લોકોનાં ટોળે ટોળાં વારણાવતની રોનક નિહાળવા ઉમટી રહ્યાં છે, એમ સાબળતાં વેંત, “ચાલોને આપણે પણ બેચાર દિવસ ત્યાં આંટો મારી આવીએ” એમ બોળી કુન્તીને થયું.

તેણે પુત્રો પાસે પોતાના મનની વાત મૂકી.

સહદેવે અને નકુલે તરત જ માતાની દરખાસ્તને અનુમોદન આપ્યું.

“ તારું શું માનવું છે, અર્જુન ? ” યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું. “ માની મરણ હોય તો બે દિવસ જઈ આવીએ, પણ પહેલાં કોઈ દિવસ જેનું નામ પણ સાંભળ્યું નથી, એવું આ શહેર એકાએક લોકજીભે ફમ ચઢી ગયું તે સમજાતું નથી. નથી એ કોઈ તીર્થસ્થળ, નથી કોઈ વ્યાપાર-કેન્દ્ર, નથી કોઈ ઇતિહાસ એની સાથે સંકળાયેલો. ” અર્જુને જવાબ આપ્યો.

“ ચોખ્ખું જ કહી દે ને, અર્જુન, કે તને આ આખીયે વાતમાં કંઈક ભેદ જેવું લાગે છે ” એક ઘા ને બે કટકા કરવા ટેવાયેલા ભીમસેને હસતાં હસતાં કહ્યું.

“ તમારો અનુભવ શું કહે છે, મોટાભાઈ ? ” અર્જુને ભીમસેનને સામેથી પૂછ્યું.

“ મને તો આમાં દુર્યોધનની કોઈ નવી ઇન્દ્રજીત દેખાય છે. ” ભીમે પોતાનો વહેમ છતો કર્યો.

“ શાની ? ” સહદેવ-નકુલે પૂછ્યું.

“ આપણને ખતમ કરવાની ! ”

બધાં હસી પડ્યાં.

“ ભીમસેનને તો બધે ભયસ્થાન જ દેખાય છે. ” નકુલ-સહદેવે મા સામે જોઈને રાવ કરતા હોય એવે અવાજે કહ્યું,

“ સ્વાભાવિક જ છે, ” માએ જવાબ આપ્યો.

“ ભીમને મારી નાખવાના પ્રયત્નો દુર્યોધને ઓછા નથી કર્યા. છેવટે નદીમાંથી કુબાડયો અને ઝેર પણ દીધું. એ તો ઇશ્વરની કૃપા આપણા સૌ ઉપર, કે એને કંઈ થયું નહિ. બાકી એ બાપદીકરાની યોજના તો એનું નિકંદન કાઢવાની જ હતી. પણ આ વારણાવતમાં શું હોઈ શકે એ સમજાતું નથી ! ”

“ સમજાઈ જશે, ” યુધિષ્ઠિરે મા તેમજ ચારે ભાઈઓની સામે એક સૂચક નજર રાખીને કહ્યું, “ જ્યારે આપણે ત્યાં જઈશું ત્યારે ! ”

“ એટલે ? ” ભીમસેન બોલી ઊઠ્યો, “ શું તમે ત્યાં જવાનો નિશ્ચય પણ કરી નાખ્યો છે, મોટાભાઈ ? ”

“ ગયા વિના છૂટકો જ નથી, ભાઈ ! ” યુધિષ્ઠિરે કહ્યું.

“ એમ કેમ ? ” પાંચેએ એકસામટો જ જાણે સવાલ પૂછ્યો.

“ ગઈ કાલે મને આપણા વડીલે બોલાવ્યો હતો ! ” “ આંધળાએ ? ” ભીમે ગર્જના કરી.

“ વિનયથી બોલવામાં આપણું કશું જ બગડતું નથી, ભાઈ ! ” યુધિષ્ઠિરે ભીમને મીઠો ઠપકો આપ્યો, અને પછી પોતાની વાત આગળ ચલાવી. “ ગઈ કાલે મને એમણે ખાસ માણસ મોકલીને બોલાવ્યો હતો. મને કહે ‘ભાઈ યુધિષ્ઠિર, પિતાના મૃત્યુ પછી તમે કયાંય બહાર ગયા નથી ! તો લોકો આ વારણાવતની આટલી બધી પ્રશંસા કરે છે ત્યાં થોડા દિવસ મોજ કરી આવોને ! ’ ”

“ મોજ ! ” અર્જુને અને કુંતીએ પડવો પાડ્યો. “ વડીલને આપણા માટે આટલી બધી લાગણી છે એમ ? ”

“ લાગણી તો એવી છે, મા, ડોકું હાથમાં આવે તો હાથપગને ન જ અડે ! ” ભીમે હસતાં હસતાં કહ્યું. “ પણ પછી તમે જવાબ શો આપ્યો એને મોટાભાઈ ? ”

“ એમણે એટલાં બધાં ગુણગાન ગાયાં એ શહેરના ભીમ, કે હું સમજી જ ગયો કે આપણે ત્યાં ગયા વિના છૂટકો જ નથી ! આપણે રાજપુત્રીથી નહિ જન્મ્યો, તો એ લોકો બીજો કોઈ રસ્તો કાઢશે, પણ એમના મનમાં છે, તે ક્યાં વગર નહિ જ રહે ! ... એટલે મેં તરત જ હા પાડી દીધી. આવતી કાલે આપણે રવાના થઈએ છીએ.”

“ એટલી બધી ઉતાવળ ! ” અર્જુને આશ્ચર્ય વ્યક્ત કર્યું.

“ અનિષ્ટનો સામનો વહેલોય કરવાનો છે અને મોડો પણ કરવાનો છે, તો પછી વહેલો જ કરવો સારો, જેથી વહેલી મુક્તિ મળે ! વળી આપણા વિદુરકાકાએ એ કાયડાની એકાદ ચાવી મને સમજાવી છે, ખાનગીમાં.”

“ જુગ જુગ જીવો એ મારા દિયેર ! ” કુંતી બોલી ઊઠી. એમની

હુંદે તો આપણે અહીં જીવીએ છીએ, આ વાઘની બોડમાં. થું કશું છે એમણે ? ”

એ બધું રસ્તામાં હું તમને સૌને સમજાવીશ ! અત્યારે તો આવતી કાલે અહીંથી પ્રસ્થાન કરવાની તૈયારી કરો. ”

“ પ્રસ્થાન હો, ” ભીમસેને ઉપસંહાર કર્યો,

“ મહાપ્રસ્થાન નહિ. ”

અને સૌ હસી પડ્યાં.

૧૭. જેવી જેની ભાવના

વારણાવતના નગરવાસીઓએ પાંડવોનું ભારે ઉમળકાભેર સ્વાગત કર્યું. પાંડવો વારાફરતી સૌના મહેમાન થયા. બ્રાહ્મણોથી માંડીને શૂદ્રો સુધી સૌના પુરોચન તેમની આ સરભરાનો સૂત્રધાર હતો.

દશ રાત્રિઓ આમ વીત્યા પછી, પુરોચને તેમને માટે ખાસ બાંધવામાં આવેલ પેલા અશિવ “ શિવસદન ” ની વાત કરી. પોતે જાણે કશું જ જાણતા નથી એવો દેખાવ કરીને પાંડવો એ કપટ-નિવાસમાં રહેવા ગયા.

“ આ આવાસ અગ્નેય છે એમ આપ જાણો છો, મોટાભાઈ, ” ભીમે તો કહેલું પણ ખરું, “ તો પછી શા માટે આપણે જ્યાં પહેલાં હતા, ત્યાં જ ન રહેવું ? ”

“ પણ આપણે એનો ભેદ પામી ગયા છીએ એવી જો એ દુઃખને ખબર પડી જશે તો તે ગમે તેવું બીજું ફૂડકપટ કરીને પણ આપણું કાસળ કાલ કાઢતો હશે તો આજ કાઢશે, ” એમ કહીને યુધિષ્ઠિરે ભીમને નિરુત્તર બનાવી દીધેલો...અને પછી સૌએ પુરોચનના પ્રપંચથી પોતે સદંતર અપરિચિત છે એવો દેખાવ રાખીને પુરોચન તેમનું કાસળ કાઢે તે પહેલાં જ પુરોચનનું કાસળ કાઢવાનો નિશ્ચય કર્યો.

પોતાની આ યોજનાના એક ભાગ તરીકે તેમણે લાક્ષાગૃહમાં એક છૂપું બોંયરું ઉતાર્યું, જે નીચે થઈને વારણાવત નગરની બહાર, ઘણે દૂર, જંગલમાં નીકળતું હતું. પછી મૃગયાને નિમિત્તે આસપાસના વનપ્રદેશથી

તેમણે વાકેફ થવા માંડ્યું : નાના મોટા છાનાછપના અનેક માર્ગોથી પરિચિત થવા માંડ્યું.

પેલું ભોંયરું-સુરંગ-ખોદવામાં તેમને વિદુરે મોકલેલ એક ખનક, એક સુરંગ-નિષ્ણાતે સહાયતા કરેલી. સાથે સાથે, “ ચેતતા રહેજો, કોઈ વદી ચૌદશની રાતે, કુન્તી સમેત તમને પાંચેયને બાળી મૂકવાની ધાર્તરાષ્ટ્રોની મુરાદ છે, ” એવો વિદુરનો સંદેશો પણ ખનક તેમને આપેલો. ’

દરમિયાન અહીં આ લાક્ષાગૃહમાં વસતાં વસતાં એકાદ વરસ નીકળી ગયું. પુરોચન એમને સળગાવી મૂકવાની તક શોધે, અને એ લોકો પુરોચનને થાપ દેવાના લાગની વાટ જુએ.

આખરે પાંડવોએ આ સંશય-દશાનો અંત આણવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેમણે જાતે જ લાક્ષાગૃહને આગ ચાંપવાનો નિશ્ચય કર્યો. આગલે દિવસે તેમણે મોટા પાયા ઉપર અલ્પભોજન અને ઉત્સવ યોજ્યો. આમાં પાંચ ભીલો અને એક ભીલડી, તેમની માતા, પણ આવેલાં. ઉત્સવ દરમિયાન દારૂ પીને આ છ એવાં મસ્ત બની ગયાં, કે રાતના તેઓ લાક્ષાગૃહમાં જ પડી રહ્યાં.

રાતે ભીમસેને લાક્ષાગૃહમાં જે ભાગમાં પુરોચન રહેતો હતો તે ભાગમાં આગ ચાંપી, અને પછી પોતે પોતાના ભાઈઓ અને મા સાથે પેલી સુરંગ વાટે બહાર નીકળી ગયો. મકાન ભડભડ બળવા લાગ્યું. નગરજનો ચારે-કોરથી હજારોની સંખ્યામાં ભેગા થઈ ગયા. દુર્યોધનની જ આ તરફીબ હતી. પાંડવોને બાળી મૂકવાની, એમ સૌ જાહેર રીતે કહેવા લાગ્યા, અને સવાર પડતાં પેલી ભીલડી અને એનાં પાંચ પુત્રોના બાળી ગયેલા મૃતદેહોને ન ઓળખાય એવી હાલતમાં પડેલા જોઈને સૌની ખાતરી થઈ કે પાંડવો અને કુન્તી નાશ પામ્યાં. માનવમેદનીમાં જબરો હાહાકાર થઈ ગયો, અને સૌ ભીખમ અને દ્રોણને વગોવવા લાગ્યા.

આ દારુણ ઘટના વચ્ચે સૌને જો સંતોષ હોય તો ફક્ત એટલો જ હતો કે દુર્યોધનને સચિવ પુરોચન પણ પોતે રચેલા એ લાક્ષાગૃહની સાથે બાળીને ભસ્મ થયો હતો.

એ તો જેવી જેની ભાવના ! ખીજઓને માટે લાક્ષાગૃહો બાંધનારા-ઓના હમેશાં આવા જ હાલ થયા છે એ વાતની ઈતિહાસ સાખ પૂરે છે.

૧૮. ભાઈ કે પ્રિયતમ ?

કુંતી સમેત પાંચે પાંડવો બળી મુવાના સમાચાર વારણાવતવાસીઓ તરફથી હસ્તિનાપુર પહોંચાડવામાં આવ્યા, ત્યારે સૌથી વધુ વિલાપ ધૃતરાષ્ટ્રે કર્યો, અને સૌથી ઓછો વિદુરે ! કારણ કે સત્ય શું છે તે એ બંને બાણતા હતા, અથવા બાણ છે એમ માનતા હતા ! પેલા પાંચ ભીલો અને છઠ્ઠી ભીલડીનાં બળીને ભડકાં થઈ ગયેલ શબો તે પાંડવોનાં જ હોવાં જોઈએ એવી ધૃતરાષ્ટ્રની ખાતરી હતી. સામી બાજુએ પાંડવો કોઈ ને કોઈ રીતે, પુરોચનને પણ બાળીને, પેલી સુરંગ વાટે બહાર નીકળી ગયા હોવા જોઈએ, અને જ્યાં હોય ત્યાં કુશળ હોવા જોઈએ એવી વિદુરની ખાતરી હતી. એટલે ધૃતરાષ્ટ્રે જ્યારે જગતને દેખાડવા માટે રડારોળ કરી મૂકી અને

અથ પાણ્ડુર્મૃતો રાજા ભ્રાતા મમ સુદુર્લભઃ ॥

“મારો દોહલો મા-જણ્યો ભાઈ જ બાણે આજે મરી ગયો હોય એમ મને લાગે છે,” એવી પોક મૂકીને પાંડવો અને કુંતીની અન્ત્યેષ્ઠિક્રિયા ખૂબ શાનદાર રીતે દળદળાભેર કરવાનો આદેશ આપ્યો, ત્યારે વિદુરે દુર્યોધન કે ધૃતરાષ્ટ્રને ખબર ન પડી જાય કે પોતે કંઈક ખીજું જ ધારે છે એટલા ખાતર જ ફક્ત ઉપર ઉપરથી થોડો શોક કરી લીધો.

આ તરફ પાંડવોએ બહાર નીકળીને ઝડપભેર દક્ષિણ દિશા તરફ પ્રયાણ કરવા માંડ્યું.

આકાશના તારાઓ તેમને દિશા બતાવી રહ્યા હતા.

ચાલતાં ચાલતાં એક ગાઢ અને ઘેર વન પાસે તેઓ આવી પહોંચ્યા. તેઓ થાકેલ હતા, તરસથી વ્યાકુળ હતા, ઉજ્જરાના ભારથી અંધ હતા.

એટલે સૌએ ભીમને કહ્યું :

“હવે તો અમારાથી ચલાતું નથી, અને દેખાતું ય નથી, તેમાં વળી આ ગહન વન આવ્યું. માટે લાક્ષાગૃહમાંથી જેમ તે અમને ઊંચકીને બહાર આણ્યા, તેમ હવે પાછા અમને તેડી લે. તું એટલો બધો બળવાન છે કે અમારા પાંચેયના ભાર સાથે પણ અમારા કરતાં વધુ ઝડપથી ચાલી શકીશ.”

ભીમસેને મા અને લાઘ્યોને તેડી લીધાં અને વનમાં પ્રવેશ કર્યો.

ખીજ દિવસની સાંજે તેઓ સૌ એક વિશાળ અને રમણીય પીપળા પાસે આવી પહોંચ્યા. ભીમસેને અહીં બધાંને ઉતાર્યા અને કહ્યું :

“ તમે અહીં આરામ લો, ત્યાં સુધીમાં હું આસપાસ ક્યાંય પાણી હોય તો તપાસ કરું.”

અને પછી તેમની રજા મળતાં, જલચારી સારસોના અવાજોને અણુ-સારે તેણે જલાશય શોધ્યું, પાણી પીધું, અને પાણી ભરવા માટે કોઈ વાસણ તો પોતા પાસે નહોતું, એટલે ખેસને (ઉત્તરીય) પાણીમાં ઝમેળા નીચોળ્યા વગર લઈ લીધો, જેથી એ પાણી મા તથા લાઘ્યોને પિવડાવી શકાય.

આ પાણી-આ ખેસ લઈને પેલા પીપળાના ઝાડ પાસે આવીને તે જુએ છે તો પાંચેય જણ ધસધસાટ ઊંઘી ગયા છે.

તેને થયું :

વારણાવતમાં, લાક્ષાગૃહમાં, અત્યંત કિંમતી પલંગો પર પણ જેમને ઊંઘ નહોતી આવી શકતી, તેઓ આ કોરી ધરતી પર કેવાં નિરાંતે ઝાંઘી રહ્યાં છે !’ અને તેમાંય ખાસ કરીને મા, -આ કુન્તી, શ્રીકૃષ્ણ જેવાની દોષ, વસુદેવની બહેન, શન્તનુપુત્ર વિચિત્રવીર્યની પુત્રવધૂ, પાંડુ જેવા વીર રાજવીની રાણી, મહેલોના પલંગોની સુકોમળ તળાઈઓ પર સૂવા ટેવાયલી, ધર્મ, વાયુ, ઇન્દ્ર આદિ દેવોની પ્રસન્નતા દ્વારા પુત્રોને પામેલી આ કુન્તી સૂકી જમીન પર સુતેલી છે, એના કરતાં વધુ કરુણ અવસ્થા ખીજ કઈ હોઈ શકે ?

ઘેર વન, રાતનો સમય, પીપળાનું ઘેરી ઘટાવાળું વૃક્ષ, વૃક્ષોની ઓથે તરસ્યાં ને તરસ્યાં ઝાંઘી ગયેલ ચાર લાઘ્યો અને પાંચમી મા -, અને તેમની ચોકી કરતો કંઈ કંઈ વિચારોમાં ગુંચવાયેલ ભીમસેન !

આવું દ્રશ્ય કોઈ અદ્ભુત ઘટના વગર શી રીતે પસાર થાય ! વિશ્વનાટકનો રચયિતા દ્રશ્યોને કેં એમ ને એમ ઓછાં જ વેડફાઈ જવા દે !

લાઘ્યો અને માના ઝાંઘતા દેહોની રક્ષા કરતો ભીમસેન વિચારોની વિવિધ-રંગી ચાંદર વણતો વણતો રાત્રિ પસાર કરતો એકો ત્યાં તેની આંખોની સામે જાણે એક કોતુક થયું.

અપ્રતિમ સૌંદર્યવાળી એક તરુણી એકાએક ભીમસેનની આંખ સામે આવીને ખડી થઈ ગઈ.

બંનેની નજર એક થતાં, અલૌકિક આંબૂપણોથી શણગારાયેલી એ સુંદરીએ સ્મિત કરતાં કરતાં અને શરમાતાં શરમાતાં ભીમસેનને આ પ્રમાણે કહ્યું :

“દેવ જેવા દેખાતા આ ચાર પુરુષો પોતાના ઘરમાં જ સુતા હોય એવી નિરાંતથી અહીં સૂઈ રહ્યા છે. તેઓ કોણ છે, અને હે માનવોત્તમ, આ સ્ત્રી તારી શું થાય છે ?”

“તું કોણ છે ?” સાવ સ્વાભાવિકતાથી પૂછતો હોય તેમ ભીમસેને તેને સામે સવાલ કર્યો.

“સાચું કહું ?” સુંદરીએ તરત જ જવાબ આપ્યો, “હું રાક્ષસી છું. મારું નામ હિડિમ્બા. નજીકમાં જ હું અને મારો ભાઈ હિડિમ્બ, અમે બંને રહીએ છીએ.”

“હ—અ !” જાણે કોઈ રમુજી વાર્તા સાંભળી રહ્યો હોય એવું મોં રાખીને ભીમે હોંકારો દીધો. “પણ ત્યારે આવી ઘેર મધરાતે તું અહીં શા માટે આવી છે, એકલી ? તારા ભાઈને રેઢો મેલીને ?”

“મારા ભાઈએ જ મને મોકલી છે—તમને મારી નાખીને, તમારાં શબોં એની પાસે લઈ જવા ! મારો ભાઈ મનુષ્યમાંસાહારી છે.” જાણે કોઈ સામાન્ય વાત કરતી હોય એટલી સ્વસ્થતાથી હિડિમ્બાએ જવાબ આપ્યો.

“તો પછી તું વાટ કાતી જુએ છે ?” એટલી જ સ્વાભાવિકતાથી ભીમે પૂછ્યું. ભય તો તેના સ્વભાવમાં જ નહોતો, અને હિડિમ્બાનું માપ તેના મનમાં આવતું જતું હતું.

“તું મને ગમે છે, માનવોત્તમ,” ભીમના પ્રશ્નનો જાણે આ જ જવાબ હોય એમ હિડિમ્બાએ કહ્યું.

“એટલે કે તું પણ માનવમાંસાહારી છે, એમ ને ?” “તું મને બરાબર સમજ્યો નહિ !” હિડિમ્બાએ ખુલાસો કરવા માંડ્યો. “તું મને ગમે છે, એમ જે મેં કહ્યું, એનો અર્થ એટલો જ કે તું....મને....ગમે છે. એટલે કે...હું....તને મારો સ્વામી....બનાવવા માગું છું !”

ભીમ તો આ ખુલાસાથી અવાચક જ બની ગયાં. માનવલક્ષક રાક્ષસીના આક્રમણ કરતાં, કામાર્ત નારીનું આક્રમણ તેને માટે વધુ ચમકાવનારું હતું.

“હું ખોટું નથી બોલતી, માનવશ્રેષ્ઠ !” હિડિમ્બાએ આગળ ચલાવ્યું : “તારી દેવ જેવી કાન્તિ જોઈને હું મુગ્ધ થઈ છું. મારું ચિત્ત કામથી વિહ્વળ થઈ ગયું છે.... અને સ્ત્રીઓનો પક્ષપાત ભાઈઓ તરફ નહિ, પણ પ્રિયતમ તરફ હોય છે એ તો તું જાણતો જ હોઈશ. ચાલ, આપણે મારા ભાઈના આ વનની બહાર નીકળી જઈએ. મને આ તરફના બધા જ ગુપ્ત માર્ગોની ખબર છે.”

“એટલે ?” સહેજ ઉશ્કેરાઈને ભીમે કહ્યું, “તું શું એમ સૂચવવા માગે છે કે તારે ખાતર મારે આ ચાર ભાઈઓને અને મારી માને તારા મનુષ્યલક્ષક ભાઈના બોજન માટે અહીં મૃતી જવા ?”

‘તું મને યરાચર સમજ્યા નથી, નરોત્તમ,’ કરગરતી હોય એવા અવાજે કામાર્ત રાક્ષસીએ કહ્યું : “હું તને તારાં સ્વજનોનો ત્યાગ કરવાનું નથી સૂચવતી, હું તો તારી-તમારી સૌતી-સ્વજન બનવા માગું છું. ચાલ, જગાડ આ બધાને ! સૌને સાથે લઈને આપણે ક્યાંય જતાં રહીએ. મારો ભાઈ હિડિમ્બ મને અહીં વાર લાગી છે એ જોઈને અબધડી આવી ચડશે. પણ એને તો હું પહોંચી વળીશ, એકલી ! તારે ચિંતા ન કરવી. જગાડ આ સૌને !”

“અરે પાગલ !” હવે ભીમરોનથી તાડુક્યા વિના ન રહેવાયું : “મને ચિંતા ન કરવાનું કહેનારી તું કાણ ?...અને આ મારા ભાઈઓ ...અને મારી મા !—ખુદ ઇન્દ્રનીયે મગદૂર નથી કે એ નિરાંતે ઊંઘતા હોય ત્યારે એમની નીંદરમાં ખલેલ પાડે !”

કામાંબ યુવતી અને સ્વસ્થ યુવાન વચ્ચે આ વાર્તાલાપ ચાલતો હતો. ત્યાં અચાનક એક ભયંકર અદ્ભુતસ્યના પડઘા તેમને કાને પડ્યા.

હિડિમ્બાનો ભાઈ હિડિમ્બ સાક્ષાત્ એ બેની સામે ઊભો હતો.

“કામી સ્ત્રીઓનું કામ સજીવું નથી હોતું—એક તેમના પ્રિયતમ સિવાય!” બહેનને ઉદ્દેશીને તેણે ત્રાડ પાડી : “પણ આ હિડિમ્બ સદાજાગૃત છે. મનુષ્યોને તો એ ખાતો ખાશે, પણ પહેલાં પ્રથમ તારા જેવી કૃતધન બહેનને તો.....”

હિડિમ્બે હિડિમ્બા ઉપર કાતિલ આક્રમણ કર્યું અને હિડિમ્બા, કદાચ એક નિમેષમાં જ હતી ન હતી થઇ જત, પણ ત્યાં તો ભીમ એક છલંગ મારીને હિડિમ્બની ઉપર કુદ્યો અને એક એવી સખત ઢાલ, ઓચિંતી, તેને મારી કે જોતજોતાંમાં તે બે-પાંચ કદમ દૂર ફંગોળાઇ ગયો.

અને પછી એક લયાનક ઢાંઢ યુદ્ધ એ સ્થળે શરૂ થયું—જગૃત હિડિમ્બા અને સૂતેલાં, ભીમનાં પાંચ સ્વજનોના સાન્નિધ્યમાં.

અને થોડી જ વારમાં, યુદ્ધના એ દિગન્તગામી ફોલાહલથી ભીમના ચારેય ભાઇઓ અને માતા કુન્તી, પાંચેય જણ એકસામટાં જગી ગયાં.

જગતાં વેંત...તેમણે જેમ પેલા બેને લયંકર રીતે લડતાં જોયાં, તેમ એક યુવતીને પોતાની પાસે ઝીમેલી પણ જોઇ.

અતિમાનુષ એવું એનું રૂપ હતું. કોઇ વનદેવી કે અપ્સરા સમી એ લાગતી હતી.

કુન્તીના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં એણે કહ્યું: “ નીલમેઘ સમું આ વન મારું અને મારા ભાઈ હિડિમ્બનું વાસ-વન છે. મારો ભાઇ રાક્ષસ છે. તેણે મને તમારી હત્યા કરવા મોકલેલી, પણ સોનલવણી તમારા આ દીકરાને જોઇને મને તેમના પર પ્રેમ થયો અને તરત જ મનથી હું એમને વરી ચૂકી. મેં તો એમને કહ્યું પણ ખરું, કે ચાલો, આ સૈને છોડીને ક્યાંય ચાલ્યાં જઇએ, પણ એ માન્યા નહિ. દરમિયાન આ મારો ભાઈ મને આટલું બધું મોકું શા માટે થયું તે જાણવા અહીં આવી પહોંચ્યો અને પછી તો જે થઈ રહ્યું છે તે આપણે સૌ જોઇ રહ્યાં છીએ ”

ભીમ મહાબલી હતો, તો હિડિમ્બ પણ કંઈ ઓછો બલી ન હતો. બન્નેનું યુદ્ધ લાંબા વખત સુધી ચાલ્યું. વચ્ચે એકાદવાર અન્તુને ભીમને કૈંક અકળાયેલો માનીને તેની સહાયે જવાની તૈયારી બતાવી, પણ ભીમે તેને વાર્યો, અને પછી તરત જ પોતાની સમગ્ર શક્તિઓને એકઠી કરીને હિડિમ્બને મારી નાખ્યો.

ભીમસેનના આ પરાક્રમથી ચારેય ભાઇઓ ઘણા પ્રસન્ન થયા, પણ દુર્યોધન કે તેના કોઇ જસુસો આ પરાક્રમની ગંધે આકર્ષાઈને એ તરફ પહોંચી આવે, અને વળી પાછો પોતાને એ સહુનો ત્રાસ સહન કરવો પડે

એ ખીકે તરત જ તેઓ એ હિડિમ્બવનમાંથી બહાર નીકળવા લાગ્યા. હિડિમ્બા પણ તેમની પાછળ પાછળ ચાલવા માંડી.

“રાક્ષસો કદી વેરને ભૂલતાં નથી !” ભીમે વિચાર કર્યો અને પછી તરત જ હિડિમ્બાને, જે રસ્તે તેનો ભાઈ ગયો હતો તે જ રસ્તે વિદાય કરવા તૈયાર થયો.

પણ યુધિષ્ઠિરે તેને આ અધર્મ કાર્ય કરતાં વાર્યો અને પછી મા તથા મોટાભાઈ બન્નેની સહાયથી અને હિડિમ્બાના આગ્રહથી ભીમસેને તેનું પાણિ-ગ્રહણ કર્યું.

ભીમસેનેને આ હિડિમ્બાથી ઘટોત્કચ નામનો પુત્ર થયો.

પછી માતા તથા પુત્ર, બન્નેને હિડિમ્બવનમાં તેમના જૂના નિવાસ-સ્થાનમાં રાખીને ભીમસેને તથા અન્ય પાંડવો તથા કુન્તી ચાલી નીકળ્યાં.

હિડિમ્બવનમાંથી મતસ્ય દેશ, ત્યાંથી ત્રિગર્ત, અને ત્યાંથી તે પ્રદેશની કીચકરમણીય વનશ્રીનું નિરીક્ષણ કરતાં કરતાં તેઓ આગળ વધતા હતાં.

માથે તેમણે જટા બાંધી હતી.

વલ્કલો અને મૃગચર્મ તેમણે પહેર્યાં હતાં.

પ્રવાસ દરમિયાન તપસ્વીઓની પેઠે વસનારા તેઓ વેદો અને વેદાન્તનો તથા નીતિશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરતા હતા.

એવામાં એક દિવસ પિતામહ વ્યાસ તેમની પાસે આવ્યા.

“ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોએ તમને અધર્મપૂર્વક રાજ્યમાંથી હાંકી કાઢ્યા છે તે હું જાણું છું.” વ્યાસજીએ તેમને કહ્યું, “પણ જે થાય છે તે સારા માટે જ થાય છે એમ મારું માનવું છે. તમારે ચિંતા ન કરવી. વિષાદ ન કરવો. મારે તો તમે અને તેઓ બન્ને સરખા છે. છતાં અર્કિંચન અને નાનેરાં ઉપર વડીલોનો વિશેષ પ્રેમ હોય, એ ન્યાયે તમારા પર મને સ્વાભાવિક રીતે જ વધારે પ્રેમ છે. અહીં નજીકમાં જ એકચક્રા નામે એક ગામ છે, તેમાં એક બ્રાહ્મણને ઘેર તમને મુકી આવું, ચાલો.”

અને પછી કુન્તી તરફ વળીને તેમને આશ્વાસન આપતાં ઉમેર્યું:

“એક દિવસ આ તારા પુત્રો, તારા તેમજ માદ્રીના આ પુત્રો

પોતાના પૈતૃક રાજ્યના સ્વામી જરૂર બનશે અને પૃથ્વી પર ધર્મનો ધ્વજ ફરકાવશે. ”

અને પછી એકચક્રામાં તેમને લઈ જઈ, પેલા બ્રાહ્મણને ત્યાં તેમની ગોઠવણ કરી, પાછા પોતે તેમને મળે ત્યાં સુધી ત્યાં જ રહેવાની ભલામણ કરીને વ્યાસજીએ તેમની રજા લીધી.

૧૯. બ્રાહ્મણની આપત્તિ

એકચક્રામાં વ્યાસજીએ વ્યવસ્થા બ્રાહ્મણના ઘરમાં પાંડવોની જીવનપ્રણાલી તપસ્વી બ્રાહ્મણો જેવી હતી. નગરમાંથી વારાફરતી ભિક્ષા માંગીને તેઓ લાવતા. પછી એ ભિક્ષા કુન્તીને ચરણે ધરતા. કુન્તી એમાંથી અર્ધોઅર્ધ ભાગ ભીમને આપતી, અને બાકીના અર્ધમાંથી ચાર ભાગ્યો અને પોતે એમ પાંચ જણ જમતાં. તેમના સદગુણોને લઈને એકચક્રાના નાગરિકોની પણ તેમણે સારી પ્રીતિ સંપાદન કરી હતી.

એક દિવસ ચારેય ભાગ્યો ભિક્ષા માગવા ગયા હતા અને ઘેર ફક્ત ભીમ અને કુન્તી હતાં, ત્યારે તેમણે ઘરના અંદરના ઓરડામાંથી અનેક વ્યક્તિઓ એકી સાથે રોતી હોય, એવાં છાતીફાટ રુદનનો અવાજ સાંભળ્યો.

“ બ્રાહ્મણના કુટુંબ પર કૈંક આપત્તિ ઊતરી લાગે છે, ભીમ ! ” કુન્તીએ પુત્રના કાનમાં કહ્યું. “ આ વખતે આપણે કૈંક મદદ કરવી જોઈએ. મનુષ્યનું લક્ષણ જ એ છે કે તેના ઉપર કરેલ ઉપકાર પાણીમાં ન જાય. ”

“ સાચું છે, મા, ” ભીમે સંમતિ આપતાં કહ્યું, “ પણ તું ખચર તો કાઢ, શું છે ? ”

કુન્તી અંદરના ઓરડામાં ગઈ.

બ્રાહ્મણ, તેની પત્ની, તેનો પુત્ર અને તેની પુત્રી – ચારેય જણ ચોધાર આંસુઓએ કલ્પાંત કરી રહ્યાં હતાં.

“ તને મેં કેટલીયે વાર સલાહ આપી, બ્રાહ્મણી, ” બ્રાહ્મણ રડતો રડતો પોતાની પત્નીને ઠપકો આપી રહ્યો હતો, “ કે આ ગોઝારું ગામ મૂકીને બીજે ક્યાંક ચાલ્યાં જઈએ ! પણ તારે તારાં પિયેરિયાંને છોડવાં નહોતાં. તો હવે ખૂડી મર, બાપના કૂવામાં ! વિનાશનો વખત આવી પહોંચ્યો. ”

“ પણ તમે મને જવા દોને ! ” પત્ની કરગરતી હતી.

“ તને જવા દઉં ? ” બ્રાહ્મણ પોતાની લાચારી ખતાવતો હતો. “ તને કેવી રીતે જવા દઉં ? તું મારી સહધર્મચારિણી, મારા ગૃહસ્થાશ્રમની ભાગિની, કુલીન, શીલસંપન્ન, મારાં આ બે સંતાનોની માતા, નિત્ય મને અનુસરનારી.... અરેરે તારા જેવી પત્નીનો ત્યાગ કરીને હું રૌરવ નરકનો જ અધિકારી હું ને ! ”

“ પણ તો પછી મારું જ બલિદાન આપોને, પિતાજી, ” અત્યાર સુધી મૂંઝીમૂંઝી રડી રહેલી ઠીકરી કરગરવા માંડી.

“ તારું ? એક કાચી ઉંમરની છોકરીનું બલિદાન આપતાં અમારો જીવ કેમ ચાલે, ખેટા ! અને વળી તું તો અમારે આંગણે કોષ્ઠક પારકાની થાપણ ગણાય. ”

પિતા, માતા અને પુત્રી વચ્ચે આમ, કોણ બલિદાન આપવાનું વધારે અધિકારી છે તેની રકઝક ચાલતી હતી, તે પેલો શિશુ-બાળક, ઘડીક બહેનની ગોદમાં ભરાઈને અને ઘડીક માની ગોદમાં ભરાઈને સાંભળી રહ્યો હતો અને સાથેસાથે બન્નેની હડપચી પકડીપકડીને તેમને છાનાં રાખવાની કોશિશ પણ કરી રહ્યો હતો.

છેવટે મા કે બહેન, કોઈ પોતાનું માનવું નથી એ જોઈ, ઘાસનું એક તણખલું પોતાના હાથમાં તલવારની પેઢે હલાવીને એ બોલ્યો :

“ અરે ભાર શા છે એ રાક્ષસના ! તમારે કોઈને એની પાસે જવાની જરૂર નથી. મને જ જવા દો. અને પછી...જોઈ છે, આ રણચંડી ? આ તલવારના એક જ ઝાટકે હું એ દુષ્ટનું માથું ઉડાવી દઈશ ! ”

અત્યંત ગમગીન વાતાવરણમાં અબૂઝ બાળકની આ નિર્દોષ શેખીથી કેંક હળવાશ આવી, અને કુન્તીને થયું કે અંદર દાખલ થઈને એ દુખિયારાંની વાતચીતમાં સામેલ થવાની સૌથી વધુ રળિયામણી આ જ પળ છે.

ભીમ અને કુન્તી બન્ને ધીમે પગે અંદર આવ્યાં.

“ ક્ષમા કરજો અમને ! ” કુન્તીએ તેમની પાસે જઈને શરૂ કર્યું, “ પણ આ બધાનું કારણ શું છે તે કૃપા કરીને અમને કહો. સંભવ છે કે એનો ઉપાય નીકળી આવે ! ”

બ્રાહ્મણ પોતાના અતિથિઓ તરફ મૂંગી કૃતજ્ઞતાની લાગણીથી પળભર જોઈ રહ્યો.

“ઉપાય અહીં કોઈ શક્ય જ નથી, મા !” કુન્તીને ઉદ્દેશીને તેણે કહ્યું, “મનુષ્યે સરજેલી કોઈ આશ્વ હોય, તો મનુષ્ય એનું નિવારણ કરી શકે, પણ આ તો રાક્ષસી ઉત્પાત છે, મા ! એની પાસે તો શિર ઝુકાવ્યે જ છુટકો.”

“પણ વાત તો કરો,” કુન્તીએ આજીજી કરી.

બ્રાહ્મણે વાત કહેવા માંડી.

“બકાસુર નામે એક રાક્ષસ છે.” બ્રાહ્મણે શરૂ કર્યું, “આ એકચક્રા નગરીનો અને નગરીના આસપાસના પ્રદેશનો એ સ્વામી છે. એકચક્રા નગરીનું અને આસપાસના પ્રદેશનું એ બકાસુર જ રક્ષણ કરે છે.”

“કાનાથી ?” ભીમે પૂછ્યું.

“બીજા રાક્ષસોથી.” બ્રાહ્મણે ખુલાસો કર્યો, “પહેલાં આ ગામ પર બધા જ અસુરો મોજમાં આવે ત્યારે તૂટી પડતા અને મનમાં આવે તે લૂંટી જતા અને મનમાં આવે તેને ખાઈ જતા, એટલે અમારી યાતનાઓનો પાર નહોતો. એ બધી યાતનાઓમાંથી આ બકાસુરે અમને છોડાવ્યા.”

“પણ તો પછી આજે આ આપત્તિ શાની છે ?” ભીમે અધીરાઈ બતાવી, “અત્યારે તમારા માથા પર કોઈ આપત્તિ તોળાઈ રહી હોય, તો તેના નિવારણ માટે એ બકાસુર પાસે જ કેમ નથી જતા ?”

“બકાસુર પાસે જવાની જ તો આ આપત્તિ છે.” બ્રાહ્મણે જવાબ આપ્યો.

“ન સમજાયું,” કુન્તીએ કહ્યું.

“આપ જરા આગળ સાંભળશો તો તરત સમજાશે. બકાસુરે અમારી આ એકચક્રા નગરીને અન્ય રાક્ષસોના ત્રાસમાંથી ઉગારવાનું માથે લીધું છે, પણ તે એક શરતે.....”

“કઈ શરતે ?”

“કે અમારે રોજ એને માટે અમુક નિશ્ચિત આહાર મોકલવો.”

“ શા ? ”

“ ગાડું એક ચોખ્ખા, બે પાડા, અને એક માણસ ! ”

“ આવી અમાનુષી શરતો તમે મંજૂર તો કરી, પણ અત્યાર સુધી એને સાંખી કેમ રહ્યાં છો ? ”

“ એમ સાવ સાંખી રહ્યાં છીએ એવું પણ નથી. ” બ્રાહ્મણે ફેડ પાડ્યો. આ બકાસુરને ઉથલાવી પાડવા માટે, એનો નાશ કરવા માટે, અત્યાર સુધીમાં જે જે પ્રયત્ન થયા છે તે બધા નિષ્ફળ નિવડ્યા છે અને ઉપરથી તેવા પ્રયત્નો કરનારાઓને ખૂબ આઠરી શિક્ષા ભોગવવી પડી છે. એટલે હવે બધા હતાશ થઈને બેસી ગયા છે અને પોતપોતાના વારા પ્રમાણે કુટુંબની એકએક વ્યક્તિનો ભોગ આપતા જાય છે. આજે અમારા કુટુંબનો વારો છે. ”

બ્રાહ્મણે બોલવું પૂરું કર્યું અને ઓરડામાં અનેક સળગતી ચિતા-ઓવાળા રમશાન જેવી શાન્તિ પણ એ પણ પથરાઈ ગઈ.

પછી કુન્તીએ કહ્યું :

“ તમારી આ આપત્તિનું નિવારણ મને મળી ગયું છે, માટે હવે બધા વિષાદ છોડી દો અને મારી વાત સાંભળો. ”

“ બોલો, મા ! ”

“ એ બકાસુર પાસે તમારા ચારમાંથી ડોઢ પણ જશે નહિ. મારા પાંચ દીકરાઓમાંથી એક જશે. ”

બ્રાહ્મણ પળભર તો અવાક થઈ ગયો.

ખીજને ખાતર ડોઢ મરવા તૈયાર થાય એ બની શકે ખરું !

“ ના, મા ! ” તેણે કહ્યું, “ મારાથી તમારા પુત્રનો ભોગ ન લેવાય, મા ! એક તો તમે મારા અતિથિ અને વળી બ્રાહ્મણ ! ”

પાંડવો બ્રાહ્મણ વેષે જ એકચક્રમાં રહ્યા હતા એ આપણે જાણીએ છીએ. પણ કુન્તીનો નિશ્ચય થઈ ચૂક્યો હતો.

બ્રાહ્મણને તેણે કહ્યું :

“ તમે મને સમજવામાં કૈંક ભૂલ કરી છે, બૂદેવ ! આ તો ફક્ત પાંચ જ પુત્ર છે. પણ કદાચ સો પુત્રો હોય તો પણ, કંઈ માતા એમાંથી એકને પણ એણે કરવા ઈચ્છે ? પણ મારા પુત્રોને, ઈશ્વરની કૃપાથી, રાક્ષસોનો ડર નથી. કૈંક રાક્ષસોને તેમણે સંહાર્યા છે, રણમાં સામી છાતીએ રોળ્યા છે. માટે જ તમારા એ બકાસુર માટે ચોખ્ખાનું ગાડું અને બે પાડાનો આહાર મારો આ પુત્ર જ લઈ જશે. તમારે એની લેશ પણ ચિન્તા ન કરવી. ફક્ત એક જ વિનંતિ કે આ વાત ક્યાં કરતાં ક્યાંય કરવી નહિ. નાહક કાંઈને મારા દીકરાઓના બાળપરાક્રમની અદેખાઈ આવે ! ”

અને આવી રીતે બકાસુર પાસે ભીમને મોકલવાનું કુન્તીએ નક્કી કર્યું.

૨૦ યુધામ્બરની શંકા

ચારે પાંડવો ભિક્ષાર્થે નગરમાં ગયા હતા. તેઓ પાછા ફર્યા અને ભીમસેનના ચહેરા ઉપર તેમણે કાંઈ અપૂર્વ યુદ્ધાવેશને રમતો જોયો, ત્યારે યુધિષ્ઠિરે માતાને એક બાજુએ લઈ જઈને એનું કારણ પૂછ્યું. કુન્તીએ બ્રાહ્મણની આપત્તિની બધી વાત કરી અને બકાસુર પાસે ભીમને મોકલવાનો પોતે નિશ્ચય કર્યો છે એમ યુધિષ્ઠિરને કહ્યું.

યુધિષ્ઠિરને પહેલાં તો આ વાત ન ગમી. તેણે કહ્યું :

“ આ શું કરવા બેઠી છો, મા ? જેના ભુજબળના આધારે આપણે સૌ સુખે સુઘ શકીએ છીએ અને પેલા હલકટોએ હરેલું આપણું રાજ્ય પાછું મેળવવાનાં સ્વપ્નાં સેવીએ છીએ, એ ભીમસેનને જ હોમી દેવા માગે છે ? જેના સતત વિચારથી દુર્યોધનની ગ્રંથ ઉડી ગઈ છે, જેણે આપણને લાક્ષાગૃહમાંથી છોડાવીને અહીં સુધી આણ્યા છે...”

“ ભીમનું એ બધું પરાક્રમ જોઈને જ તો મેં એને મોકલવાનો નિશ્ચય કર્યો છે, બેટા ! ” કુન્તીએ સંપૂર્ણ શાંતિથી જવાબ આપ્યો. “ આ કંઈ હું સાહસ-ભાવે નથી કરતી, સંપૂર્ણ ગણતરીપૂર્વક કરું છું. ભીમને એ રાક્ષસ કશું જ નથી કરી શકવાનો. જોયું નહિ, પેલા હિડિમ્બને એણે કેટલી સહેલાઈથી મારી નાખ્યો ! જન્મ્યો છે ત્યારથી જ અસામાન્ય બળ અને શક્તિ એનામાં છે. એને મોકલવાથી આપણા માટે અત્યારે તો એક

પંથ દો કાજ છે. રાક્ષસનો નાશ થશે, અને આ બ્રાહ્મણ કુટુંબે આપણા ઉપર જે ઉપકારો કર્યા છે તેનો યત્કિંચિત્ત ખદલો પણ વાળી શકાશે. માણસ તે કહેવાય, ખેટા, જેના પર કોઈએ કરેલ ઉપકાર એજે ન જાય. ”

યુધિષ્ઠિર સમજ્યો. બીજા ત્રણેયે સંમતિ આપી.

સવારના પહોરમાં પેલા નિશ્ચિત આહાર સાથે ભોમસેન એકલો બકાસુરને વનસ્થાને પહોંચ્યો અને બકાસુરને નિમિત્તે રંગાયેલ ભાત નિરાંતે આરોગતાં આરોગતાં તેણે બકાસુરના નામની જૂમો પાડવા માંડી.

બકાસુર બહાર નીકળ્યો અને આ દ્રશ્ય જોઈને ગુસ્સાથી લાલચોળ થઈ ગયો.

“ અરે મરવાની પળે પણ સખણો નથી રહેતો, મૂર્ખ ? ” રાક્ષસે ત્રાડ પાડી, “ મારા માટેનું ભોજન તું એકું કરે છે ? ”

પણ અહીં સાંભળે છે જ કાણ ! ભીમે તો નિરાંતે ભાત સાફ કરવાનું ચાલુ રાખ્યું.

રાક્ષસનો ગુસ્સો મુળેય અત્યંત ઉગ્ર હતો, તે આ દ્રશ્યથી વળી સાતમા આસ્માને પહોંચ્યો. દોડીને તેણે ભીમના વાંસામાં થોડીક મુકકીઓ લગાવી દીધી.

પણ ભીમે તો જાણે કોઈ પીઠ પંપાળી રહ્યું હોય એવો દેખાવ કરીને ખાવાનું ચાલુ રાખ્યું.

હવે બકાસુરને લાગવા માંડ્યું કે જાણ કોઈ અસામાન્ય ક્રાંતિનો લાગે છે. એક આડ ઉખેડીને તેણે હાથમાં અદ્ધર તોળ્યું અને ભીમનો ભુકકો કરવા માટે તે અત્યંત આવેગપૂર્વક દોડ્યો.

દરમિયાન ભીમે નિરાંતે પેલા ભાત ખાઈ લીધા હતા, એટલું જ નહિ. પણ ખૂબ જ લહેરથી ચળુ પણ કરી લીધું હતું.

અને ભીમે પોતા પર ફેંકાયેલ આડને દડાની પેઠે ઝીલીને એ જ આડથી બકાસુરને ઝૂડવા માંડ્યો.

અને તે પછી થોડીક જ વારમાં એકચકાની આપત્તિ સમો બકાસુર પૃથ્વીના પટ પરથી નાશુદ થઈ ગયો.

૨૧. પાંચાલ દેશ સોહામણો, જ્યાં દ્રૌપદી કેરો વાસ

બકાસુરનો વધ કરનાર ખીજો કાષ્ઠ નહિ, પણ ભીમસેન જ હતો, એ વાતને છુપાવવાનો ગમે તેટલો પ્રયત્ન એ પોતે કરે, એના ચાર ભાઈઓ અને માતા કુન્તી કરે, પણ સૂર્ય જાળડે કદી ઢંકાતો રહેતો નથી અને અપ્રતિમ શૌર્યનાં ઉદ્ભવસ્થાનો લાંબા વખતને માટે ગુપ્ત રાખી શકાતાં નથી.

એટલે બકાસુરના વધ પછી એકચક્રાનો પોતાનો વસવાટ આટોપી લેવો જોઈએ એમ પાંડવોને થતું જ હતું.

ત્યાં એક દિવસે એક પ્રવાસી વિપ્રવર્યે આવીને એક અદ્ભુત સમાચાર આપ્યા.

પાંચાલ દેશમાં એક અસામાન્ય સમારંભ યોજાઈ રહ્યો હતો, અને એ સમારંભે આખાથે આર્યાવર્તાનું ધ્યાન પોતાભણી દ્રૌપદી ઉપર હતું.

એ સમારંભ હતો દ્રૌપદી-સ્વયંવરનો.

“સ્વયંવર” તો શબ્દ માત્ર હતો, બાકી દ્રૌપદીને “સ્વયમ્” જેને વરવાનું મન થાય એને વરવાની છૂટ નહોતી.

“સીતા-સ્વયંવર” જેવો જ એ ‘સ્વયંવર’ હતો.

ભગવાન શંકરનું ધનુષ્ય જે ચઢાવી શકે તેને મારી પુત્રી સીતા પરણાવીશ, એવી જનકરાજની ઘોષણા હતી.

અહીં દુપદે પણ એક એવા પ્રકારની જાહેરાત કરી હતી. નેમ લેવામાં અને લક્ષ્ય વીંધવામાં અદ્ભુત અને અપૂર્વ કુશળતા માગી લે એવું એક ‘યંત્ર’ તેણે બનાવ્યું હતું, અને એ યંત્રની આડે તેણે એક ‘મત્સ્ય’ ગોઠવ્યું હતું. આ ‘મત્સ્ય’નો જે કાઈ ‘વેધ’ કરે તેને પોતે યજ્ઞવેદીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી પોતાની દુહિતા પરણાવશે એવી જાહેરાત દુપદે કરી હતી.

દ્રૌપદી યજ્ઞવેદીમાંથી ઉત્પન્ન થઈ હતી, માટે યાજ્ઞસેની તરીકે પણ તે ઝાળખાતી. આ ઉપરાંત કૃષ્ણા, પાંચાલી વગેરે પણ તેનાં નામો - હુલામણાં નામો હતાં.

આ દ્રૌપદીને માટે પાંચાલમાં મત્સ્યવેધનો સમારંભ યોજાયો હતો. ભારતના એકેએક ભૂમિ-ભાગમાંથી ખાણાવળીઓ અને ખાદ્યભોજી, વ્યાપારીઓ અને વિદ્વાનો, કારીગરો, કલાકોવિદો, નટો, નર્તકો વગેરે પાંચાલની નેમ નેમીને નીકળી પડ્યા હતા.

કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય કે બધાય કે દ્રૌપદીને વરવાની ઇચ્છાથી નહોતા આવતા; પણ જ્યાં આગળ આવો શકવર્તી સ્વયંવર યોજાયો હોય ત્યાં પ્રેક્ષકો પણ પાર વગરના જ હોયને !

અને એ બધા પ્રેક્ષકોની જુદી જુદી જીવનજરૂરિયાતોને લક્ષમાં રાખીને આવનાર વ્યાપારીઓ વગેરેની સંખ્યા પણ કે નાનીસૂની તો ન જ હોય !

ખીજ શબ્દમાં કહીએ તો દ્રૌપદી-સ્વયંવરને નિમિત્તે દુપદના પાટ-નગરમાં એક વિરાટ અખિલ-ભારત-મેળો જ જાણે ભરાઈ રહ્યો હતો.

આવા સમારંભમાં જવાનું પાંડવોને મન થાય એમાં આશ્ચર્ય શું !

વળી આ દ્રૌપદીની આસપાસ, એના બાલ્યકાળથી જ, કેવી કેવી અદ્ભુત લોકવાયકાઓ વણાવા માંડી હતી !

કહેવાતું હતું કે એના પિતા દુપદે એક મહાન યજ્ઞ કરેલો: આચાર્ય દ્રોણે, ધૃતરાષ્ટ્ર અને પાંડુના પુત્રો દ્વારા પોતાને પરાજિત કરી અપમાન્યો હતો, તેનું વેર લેવા માટે !

આમાં મૂળ તો દુપદના પોતાનો જ વાંક હતો. એ અને દ્રોણ બન્ને દ્રોણના પિતા ભરદ્વાજના શિષ્યો હતા. બાલ્યાવસ્થા દરમિયાન બન્ને વચ્ચે પ્રગાઠ મૈત્રી જામેલી. પછી વિદ્યાભ્યાસ પૂરો થતાં, દુપદ રાજ્યનો સ્વામી બન્યો, જ્યારે દ્રોણ તો મૂળ આશ્રમવાસી હતો, તે આશ્રમવાસી જ રહ્યો. પણ એકવાર જૂની મૈત્રીને દાવે દ્રોણ દુપદને મળવા ગયો, ત્યારે તેણે જોયું કે દુપદ હવે પહેલાંનો દુપદ રહ્યો નથી. રાજ બનીને તે માણસાઈને ભૂલી ગયો છે. તે વખતે દુપદે દ્રોણનું અપમાન કરેલું.

અને દ્રોણે મનમાં ને મનમાં પ્રતિજ્ઞા કરેલી કે આ સાહેબને બોધપાઠ આપું તો જ હું દ્રોણ ખરો.

અને એ બોધપાઠ તેણે દુપદને પોતાના કૌરવ-શિષ્યો દ્વારા પરાજિત કરીને આપ્યો હતો.

પણ દ્રોણને એ વખતે એ યાદ નહોતું રહ્યું કે અપમાનનો બદલો અપમાનથી લઇને, પોતે ભવિષ્યને માટે એક ધોર આપત્તિ વહોરી રહ્યો છે.

વેરથી વેર કદી શમતાં નથી, ઉલટાનાં વધે છે, એ સૂત્ર શીખવાનું દ્રોણ માટે હજી બાકી હતું.

તે દ્રુપદે એને શીખવ્યું.

દ્રોણે કરેલ અપમાનનો બદલો લેવા માટે દ્રુપદે યજ્ઞ માંડ્યો. તેને સંતાન ન હતાં. પુત્ર ન હતો. યજ્ઞ કરીને દ્રોણનો નાશ કરી શકે એવો પુત્ર પ્રાપ્ત કરવો એવી દ્રુપદની અભિલાષા હતી.

મહાભારત કહે છે કે એ યજ્ઞવેદીમાંથી “ દેવ જોવો જવાલાવર્ણ, ઘોરરૂપ, કિરીટી, ખડ્ગધારી, ધનુષ્યબાણસંપન્ન,” એવો એક પુરુષ પ્રગટ થયો, અને તરત જ રથમાં બેસીને રથને એણે દોડાવ્યો.

અને પાંચાલવાસીઓએ “ ધન્ય છે, ધન્ય છે ! ” એવા હર્ષનાદો કરી કરીને દ્રોણવધ માટે ઉત્પન્ન થયેલ એ રાજકુમારને વધાવી લીધો.

આ પછી વેદીના મધ્ય ભાગમાંથી એક કુમારી પ્રગટ થઈ.

મહાભારત કહે છે કે—

સુભગા દર્શનીયાંગી, કટિતન્વી, મનોરમા,
શ્યામા, પદ્મ-પલાશાક્ષી, નીલ-કુટિલ-કેશિની
મનુષ્યરૂપ ધારીને ઊતરી અમરાંગના,
નીલ પદ્મ સમો ગન્ધ આવે યોજન દૂરથી,
એવી અનુષ્ઠ કાયા ધરી ઊતરી સુંદરી,
એ સુશ્રોણી જન્મતામાં વાણી આકાશમાં થઈ:
આ કૃષ્ણા, કામિનીકોષ્ઠા, ક્ષત્રિય-રામ-કારિણી.

આવી દ્રૌપદીને જોવાનું, અને પરણવાનું પણ મન પાંડવોને થયું હોય, તો એમાં આશ્ચર્ય શું હતું ?

મહાભારત કહે છે કે દ્રૌપદીની વાત સાંભળીને પાંડવો “ શદ્યવિદ્ધ ” જેવા, જાણે કોઈ કાંટો હૃદયમાં ભોંકાઈ ગયો હોય એવા થઈ ગયા. તેમનાં મન અસ્વસ્થ થઈ ગયાં.

કુન્તીએ પોતાના પુત્રોની આ બેચેની જોઈ અને તેમના સૌના મનની વાત, એક શાણી માતા તરીકે, તેમની પાસે બીજે સ્વરૂપે રજૂ કરી.

કુન્તીએ કહ્યું:

“ આ બ્રાહ્મણના ઘરમાં હવે બહુ રહ્યાં, યુધિષ્ઠિર; જોવાનું બધું ફરી ફરીને જોઈ લીધું; હવે અન્યત્ર જઈએ. સાંભળ્યું છે કે પાંચાલ દેશ બહુ સોહામણો છે તો, તારી જો સલાહ હોય, તો આપણે પાંચાલ તરફ જઈએ. ”

યુધિષ્ઠિરે પણ એ જ રંગતમાં જવાબ દીધો કે “ મા, તમે જે કહેતાં હશે, તેમાં અમારું હિત જ હશે. ”

અને પછી બધા ય ભાઈઓ, માને લઈને-અને પેલા યજ્ઞમાન બ્રાહ્મણની વિધિપૂર્વકની વિદાય લઈને, એકચક્રામાંથી નીકળી પાંચાલને પંથે વળ્યા.

૨૨. અંબારપર્ણનો અંબાર

એકચક્રામાં બઠનો સંહાર કરીને પાંડવો પાંચાલ દેશને પંથે વળ્યા. પાંચાલીને નિમિત્તે દુપદરાજે યોજેલા સમારંભની વાત સાંભળીને એમનાં ચિત્ત ચગડોળે ચડ્યાં હતાં.

આગળ અર્જુન ચાલતો હતો. તેણે હાથમાં મશાલ ધારણ કરી હતી. રસ્તાઓ સારા અને સમથળ હતા, પણ પ્રદેશ અજાણ્યો હોઈ પ્રતિપળે સાવધાન રહેવું પડતું હતું. એક નિમેષ પણ ગાફેલ રહ્યા તો ખેલ ખલાસ, એવી સ્થિતિ હતી. ચાલતાં ચાલતાં કુન્તી અને તેના પાંચ પુત્રો ગંગાને કિનારે પહોંચ્યા.

“ કાણુ છે એ ? ” અચાનક તેમને કાને કોઈનો પડકાર આવ્યો. “ જ્યાં છો, ત્યાં જ જિલા રહેજો. એક ડગલું પણ આગળ ભર્યું છે, તો મર્યા જ સમજજો. ”

“ કાણુ છે તું ? ” લેશ પણ ડર્યા વગર અને પોતાની આગેકૂચને જરા પણ થંભાવ્યા વગર અર્જુને સામે પડકાર કર્યો. “ ગંગામૈયા તો સૌની એક સરખી માતા છે. એનાં અમૃત સરખાં જલનું આચમન કરતાં તું અમને અટકાવનારો કાણુ ? ”

ધમકી આપનારનો અવાજ હવે જરા ઢીલો પડ્યો. તેનો સાધારણ અનુભવ તો એવો હતો કે તેનો હાકોટો સાંભળતાં વેંત જ ભલભલાના છક્કા ધૂટી જતા. ત્યારે આ મશાલધારી જુવાન તો સામી જાતીએ અને એ જ ગતિએ આગળ વધ્યો આવે છે, અને એની પાછળ પાછળ ચાલતી એક પ્રૌઢા સ્ત્રી,

અને તે સ્ત્રીની પાછળ આવતા ચાર ખીજા જુવાનો - છમાંથી કોઈનું ચે રૂપું સરખું ફરકતું નથી.

સંભવ છે કે આ લોકો કોઈ જુદા જ પ્રદેશમાંથી આવતા હોય અને પરિણામે મારા પ્રતાપથી સર્વથા અપરિચિત હોય એમ એને લાગ્યું.

“તમે લોકો મને ઓળખતા નથી લાગતા.” પડકાર કરનારે પોતાની ઓળખ આપવા માંડી. “મારું નામ અંગારપર્ણ છે. આ વન પ્રદેશનું નામ પણ અંગારપર્ણ છે. હું ગન્ધર્વ છું. કુબેરનો ખાસ મિત્ર છું. હું અહીં મારી સ્ત્રીઓ સાથે જલક્રીડા કરી રહ્યો છું. અહીં આવવાનો કોઈને અધિકાર નથી.”

અંગારપર્ણ માનતો હતો કે પોતાના નામશ્રવણની સાથે આ મશાલધારી વ્યક્તિ ઢીલીઢફ થઈ જશે, પણ તેણે જોયું તો પેલા છયે જણ એ જ સ્વસ્થતાથી આગળ વધી રહ્યાં હતાં.

“તું અંગારપર્ણ હો કે શીતપર્ણ,” અર્જુન તેને સંભળાવી રહ્યો હતો, “તારી સ્ત્રીઓ સાથે ક્રીડા કરી રહ્યો હો કે એકલો હો, અમારે તેની સાથે કશી નિરુણત નથી. અમે તો ગંગામૈયાના ચરણસ્પર્શ કરીને પાવન થવા માગીએ છીએ અને ગંગામૈયા કોઈ ગન્ધર્વની કે યક્ષની કે રાક્ષસની કે માનવીની આગવી સંપત્તિ નથી તેટલું અમે જાણીએ છીએ.”

હવે વાત શબ્દોથી પતે એમ નથી એમ અંગારપર્ણને લાગ્યું. ચિત્રરથ નામનો પોતાનો રથ પાસે જ હતો. એ રથમાં એ આરૂઢ થયો. આગળ વધ્યો. ધનુષ્ય હાથમાં લીધું અને લાથામાંથી જાણો કાઢી કાઢીને પાંડવોની દિશામાં છોડવા માંડ્યાં.

પણ અર્જુન સામે એવા મહાદાહ જાણોનું શું ગળું! હાથમાંની મશાલથી જ એણે આ બધાં જાણોને ગિલ્લી-દંડાની રમત હોય એવી રીતે પાછાં ફટકાર્યાં!

અને પછી એક સળગતું જાણુ મારીને અંગારપર્ણના ચિત્રરથને જ સંચોડો જલાવી દીધો.

અને રથ ભાંગતા ગભરાઈને ધરતી પર ઢબેલા અંગારપર્ણને એના લાંબા કેશ વડે ખેંચીને પોતાના મોટાભાઈ ધર્મ-યુધિષ્ઠિર સામે ખડો કર્યો.

પણ એટલામાં તો અંગારપર્ણીની પત્ની કુમ્ભીનસી હૈયાફાટ રુદન કરતી કરતી દોડી આવી કુન્તીના પગ પકડી લઇને પોતાના પતિને જીવતદાન આપવા માટે એ કરગરવા માંડી અને અંતે યુધિષ્ઠિરનો આશય સમજી લઇને અર્જુને એને કહ્યું, “ જા તારી પત્ની પર દયા કરીને આ કુરુરાજ યુધિષ્ઠિર તને જીવતદાન આપે છે. ”

મહાભારત કહે છે કે આ અંગારપર્ણે અર્જુનને ‘ચાક્ષુષી વિદ્યા’ આપી, જેના બદલામાં અર્જુને એને અગ્નિ-અસ્ત્રનો પ્રયોગ શી રીતે કરવો તે શીખવ્યું.

આ પ્રસંગે, આમ, પાંડવોને એક વધુ મિત્ર અને એક વધુ વિદ્યા સાંપડી.

અર્જુન મત્સ્યવેધમાં સફળ થયો તેની પાછળ તેની જે અનેક વિદ્યાઓનું સામર્થ્ય હતું તેમાં આ ચાક્ષુષી વિદ્યા પણ હતી.

અંતમાં કહેવું જોઇએ કે અર્જુન સાથેના આ સંઘર્ષમાં નિષ્ફળ થવાને કારણે અંગારપર્ણે પોતાનું નામ બદલી નાખ્યું. “ ચિત્રરથ ”નો એ સ્વામી આ ઘટના પછી પોતાની જાતને દુઃસ્વરથ તરીકે ઓળખાવવા લાગ્યો.

૨૩. પાંડવોનો પાંચાલમાં પ્રવેશ

અંગારપર્ણના અગારને ઓલવીને અને તેને ચિત્રરથમાંથી “ દુઃસ્વરથ ” બનાવીને પાંડવો આગળ ચાલ્યા.

છૂટા પડતી વખતે આ ગન્ધર્વે પાંડવોને એક સલાહ આપેલી. રાજવી-ઓએ હમેશાં એક બ્રાહ્મણ પુરોહિત સાથે રાખવો એવો તે વખતનો શિરસ્તો હતો. પાંડવો બ્રાહ્મણોના વેષમાં ફરતા હતા તેથી આ શિરસ્તા પ્રમાણે કોઈ પુરોહિતની વરણી તેમણે હજી કરી ન હતી. અંગારપર્ણે પુરોહિત વગર પ્રવાસ કરવામાં રહેલાં જોખમો તરફ તેમનું ધ્યાન ખેંચ્યું અને પાંડવો ધૌમ્ય નામના મુનિની પુરોહિતપદે વરણી કરીને, તેમને સાથે લઇને, પાંચાલ તરફ આગળ વધ્યા.

પાંચાલ જવાના બંધાય માર્ગે, મહાભારત કહે છે કે, એ વખતે માનવ મેદનીથી ઉભરાઈ રહ્યા હતા. દ્રૌપદી સ્વયંવરને નિમિત્તે પાંચાલની ધરતી પર જાણે કોઈ વિરાટ મેળો ભરાઈ રહ્યો હતો. કોઈ પરણવાના ઉમંગથી

આવતા હતા, તો કોઈ દ્રૌપદી જેવી અપૂર્વ સૌન્દર્યવતી કન્યાને જોવાના કુતૂહલથી આવતા હતા, કોઈ પરાક્રમ બતાવવા માટે, કોઈ વેપાર કરવા અર્થે, કોઈ પોતાનો કસબ દેખાડવા કાળે, કોઈ નાટક ચેટક આદિ કરીને એ પૈસા રળી લેવા સારુ, કોઈ દૂર દૂર રહેતાં સગાં-સંબંધી સ્વજનોને મળવાના હેતુથી, કોઈ ખટસવાદિયા વળી ચોરી લૂંટનો પ્રસંગ મળી જાય તો તે ઝડપી લેવા માટે, તરેહ તરેહના માણસો, તરેહ તરેહના ધરાદાઓથી પાંચાલમાં ઠલવાયે જતા હતા.

તેમાં બધા ય વણોના લોકો હતા; અને બધી યે ઉંમરના માનવીઓ હતા.

પાંડવોએ માતા કુંતી અને પુરોહિત ધૌમ્યની સાથે પાંચાલમાં પહોંચીને એક કુંભકારના કારખાનામાં (કુંભારની કોડમાં) પડાવ નાખ્યો.

અહીં પણ તેમણે બ્રાહ્મણોની માફક જ પોતાની દિનચર્યા જારી રાખી.

ગામમાંથી પાંચેય ભાઈઓ લિક્ષા લાવે અને કુંતી એ લિક્ષામાંથી બ્રાહ્મણ આદિનો ભાગ કાઢી પછી અર્ધા ભીમસેનને અને અર્ધા પોતા સમેત બાકીના પાંચને, એમ વહેંચી આપે.

નગરની પૂર્વોત્તરે સમથલ ભૂમિ ઉપર, ચારે બાજુ ભવનોથી વીંટળા-એલો એક સુવિશાળ મંડપ બાંધવામાં આવ્યો હતો. ધૂપથી એ મંડપ સર્વદા સુગંધિત રાખવામાં આવતો અને ચંદનજલથી એને સર્વદા શીતલ રાખવામાં આવતો.

બહારથી આવેલા અનેક રાજાઓને આ મંડપ ફરતાં ભવનોમાં ઉતારો આપવામાં આવ્યો હતો. તેઓ બધા પોતપોતાનાં ભવનોની બારીઓ અને અટારીઓમાંથી સ્વયંવર મંડપમાં અથવા કહો કે લક્ષ્યવેધ મંડપમાં ચાલતી બધી જ પ્રવૃત્તિઓ જોઈ શકે એવી વ્યવસ્થા હતી.

સામાન્ય ગ્રામજનો અને નગરવાસીઓ માટે એક સ્થાને મંચો બિલા કરવામાં આવ્યો હતા, જ્યાંથી તેઓ લક્ષ્યવેધ જોઈ શકે.

બહારથી આવેલા અતિથિઓએ પંદર દિવસ આનંદપ્રમોદમાં પસાર કર્યા પછી સોળમે દિવસે દ્રૌપદી 'રંગ' પર બિતરી.

એ વખતે યજ્ઞયાગ-સ્વસ્તિવાચન આદિ વિધિ પતાવી, વાગી રહેલાં

અનેક વાઘોને થંભી જવાની સુચના આપી, દુપદના પુત્ર અને દ્રૌપદીના ભાઈ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને આ પ્રમાણે ઘોષણા કરી.

इदं धनुर्लक्ष्यमिमे च बाणाः
 शुण्वन्तु ये भूपतयः समेताः ।
 छिद्रेण यन्त्रस्य समर्पयध्वं
 शरैः शितैर्व्योमचरैर्दशार्धैः ॥
 एतन्महत् कर्म करोति यो वै
 कुलेन रूपेण बलेन युक्तः ।
 तस्याद्य भार्या भगिनी ममेयं
 कृष्णा भवित्री न मृषा ब्रवीमि ॥

“અહીં એકઠા થયેલા હે ભૂપતિઓ, આ ધનુષ્ય, આ લક્ષ્ય અને તીક્ષ્ણ અને આકાશગામી એવાં આ પાંચ બાણો જોઈ લો. યંત્રના છિદ્ર સોંસરવું બાણો મારીને આ લક્ષ્યને પીંધવાનું છે.

આ દુષ્કર કર્મ, કુલ રૂપ અને બલથી યુક્ત એવો જે કોઈ કરશે, તેની ભાર્યા આ મારી ભગિની બનશે. હું સત્ય કહું છું.”

અને પછી તેણે ત્યાં એકઠા થયેલા ભારતના જુદા જુદા ભાગોમાંથી આવેલ રાજાઓનો દ્રૌપદીને દ્વરથી પરિચય કરાવ્યો.

કોણ કોણ આવ્યા હતા એ સમારંભમાં ?

પહેલાં તો દુર્યોધન, દુઃશાસન, વિકર્ણુ આદિ ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રો; પછી કર્ણ, પછી શકુનિ, બલ, વૃષક અને બૃહદ્બલ નામે ગાંધારરાજના ચાર પુત્રો, પછી અશ્વત્થામા, ભોજ, બૃહન્ત, મણિમાન, દંડધાર, સહદેવ, જયસેન, મેઘસંધિ, માગધ, શંખ અને ઉત્તર નામના પોતાના બે પુત્રો સાથે વિરાટ, સેનાણિન્દુ, સુદામન અને તેનો પુત્ર, વાસુદેવ, ભગદત્ત, તામ્રલિપ્ત કલિંગ, મદ્રરાજ શલ્ય, સોમદત્ત, અને ભૂરિશ્રવા આદિ તેના ત્રણેય પુત્રો, કામ્બોજ, સુદક્ષિણ, સુક્ષેણ, ઔશીનર-શિબિ, સંકર્ષણ, વાસુદેવ અને શ્રીકૃષ્ણના સાંબાદિ પુત્રો, અકુર, સાત્યકિ, ઉદ્ધવ, કૃતવર્મા, સિન્ધુરાજ, જયદ્રથ, કાસલરાજ અને એવા અનેક પ્રસિદ્ધ પરાક્રમી નૃપતિઓ.

૨૪. અર્જુનનો લક્ષ્યવેધ

દ્રૌપદીના ભાઈ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને લક્ષ્યવેધ અંગેની પોતાની ઘોષણા પૂરી કરી કે તરત જ એક બાજુ દુઃદુલિ, વેણુ, વીણા, પણુવ આદિ વાદ્યો વાગવા લાગ્યાં અને બીજી બાજુ અનેક યુવાન રાજાઓ પોતપોતાનાં આસનો ઉપરથી એકી સાથે ઉછળ્યા. મનમાં તો તેઓ સૌ દ્રૌપદીને જાણે ક્યારની ચે પરણી ચૂક્યા હતા ! પાંચાલીના સૌંદર્યનું કામણુ તેમના સૌ ઉપર એવું હતું કે લક્ષ્યવેધ તેમને અત્યંત સહેલો લાગતો હતો અને એની સાથે જ પોતા સિવાય બીજો કોઈ વહેલો પહોંચીને લક્ષ્યવેધ કરી જાય એની કલ્પનામાત્રથી તેઓ ક્રોધાંધ બની રહ્યા હતા. મિત્રો, દ્રૌપદીના હાથના આ હરીફોને અત્યારે શત્રુઓ જેવા લાગતા હતા.

પણુ લક્ષ્યવેધની કલ્પના જેટલી સહેલી લાગતી હતી તેટલું જ એ કલ્પનાને અમલમાં મૂકવાનું મુશ્કેલ હતું. મુશ્કેલ શું, અશક્ય જ. જલંગ મારીને દોડનારાઓમાંથી ઘણાખરા તો ધનુષ્યની દોરી પણ બાંધી શક્યા નહિ. કેટલાક તો દોરી ચઢાવવા જતાં, ધનુષ્ય હાથમાંથી વછૂટી જતાં પડી પણ ગયા ! કોઇ કોઈના તો વળી કુંડલ પણ કાનમાંથી ખરી પડ્યાં !

ધૃષ્ટદ્યુમ્નની ઘોષણા સમાપ્ત થયા પછી આમ થોડી જ વારમાં આસનો ઉપરથી દ્રૂદીને ધનુષ્ય પાસે ધસી આવતા રાજાઓનાં પાણી ગિતરી ગયાં અને સ્વયંવરની સભા એમના દીન નિઃશ્વાસો અને હાહાકારોથી શોક-સભામાં પલટાઇ ગઈ.

આ બધો વખત પાંડવો બ્રાહ્મણોના જૂથ વચ્ચે, ભસ્મના થર નીચે અગ્નિ ઢંકાયેલ હોય તેમ સ્વયંવરમાં આવેલ ઈતર રાજવીઓથી અજ્ઞાત એવી અવસ્થામાં એકા હતા; અને છતાં એક જણની નજર તેમના ઉપર ગઈ હતી.

રાખની નીચે ઢંકાયેલા એ પાંચ અગ્નિઓને પહેલવહેલા ઓળખી લેનાર એ પુરુષ તે બીજા કોઈ જ નહિ પણ કૃષ્ણ હતા.

કૃષ્ણે તેમને ઓળખ્યા, અને પછી પોતાની પાસે એકેલ બલરામને તેમણે સંકેતમાં ઓળખાવ્યા.

દુનિયા જેમને મરેલ માનતી હતી, એ કૃષ્ણચોંધ્યા પાંડુપુત્રોને જોઈને બલરામ પણ ખરેખર પ્રસન્ન થયા.

અને એટલામાં તો એમની અને શ્રીકૃષ્ણની આ પ્રસન્નતામાં વધારો કરે એવું એક દ્રશ્ય ખડું થયું. રાજાઓ ધનુષ્યને ચઢાવવામાં નિષ્ફળ થયા, ત્યારે બ્રાહ્મણોની વચ્ચેથી અર્જુનને ઊભો થતો આ બે યદુવીરોએ જોયો....

આસપાસ બેઠેલા બ્રાહ્મણોમાંથી કેટલાકે આ બ્રાહ્મણની હિંમતને અભિનંદી, જ્યારે કેટલાકે એ ‘બ્રહ્મભટ્ટ’ના સાહસનો ઉપહાસ કરવા માંડ્યો. “કર્ણુ અને શલ્ય જેવા લોકવિશ્રુત રાજવીઓ પણ જે ધનુષ્યને સ-જય નથી કરી શક્યા તે આ બુદ્ધ કરવાનો છે!” તેમાંના કેટલાક હસવા લાગ્યા.

આમ જુદા જુદા સ્વભાવના માણસો જુદી જુદી આગાહીઓ ભાખી રહ્યા હતા, તેટલામાં અર્જુન પેલા ધનુષ્યની પાસે પહોંચી ગયો.

તેણે પહેલાં તો એ ધનુષ્યની પ્રદક્ષિણા કરી, પછી તેને પ્રણામ કર્યા. પછી એક નિમેષમાં જ તેના ઉપર પ્રત્યંચા ચઢાવી દીધી. પછી એક બાણ લીધું અને જોત જોતામાં લક્ષ્ય વિંધાઇને ભૂમિ પર પડ્યું.

અને પૃથ્વી તથા અંતરીક્ષ જયનાદથી ગાજી ઊઠ્યાં. સૂતો માગધો સો સો ભેરીઓના નિનાદો વચ્ચે વિજેતા વીરની ખીરદાવલી ગાવા માંડ્યા.

પણ એ જમાનામાં સ્વયંવરો શાંતિથી ઉકલી જાય એવું ભાગ્યે જ બનતું. નિષ્ફળ નીવડેલાઓ સફળ ઉમેદવારના હાથમાંથી તેનું પારિતોષિક પડાવી લેવા માટે હંમેશા તૈયાર રહેતા. અને પછી જૂના વૈરો વૈમનસ્યો જાગૃત થતાં, સ્વયંવરનો મંડપ એકાએક સમરભૂમિમાં પલટાઇ જતો.

અનુભવી દ્રુપદ સ્વયંવરનાં આ ભયસ્થાનોથી પૂરેપૂરો વાકેફ હતો. હકીકતમાં આ ભયસ્થાન સમજીને જ તેણે આ ખોપ ખોદી હતો. પાંડવોને, જ્યાં હોય ત્યાંથી પાંચાલની ભૂમિ ઉપર ખેંચી લાવવાની તેની આ તરફીજ હતી.

એટલે એક અજાણ્યા બ્રાહ્મણે લક્ષ્યવેધ કર્યો એ જોતાં વેંત જ લક્ષ્મરની એક ટુકડી લઇને તે પોતાના થનાર જમાઇની કુમકે પહોંચી ગયો.

સંભવ છે કે અજાણ્યો બ્રાહ્મણ કોઇ ભેદી પુરુષ છે એવી ગંધ પણ તેને આવી હોય.

આ પછી અર્જુનની મદદે દ્રુપદ પહોંચી ગયો છે એવી ખાતરી થતાં ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર, સહદેવ અને નકુલને લઇને, એટલે કે ભીમને ત્યાં આગળ રાખીને, પોતાને ઉતારે ચાલ્યા ગયા.

ખીજી બાળુ કૃષ્ણા વરમાળા લઇને અર્જુન તરફ આગળ વધી અને પછી અર્જુન તેની સાથે રંગભૂમિ ઉપરથી બહાર જવા માંડ્યો.

આ બધું પાંપણના પલકારામાં બની ગયું. પણ અર્જુનને એમ હેમખેમ જવા દે તો તે વખતનું ક્ષત્રિય મંડળ શેનું! તેણે તો ત્યાં આગળ જબરી ધાંધલ ઊભી કરી દીધી. કાંઈ દુપદને મારવા દોડ્યા, તો કાંઈ દ્રૌપદીને જીવતી સળગાવવા પણ દોડ્યા!

પણ ભીમ અને અર્જુનને બ્રાહ્મણ માની બેઠેલ બ્રાહ્મણો આક્રમક રાજ્યો અને એ બે ભાઈઓની વચ્ચે આવીને ખડા થઈ ગયા.

આ બ્રાહ્મણોને માંડ માંડ ત્યાંથી આઘા ખસેડીને ભીમ અને અર્જુને ધાંધલખોર રાજ્યોની સામે લડાઈ આદરી.

આશ્ચર્યની વાત એ છે કે આ બધા ધાંધલિયાઓમાં મોખરે કર્ણ હતો.

કર્ણ અર્જુનને હજી ઓળખ્યો ન હતો, પણ એની બાણવર્ષા પાસે પરાજિત જેવા બનીને જે ઉદ્ગારો એણે આ વખતે કાઢ્યા તે નોંધપાત્ર છે. કર્ણ કહે છે :

“હે વિપ્રવર્ચ, તું સાક્ષાત્ ધનુર્વેદ તો નથી? કે પછી પરશુરામ છો? કે પછી ઇન્દ્ર કે વિષ્ણુ છો? કે પછી તું અર્જુન જ છે?”

આ બધા પ્રશ્નોના જવાબમાં અર્જુને “હું તો બ્રાહ્મણ જ છું,” એમ કહી રાખ્યું ત્યારે “બ્રાહ્મણુતેજ અજ્ઞેય છે!” એમ કહીને યુદ્ધમાંથી તે નિવૃત્ત થઈ ગયો.

દરમિયાન ભીમે શલ્યનો પરાજય કર્યો હતો તે જોઈને, અને કર્ણને પાછો હટી ગયેલ જોઈને બધા જ રાજ્યો પાછા હટી ગયા.

૨૫. “વહેંચીને ખાજે”

કર્ણ અને શલ્યનો અને દ્રૌપદીને ઉઠાવી જવા માગતા અન્ય રાજ્યોનો પરાજય કરીને અર્જુન અને ભીમ ઉતારે આવ્યા. ઉતારે ક્યાં હતો એ તો આપણે જાણીએ છીએ. મહાભારતે જેને આ પ્રસંગે “ભાર્ગવશાળા” કહી છે એવી એક કુંભારની કાંડમાં પાંડવો પુરોહિત ધૌમ્ય અને માતા કુન્તી સાથે આવીને વસ્યા હતા.

અર્જુન અને ભીમ દ્રૌપદીને લઇને આવ્યા ત્યારે કુંભારના એ નિવાસસ્થાનનું બારણું બંધ હતું એટલે બહારથી જ તેમણે હંમેશના નિયમ પ્રમાણે ખૂમ પાડી : “અમે આવી ગયા છીએ, મા !”

ખૂમ સાંભળીને કુન્તીને થયું કે રોજની પેઠે આજે પણ મારા પુત્રો ગામમાંથી ભિક્ષા લઇ આવ્યા હશે. એટલે બારણું ઉઘાડતાં ઉઘાડતાં એ બોલી : “લઈ આવ્યા હો તે બધા વહેંચીને ખાજો, ભાઈ !” .

અને બારણું ઉઘાડતાં જેવી તેની દષ્ટિ દ્રૌપદી ઉપર પડી તેવી જ તે બાંડા વિચારમાં પડી ગઈ.

અરસપરસ ઓળખાણનો વિધિ પતી ગયા પછી, અને લક્ષ્યવેધના સમારંભમા બનેલ આખોય વૃત્તાંત નિવેદિત કર્યો પછી સૌને હવે એક જ પ્રશ્ન મૂંઝવવા લાગ્યો.

મા જે બોલી ગઇ છે - “બધા વહેંચીને ખાજો !” -તેનું શું કરવું ?

વાત તો સાવ સાદી હતી, આપણા જમાનાની નજરે જોઇએ તો, આમાં સમસ્યા જ નહોતી. માએ તો અર્જુન-ભીમ ભિક્ષા લઇ આવ્યા છે એમ ધારેલું, અને “વહેંચીને ખાજો !” એ શબ્દો એ ધારણામાં જ ઉચ્ચરાયેલા. માની એ સૂચના કેં સ્ત્રીને અંગે નહોતી. હોઇ શકે જ નહિ.

પણ એ જમાનો જુદો હતો. માણસો જુદા હતા. શબ્દો જુદા હતા. શબ્દોની કિંમત જુદી હતી. જીવનને જોવાની દષ્ટિ જ જુદી હતી.

માના મોંથી મિથ્યા શબ્દો કદી નીકળતા જ નથી, બૂલથી પણ એ એવું ન બોલે, જે નિરર્થક હોય - નકામું હોય !

જરૂર માના બોલવામાં કોઇ ઈશ્વરી સંકેત હોવો જોઇએ !

કુન્તીએ યુધિષ્ઠિરની સલાહ લીધી. યુધિષ્ઠિર પોતાની સત્યનિષ્ઠા માટે આટલી નાની ઉંમરે પણ જાણીતા થઇ ગયા હતા. શું કરવું ?

યુધિષ્ઠિરે બધા ભાઈઓ સામે જોયું. અર્જુન સામે વારંવાર જોયું.

પછી અર્જુનને તેમણે કહ્યું. “લક્ષ્ય તેં વીંધ્યું છે. તું એનું પાણિગ્રહણ કર ”

અર્જુને જવાબ દીધો : “તમે મને અધર્મમાં ન નાખો, મોટાભાઈ. સૌથી પહેલા તમે છો. પછી આ ભીમ. પછી હું અને પછી આ નકુલ

અને સહદેવ. અમે ચારેય અને હવે પાંચમી આ પાંચાલી તમારાં છીએ તો હવે આ પાંચાલીનું શું કરવું તેનો વિચાર તમારે જ નવેસરથી કરવો પડશે. મા જો બોલી એ તો તમે સાંભળ્યું જ છે. માનું વેણ સચવાય, પાંચાલી પાપમાં ન પડે, દુપદને અધર્મ આચરણ ન કરવું પડે, એવો કોષ રસ્તો તમે શોધી કાઢો.”

અર્જુન બોલતો હતો ત્યારે યુધિષ્ઠિરની નજર ત્રણેય લાઈઓ ઉપર વારાફરતી ફર્યા કરતી હતી.

પાંચાલીના અપ્રતિમ રૂપે એ ત્રણેય ઉપર પારાવાર કામણ કરવા માંડ્યું છે તે એ સમજી ગયા.

પહેલાં મહર્ષિ વ્યાસે પણ તેમને એક વાર ચેતવ્યા હતા, સુન્દ અને ઉપસુન્દની વાત કહીને—તે પણ તેને યાદ આવ્યું. આવી રત્ન સમી નારી, જો સૌની સહિયારી હશે, તો પ્રેરણાદાયક બની રહેશે, અને જો એ કોષ એકની જ સ્વામિની બનશે, તો પરસ્પરના નાશનું કારણ બનશે, એટલું સમજતાં તેમને વાર ન લાગી અને તરત જ માના વેણને અનુસરીને તેમણે ફેંસલો આપ્યો:

“ દ્રૌપદી આપણા પાંચેયની ધર્મપત્ની બનશે.”

મહાભારતમાં આ એક ગૃહતમ કોયડો છે, ખુદ વ્યાસજીને પણ આ વાત પોતાના શ્રીતાઓને ગળે જિતારવા માટે ખૂબ મહેનત લેવી પડે છે. દ્રૌપદીએ પૂર્વજન્મમાં તપ કરીને વરદાનમાં આદર્શ પતિ માગ્યો હતો. ફરી વાર માગવાનું કહેવામાં આવતાં પણ તેણે એ જ માગણી રજૂ કરી હતી, અને એમ એક ને એક વાત પાંચ વખત કહ્યાથી દેવાધિદેવે તેને “ તેં પાંચ વાર વર માગ્યો, માટે જ, તને પાંચ વર મળશે ! ” એવું વરદાન આપ્યું હતું. પણ દુપદ આટલી વાતથી સમજે એમ ન હતો. એટલે વ્યાસજીએ એને એક બીજી વાત કહી: પાંચ ઇન્દ્રોની અને લક્ષ્મીની—શ્રીની. પાંચેય ઇન્દ્રો એક જ લક્ષ્મીના સ્વામી હતા. એ પાંચ ઇન્દ્રો તે આ પાંચ પાંડવો અને તે લક્ષ્મી તે આ દ્રૌપદી !

અને આવું કેમ બનવા પામ્યું તે દુપદને તેમણે ‘ દિવ્ય દષ્ટિ ’ આપીને ‘ ત્યાં ને ત્યાં જ, એને એક બાજુ એક બીજા ઔરડામાં લઈ જઈને બતાવ્યું હતું.’

યુધિષ્ઠિરે તો વળી એમ પણ કહ્યું છે કે અમે પાંચે ય ભાઈઓ આ એક સ્ત્રીને પરણ્યા હોયે તે કાંઈ નવું નથી કયું. પૂર્વની રીતને જ અમે અનુસર્યા હોયે.

ગમે તેમ પણ આ પ્રસંગ એ મહાભારતનો એક દુર્ઘટ કાયડો છે જ, મહાભારતને રૂપક માની લઈએ અને પાંચાલીને રાજ્યલક્ષ્મીનું પ્રતીક માની લઈએ તો એ રાજ્યલક્ષ્મી કોઈ એકની માલિકીની નહિ, પણ ‘પંચ’ની, પ્રજાની માલિકીની હોવી જોઈએ એવો અર્થ એમાંથી નીકળે ખરો. પણ આપણે હવે આગળ ચાલીએ.

દ્રૌપદી પાંચેયને પરણશે, એવો યુધિષ્ઠિરે નિર્ણય જાહેર કર્યો અને તે પછી રાત્રિનું ભોજન પતી ગયું ત્યારબાદ શ્રીકૃષ્ણ અને બળભદ્ર પાંડવોને ઉતારે આવ્યા, અલગત દ્વંધી રીતે.

લગ્ન વિધિપૂર્વક પતી જાય, ત્યાં સુધી પાંડવોનો ભેદ કોઈ ન જાણે એવી તેમની ઇચ્છા હતી; કારણ કે દુર્યોધન, કર્ણ અને તેમના મળતિયાઓ હજી પાંચાલમાં જ હતા. અને લક્ષ્યવેધમાં નિષ્ફળ થતાં માનસંગ થયા હતા, અને દ્રૌપદી અજાણ્યાને હાથ જતાં ઉશ્કેરાયા પણ ફીક ફીક હતા.

“પણ અમે પાંડવો હોયે એવી એમને શી રીતે ખબર પડી, મધુસૂદન?” યુધિષ્ઠિરે ઉચિત સત્કારવિધિ આટોપીને પૂછ્યું.

“અગ્નિ ક્યાં સુધી ઢાંક્યો રહે?” શ્રીકૃષ્ણે જવાબ આપ્યો અને પછી ચેતતા રહેવાની સલાહ આપીને, લોકોનું ધ્યાન આ કુમ્ભકારની શાળા તરફ ન આકર્ષાય એટલા ખાતર, જેટલી ચૂપકીદીથી આવ્યા હતા, તેટલી જ ચૂપકીદીથી ચાલ્યા ગયા.

કૃષ્ણ અને બલભદ્ર ગયા પછી દુપદનો પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ત્યાં આવ્યો. દ્વંધાઈને તેણે પાંડવોની ગૌરવભરી રીતભાત જોઈ અને શસ્ત્રાસ્ત્રો અને યુદ્ધો વિષેની વાતચીતો પણ સાંભળી. પોતાની બહેન થોડીક જ વારમાં આ લોકોની સાથે હળીમળી ગઈ છે, એ પણ તેણે જોયું.

અને ગમે તેમ, પણ આ લોકો દેખાય છે તે નથી, કૈંક ભેદ છે, એમની પાછળ, એવો નિર્ણય કરીને તે પોતાના પિતા પાસે જવા રવાના થઈ ગયો.

૨૬. દ્રુપદનું આમંત્રણ

ધૃષ્ટદ્યુમ્ને કુંભારની કાડમાં-ભાર્ગવશાળામાં જે દ્રશ્ય નિહાળ્યું તે સમગ્ર રૂપે પોતાના પિતા દ્રુપદ પાસે વર્ણવી બતાવ્યું. વાતચીત, હાવભાવ, વર્તન આદિ પરથી આ લોકો ક્ષત્રિય સિવાય ખીજી કોઈ જ જાતિના હોય શકે જ નહિ અને ક્ષત્રિયોમાં પણ તે શ્રેષ્ઠ જ હોવા જોઈએ એવું પુત્રનું અનુમાન હતું.

દ્રુપદે પછી પોતાના પુરોહિતને કુંભારની શાળામાં મોકલ્યો, પાંડવોને રાજમહેલમાં પધારીને કન્યાનું વિધિપૂર્વક પાણિગ્રહણ કરવાનું આમંત્રણ આપવા માટે અને સાથે સાથે તેમની વધુ ચકાસણી કરવા માટે.

પુરોહિતે આવીને યુધિષ્ઠિરને દ્રુપદનો સંદેશો પહોંચાડ્યો અને પછી કહ્યું કે સ્વાભાવિક રીતે જ દ્રુપદને તમારા વિષે કુતૂહલ છે, તો તમે ખરેખર ક્ષાણુ છો, તે અમને જણાવો. પુરોહિતે સાથે સાથે એમ ઉમેર્યું કે પાંડુરાજા દ્રુપદનો ખાસ મિત્ર હતો, દ્રૌપદી પાંડુના જ કુટુંબમાં આપવાની દ્રુપદને અંદરખાતેથી ઇચ્છા હતી, અને એક રીતે જોઈએ તો, આ આખો લક્ષ્યવેધ સમારંભ પણ તેણે એટલા માટે જ યોજ્યો હતો, એટલે આપ ખરેખર પાંડવો જ છો એમ જો એ જાણશે તો એને પારાવાર આનંદ થશે.

યુધિષ્ઠિરે આનો બહુ જ સુયોગ્ય અને સ્મરણીય જવાબ આપ્યો છે. જવાબ અર્ધો ગંભીર અને અર્ધો રમૂજભર્યો લાગે છે, પણ આર્યસંસ્કૃતિનું ખડતલપણ અને એની વ્યાપકતા એમાં ભારોભાર વરતાઈ આવે છે. યુધિષ્ઠિર કહે છે કે “હે બ્રાહ્મણ તારા રાજના મનની આ વિમાસણો હવે નકામી છે. તેણે તો અમુક શરતોએ પોતાની દીકરીને પરણાવવાનું જાહેર કર્યું હતું. એ શરતો આ મારી પાસે ખેડેલા મારા બહાદુર ભાઈએ પૂરી કરી, એટલે કન્યા તો હવે અમારી થઈ જ ચૂકી. પછી ભલે અમે ગમે તે વર્ણના હોઈએ !

પ્રદિષ્ટ શુલ્કા દ્રુપદેન રાજા
સા તેન વીરેણ તથાનુવૃક્તા ।
ન તત્ર વર્ણેષુ કૃતા વિવક્ષા
ન ચાપિ શીલે ન કુલે ન ગોત્રે ।

વર્ણો, કુલો, ગોત્રો-એ બધાં, આજની પેઢે ત્યારે પણ હતાં, અને એ બધાંને માટે અભિમાન પણ નહોતું એમ નહોતું અને છતાં, લગ્ન માટેની પસંદગીમાં આમાંનું કશું જ કઠી અંતરાયરૂપ થતું ન હતું. ટૂંકામાં દીવાલો હતી, પણ આજના જેવી જડ, ખારીખારણા વગરની નહિ, એક ખંડમાંથી ખીજમાં લોકો સહેલાઈથી આવ-જા કરી શકતા અને પરિણામે, વર્ણો જન્મ ઉપર આધારિત હોવા છતાં, તત્ત્વતઃ ગુણલક્ષી જ બની રહેતા.

“ અને છતાં. ” દુપદના પુરોહિતને યુધિષ્ઠિર કહે છે, “તમારા રાજની જે કામના છે, તે પણ પાર પડશે જ. આવી અલૌકિક નૃપકન્યા, જેવા તેવાના ઘરમાં તો ઓછી જ શોભે ! અને વળી પેલું ધનુષ્ય ચઢાવવું અને દુર્ઘટ લક્ષ્ય વીંધવું એને માટે તો જન્મજાત સંસ્કારો જ જોઈએ ! ”

લાગે છે કે પાંડવો બધી ય વાત પાકી કરીને પછી જ પ્રગટ થવા માગતા હતા. દુપદની મૈત્રી વિષે સંપૂર્ણ નિશ્ચિત બન્યા પછી જ બહાર પડવાની તેમની ઇચ્છા હશે.

પુરોહિતે દુપદ પાસે જઈને પાંડવો સાથે પોતાને થયેલ વાતચીત વર્ણવી બતાવી. ત્યારે આ લોકો ખરેખર પાંડવો જ છે એવી દુપદના મનની છાપ વધુ પાકી થઈ. તેણે હવે પાંડવોને રાજમહેલમાં લાવવા માટે રથાદિ મોકલ્યા, અને તેમના સત્કાર અને સામૈયાં માટે ખૂબ કિંમતી દ્રવ્યો પાઠ્યાં એટલે પછી પાંચ પાંડવો અને કુન્તી સાથે દ્રૌપદી એમ સાતે જળુ જુદા જુદા રથોમાં બેસીને રાજમહેલમાં આવ્યાં. કુન્તી દ્રૌપદીની સાથે દુપદના અંતઃ પુરમાં ગઈ. અંતઃપુરની સ્ત્રીઓએ તેનો ખૂબ ઉમળકા અને ઉમંગથી સત્કાર કર્યો. ધૃતરાષ્ટ્રના લાક્ષાગૃહમાં બળી મૂઆ. એવી જેમના માટે લોક-વાયકા પ્રચલિત છે તે આ પાંચ પાંડવો અને છઠ્ઠી કુન્તી એમ હવે લગભગ સૌના મનમાં નક્કી થઈ ગયું હતું, ફક્ત મોંએથી ચોખ્ખ પાંડવો જ બાકી હતો.

૨૭. જે મારું મન માન્યું તો માનવું કે અધર્મ ના !

રાજમહેલમાં પ્રાથમિક સત્કારવિધિ પૂરો થતાં દુપદે યુધિષ્ઠિરને ફરી એ ને એ જ સવાલ પૂછ્યો. “તમે સાચું કહ્યો : તમે કાણ છો ? રાજાઓને તો સત્ય જ શોભે ! ” “સત્યમ્ રાજસુ શોભતે ”

યુધિષ્ઠિરે હવે તેને વધુ ન ટટળાવતાં સીધો જ પ્રત્યુત્તર આપ્યો :

“નિરાશ ન થાઓ, રાજન્! તમારી અભિલાષા સિદ્ધ થઈ છે. અમે તમારા પરમ મિત્ર પાંડુના જ પુત્રો છીએ, અને પદ્મિની જેની તમારી આ પુત્રી ફક્ત એક સરોવરમાંથી ખીજી સરોવરમાં જ ગઈ છે એમ જ માનજો. (પદ્મિનીવ સુતેયં તે હૃદાદન્યં હૃદં ગતા) આ હું તમને સાચું જ કહું છું, મહારાજ. આજથી તમે અમારા વડીલ અને આધાર.”

દ્રુપદ તો એવો પ્રસન્ન થઈ ગયો કે એની આંખોમાંથી અશ્રુની ધાર ચાલી. થોડીક ક્ષણો સુધી તો એ ખોલી જ ન શક્યો. પણ પછી યત્નપૂર્વક એ હર્ષ ઉપર અંકુશ મૂકીને, યુધિષ્ઠિરને, માતા અને ભાઈઓ સાથે તે વારણાવત ગયો તે પછી શું શું બન્યું એ વિસ્તારપૂર્વક કહી બતાવવાની તેણે વિનંતી કરી, અને હકીકતની પૂરેપૂરી જાણ થતાં ધૃતરાષ્ટ્રની વર્તણૂકને સખત રીતે વખોડી કાઢી પાંડવોને તેમનું ગયેલું રાજ્ય દુર્યોધન આદિ પાસેથી પાછું મેળવી આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી.

અને હવે વિધિપૂર્વક પાણ્ડિત્યનો સવાલ ઉપસ્થિત થયો.

લાગે છે કે જે વ્યક્તિ લક્ષ્યવેદ કરે, તે જ વ્યક્તિ દ્રૌપદીને પરણે એવો સંકેત દ્રુપદના મનમાં સંપૂર્ણતઃ સ્પષ્ટ નહિ હોય, કારણ કે ‘ચાલો હવે અર્જુન સાથે દ્રૌપદીને પરણાવવાની તૈયારી કરીએ!’ એવા એના સૂચનના પ્રત્યાઘાત રૂપે યુધિષ્ઠિર જ્યારે એને એમ કહે છે કે ‘મારે પણ પરણવું પડશે!’ ત્યારે એ ચોંટી ઉઠતો નથી! એ તો કહે છે કે દ્રૌપદીને અર્જુનને બદલે તમે પરણવા માગતા હો, તો તમે પરણો, અથવા તમારા ભાઈઓમાંથી તમે જેને કહો તેની સાથે એને પરણાવીએ!

એટલે કે લક્ષ્યવેદ કરનાર જાતે દ્રૌપદીને પરણે, અથવા તે કહે તે પરણે, એવી ગોઠવણ તેના મનમાં હોય; પણ તેને આંચકા તો ત્યારે જ આવે છે, જ્યારે યુધિષ્ઠિર આ ધડાકો કરે છે:

सर्वेषां द्रौपदी राजन् महिषी नो भविष्यति।

“દ્રૌપદી અમ સર્વેની મહારાણી થશે, નૃપ!”

દ્રુપદનો પહેલો પ્રત્યાઘાત તો ઘણો જ દુઃખદ થાય છે. આવું ધર્મવિરુદ્ધ આચરણ થાય જ કેમ? “એક રાજાની સ્પતેક રાણીઓ હોય એ શાસ્ત્ર-સંમત છે, પણ

“એક સ્ત્રીને કદી નહોય નૃપતિ, પતિઓ ધણા.”

પણ યુધિષ્ઠિર મક્કમ રહે છે: હશે એવું શાસ્ત્ર, પણ અમારો સમય, અમારી ગોઠવણ જુદી જ છે. અને અમે પાંચે ભાઈઓ રત્નસ્ય સહમોજનમાં માનનાર છીએ અને તમારી પુત્રી એક રત્ન છે, વળી અમારાં આ માતા, એમની પણ એ જ ઇચ્છા છે. બાકી ‘ધર્મ’ અને ‘અધર્મ’ વચ્ચેનો મૂલ્યમ વિવેક, એની ગતિ સંપૂર્ણતઃ તો કયો માનવી સમજી શકે છે! અમે તો પૂર્વના નિયમને અનુસરીએ છીએ અને વળી એક વાત ઘરાઘરા સમજું છું કે,

નમે વાગ અનૃત પ્રાહ નાધર્મે ધીયતે મતિઃ ।

વર્તતે હિ મનોમેડત્ર નૈષોઽધર્મઃ કથંચન ॥

“ન મારી અનૃત વાણી ન અધર્મે મતિ મમઃ

જો મારું મન માન્યું તો, માનવું કે અધર્મ ના.”

કવિ કાલિદાસે અભિજ્ઞાન-શાકુન્તલમાં

સતાં હિ સંદેહપદેષુ વસ્તુષુ

પ્રમાણમંતઃકરણ પ્રવૃત્તયઃ ।

એટલે કે “જ્યાં જ્યાં સંદેહ ઉત્પન્ન થાય, આ કરવું કે તે કરવું એવી વિમાસણ ઊભી થાય, ત્યાં સજ્જનોને માટે તેમનું પોતાનું અંતઃકરણ એ જ સૌથી વધારે પ્રમાણભૂત છે,” એમ કહ્યું છે એ વચનનું અને એવાં બધાં જ વચનોનું મૂળ પ્રેરણાસ્થાન આ મહાભારતવચન જ લાગે છે,

જો મારું મન માન્યું તો, માનવું કે અધર્મ ના !

અને આખરે આપણે જોઈ ગયા છીએ તેવી રીતે વ્યાસે આપેલ દિવ્યદષ્ટિથી ભૂતકાળને પ્રત્યક્ષ જોયા પછી દુપદ તૈયાર થાય છે અને દ્રૌપદી પાંચે પાંડવોની પટ્ટરાણી બને છે.

૨૮. વનવાસનો અંત ને હસ્તિનાપુરમાં પ્રવેશ

વારણાવતથી પાંચાલ-લાક્ષાગૃહથી લક્ષ્યવેધ - એ પાંડવોના શિક્ષણની એક અત્યંત મહત્ત્વની ભૂમિકા. આ શિક્ષણને અંતે પાંડવો સાચા સ્નાતક બન્યા. તે પહેલાં તેઓ કિશોરો હતા, કુમારો હતા, નવયુવક હતા. હવે તેઓ કેવળ ઉંમરની જ દષ્ટિએ નહિ, અનુભવ અને વિચારની દષ્ટિએ પણ

પ્રૌઢ બન્યા. હસ્તિનાપુરથી વારણાવત તરફ તેઓ જ્યારે જતા હતા, ત્યારે તેઓ નેત્રહીન, મિત્રહીન, પક્ષહીન, એકલા અટૂલા, નિરાધાર હતા. હવે તેઓ સપક્ષ બન્યા. તેમનાં નેત્રોમાં નવી દષ્ટિ આવી. નવા મિત્રો તેમને સાંપડ્યા. અત્યાર સુધી તેમના પૌરુષ અને પરાક્રમની ક્રીડાભૂમિ તેમના પોતાના વતનમાં જ હતી, અને તેમની પ્રસિદ્ધિ પણ તેમના પોતાના વર્તુલોમાં જ હતી. હવે તેમના શૌર્ય અને વીર્યને નવી ક્રીડાભૂમિઓ સાંપડી અને તેમનો ડાંકો દશે દિશાઓમાં વાગવા માંડ્યો. તદ્દન અણુધારી પરિસ્થિતિઓનો સામનો કરવાનું સામર્થ્ય હવે તેમનામાં આવ્યું હતું. એ સામર્થ્યની સાથે ક્ષમાવૃત્તિ પણ એટલા જ વેગથી આવતી જતી હતી. ઉદારતા, પરગજુપણું, સહિષ્ણુતા, પરદુઃખભંજનવૃત્તિ, શૌર્ય, સાહસિકતા આદિ ગુણોને લઇને લોકપ્રિય તો તેઓ પહેલેથી જ હતા; પણ વારણાવતથી પાંચાલ સુધીના અનુભવોએ તેમની એ લોકપ્રિયતામાં ખૂબ ઉમેરો કર્યો. રાજ્યલોભી ધૃતરાષ્ટ્ર અને તેના દેવીલા પુત્રો તથા સંબંધીઓ અને સાથીઓ સૌ તેમના અકારણ દુશ્મન છે એ હકીકત જેમ જેમ વધુ પ્રસિદ્ધિમાં આવતી ગઈ તેમ તેમ તેમના પ્રત્યેની સહાનુભૂતિ પણ વધતી ગઈ અને આવા જબરા દુશ્મનો સાથે ગાજતા હોવા છતાં, તેઓ પોતાના પરાક્રમને પ્રતાપે ઉત્કર્ષ પામતા જ રહ્યા છે એ હકીકત વળી એ સહાનુભૂતિમાં આદર અને અહોભાવ પણ ઉમેરતી ગઈ.

પણ જગતને મન પાંડવો જેમ આદરપાત્ર બન્યા હતા, તેમ દુર્યોધનાદિને મન, તેઓ તેટલા જ પ્રમાણમાં વધુ ઈર્ષ્યાપાત્ર, વધુ ભયાનક અને વધુ ઘૃણારૂપદ બન્યા હતા. તેમનું કાસળ કાઢી નાખવાની વૃત્તિ હવે તેમનામાં વધુ પ્રગળ બની હતી.

એટલે સ્વયંવરમાં લક્ષ્યવેધ કરીને દ્રૌપદીને મેળવનાર ખીજન કાઈ નહિ પણ પાંડવો જ છે એ વાતની ખાતરી થતાં વેંત તેમનાં ષડયંત્રો ચાલુ થઈ ગયાં.

હવે પાંડવો પોતાનું રાજ્ય પાછું માગશે એ વાતમાં લેશ પણ શંકા નથી. પહેલાં તો તેઓ એકલા હતા, હવે દુષ્ટનું તેમને પીઠબળ છે, અને દ્વારકાનો કૃષ્ણ તો પહેલેથી જ તેમના પક્ષમાં છે એટલે હવે તેમની માગણીને નકારી પણ નહિ શકાય. માટે હવે આપણે ફેરવી તોળવું! લાક્ષાગૃહની વાતને જ સમજગી બૂલી જવી! જાણે છે જ કાણુ! પાંડવો સાથે આપણે

વળી કયા દહાડે દ્રેષ હતો? અને શું કરવા હોય? આપણે હવે સામે ચાલીને જ પાંડવોને હસ્તિનાપુરમાં આવીને પોતાના બાપની ગાદી સંભાળી લેવાનું આમંત્રણ આપવું! એક પક્ષ આવો હતો.

ત્યારે સામે પક્ષે દુર્યોધન, કર્ણ વગેરે એમ માનતા હતા કે પાંડવોનો નાશ જો આપણે આજે નહિ કરી શકીએ તો પછી લવિષ્યમાં કદી પણ કરી શકવાના નથી. માટે ઊગતા શત્રુને તે વધુ બળવાન થાય તે પહેલાં જ દાબી દેવો. પાંડવો હજુ પાંચાલમાં જ છે, ત્યાં જ તેમના ઉપર ઓચિંતું આક્રમણ કરવું, તેમને ખતમ કરવા. અને દુપદ વચ્ચે પડે તો — અને દુપદ વચ્ચે પડશે જ! — તેને પણ ખતમ કરવો. ઇન્દ્રાય સ્વાહા, તક્ષકાય સ્વાહા !

અહીં એક વાત યાદ રાખવી ઘટે છે કે પાંડવોનું અસ્તિત્વ ખેમાંથી એકકેય પક્ષને રુચતું નથી. તેમનો નાશ તો બંને પક્ષો ઇચ્છે છે. ફરક માત્ર એટલો જ છે કે એક પક્ષ જ્યારે કોઈ અનુદૂત ધડીની વાટ જોવા માગે છે, ત્યારે ખીજો પક્ષ એમ માને છે કે આજના જેવી રણિયામણી ધડી ખીજી કદી ઊગવાની જ નથી.

આખરે આ બે પક્ષોમાંથી પાંડવોને હસ્તિનાપુર ખેલાવી, તેમને સિંહાસનનો અર્ધો ભાગ સોંપી દેવો એમ માનનારાનો પક્ષ જીતે છે. આમ કરવું એ જ વ્યાજખી છે, ધર્મ અને ન્યાય છે, એટલા માટે નહિ, પણ આક્રમણ કરીને તેમને ખતમ કરવાનું કામ મુશ્કેલ લાગે છે માટે !

અને ધૃતરાષ્ટ્ર પાંચાલમાં પોતાનો રાજદૂત પાઠવે છે. નવ-વધૂ દ્રૌપદી માટે, અનેક વસ્ત્રાભુષણો અને રથાદિ ભેટો સાથે.

સાથે સાથે પાંડવો, કુન્તી અને દ્રૌપદીના દર્શન માટે હસ્તિનાપુરની પ્રજા અત્યંત ઉત્સુક છે એવો સંદેશો પણ તે મોકલે છે.

અને માતા કુન્તી અને દ્રૌપદીને લઇને પાંડવો વાજતે ગાજતે ફરીથી હસ્તિનાપુરમાં પ્રવેશ કરે છે.

૨૯. ખંધો પિતા અને શઠ—શિરોમણિ પુત્ર

માતા કુન્તી અને પાંડવો દ્રૌપદી સાથે હસ્તિનાપુરમાં આવ્યાં અને બલરામ તથા શ્રીકૃષ્ણ દ્વારકા ગયા.

લક્ષ્યવેધને નિમિત્તે આખાથે ભારતવર્ષમાંથી પાંચાલમાં એકત્ર થએલ રાજવીઓ અને ઋષિઓ, ભૂમિપતિઓ અને બૃદેવો, સૌ પોતપોતાને સ્થાને પાછાં ફર્યાં. સાથે લક્ષ્યવેધનો રોમાંચક ઇતિહાસ પોતપોતાનાં સ્થળોએ તેઓ લેતા ગયા.

અર્જુનની અપ્રતિમ વીરતાની, પાંડવોના પ્રતાપી ઐક્યની અને શ્રીકૃષ્ણ-પ્રેમની અને દુર્યોધન આદિ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો અને કર્ણ, શકુનિ આદિ તેમના સાથીઓની દુષ્ટતાની વાતો પણ આમ ભારતમાં ઘેર ઘેર ગવાતી થઈ.

વ્યાપક પ્રચારનાં જે જમાનામાં આજના જેવાં કોઈ સાધનો ન હતાં, ત્યાં આવા સ્વયંવરો અને તીર્થસ્થળોએ ભરાતા મેળાઓ અને યુદ્ધો પ્રચારનાં જખરાં સાધન બની રહેતાં.

અને સમયની તાસીર જ એવી હતી કે એક વખતે પ્રચાર શરૂ થયો, તેને પછી રોકવો જ મુશ્કેલ. બંદે તેની ગતિ અને તેની માત્રા વધતી જાય.

એટલે અર્જુનના પરાક્રમની, શ્રીકૃષ્ણના અર્જુનપ્રેમની, ભીમના બળની, યુધિષ્ઠિરની ધર્મપ્રિયતાની, સહદેવ અને નકુલની આજ્ઞાધારકતાની અને સર્વસ્વનું બલિદાન આપવું પડે તો તે આપીને પણ પાંડવોને તેમની ગાદી પાછી આપવાની દુપદની પ્રતિજ્ઞાની વાતો આખાથે ભારતમાં વધતા જતા વેગથી અને વધતી જતી ભાવુકતાથી પ્રસરવા માંડી હતી.

આ બધું ન સમજે તેવો બોધો દુર્યોધન ન હતો. અને તેના એ સમજણરૂપી અગ્નિમાં ઘી ન હોમે એવા કર્ણ અને શલ્ય પણ નહોતા.

અને તેમાંયે આ લક્ષ્યવેધ પછી તો કર્ણ અને શકુનિ પાંડવોના ઉલટાના વધુ ઉગ્ર શત્રુઓ બન્યા હતા.

આવી સ્થિતિમાં હસ્તિનાપુરના રાજ્યપ્રાસાદનું વાતાવરણ કેટલું ગરમ હશે તેની કલ્પના સહેજ જ કરી શકાય છે. જેમનો સર્વનાશ કરવાના પ્રયત્નમાં પોતે નિષ્ફળ બન્યા છે એવા શત્રુઓને પોતાની જ આંખોની સામે પહેલાંના કરતાં પણ વધુ બળવાન બનીને વિકસતા જેવા એ દુર્યોધન જેવા ઇર્ષ્યાળુ માણસ માટે કેવી કારમી કરુણતા હશે !

એણે શા શા પ્રયત્નો નહિ કર્યા હોય - પાંડવોને ઢૂંપી રીતે મરાવી નાખવાના ! પણ એવા પ્રયત્નો જે પહેલાં પણ સફળ નહોતા થઈ શક્યા, તો હવે એમને સફળતા વરે એવો સંભવ બહુ જ ઓછો હતો.

આખરે બધી જ બાબુઓથી પોતાના હાથ હેઠા પડ્યા છે એવું સમજતાં એક દિવસ તેણે પોતાના અંધ પિતાને એકાન્તમાં સાધ્યા:

“ આ તો હવે નથી સહેવાતું, બાપુ ! ” અત્યંત દુઃખભર્યા સ્વરે પિતાના કાનમાં એણે કહ્યું.

“ પ્રભુને ગમે તે સમે સર્વ સહેવું ! ” ખંધા ધૃતરાષ્ટ્રે પોતાના આંધળા ચહેરા પર દાંભિક સ્વસ્થતા પાથરીને જવાબ આપ્યો.

દીકરાની દુષ્ટતાની અંધ કસોટી કરવા માગતો હતો.

“ પ્રભુને તો હું આપઘાત કરું એ જ ગમે છે ! ” દુર્યોધને એ જ ખંધાઈથી અને દાંભિક ગંભીરતાથી જવાબ આપ્યો.

દંભ અને શઠતામાં પુત્ર પિતા કરતાં સવાયો હતો.

આપઘાત એવો શબ્દ સાંભળીને ધૃતરાષ્ટ્ર ચોંકી ઊઠ્યો.

પુત્ર-વત્સલતા એની સૌથી મોટી નિર્બળતા હતી. દુર્યોધન એ બરાબર જાણતો હતો.

“ પણ ત્યારે કરવું શું ? ” દુર્યોધને કડવાશથી કહ્યું.

“ વાટ જોવી, ” અંધે સલાહ આપી. “ ધીરજનાં ફળ મીઠાં ! ”

“ મીઠા ખરાં, ” દુર્યોધને ટકોર કરી, “ પણ તે પાંડવોને માટે ! આપણા માટે તો એ હવે નાશમાં જ પરિણમવાનાં છે. ”

પુત્રના શબ્દમાં રહેલો કંપમય આવેશ પિતાની શ્રવણેન્દ્રિયે બરાબર પારખી લીધો. પુત્રની વાત સાવ સાચી છે એવી તેની ખાતરી થઈ.

“ તને કેં ઉપાય સૂઝે છે ? ” હળવેક રહીને તેણે પુત્રને પૂછ્યું.

ધૃતરાષ્ટ્રની આ ખૂબી છે. તે કોઈ વખતે પણ પહેલ નથી કરતો. કયું પગલું લેવું તેનો વિચાર સુદ્ધાં પોતાને નથી એવો દેખાવ કરે છે: પોતાના દુષ્ટહૃદયની વાત તે હંમેશા પોતાના દુષ્ટતર પુત્રની જીભે જ સાંભળવા માગે છે !

દુર્યોધન પિતાની આ ખંધી કુશળતાથી પૂરેપૂરો પરિચિત હતો.

“ ઉપાય સૂઝ્યો છે, ” મૂંઝમાં હસીને તેણે પિતાના કાનમાં કહ્યું: “ માટે તો હું આપની પાસે આવ્યો છું. ”

ધૃતરાષ્ટ્ર મૂંઝો રહ્યો. એ મૌનમાં પુત્રે પોતાની યોજના સવિસ્તર સાંભળવાની પિતાની અભિલાષા વાંચી લીધી.

દુર્યોધને ધૃતરાષ્ટ્રને પોતાની યોજના સમજાવી.

હસ્તિનાપુરના રાજમહેલમાં પાંડવો અને ધાર્તરાષ્ટ્રો બંને માટે જગ્યા નહોતી. ખુદ હસ્તિનાપુર એક પાટનગર લેખે પણ, બંને માટે પૂરતું ન ગણાય, એક મ્યાનમાં બે તલવાર ન હોય, તેમ એક રાજ્યમાં બે રાજસત્તાઓ ન સંભવે. અને સંભવે તો તે રાજ્યના વિનાશમાં જ પરિણમે. પાંડવો હસ્તિનાપુરમાં ઠરીઠામ થશે, તો સિંહાસનના સૈદ્ધાંતિક રીતે તો તેઓ સ્વામી છે જ; અને વ્યવહારમાં પણ ધણીરાણી થઈ પડશે; દુર્યોધન અને તેના ભાઈઓ અને તેના સાથીઓને શકોઈ લેવાનો જ પ્રસંગ આવશે.

“તો?” દુર્યોધનને મુખેથી ભાવિનું આવું કરુણ ચિત્રણ સાંભળીને ધૃતરાષ્ટ્રે એકાક્ષરી સવાલ પૂછ્યો.

સર્વનાશે સમુપજ્ઞે અર્ધં ત્યજતિ પંઢિતઃ ।

(જતું હોય બધું ત્યાં તો ડાહ્યાએ અર્ધ છોડ્યું)

દુર્યોધને સૂત્ર ઉચ્ચાર્યું.

“એટલે?” કંઈ જ ન સમજતો હોય એવો દેખાવ રાખીને ધૃતરાષ્ટ્રે ખુલાસો માગ્યો.

“હસ્તિનાપુરથી થોડે દૂર ઇન્દ્રપ્રસ્થ નામનું ગામ છે. પાંડવોને તમે કોઈ પણ રીતે સમજાવી ફોસલાવીને એ ગામમાં રવાના કરો. હસ્તિનાપુર મારી રાજધાની અને ઇન્દ્રપ્રસ્થ પાંડવોની રાજધાની. પિતાના રાજ્યના બે ભાગ આપણે પાડી દઈએ.”

ભાગ પાડવાની આ પણ એક અજબ રીત છે; મૂળ ધણીને પૂછવાનું જ નહિ! કોઈ ત્રીજા તટસ્થને પણ વચ્ચે રાખવાનો નહિ!

“પણ આવા ભાગલા યુધિષ્ઠિર કબૂલ કરશે?” “તમે તમારી ચાતુરી વાપરશો તો જરૂર કરશે. એ ભોજો અને શાંતિપ્રિય છે. એની પાસેથી કામ ફેવી રીતે લેવું એ તમને બરાબર આવડે છે.”

“પણ ભીમ વગેરે?”

“ભાઈઓ યુધિષ્ઠિરના વેણને ભગવાનનું વેણ સમજે છે.”

“પણ એમનો સસરો કુપદ?”

“ પાંચાલમાં છે. એની સલાહ લેવાનો સમય જ યુધિષ્ઠિરને આપવાનો નથી..... પછી લલે થતો ભીયોનીયો ! ”

“ પણ કૃષ્ણ ? ”

“ એ તો વળી દુપદથી ચે દૂર છે ! - પણ સાચું પૂછતા હો, તો પિતાજી, મને સૌથી વધુ ખીક કૃષ્ણની છે. દારકા અને હસ્તિનાપુર વચ્ચે એ સતત આંટાફેરા કરતો હોય છે, અને માટે જ મારી તમને વિનંતી છે કે શ્રીકૃષ્ણ અહીં ગમે ત્યારે ટપકી પડે તે પહેલાં જ પાંડવોને ઇન્દ્રપ્રસ્થ ભેગા કરી દો ! ”

પાંડવોને એક વાર ફરીથી હસ્તિનાપુર છોડવું પડ્યું.

અને ઇન્દ્રપ્રસ્થની પાંડવોની રાજધાની તરીકે નવેસરથી સ્થાપના થઈ.

૩૦ પાંચ ભાઈઓ વચ્ચે દ્રૌપદીની વ્યવસ્થા કેવી રીતે થઈ ?

ઇન્દ્રપ્રસ્થ પાંડવોએ વસાવ્યું, તેમાં પણ માર્ગદર્શન ને સક્રિય સહાયતા બંને શ્રી કૃષ્ણનાં હતાં. દુર્યોધને પોતાના અંધ પિતાને સાચું જ કહ્યું હતું કે દારકા અને હસ્તિનાપુર વચ્ચે વારંવાર આંટાફેરા કરતા શ્રીકૃષ્ણ તેને માટે એક જખરજસ્ત લયરૂપ હતા.

પાંડવો પ્રત્યેનો શ્રીકૃષ્ણનો પ્રેમ તેમના ધર્મપ્રેમને પરિણામે હતો. પાંડવો ધર્મને કદી છોડતા નથી અને અનેક પ્રતિકૂળતાઓ વચ્ચે પણ ધર્મના પક્ષને જ તેઓ હંમેશા વળગી રહેવાના એવી શ્રીકૃષ્ણને શ્રદ્ધા બંધાઈ ગઈ હતી.

શ્રીકૃષ્ણ માત્ર ધર્મપ્રિય જ ન હતા. વ્યવહારદક્ષ પણ તેઓ એવા જ હતા. રસિકતા અને ઉદ્યોગશીલતા, આદર્શપ્રેમ અને વ્યવહાર-ચતુરતા, શૌર્ય અને દક્ષતા, રાજનીતિનિપુણતા અને ધર્મપ્રીતિ: પરસ્પર-વિરોધી ગણાતા અનેક ગુણો શ્રીકૃષ્ણમાં હતા.

એટલે ઇન્દ્રપ્રસ્થની બાંધણીમાં અને એને વસાવવામાં શ્રીકૃષ્ણનું માર્ગદર્શન પાંડવોને ખૂબ જ ઉપયોગી થઈ પડ્યું હશે એમાં કોઈ શંકા જ નથી.

આ ઇન્દ્રપ્રસ્થ, મહાભારત કહે છે કે “ સાગર જેવી ખાઈઓથી

અલંકૃત હતું. ગગનચુંબી પ્રાસાદો એમાં હતા. બે પાંખો પ્રસારીને ગરુડ ઊભું હોય એવા શસ્ત્રસજ્જ દુર્ગો અને પર્વત સમા ગોપુરોથી એ રક્ષાયેલું હતું. એમાં ઠેરઠેર તીક્ષ્ણ અંકુશો, શતધ્વીઓ (એકી સાથે સોનો નાશ કરી શકે એવાં આયુધો) આદિ યન્ત્ર-જાલો હતાં. વચ્ચે કુખેરના મહેલ જેવો પાંડવોનો ધન-સમૃદ્ધ મહેલ હતો. એમાં સર્વ ભાષાઓને જાણનાર અને ચારેય વેદોના અભ્યાસી એવા અનેક બ્રાહ્મણો ઠેરઠેરથી આવીને વસેલા હતા. વ્યાપારવીરો અને કારીગરો પણ મોટી સંખ્યામાં આવીને ત્યાં વસ્યા હતા. નગર ફરતા અનેક રમ્ય ઉદ્યાનો હતા. વાવો, તળાવો, કુવાઓ, લતાગૃહો અને ચિત્રગૃહો પણ હતા.”

આ ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં પાંડવોને સંપૂર્ણ રીતે સ્થિર કરીને પછી જ રામ અને કૃષ્ણ, એટલે કે બળદેવ અને કૃષ્ણ દ્વારકા પાછા ફર્યા.

અને શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામના વિદાય થયા પછી થોડાક વખતે નારદ મુનિ ત્યાં આવ્યા.

દ્રૌપદી સહિત પાંચ પાંડવોએ મુનિવરની ખૂબ આગતા-સ્વાગતા કરી.

આ પછી દ્રૌપદીને અંતઃપુરમાં રવાના કરાવીને દેવર્ષિએ પાંડવોને એક અત્યંત મહત્ત્વની સલાહ આપી. જગતમાં અગડા મોટે ભાગે સ્ત્રીઓને કારણે જ થાય છે અને તેમાંય વળી જ્યાં એક જ સ્ત્રી, પાંચ ભાઈઓની પત્ની હોય, ત્યાં તો પરસ્પર કંકાસની પૂરેપૂરી સંભાવના. સુન્દ અને ઉપ-સુન્દનો દાખલો આપીને નારદ મુનિએ પાંડવોને ચેતવ્યા કે જેમ તિલોત્તમાને કારણે એ બે બળિયા ભાઈઓનો સર્વનાશ થયો હતો તેમ દ્રૌપદીને કારણે તેમનો નાશ ન થાય એની તેમણે સંપૂર્ણ કાળજી રાખવી.

“પણ તો પછી અમારે કરવું શું ?” યુધિષ્ઠિરે ઉકેલ પાચ્યો.

“ઉપાય સરળ છે. તમે એક એવી વ્યવસ્થા કરી દો કે દ્રૌપદી તમારા પાંચેયની સાથે વારાફરતી અમુક દિવસો સુધી રહે. અને પછી, જેના ખંડમાં દ્રૌપદી હોય, તેના ખંડમાં, તેટલી મુદત દરમિયાન, બાકીના ચાર-માંથી કોઈએ પ્રવેશ ન કરવો. ભૂલથી પણ નહિ !”

“અને તેમ છતાં, ધારો કે કોઈનાથી પ્રવેશ થઈ ગયો તો ?”

“તો એવો નિષિદ્ધ પ્રવેશ કરનારે બાર વરસ વનવાસ વેઠવો.”

સુન્દ-ઉપસુન્દનું દષ્ટાન્ત સાંભળ્યા પછી પાંચે ભાઈઓને ખાતરી થઇ ગઇ હતી કે આવી કોઇ વ્યવસ્થા અનિવાર્ય છે. એટલે દેવર્ષિની આ સૂચનાને સૌએ સહર્ષ વંદાવી લીધી. ગોઠવણ એવી થઇ કે વરસના એક સરખા પાંચ ભાગ કરવા, અને એ એકેકે ભાગ પૂરતી દ્રૌપદી એક એક ભાઈની સાથે રહે, અને તે સુદત દરમિયાન બાકીના ચાર ભાઈઓમાંથી કોઈ એના ખંડમાં ન જાય, અને કોઈ કદાચ જમ્મ ચઢે તો તેને બાર વરસના વનવાસની સજા થાય.

૩૧. ત્રીજો વનવાસ

અસ્ત્રવિદ્યામાં પાંડવો પારંગત હતા.

તેમના જમાનામાં ખીજ કોઇ રાજા કરતાં, ખીજ કોઈ શસ્ત્રધારી કરતાં ચઢીઆતાં શસ્ત્રો, ચઢીઆતી પ્રહરણ-શક્તિ અને ચઢીઆતી અસ્ત્રવિદ્યા તેમની પાસે હતાં. અત્યાર સુધીના તેમના ઇતિહાસે પુરવાર કરી આપ્યું હતું કે બાણાવળી તરીકે જેમ અર્જુન અન્નેડ હતો, તેમ ગદાધારી અને મદ્દલ તરીકે ભીમ અપ્રતિમ હતો. યુધિષ્ઠિર, સહદેવ અને નકુલ પણ એવા જ અપ્રતિમ અસ્ત્ર-કુશળ સમરવીરો હતા.

અને છતાં, ફક્ત યુધિષ્ઠિર જ નહિ, પાંચે પાંડવો શક્ય ત્યાં સુધી હિંસાથી દૂર રહેતા. સામે ચાલીને યુદ્ધ તેઓ કદી છેડતા જ નહિ, અને વગર માગ્યે અને વગર ઇચ્છ્યે યુદ્ધ તેમની સામે આવીને ઊભું રહે તો પણ તેને ટાળવા માટે તેઓ બનનો પ્રયત્ન કરતા. કવિ-હૃદય અને ધર્માત્મા પિતાની હિતચાયા નીચે અને ઋષિમુનિઓની વચ્ચે વનમાં ઉછરેલ પાંડવોની આ અહિંસા એક સ્વભાવસિદ્ધ વિશેષતા હતી.

નિર્બળની નહિ, પણ સમ્બળોની એ અહિંસા હતી. મૃત્યુથી ડરતા કાયરોની નહિ, પણ મૃત્યુજય વીરોની એ અહિંસા હતી.

અને એટલે જ એમનાં સૌનાં શસ્ત્રાસ્ત્રો પર ધર્મની ચોકી રહેતી.

પાંડવોનો શસ્ત્રાસ્ત્ર-ભંડાર તેમના મોટાભાઈ યુધિષ્ઠિરના નિયમન તળે હતો. ધર્મરાજને પૂછ્યા વગર પાંડવોમાંથી કોઈ પણ હથિયાર ઉઠાવી

શકતો નહિ, વાપરી શકતો નહિ. શસ્ત્રો પર ધર્મનું આ નિયમન, પાંડવોને માટે એક શિરસ્તો જ થઈ પડ્યું હતું.

હવે એકવાર બન્યું એવું કે કોઠા ચોરો કોઠા બ્રાહ્મણની ગાયો ઉપાડી ગયા. એક રાજ્યના સિમાડા પર ફરતાં દોરઢાં કરને, ખીજા રાજ્યની હદ પર રહેતા માણસો લાગ મળતાં, હાંકી જાય, ચોરી જાય, એવા કિસ્સાઓ આજે પણ સારા પ્રમાણમાં બને છે. દોર એ જ ખેડૂતોનું મોટામાં મોટું ધન (ગાયોનું ‘ધણ’ એ શબ્દમાં જે ‘ધણ’ શબ્દ છે, તે સંસ્કૃત ‘ધન’ શબ્દનો જ અપભ્રંશ છે) એટલે આ ખેડુ બ્રાહ્મણ દોડ્યો રાજદરબારમાં ફરિયાદ કરવા. ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં પહોંચીને પાંડવોના મહેલને બારણે તેણે હોહા કરી મૂકી. બ્રાહ્મણની રાવ સાંભળતાં અર્જુને તેની વહારે ચઢવાનો નિશ્ચય કર્યો અને તરત તેને સાંભળ્યું કે જે ખંડમાં તેનાં શસ્ત્રાસ્ત્રો હતાં, તે જ ખંડમાં દ્રૌપદી અને યુધિષ્ઠિર, એ વખતે બેઠાં હતાં હવે શું કરવું?

પ્રજનો ચોરાયેલો માલ તેને પાછો અપાવવાનો ધર્મ બજાવવો? કે જે ખંડમાં કોઈ ભાઈ દ્રૌપદી સાથે હોય, (નારદે સૂચવેલ વ્યવસ્થા પ્રમાણે) તે ખંડમાં બાકીના ચારમાંથી કોઈએ દાખલ ન થવું, એ નિયમનું પાલન કરવું?

ચોરનો પીછો ન પકડવામાં ધર્મનો ભંગ થતો હતો, જ્યારે અસ્ત્ર-શાળામાં દાખલ થતાં, જાતે સ્વીકારેલી વ્યવસ્થાનો ભંગ થતો હતો, અને પરિણામે બાર વરસનો વનવાસ વેઠવાનો આવતો હતો.

મહાભારતના શબ્દોમાં કહીએ તો :

અનુપ્રવેશે રાજસ્તુ વનવાસૌ ભવેન્મમ્ ।

અધર્મો વા મહાનસ્તુ વને વા મરણં મમ ॥

“જ્યાં યુધિષ્ઠિર છે (દ્રૌપદી સાથે) ત્યાં જઈશ તો વનવાસ ભોગવવો પડશે અને સંભવ છે કે વનવાસનાં બાર વરસ દરમિયાન મૃત્યુ પણ આવીને મને ભેટે. આમ એક તરફ મૃત્યુનું જોખમ છે, તો બીજી તરફ અધર્મ રૂપી જોખમ પણ ઊભું જ છે.”

છવટે એણે નિશ્ચય કર્યો કે શરીરસ્યાપિ નાશેન ધર્મ એવ વિશિષ્યતે ।

“શરીરનો નાશ થતો હોય તો ભલે થાય, પણ ધર્મનો નાશ ન થવા દેવો.”

અને યુધિષ્ઠિર-દ્રૌપદીવાળા ખંડમાં પ્રવેશ કરી, જોઈતાં શસ્ત્રાસ્ત્રો લઈ આવી અર્જુન પેલા બ્રાહ્મણની ચોરાયેલી ગાયોની તલાશમાં ઉપડ્યો, અને તસ્કરોને પકડી પાડી ધણોને તેના સાચા માલિકાને ફરી સુપ્રત કરી ઇન્દ્રપ્રસ્થ પાછો આવ્યો.

આવીને સીધો ગયો ધર્મરાજ પાસે. વંદન કરીને બોલ્યો :

“ મને વનવાસમાં જવાની રજા આપો, મોટાભાઈ. ”

“ શા માટે ? ”

“ મેં આપણી વ્યવસ્થાનું ઉલ્લંઘન કર્યું છે. આપ દ્રૌપદી સાથે જે ખંડમાં હતા, તે ખંડમાં મેં પ્રવેશ કર્યો. ”

“ વાંધો નહિ ! ” યુધિષ્ઠિરે ખુબ નિખાલસ ભાવે, અત્યંત સરળતાથી પ્રત્યુત્તર આપ્યો. “ એક અનિવાર્ય ધર્મકાર્ય માટે અસ્ત્ર લેવાના હેતુથી તેં અમારા ખંડમાં પ્રવેશ કર્યો તેમાં શું થઈ ગયું ? વળી મોટાભાઈ પત્ની સાથે બેઠા હોય, ત્યાં નાનાભાઈ આવે એમાં કશો પણ મર્યાદાભંગ નથી. મર્યાદાભંગ તો, ત્યારે થાય જો નાનાભાઈના દામ્પત્ય-ખંડમાં મોટાભાઈ પ્રવેશે ! માટે, તેં કશો જ ધર્મલોપ કર્યો નથી, અને તેથી કોઈ પણ જાતના દંડને તું પાત્ર બન્યો નથી. ”

યુધિષ્ઠિર કોઈ પણ રીતે અર્જુનની વનવાસની આપત્તિને ટાળવા માગતા હતા.

પણ અર્જુન એમ શાહુદક દલીલોથી, તર્કવાદથી છેતરાય એમ નહોતો. એકવાર ધર્મ સમજીને જે વ્રત લીધું, તે લીધું, પછી એમાં અપવાદોની બાદબાકી કરતાં જઈએ, તો શેષ અપવાદ જ રહે !

અપવાદોના આ ભયસ્થાનને અર્જુન ખરાબર સમજતો હતો.

એટલે યુધિષ્ઠિરને એણે ખુબ દઢતાથી કહ્યું :

“ આપે પોતે જ અમને શીખવ્યું છે કે ધર્મના પાલનનો પ્રશ્ન હોય ત્યાં અપવાદની ઢાલ પાછળ ન ભરાવું ? ”

યુધિષ્ઠિર સમજ્યા... અર્જુનને માટે આ ત્રીજો વનવાસ હતો.

પહેલા બે વનવાસો તો, ખીજા ચારેય ભાઈઓ અને માતા કુન્તી સાથે તેણે ભોગવ્યા હતા.

આ ત્રીજો તેણે એકલાએ જ ભોગવવાનો હતો.

૩૨. ભારતદર્શન

પાંડવોની એક ખૂબી છે. સંતો અને વિદ્વાનો તેમના તરફ હરહંમેશ આકર્ષાય છે. દુઃખના દિવસોમાં પણ તેઓ તેમને કદી છોડતા નથી. વાચકોને યાદ હશે કે પાંડુના સ્વર્ગવાસ પછી પાંડવોને હસ્તિનાપુરમાં ઋષિઓ જ લઈ આવેલા. તે પછી હસ્તિનાપુરમાંથી પાંડવો વારણાવત તરફ વિદાય થયા. તે વખતે પણ ઋષિમુનિઓએ તેમની સાથે જવાની અતિ ઉત્કંઠ ધરતા વ્યક્ત કરેલી.

દુર્જનોની સાથે રાજમહેલમાં રહેવા કરતાં સજ્જનોની સાથે વનમાં રહેવું વધારે સારું એવું આ સંતો અને વિદ્વજ્જનોનું જાણે જીવનસૂત્ર છે.

એટલે અર્જુન જ્યારે બાર વરસના વનવાસ માટે ઉપડે છે ત્યારે અનુજમ્ મહાત્માનો બ્રાહ્મણાઃ વેદપારગાઃ । (મહાત્મા ને વેદવેતા બ્રાહ્મણો સંગ સંચર્યા.)

વિદ્વાનો અને શીલવાનોથી વીંટળાયેલો અને સૂતો અને પૌરાણિકો વડે અનુસરાયેલો અર્જુન ભારતની યાત્રાએ નીકળ્યો.

સાથે જ વનવાસો એ પાંડવોને માટે ભારતની યાત્રા સમા હતા. ભારતનું દર્શન તેમને સમ્યગ્ રીતે આવા પ્રવાસો દરમિયાન થતું. આ દૃષ્ટિએ આપણું આ મહાભારત પણ એક પ્રકારનું ભારતદર્શન (Discovery of India) જ છે.

રમણીય સરોવરો, ચિત્રવિચિત્ર વૃક્ષો, શાંત સાગરો (તળાવો) અને લીલા-નૃત્યે વહી જતી અનેક સરિતાઓનાં દર્શન કરતો કરતો અર્જુન ગંગાદ્વાર પાસે પહોંચ્યો. (આ ગંગાદ્વાર તે જ હરદ્વાર)

અર્જુનના આગમનથી ગંગાદ્વારમાં જાણે કોઈ નવું ચૈતન્ય આવ્યું. તટપ્રદેશ યજ્ઞયાગોના મંત્રોથી ગૂંજી ઊઠ્યો.

હવે એક દિવસ એવું બન્યું કે અર્જુન સ્નાન પિતૃ-તર્પણ આદિ કરીને ગંગામાંથી બહાર નીકળતો હતો, ત્યાં એક અત્યંત રૂપવતી કન્યાની હોડી એકાએક પાણી ઉપર ઝબકી અને આંખો ઉઘાડીને મીંચીએ એટલી વારમાં તો કન્યાએ અર્જુનને હોડી પર લઈ લીધો અને પછી હોડીને કોઈ અણુઘીઠ પ્રદેશ તરફ એ હંકારવા માંડી!

હોડી એક રમ્ય તટ-પ્રદેશ પર આવીને નાંગરી. તરુણી અર્જુનને એક લગ્ન મહેલમાં લઇ ગઇ અને “આ હું ક્યાં છું?” એવો વિચાર ધનંજય કરી રહ્યો હતો, ત્યાં તો તેની દ્રષ્ટિ મહેલના એક ચોકમાં લલ્લુકી રહેલા અગ્નિ ઉપર પડી. આર્યો અગ્નિપૂજક હતા, અને પોતે જે નવા પ્રદેશમાં આવ્યો છે ત્યાંના લોકો પણ અગ્નિના આરાધક જ છે એવું જાણીને અર્જુનને આનંદ થયો. અગ્નિને આહુતિ અર્પીને પેલી તરુણીને તેણે પૂછ્યું:

“કોણ છે તું? અને કયો છે આ દેશ!”

“કૌરવ્ય નામે નાગરાજની હું પુત્રી છું,” તરુણીએ જવાબ આપ્યો, “ઉલૂપી મારું નામ. આ અમારો દેશ છે. મેં તમને ગંગામાં તરતા જોયા અને મારું મન તમારા પર મોહી પડ્યું. હવે આત્મદાન દ્વારા મને રીઝવો, એજ ઇચ્છા!”

અર્જુનનો જવાબ પણ એટલો જ નિખાલસ છે. “હું ભાગ્યશાળી છું, ભદ્રે! તારી ઇચ્છા એજ મારી ઇચ્છા છે. પણ લાચાર છું. મારા મોટાભાઇ ધર્મરાજના આદેશથી હું બાર વરસના વનવાસે નીકળ્યો છું અને બ્રહ્મચર્ય એ વનવાસની એક શરત મનાય છે. હવે તું જ રસ્તો બતાવ, ઉલૂપી! ધર્મ અને કામ બંને જળવાય, એવો કોઇ મધ્યમ માર્ગ સૂઝે છે?”

લાગે છે કે ઉલૂપી આ સમસ્યા માટે તૈયાર જ હતી. છોકરી જેટલી સાહસિક તેટલી જ સુંદર, અને જેટલી સુંદર તેટલી જ બુદ્ધિમતી હતી.

એની દલીલ જુઓ :

“મને આખા યે વૃતાન્તની ખબર છે, પાર્થ; પણ તમારા મોટાભાઇએ તમને જે બ્રહ્મચર્યનો આદેશ આપ્યો છે તે કેવળ દ્રૌપદી પૂરતો જ ગણાય!”

પણ પોતાની આ દલીલ વકીલશાહી છે, અને અર્જુન સમા પુરુષને પલાળવા માટે એ પૂરતી નથી એટલું એ બરાબર સમજતી હતી, એટલે એક અંતિમ શસ્ત્ર પણ તેમાં સાથે સાથે અજમાવ્યું: “યદિ મારી ઇચ્છાને તમે તૃપ્ત નહિ કરો, તો મને મરેલી જ સમજાજો; કારણ કે હું તો મનથી તમને વરી જ ચૂકી છું.”

મહાભારત કહે છે કે અર્જુન નાગરાજના લવનમાં ઉલૂપી સાથે એક રાત્રિ રહ્યો. પછી સવાર પડતાં, બધીયે વાત બ્રાહ્મણોને જણાવી ઉત્તર દિશા તરફ તે ચાલી નીકળ્યો.

૩૩. કામણુગારો ચહેરો!

દુનિયામાં સૌથી વધુ અકળ હોય તો તે માણસનું મન છે. એના વિષે કશી પણ આગાહી કરવી મુશ્કેલ તો શું, લગભગ અશક્ય છે. આજે કાયર દેખાતો માણસ આવતી કાલે શરવીરોનો અગ્રણી પણ બને, અને સવારે લોભની સાક્ષાત પ્રતિમા સમે જણાતો માણસ રાતે ઉડાઉગીરીની પરા-કાષ્ટાએ પણ પહોંચે! જિડાણમાં ઉકળતા લાવા-રસો સપાટીના ચહેરામાં ક્યારે, કેવી રીતે, કેવા કેવા ફેરફારો કરી નાખશે, કોઈ જ ન કહી શકે.

ગંગાદ્વાર પાસે ઉલૂપી અર્જુન ઉપર મોહિત થઈ, ત્યારે એને શો જવાબ મળ્યો હતો, યાદ છે? ઉલૂપીને 'કેં' 'કેં' દલીલો કરવી પડી હતી, અને 'કેં' 'કેં' નહોરાં કરવાં પડ્યાં હતાં, અર્જુનને મનાવવા માટે!

એ જ અર્જુન જ્યારે ફરતો ફરતો મણિપુર પહોંચે છે ત્યારે એનામાં કેવો પલટો આવી જાય છે! કારણ ક્યાં શોધવું? ચિત્રાંગદાના કામણુગારા ચહેરામાં? મણિપુરની આબોહવામાં? ઇન્દ્રપ્રસ્થ અને મણિપુર વચ્ચેના ભૌગોલિક અંતરમાં? કે.....

પણ આપણે વ્યાસજીએ કરેલી વાત સાથે જ વહીએ.

ગંગાદ્વારથી પાર્થ હિમાલયની તળેટીમાં આવ્યો. ત્યાંથી અગસ્ત્યવર, વસિષ્ઠ-પર્વત, ભૃગુ-તુંગ, હિરણ્ય યિન્દુ સરોવર વગેરે ઓતરાદાં તીર્થોનો પ્રવાસ કરતો કરતો તે પૂર્વ તરફ વળ્યો.

અહીં તેણે ઉત્પલિની, નન્દા, અપરનન્દા, કૌશિકી આદિ નદીઓ, નૈમિષારણ્ય, ગયાત્રીર્થ અને ગંગાનાં દર્શન કર્યાં, તેમજ અંગ, વંગ, કલિંગ, એ ત્રણેય દેશોમાં આવેલાં અનેક રમ્યસ્થળો અને આશ્રમો ફરી ફરીને, ધરાઈ ધરાઈને નિહાળ્યાં. પછી ત્યાંથી સમુદ્રને કાંઠે કાંઠે આગળ વધતો તે મણિપુર નામના નગરમાં આવ્યો.

મણિપુરમાં ચિત્રવાહન નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેની એકની એક પુત્રી ચિત્રાંગદા આ વખતે બરાબર કણ્વના આશ્રમમાં દુષ્યંત શકુન્તલાને પહેલવહેલી જુવે છે તેવી જ છે, યૌવનમાં અને સૌન્દર્યમાં! પણ સંભવ છે કે ફક્ત આટલું જ હોત, તો અર્જુનનું હૃદય કદાચ ન પણ વીંધાત!

પણ ચિત્રાંગદા તેના પિતાની ગાદીવારસ છે. કોઈ યુવરાજને શોભે એવી વેષભૂષામાં એ હરેફરે છે. અને એવી જ વિદ્યા-કલાઓથી તે મંડિત છે. આવી યુવતી અર્જુન આ પહેલી જ વાર જુવે છે અને એને જોતાં વેંત એનું ચિત્ત ચગડોળે ચઢી જાય છે; અને મહારાજ ચિત્રવાહન પાસે જઈને સીધો એ ચિત્રાંગદાના હાથની માગણી જ કરે છે.

હવે અર્જુન મણિપુર પહોંચ્યો તે પહેલાં એની કીર્તિ તો ત્યાં પહોંચી જ ગઈ હતી. ભારતભરના ક્ષત્રિયો પાંચાસમાં ભેગા મળ્યા હતા, તેમાંથી કોઈ કહેતા કોઈ જ ન્યારે લક્ષ્યવેધ ન કરી શક્યું, ત્યારે આણે, આ અર્જુને, ધૃષ્ટદ્યુમ્નના મેણાના મારથી ઉત્તેજિત બનીને, ક્ષત્રિય કુળની લાજ રાખી હતી, અને લક્ષ્યવેધ કર્યો હતો.

“પણ અમારા કુળની એક પરંપરા છે, પાર્થ !” અર્જુનની માગણીનો જવાબ આપતાં ચિત્રવાહને કહ્યું.

“ઓલો !”

“કૂટલી યે પેઢીઓ થયાં અમે એક-સંતાન છીએ, એક ઉપર બીજું છોકરું અમારા કુળમાં થતું નથી !”

“પણ તેથી....?”

“જરા સાંભળી લો ! અત્યાર સુધી મારા પૂર્વજોને ઘેર પુત્રો જ જન્મ્યા છે ! વિધાતાએ મને આ દીકરી આપી છે.”

આ દીકરી કેં ઓછી નથી, અર્જુનને થયું, સો સો પુત્રોની ઊણપ પૂરી કરે એવી છે, અને છતાં....અદ્ભુત સૌંદર્યવતી અને...અપૂર્વ કમનીય !

“એટલે ચિત્રાને મેં મારા ઉત્તરાધિકારી તરીકે તૈયાર કરી છે. મારા પછી મણિપુરનું સિંહાસન તેણે સંભાળવાનું છે !”

“મણિપુરનું શું જગતનું સિંહાસન શોભાવી શકે એવી છે !” પાર્થનું પ્રણયી હૃદય આવું કેંક બોલવા થનગની રહ્યું હતું, પણ મહારાજ ચિત્રવાહન શું કહેવા માગે છે તે સાંભળવા તે ઉત્સુક હતો.

“એટલે આપના જોવો જમાઈ મને મળે એને હું એનું અને મારું -અને મણિપુરનું-ત્રણેયનું સદ્ભાગ્ય જ સમજું છું ! પણ...”

“પણ શું?”

“મુદ્દાની વાત જ આ છે, પાર્થ. ચિત્રાની કુખે મણિપુરનો ગાદી-વારસ ન જન્મે ત્યાં લગી આપે અહીં જ રહેવું પડશે!”

“યોગ્ય જ છે!” વનવાસ બાર વરસની અવધિનો છે, તેમાંથી હજી તો બે ત્રણ જ વીત્યાં છે એ હકીકતને નજર સામે રાખીને પાર્થ સંમતિ આપી.

“અને...તે પછી પણ, આપ જઈ શકશો. પણ ચિત્રા આપની સાથે મણિપુરની બહાર ક્યાંય નહિ આવી શકે, જ્યાં સુધી એનો પુત્ર, મણિપુરની ગાદી સંભાળી શકે એવડો નહિ થયો હોય!”

“સમજી શકાય એવું છે, મુરખી! મંજૂર છે.”

અને પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મવાહનનો જન્મ થયો ત્યાં લગી અર્જુન મણિપુરમાં જ રહ્યો અને પછી, પત્ની અને શ્વસુર તથા અન્ય સ્વજનોની વિદાય લઈને દક્ષિણ તરફ વળ્યો.

...

....

....

અર્જુન દક્ષિણમાં પ્રવાસ કરતો હતો, અને તે પ્રદેશના રમ્ય તીર્થોનાં દર્શનથી આંખોને ઠારતો હતો, તેમજ ઇતિહાસની પાછળનાં રહસ્યો ઉઠેલતો હતો તે દરમિયાન એક વિચિત્રતા તેના ધ્યાનમાં આવી.

એણે પાંચ તીર્થો એવાં જ્યાં જે બીજાં તીર્થોની વચ્ચે આવતાં હતાં, છતાં જ્યાં કોઈ પણ યાત્રી કદી જતો ન હતો! અગસ્ત્ય તીર્થ, સૌભદ્ર, પૌલોમ, કારન્ધમ અને ભારદ્વાજ તીર્થ એ પાંચ એમનાં નામો.

આસપાસના માનવ-ગુંગરવ વચ્ચે આ પાંચેય સ્થળે એકચક્રે રાજ્ય કરતી નિર્જનતા અને શૂન્યતા જોઈને પાર્થને કૌતુક થયું, અને તપાસ કરી તો જાણવા મળ્યું કે એ પાંચેય તીર્થોમાં લયાનક મગરમચ્છો વસે છે. જેમણે અત્યાર લગી કૈંક યાત્રીઓના ભોગ લીધા છે.

આટલું સાંભળ્યા પછી એ તીર્થોને છોટી જ નમસ્કાર કરી ચાલ્યો જાય તો એ પાર્થ શાનો?

તીર્થો ઉપર તોળાઈ રહેલ લયોને ભાંગવા માટે તો પાર્થ જેવાઓનો જન્મ છે!

પહેલાં તે સૌલદ્ર તીર્થે પહોંચ્યો, અને સરોવરમાં સ્નાન અર્થે ઊતર્યો; અને ઊતર્યો તેવો જ ઝડપાયો ! જળાશયની અંદરનો ગ્રાહ કદાચ વરસોથી તેની વાટ જોઈ રહ્યો હશે !

પુરાણોનો ગજગ્રાહ પ્રસિદ્ધ છે; પણ અર્જુન-ગ્રાહનું આ દંડ પણ એટલું જ પ્રસિદ્ધ છે, એની પોતાની રીતે ! પોતાને ઊંડાણમાં ખેંચી જઈને આરોગી જવા મથતા મગરમચ્છને અર્જુને કાંઠા પર ખેંચી આણ્યો અને એક વધુ આશ્ચર્ય તેને જોવા મળ્યું.

ગ્રાહને જેવો સુકી ધરતીનો સ્પર્શ થયો તેવો જ તે સુંદર યુવતીમાં પલટાઈ ગયો.

દાંતકથા જેવી વાત કરીને વ્યાસજીએ એક સુંદર માનસશાસ્ત્રીય સત્ય વાતવાતમાં સમજાવી દીધું છે. ગ્રાહો જેવા સ્વભાવની સ્ત્રીઓ ઉપર અર્જુન જેવા નીડર, પરાક્રમી છતાં રસિક અને ક્ષમાશીલ પુરુષોની અસર કેટલી ચમત્કારિક થતી હશે !

વર્ગા એ આ અપ્સરાનું નામ. તેણે પોતાના ભૂતકાળની વાત કરી. તેમાં પણ આ જ ધ્વનિ છે. એક સન્નિષ્ઠ તપસ્વીનું તપ ચળાવવા જતાં તેની અને તેની ચાર બહેનપણીઓની આ દશા થઈ હતી.

છેવટે વર્ગાની વિનંતિથી ચારેય બહેનપણીઓનો ઉદ્ધાર કરીને અર્જુન ફરી પાછો મણિપુર ગયો. ચિત્રાને અને બહુવાહનને એકવાર ફરીથી મળવાની તેને ઉત્કંઠા હતી.

મણિપુરમાં થોડા દિવસ રહી ત્યાંથી પછી એક અત્યંત લાંબી ખેપ કરીને તે પશ્ચિમ દિશામાં આવેલ ગોકર્ણ તીર્થે આવ્યો. વનવાસનાં અર્ધાંથી ઝાઝાં વરસો હવે વીતી ગયાં હતાં, અને હવે તેનું મન આનર્ત ઉપર, સૌરાષ્ટ્ર ઉપર, શ્રીકૃષ્ણ ઉપર અધીર મીટ માંડી રહ્યું હતું.

૩૪ કામદેવનાં બાણ

સૌરાષ્ટ્ર તો શ્રીકૃષ્ણની પોતાની જ ભૂમિ. અલખત, એ સમયે એનું નામ સૌરાષ્ટ્ર નહિ, પણ આનર્ત હતું. અર્જુન ભારતમાં ફરતો ફરતો હવે આનર્તમાં આવ્યો છે એવા સમાચાર મળતાં વેંત શ્રીકૃષ્ણે દોટ મૂકી.

દ્વારકાથી તે પ્રભાસતીર્થ આવ્યા, જ્યાં આગળ અર્જુનનો તાત્કાલિક નિવાસ હતો. બન્ને મિત્રો મળ્યા. વર્ષો પછી ધરાધ ધરાધને વાતો કરી. અર્જુન બાર વરસ માટે વનવાસે નીકળ્યો છે એ વાત તો શ્રીકૃષ્ણને ક્રોધે આવી જ હતી, પણ મિત્રને મુખે બધી વાત સાંભળવામાં એને ઓર જ આનંદ આવ્યો. અર્જુને વનવાસની પાછળનું રહસ્ય સમજાવ્યું. પછી વનવાસનાં વર્ષોનો અનુભવ કહ્યો. ઉલૂપી, ચિત્રા, વર્ગા અને તેની ચાર બહેનપણીઓ ! રોમાંચકારી પ્રણય કથાઓ અને અદ્ભુત વીરગાથાઓ !

અર્જુનને મોટામાં મોટી એક જ ઉત્કંઠા હતી, પોતે જે 'કર્તુ' - કારવ્યું છે તે બરાબર છે કે કેમ એ શ્રીકૃષ્ણને મોંએ સાંભળવાની. નાનપણથી જ એને વસુદેવના આ પુત્રની વિવેકબુદ્ધિમાં વિશ્વાસ હતો. જીવનને જેટલું યાદવવીર સમજે છે, તેટલું ભારતમાં ભાગ્યે જ કોઇ બીજો સમજે છે એવી અર્જુનની નાનપણથી જ શ્રદ્ધા હતી.

પછી આ બન્ને વીરો એક દિવસ માટે રૈવતક પર્વત પર ગયા. ત્યાં આગળ શ્રીકૃષ્ણે પોતાના મિત્રના સત્કારની ભારે ધામધૂમથી તૈયારીઓ કરાવી હતી. અનેક નટો અને નર્તકોને તેણે મિત્રના મનોરંજન માટે બેળા કર્યા હતા.

એક રાત ગિરનાર (રૈવતક) પર ગાળ્યા પછી બન્ને પાછા દ્વારકા આવ્યા. એટલી વારમાં તો અર્જુનના સૌરાષ્ટ્રપ્રવેશની વાતો દ્વારકામાં ઘેરઘેર પહોંચી ગઇ હતી. વચનને ખાતર બાર વરસ વનવાસે નીકળેલ દ્રૌપદીસ્વયંવરના વિજેતા અને શ્રીકૃષ્ણના સૌથી વધુ પ્રિય મિત્રની આંખી કરવા નગરમાં આબાલવૃદ્ધ સૌ ઉત્સુક હતાં. મહાભારત કહે છે: “હજારો દ્વારકાવાસીઓ રાજ-માર્ગો પર ઝિતરી આવ્યા: ભોજ, વૃષણી અને અન્ધક કુલોના સ્ત્રી-પુરુષોની ભારે ભીડ મચી ગઇ.”

દ્વારકામાં અર્જુન શ્રીકૃષ્ણના સુરમ્ય નિવાસસ્થાનમાં અનેક દિવસો સુધી રહ્યો.

આ દરમિયાન યાદવોનો પેલો પ્રસિદ્ધ રૈવતકઉત્સવ આવ્યો. નગર આખું જાણે પર્વત ભણી ચાલી નીકળ્યું. નૃત્યો, ગીતો, નાટકો, આનંદ-પ્રમોદ, ખાન-પાન, ઉત્સવ માણવા માટે દ્વારકા આખી જાણે રૈવતકના ઢોળાવો પર ડેરાનખુ તાણીને ઝિતરી પડી હતી. ભાઇ બલરામ, યાદવ-રાજવી ઉગ્રસેન,

રૂક્મણી-પુત્ર પ્રદ્યુમ્ન, જમ્બુવતી-પુત્ર સામ્બ, અકૂર, સારણ, ગદ, વિદૂરથ, વિશદ, ચાર્દેખણ, પૃથુ, સત્યક, સાત્યકિ, ઉદ્ધવ, જૂની અને નવી અને નવીનતર ત્રણેય પેઢીઓના પ્રતિનિધિ સ્ત્રી-પુરુષો જાણે હિલોળે ચઢ્યા હતાં.

શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન આ ઉત્સવ જોતા જોતા, મેળો માણવા ગિરિ પ્રદેશમાં ધૂમતા હતા, તેવામાં એકાએક એક કૌતુક થયું.

અર્જુનની દષ્ટિ એક નવયુવતી પર પડી અને પળ, પળાર્ધ, ત્યાં જ થાંભી ગઈ.

શ્રીકૃષ્ણની સર્વદર્શી આંખોથી આ કેમ અજાણ્યુ રહે! મનમાં ને મનમાં તે હસ્યા.

“ત્યારે તો વનવાસીઓનાં ચિત્ત પણ કામદેવના પ્રભાવથી ચક્રોળે ચઢી શકે છે ખરાં!” તેમણે મશ્કરી કરવા માંડી. “પેલી યુવતી તને ગમી ગઈ લાગે છે!”

અર્જુન શો જવાબ દે! મિત્ર પાસે છૂપાવવા જેવું તો કશુંયે નહોતું, પણ નામઠામ જાણ્યા સિવાય ક્યાંક કેંક બકાઈ જાય તો!

મિત્રની મૂંઝવણ લગવાન પામી ગયા.

“મારી બહેન છે એ, પાર્થ,” તેમણે ઓળખાણ આપવા માંડી. “લાઈ સારણની એ સહોદરા છે. નામ સુલદ્રા. પિતાજીની સૌથી લાડકી પુત્રી. તારી ઇચ્છા હોય તો વાત કરું, એમને?”

અર્જુનનું હૈયું હવે હેઠું બેઠું. ત્યારે તો તેની પ્રીતિ યોગ્ય સ્થાને જ જઈને ઢળી છે! ખૂબ નિખાલસ લાવે, મિત્ર મિત્ર પાસે હૈયું ખોલી શકે એવી રીતે તેણે પોતાનું હૈયું ખોલ્યું.

“વસુદેવની પુત્રી અને તારી બહેન અને ઉપરથી વળી આવી અપૂર્વ સુંદર! પછી મારું મન મુગ્ધ બને એમાં આશ્ચર્ય જ શું! એ જો મારા હૃદયની રાણી બને, કૃષ્ણ, તો મારા સદ્ભાગ્યની પરાકાષ્ઠા જ સમજું. કહે શું કરવું જોઈએ મારે, તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે?”

હવે શ્રીકૃષ્ણ તેને જે સલાહ આપે છે તે સાંભળવા જેવી છે.

“ક્ષત્રિયોના લગ્ન માટે સ્વયંવરની પદ્ધતિ છે” તે કહે છે: “પણ

સ્ત્રીસ્વભાવની સ્વૈર-વિહારિતાને કારણે એ માર્ગે સુભદ્રા તને મળે જ એમ હું ન કહી શકું. ખીજે માર્ગે છે હરણુનો, ક્ષત્રિયો માટે તે પણ પરંપરાથી માન્ય છે, તું સુભદ્રાનું હરણુ કરી જા. ”

પણ હરણુ માટેની આ સલાહ આપણને વાંચતાં લાગે છે તેવી વિચિત્ર જરાયે નહોતી, તે જમાનામાં.

કારણ કે, મહાભારત કહે છે કે આ હરણુની વાત બે મિત્રો વચ્ચે નકકી થઈ કે તરત જ તેમણે બન્નેએ “ શીઘ્રવેગી દૂતો ” દ્વારા એ સમાચાર ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં મહારાજ યુધિષ્ઠિરને પહોંચાડ્યા.

૩૫ “એના રથને મારા ઘોડા બેડ્યા છે !”

એક લાક્ષણિક દુર્ઘળતા આપણી આમ જનતાની મહાભારતમાં ઠેરઠેર વરતાઈ આવે છે. સૈનિકોમાં પણ આ જ ખામી છે. નાયક વગર તેઓ નકામા થઈ જાય છે. સરદાર વગર તેઓ કદી સામનો કરી જ શકતા નથી.

એકચક્રામાં આપણે એ જ લાચારીનું દ્રશ્ય જોઈએ છીએ. એક રાક્ષસ એક આખા ગામને વરસો સુધી રંજડે. ગામ એને રાજના એક જીવતા-જગતા માણસનો આહાર બાંધી આપે, પણ એની સામે કોઈ ન થાય.

રૈવતક એટલે ગિરનારથી પાછી ફરતી સુભદ્રાનું જ્યારે અર્જુને હરણુ ક્યું ત્યારે તે એકલી નહોતી. વળાવિયા તેની સાથે હતા, સૈનિકોથી રક્ષાયેલી હતી. પણ એ સૈનિકોએ શું ક્યું ? મહાભારત કહે છે કે:

હિયમાણાં તુ તાં દ્રષ્ટ્વા સુભદ્રાં સૈનિકો જનઃ ।

વિક્કોશન્ પ્રાદ્રવન્ સર્વઃ દ્વારકામમિતઃ પુરીમ્ ॥^૧

જમાનો જ જાણે વ્યકિતગત પરાક્રમનો છે, સેનાઓ તો ફક્ત શૈલારૂપ જ છે, જાણે; અથવા બોજારૂપ. કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમાં અઢાર અક્ષૌહિણી સેનાઓ ભેગી થઈ અને નાશ પામી, પણ એમાંથી એકકેય સૈનિકનું કોઈ યાદગાર પરાક્રમ નોંધાયું નથી. જ્યારે સામી બાજુએ સેનાપતિ એકેએક કોઈને કોઈ રીતે નોંધપાત્ર બન્યો જ છે. અસ્તુ.

૧ તે સુભદ્રાને હરાતી જોઈને સૈનિક વર્ગે ચીસાચીસ કરતો દ્વારકાપુરી તરફ દોડ્યો.

મહાભારત કહે છે કે સુભદ્રાને અર્જુન રથમાં બેસાડીને ઇન્દ્રપ્રસ્થ તરફ ઉઠાવી ગયો છે એવા સમાચાર એ લાગેડુ સૈનિકોએ દ્વારકામાં જઈને ‘સભાપાલ’ ને આપ્યા કે તરત જ ‘સભાપાલે’ યુદ્ધનાં નગારાં વગાડ્યાં.

એ સાંભળીને ભોજ, વૃષ્ણી, અન્ધક આદિ કુટુંબોના જુવાનો ખાનપાન છોડીને સભા ભણી દોડ્યા. એમની સૌની સમક્ષ સભાપાલે પછી અર્જુનના ‘પરાક્રમ’ ની વાત કરી. એ સાંભળતાં વેંત વૃષ્ણીવીરો બધા પોતપોતાનાં આસનો ઉપરથી ડેકીને ઊભા થઈ ગયા.

પણ કેવા હતા એ વૃષ્ણીવીરો ? મહાભારત તેમને માટે એક ચિન્તન કરવા જેવું વિશેષણ વાપરે છે. એ વિશેષણ છે મદ-સંરક્ત-ભોચનાઃ એટલે કે “દારૂ પીવાને કારણે જેમના લોચનના ખૂણા લાલલાલ થઈ ગયાં છે, એવા.” આ જુવાનો ડેકીને ઊભા થયા તે વખતે જે રીડિયામણ થઈ રહ્યું તેનું હૂબહૂ વર્ણન અપાયું છે: “રથો નોડો : આયુધો લાવો. કવચો અને મહામોલાં ધનુષ્યોને એકાં કરો !” એવા અવાજો ચોમેર સંભળાવા લાગ્યા. કોઈ સારથિઓને તાકીદ કરવા લાગ્યા, તો કોઈ જતે જ ઘોડા નોડવા લાગ્યા.

આ ધાંધલ નેમને એક પુરુષ ઊભા થયા. એ હતા બળભદ્ર. એ પણ મદથી, દારૂથી ઉત્તેજિત હતા. પેલી અવ્યવસ્થિત ધમાલ ઉપર ટીકા કરીને સૌને તેમણે ખખડાવ્યા:

“તમારામાં કોણનો છાંટો નથી.” તેમણે શરૂ કર્યું. “કૃષ્ણ આ સભામાં હજી મૂંગો બેઠો છે. તેનો અભિપ્રાય જાણ્યા વગર કંઈ કરવું એ દુઃસાહસ છે.” એટલે વળી પાછી સર્વત્ર શાંતિ ફેલાઈ ગઈ. દોડાદોડ કરતા હતા, તે ઊભા રહી ગયા. ઊભા હતા, તે બેસી ગયા. હાકોટા પાડતા હતા, તે મૂંગા થઈ ગયા.

પછી બલભદ્રે શ્રીકૃષ્ણને ઉદ્દેશીને આગળ ચલાવ્યું, “તું કેમ હજી મૂંગો (અવાક) બેઠો છે, કૃષ્ણ ? તારે ખાતર તો અમે પાર્થને આટલો બધો સત્કાર કર્યો. પણ હવે તને એમ નથી લાગતું કે એ આપણા આદર-માનને યોગ્ય જ નહોતો ? નહિતર જે વાસણમાં જમ્યા એને જ અપવિત્ર કરવાની બેવકૂફી કોણ કરે ? એને જો આપણા મીઠા સંબંધની ખેવના હોત, આપણે કરેલ ઉપકારોની એને જો જરા જેટલી પણ કદર હોત, તો તે આમ વર્તત ખરો ? આ તો એણે મારા માથા પર પગ મૂક્યો, કૃષ્ણ ! ના, ના

એ મારાથી સહન નહીં થાય, ગોવિંદ. પાર્થના આખાએ કુલને હું પૃથ્વીમાંથી ઊંચેડી નાખીશ. ”

બલભદ્રની આ ગર્જના સાંભળતાં વેંત ભોજ, વૃણી અને અન્ધક કુલોના વીરો તેનું અનુમોદન કરતા તેમની પાછળ આવીને ઊભા રહી ગયા અને પરિસ્થિતિ અત્યારના શબ્દોમાં કહીએ તો “ઘણી નાચુક અને તંગ” બની ગઇ.

હવે શ્રીકૃષ્ણ ઊભા થયા. તેમણે આ પ્રમાણે પ્રવચન કયું: “તમે બધા ભૂલો છો. અર્જુને આપણા કુલનું બહુમાન કયું છે. મનગમતા લગ્ન કરવાની આના જેવી ખીજ કઇ રીત છે? સ્વયંવરમાં કન્યા યોગ્ય જ વરણી કરશે એવું નકકી નથી. ખીજ તરફ ગોવાળ જેમ પશુને હાંકે, તેમ મા-બાપ પોતાની મુન્સફી પ્રમાણે દીકરીઓને વળાવે તે પણ યોગ્ય નથી. ત્રીજ તરફ કન્યા-વિક્રય પણ અનિષ્ટ છે. પાર્થે આ બધો વિચાર કરીને જ બહેન સુભદ્રાને પરણવા માટે-આ પ્રમાણમાં સૌથી નિર્દોષ-રસ્તો લીધો છે. હું તો માનું છું કે સુભદ્રા ભાગ્યશાળી છે. નહિતર ભરત કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલ, શન્તનુ જેવાનો પ્રપૌત્ર અને આપણી પોતાની શેષ કુન્તીનો પુત્ર, પતિ તરીકે એને સાંપડે ખરો?”

શ્રીકૃષ્ણનું આ સંભાષણ યાદવોની એ સભાને કેવું લાગ્યું હશે? તેઓ જેમાં અપમાન જોતા હતા તેમાં જ શ્રીકૃષ્ણ બહુમાન જોતા હતા.

દરમિયાન શ્રીકૃષ્ણ પોતાના વક્તવ્યને ઉપસંહાર કરતા હતા : “યુદ્ધમાં પાર્થનો પરાજય કરી શકે એવો કોઇ માઇનો પૂત હું જોતો નથી.”

આ વાક્ય સાંભળતાં વેંત બલભદ્ર સહિત તમામ યાદવવીરોના ચહેરા પર એટલો બધો ઉશ્કેરાટ છવાઇ ગયો કે જાણે હમણાં જ સૌ ભેગા મળીને પાર્થનું અને પાર્થના સમગ્ર કુલનું નિકંદન કાઢી નાખશે.

પણ ત્યાં તો પોતાના વક્તવ્યની પૂર્ણાહુતિ કરતાં કૃષ્ણે છેવટની અને સૌથી વધુ ચોટદાર દલીલ છોડી: “અને અર્જુનની આટલી બધી શક્તિનું કારણ શું છે, જાણો છો? એના રથને મારા ઘોડા જોડેલા છે.”

અને તોફાને ચઢેલ કોઇ મહાસાગર કોઇ મહાયોગીની શામક દષ્ટિ પડતાં શાન્ત થઇ જાય તેમ યાદવવીરોનો અર્જુન સામેનો વિરોધાનલ એકાએક શાન્ત થઇ ગયો.

૩૬. અભિમન્યુનો જન્મ

અર્જુનના વનવાસનાં બાર વર્ષો, એટલે એના જીવનનો એક અત્યંત મહત્વનો ભાગ. આખી ભારત ભૂમિનું આ બાર વર્ષો દરમિયાન એણે દર્શન કર્યું. નવા નવા અનેક દેશો અને નવી નવી અનેક જાતિઓના ગાઢ સંપર્કમાં એ આવ્યો. એકલે હાથે દૂર દૂરના દેશોમાં યુદ્ધો ચે કર્યા અને મૈત્રી સંબંધો ચે બાંધ્યા. ગંગાદ્વાર પાસે નાગલોકમાં ઉલૂપીને પરણ્યો. મણિપુરમાં ચિત્રાંગદાની સાથે પ્રેમને દ્વારે સંકળાયો. નારીતીર્થોમાં વર્ગા વગેરે અપ્સરાઓને ગ્રાહમાંથી મનુષ્ય બનાવી. અને છેલ્લે સૌરાષ્ટ્રમાં આવીને, આપણે જોઈ ગયા તેવા વિચિત્ર સંયોગો વચ્ચે, સુભદ્રાનું પાણિગ્રહણ કર્યું.

પણ હજુ સૌથી મોટો એક અનુભવ તો બાકી જ હતો.

ધન્વપ્રસ્થમાં પ્રવેશ કરી મહારાજ યુધિષ્ઠિરને પ્રણમી, બ્રાહ્મણો અને ગુરુઓને વંદન અર્પી જેવો એ દ્રૌપદીના ખંડમાં દાખલ થયો તેવી જ એ તાડુડી : “તમે અહીં શા માટે આવ્યા છો ? ત્યાં જ જાઓને, જ્યાં પેલી સાતવત કુલની તમારી સુભદ્રા છે.”

અને પછી જાણે આટલાં વેણુ બોલાઈ રહે તેની જ વાટ જોઈને બેઠી હોય એવી અશ્રુધારા તેની આંખોમાંથી રેલાવા લાગી; અને તેણે એટલું બધું કટ્પાંત કરી મૂક્યું કે તેને છાતી શી રીતે રાખવી, અર્જુનને સૂઝ્યું જ નહિ !

આ પ્રસંગનો મહાભારતનો એક શ્લોક નોંધપાત્ર છે. અર્જુનને જોઈને દ્રૌપદીએ કહ્યું :

તत्रैव गच्छ कौन्तेय यत्र सा सान्वतात्मजा ।

सुबद्धस्यापि भारस्य पूर्वबन्धः श्लथायते ॥

“ત્યાં જ જા, કૌન્તેય, જ્યાં સાતવતકુલની તારી સુભદ્રા છે. ગાંઠ સારી રીતે વાળેલી હોય, છતાં એના પર ખીજી ગાંઠ વાળો, તો પહેલી ગાંઠ થોડી ઘણી ઢીલી તો થવાની જ !”

અર્જુન આનો શો જવાબ આપે ? દ્રૌપદીની પ્રેમગાંઠ ઉપર એણે સુભદ્રાની પ્રેમગાંઠ મારી હતી. અને ઉલૂપી અને ચિત્રાંગદાની તો હજુ દ્રૌપદીને કદાચ ખબર જ નથી ! એ ખબર એને પડશે ત્યારે !

આવા આવા વિચારો દરમિયાન અર્જુનને એક યુક્તિ સૂઝી. દ્રૌપદી પ્રત્યેના તેના સ્નેહમાંથી જ એ યુક્તિ જન્મી હતી. તે બહાર ગયો. સુભદ્રાને તેણે શોધી કાઢી. ગોવાલણુનો વેશ પહેરવાની તેણે તેને સૂચના કરી. સુભદ્રાએ લાલ રેશમની ઓઢણી-સૌરાષ્ટ્રની ગોવાલણુ ઓઢે છે તેવી ઓઢી. એ વેશમાં તે ઉઠવાની વધુ હીપી રહી.

પછી સુભદ્રાને અર્જુન કદપાંત કરતી દ્રૌપદી પાસે લઇ આવ્યો અને દ્રૌપદીને જોતાં વેંત સુભદ્રા, “હું તો તમારી દાસી છું” એમ કહેતીકને પગે પડી ગઇ. અને સુભદ્રાના આ વિનમ્ર વર્તનથી દ્રૌપદીનું હૃદય પીગળી ગયું. પગે પડેલી સુભદ્રાને તેણે પાથમાં લીધી અને “ભદ્રે, તારા પતિ નિઃસપત્ન બનો” એટલે કે બિનહરીફ બનો, એવી આશીષ ઉચ્ચારી, જે સુભદ્રાએ કૃતચ્છ લાવે માથે ચઢાવી.

સુભદ્રાને જ્યારે સીમંત આચ્યું ત્યારે બલભદ્ર તથા કૃષ્ણ, બન્ને લાઇએ દ્વારકાથી તેના માટે મળલખ મામેરું લઇને ઇન્દ્રપ્રસ્થને આંગણે ઉપસ્થિત થયા. વૃષણી, અન્ધક અને સાત્વત કુલોના અનેક વીરો તેમની સાથે હતા. અકૂર, ઉદ્ધવ, સત્યક, સાત્યકી, કૃતવર્મા, પ્રદ્યુમ્ન, સામ્બ, નિરાઠ, શંકુ, ચારુદેણુ વગેરે નવયુવાન, પ્રૌઢ અને વૃદ્ધ ત્રણેય પેઢીઓના અગ્રગણ્ય પ્રતિનિધિઓ આ શુભ પ્રસંગ નિમિત્તે ઇન્દ્રપ્રસ્થના ઊગતાં-વિકસતાં ગૌરવને નજરે નિહાળવા આવ્યા હતા.

અભિમન્યુનો જન્મ થયો ત્યાં સુધી શ્રીકૃષ્ણ ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં જ રહ્યા. બાળપણથી જ આ લાણેજ કૃષ્ણનો ખૂબ લાડીલો હતો. તેનું શિક્ષણ કાર્ય પણ તેના પિતા અર્જુન અને મામા શ્રીકૃષ્ણ એ બન્નેની સંયુક્ત દેખરેખ નીચે થયું.

આ અરસામાં પાંચેય પાંડવોથી દ્રૌપદીને પાંચ પુત્રો થયા, અને શુકલ-પક્ષનો ચંદ્ર વધે એમ એ બધા પુત્રો અને પાંડવો સંપત્તિએ, કીર્તિએ અને શક્તિએ વધતા લાગ્યા.

૩૭ પાંડવદાહ

હવે પાંડવોને સુખે ખેસવાનો વારો આવ્યો હોય એમ લાગતું હતું. લોકોને પણ હવે જાણે ઘણા લાંબા વખત પછી ધર્મરાજ્યનો આસ્વાદ મળવા માંડ્યો હતો.

ધર્મ એ યુધિષ્ઠિરનું ખીજું નામ છે એ અર્થમાં જ માત્ર નહિ, પણ “ધર્મરાજ્ય” શબ્દના સાચા અર્થમાં ધર્મરાજ્યનો સુખદ અનુભવ પ્રગ્નને હવે થવા માંડ્યો હતો.

મહાભારત કહે છે કે જેમ ધર્મ, અર્થ, અને કામ ઉપર મોક્ષ શોભે તેમ ત્રણે લોક પર ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરનું શાસન શોભતું હતું.

શ્રીકૃષ્ણ હજુ ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં જ હતા. એકવાર અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું : “આજકાલ ગરમી ઘણી પડે છે, માટે ચાલો, આપણે જમના-કાંઠે ફરવા જઈએ, સાંજે પાછા ફરીશું.” પછી ધર્મરાજની અનુજ્ઞા લઈને આ બંને કૃષ્ણ (અર્જુનનું એક નામ કૃષ્ણ પણ હતું) પોત પોતાના સેવકો અને પરિચારકો સાથે યમુના કાંઠે પહોંચ્યા. દ્રૌપદી અને સુભદ્રા પણ સાથે જ હતાં, એમની સાથે એમની અનેક પરિચારિકાઓ પણ હતી.

એટલે યમુના કાંઠે તો વગર પ્રસંગે જ, એક પ્રસંગ જાણે નિરમાઈ ગયો. ઉત્સવની ધૂમ મચી ગઈ. ગીત નૃત્ય, વાદ્યો, ખાન-પાન, ઉજાણી !

પણ કૃષ્ણ અને અર્જુનને તો નીરાંતે બેસીને વાતો કરવી હતી. ભૂત-કાળના પોતપોતાના જીવનના-પ્રણયના અને નયના પ્રસંગોને સંભારી સંભારીને તેમાંથી લવિષ્યને માટે ઉપયોગી થાય એવો સાર કાઢવો હતો. ઉજાણીની ધાંધલથી થોડેક દૂર આસનો મંડાવીને તેઓ વાતોએ ચઢ્યા.

શું શું વાતો કરી હશે તેમણે, આ પ્રસંગે? કૃષ્ણે સ્વાભાવિક રીતે પોતાનું બાલપણ સંભાર્યું હશે. પ્રજમંડલના ગોપગોપીઓને પ્રેમથી યાદ કર્યાં હશે. એની સાથે કંસ અને એના મલ્લો-ચાણૂર અને મુષ્ટિ અને પેલો કુવલયાપાડ હાથી અને સૌથી વધારે તો પેલી કુબ્જ-ત્રિવક્રા ! શું શું નહિ યાદ આવ્યું હોય, એ વખતે, વસુદેવ-દેવકીના એ, કારાગૃહમાં જન્મેલ આઠમા સંતાનને !

અને અર્જુનને? એનો અનુભવ પણ વિપુલ અને વિવિધ હતો. દ્રોણની શાળામાં પોતે શિષ્ય હતો, ત્યારથી માંડીને શસ્ત્રપરીક્ષા સુધીનો દિવસ, તે પછી લાક્ષાગૃહથી દ્રૌપદી-સ્વયંવર, અને છેલ્લે હજુ હમણાં જ પૂરો થયેલો આર વરસનો વનવાસ, જે વનવાસ દરમિયાન ઉલૂપી, ચિત્રાંગદા અને છેલ્લે સુભદ્રા મળ્યાં. જ્યાં સુધી જગતમાં કવિઓ છે, ત્યાં સુધી કૃષ્ણાર્જુનની યમુના-તટની વાતચીત તેમની લેખિનીને આકર્ષતી જ રહેશે.

શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન, સાજો અને બનેલી, આમ વાતોમાં ઓતપ્રોત છે ત્યાં એક બ્રાહ્મણ તેમની કને આવે છે. અત્યંત વિચિત્ર એવો એનો દેખાવ છે.

અજ્ઞાણ એવા આ બ્રહ્મદેવને જોતાં વેંત શ્રીકૃષ્ણ તેમજ અર્જુન બન્ને પોતપોતાનાં આસનો ઉપરથી ઊભા થઇ ગયા. આ બ્રાહ્મણ, મહાભારત કહે છે કે, ખીજે કાંઈ નહિ પણ સાક્ષાત અગ્નિદેવ જ હતો.

ધન્વન્તર્ય અને હસ્તિનાપુરની આસપાસનાં ભયાનક જંગલો ઘણાંખરાં આગમાં, દાવાનળમાં નાશ પામ્યા હતા, અને કેટલાકને કદાચ વસતીની સલામતી અને સગવડને સારુ જાણીશુગ્રીને બાળી પણ નાખવામાં આવ્યા હશે.

પણ ખાંડવ નામનું એક ઘોર વન, આર્યોને મુંઝાવતું અને ડરાવતું, હજુ એવું ને એવું ઊભું હતું.

કહેવાતું હતું કે સાક્ષાત ધન્વ એ જંગલની રક્ષા કરે છે; કારણ કે ઇંદ્રનો મિત્ર તક્ષક નાગ એ જંગલમાં વસે છે.

અગ્નિદેવે આ બન્ને કૃષ્ણોને વિનંતી કરી: “ખાંડવને ભસ્મીભૂત કરવામાં આપ બન્ને મને સહાય કરો; અને તક્ષકનો પક્ષ લઇને યદિ ધન્વ આપણા આ કાર્યની આડે આવે, તો એ ધન્વને પણ સીધો કરો!”

અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણ બન્નેએ ખૂબ કુતૂહલ અને ધ્યાનપૂર્વક આ માગણી સાંભળી. એ માગણીની પાછળ આર્યજાતિને હિતકર થઇ શકે એવું એક તર્ક હતું એમ તેમને લાગ્યું.

પણ અગ્નિનો એ આદેશ અમલમાં મૂકવા જતાં ધન્વનો વિરોધ વહોરી દેવાનો હતો. ધન્વ એટલે સ્વર્ગનો અધિપતિ અને તક્ષક એટલે આ પૃથ્વીના નાગોનો નેતા. એટલે દેવો તથા નાગો બન્નેની સંયુક્ત તાકાત સામે જૂઝવાનું હતું.

પોતાના વીર્ય અને પરાક્રમ પર તેમને અખૂટ શ્રદ્ધા હતી. પણ પૌરુષને અનુરૂપ સાધનો પણ હોવાં જોઈએ ને ! અગ્નિદેવને તેમણે કહ્યું:

પૌરુષેણ તુ યત્કાર્યં તત્ કર્તારૌ સ્વઃ પાવકઃ ।

કરણાનિ સમર્થાનિ ભગવન્ દાતુમર્હસિ ॥

“પોરુપથી, અંગબળથી અને હૈયાની હામથી જેટલું થઈ શકે તે ‘મધુ’ જ અમે કરીશું; પણ તું અમને આ કાર્ય માટે જોઈતાં સાધનો આણી આપ.”

એટલે અગ્નિદેવે અર્જુનને ગાંડિવ ધનુષ્ય અને શ્રીકૃષ્ણને સુદર્શન ચક્ર વરુણ પાસેથી આણી આપ્યાં. સાથે સાથે જેમાં બાણો કદી ખૂટે જ નહિ એવાં બે ભાથાં અને દિવ્ય અશ્વો જોડેલ એક રથ પણ અપાવ્યો. આ ઉપરાંત શ્રીકૃષ્ણને તેણે એક ગદા પણ વરુણ પાસેથી અપાવી. કૌમોદકી ગદા એ એનું નામ.

પછી આ બેની એટલે કે શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનની સહાયતાથી તેણે ખાંડવ વનને બાળવાનું કાર્ય શરૂ કર્યું.

આ ખાંડવદહનનું આખું પ્રકરણ કમકમાટી ઉપજાવે તેવું છે.

એ કૃત્યનો બચાવ એક જ રીતે થઈ શકે. એ જંગલ આસપાસની શાન્ત અને સંસ્કારી પ્રજાને રંજડનારી જાતિઓના અને ટોળકીઓના એક દૂષા સંતાવાના કેન્દ્રસ્થાન જેવું હોઈ શકે.

તક્ષક એ નાગ જાતિનો નાયક લાગે છે, અને નાગો અને આર્યો વચ્ચે આપણા ઇતિહાસના આદિપર્વમાં અણબનાવ હતો, એ જોતાં આર્યોનો દેવ અગ્નિ, તક્ષકનો નાશ ઇચ્છતો હોય એ સાવ સ્વાભાવિક લાગે છે.

પણ તો પછી ઇન્દ્ર શા માટે તક્ષકનો પક્ષકાર છે? ઇન્દ્રને આ ઉપરથી અગ્નિ કરતાં વધુ ઉદારમતવાદી માનવો, કે ફક્ત પાંચમી કતારીઓ જ ! ખુટલ ! વિશ્વાસઘાતી ! કૃત્તન !

ગમે તે હો, પણ જેના નાશ માટે આ બધી ધાંધલ કરવામાં આવી હતી તે તક્ષક તો આ વખતે ખાંડવ વનની બહાર જ હતો. સંભવ છે કે અગ્નિની યોજનાની તેને ઇન્દ્ર દ્વારા અથવા પોતાના જસુસો દ્વારા ગંધ આવી ગઈ હોય ! કથા કહે છે કે ખાંડવ વનના આ દહનમાંથી ફક્ત છ જ જીવો બચવા પામ્યા. તક્ષકનો પુત્ર અશ્વમેન, મય, નમુચિનો ભાઈ, અને ચાર પ્રાણીઓ.

૩૮ અર્જુન સાથે અનંત પ્રીતિ

આ ખાંડવદાહ કુલ છ દિવસ ચાલ્યો. પછી આખું જંગલ બળીને ભસ્મ થઈ જતાં અન્તરિક્ષમાંથી સુરેશ્વર ઇન્દ્ર આવ્યો. મરુદ્ગણથી એ ઇન્દ્ર વીંટળાયેલો

હતો. એણે કૃષ્ણ તથા અર્જુનને સંબોધીને કહ્યું : “અમારા માટે પણ દુષ્કર એવું આ કાર્ય તમે એથે કયું છે. હું સંતુષ્ટ થયો છું. વર માગો.”

એટલે પાર્થે માગ્યું : “મને સકલ શસ્ત્રો આપો.”

“તથાસ્તુ!” ઇન્દ્રે કહ્યું. “જગતમાં જે જે શસ્ત્રો છે, તે બધાં જ હું તને આપીશ. પણ અત્યારે નહીં.”

“તો કયારે?” અર્જુને પૂછ્યું.

“જ્યારે ભગવાન મહાદેવ તારા પર પ્રસન્ન થશે ત્યારે.”

“તે વાતની મને કેમ ખબર પડશે?”

“તને કદાચ નહીં પડે,” ઇન્દ્ર અર્જુનને પ્રતીતિ આપે છે. “પણ મને તો પડશે જ ને. મને જ્યારે ખાતરી થશે કે ભગવાન શંકર તારા પર પ્રસન્ન થયા છે, તે વખતે હું જાતે આવીને તેં માગેલાં બધાં જ શસ્ત્રો તને આપી જઈશ. એમાં અગ્નિશસ્ત્રો હશે, વાયુશસ્ત્રો હશે અને મારાં ઇન્દ્રનાં શસ્ત્રો એટલે કે વજ્રશસ્ત્રો અથવા વિદ્યુતશસ્ત્રો પણ હશે.”

પછી ઇન્દ્રે શ્રીકૃષ્ણને કૈંક માગવાનું કહ્યું.

“મને તો ફક્ત એક જ વસ્તુ જોઈએ, મહારાજ,” શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું.

“બોલો!”

“અર્જુનની શાશ્વત પ્રીતિ.”

આ બે વરદાનોની પાછળનો મર્મ સમજવા જેવો છે. અગ્નિશસ્ત્રો, વાયુશસ્ત્રો અને વિદ્યુતશસ્ત્રો માનવીના હાથમાં મૂકવામાં આવે તો એનો પહેલો ઉપયોગ, કદાચ મનુષ્યોના પરસ્પર સંહાર માટે જ થાય, એવી સુરપતિને ધાસ્તી હતી.

સાંસારિક મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ સંતોષવા માટે, આખા જગતને પોતાને ચરણે ઝુકાવવા માટે અથવા સમગ્ર માનવ-જાતિને ગુલામ બનાવવા માટે આ બધાં શસ્ત્રોનો દુરુપયોગ અર્જુન તરફથી થાય એવી ભીતિ ઇન્દ્રને હતી. એટલે એણે આ શરત મૂકી: શંકરની પ્રસન્નતાની, શિવની પ્રસન્નતાની. શિવના ઉપાસકના હાથમાં આ બધાં વિનાશક સાધનો વિનાશ માટે ન વપરાતાં, સર્જન માટે જ વપરાશે. શિવ એટલે કલ્યાણ. શંકર ત્યાગ અને વૈરાગ્યના પ્રતીક. ત્યાગ અને વૈરાગ્યપૂર્વક માનવકલ્યાણની પ્રતિષ્ઠા જેણે લીધી હોય

એવાના હાથમાં જ “ અણુભોજન ” અને “ જળભોજન ” અને “ વાયુભોજન ” મૂકી શકાય !

હવે કૃષ્ણે માગેલ વરદાનનો મર્મ જોઈએ. એ અર્જુનની પ્રીતિ સિવાય ખીજું કશું જ માગતા નથી. અર્જુન દ્વારા એને માનવમંગલનાં ઘણાં કામો કરાવવાનાં છે. ભવિષ્યમાં “યોગેશ્વર કૃષ્ણ” અને “ધનુર્ધર પાર્થ”ની જોડી ‘શ્રી’ ‘વિજય’ અને ‘ભૂતિ’ સર્જશે એવી આગાહી જાણે અત્યારથી જ થવા માંડી છે.

કથા કહે છે કે બંને કૃષ્ણ આ પ્રમાણે બે વરદાનો પામી, અગ્નિદેવની પરીક્ષા કરી પાછા રમણીય નદીકિનારા પર આવી ગયા.

અગ્નિના નિમંત્ર્યા ખાંડવવન બાળવા માટે જ્યારે તેઓ ઉપડ્યા હતા, છ દિવસ પહેલાં, ત્યારે તેઓ બે જ હતા. કાર્ય પૂરું કરીને યમુનાતટ પર ફરી આવે છે, ત્યારે તેઓ બેના ત્રણ થઈ ગયા છે.

ત્રીજો તેમની સાથે છે મય-મયદાનવ. પેલો પ્રખ્યાત દાનવ નમુચિ, તેનો ભાઈ. ખાંડવવનમાં આવેલ તક્ષકપ્રાસાદમાંથી જે નીકળ્યો હતો તે

૩૯. ઇન્દ્રના ભેદી વ્યક્તિત્વનો કાયડો આજેય અણુકેલ છે.

મયને દાનવ શા માટે કહ્યો હશે, તે સમજાતું નથી. તે બાંધકામમાં જખરો નિષ્ણાત છે, પણ એમાં દાનવતા ક્યાં આવી? ખીજી બાજુ તેનામાં કૃતજ્ઞતા પણ ભારોભાર છે, એમાં પણ માનવતાની જ ખુશ્ખો આવે છે.

ત્યારે શું ‘દાનવો’ એ કોઈ જાતિ હશે. ‘માનવો’ થી જુદી જાતની? એમ બને, કે ‘આર્યો’ પોતાની જાતને ‘મનુ’ ના પુત્ર એટલે કે ‘માનવો’ માનતા હોય, જ્યારે આ જુદી જમાતના લોકોને તેઓ ‘દનુ’ના પુત્રો એટલે કે દાનવો માનતા હોય.

વળી અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણે અગ્નિની વિનંતિથી જ્યારે ખાંડવવનને બાળ્યું, ત્યારે તેનું મૂળ કારણ તો એ હતું કે ‘તક્ષક’ નાગ ત્યાં સંતાપને રહ્યો હતો. નાગો ‘માનવો’ ના એટલે કે આર્યોના વિરોધીઓ હતા, અને તક્ષક એ આર્યોના દેવ ઇન્દ્રનો મિત્ર અને આશ્રિત હતો. જનમેજયે નાગ-

સત્ર કર્યો, ત્યારે પણ આ તક્ષકને ઇન્દ્રે આશ્રય આપ્યો હતો અને બ્રાહ્મણોને જ્યારે એ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેમણે ‘ઈન્દ્રાય સ્વાહા’ ‘તક્ષકાય સ્વાહા’ એવા મંત્રો લાણીને તક્ષકને ઇન્દ્રના ઇન્દ્રાસન સોતો ફેંકે યજ્ઞ જવાળાઓ સુધી નીચે ધસડ્યો હતો, એ કથા પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે.

અને એટલે જ તો ઇન્દ્ર, દેવતાઓને સાથે લઈને “તક્ષક”ના નિવાસ-સ્થાન જેવા ખાંડવવનને બળતું અટકાવવા માટે શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનની સામે લડ્યો હતો. હકીકતમાં જે યુદ્ધ થયું હતું તેમાં એક બાળુ અગ્નિ, અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણ હતા, જ્યારે સામી બાળુએ તક્ષકનો પુરસ્કર્તા ઇન્દ્ર અને તેના દેવો અને મયના નાતીલા દાનવો અને તક્ષકના નાગો હતા. એટલે કે આર્યો અને બાકીનાઓ વચ્ચે આ છેલ્લું યુદ્ધ હતું—ઉત્તર ભારત પૂરતું.

જે હો તે, પણ એમાં ઇન્દ્ર આર્યોનો દેવ આર્યોની સામે શા માટે લડ્યો હતો ? શા માટે એને અને તક્ષકને મૈત્રી હતી ? આ બંન્ના સવાલો ખૂબ વિચારણા માગી લે તેવા છે.

પણ એક વાત ચોક્કસ કે આર્યોના સૌથી મોટા દેવ તરીકે ઇન્દ્રની જે પ્રતિષ્ઠા હતી, તે આ બનાવ પછી ખૂબ ઓછી થઈ ગઈ. તેનું સ્થાન તે પછી અગ્નિએ અને શ્રીકૃષ્ણે લીધું.

પણ હવે આપણે મયદાનવ પાસે આવીએ.

મયમાં કૃતચંતાની વૃત્તિ જળરી હતી. એટલે ખાંડવદાહનું કાર્ય પરિપૂર્ણ કર્યા પછી અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણ તેને લઈને ઇન્દ્રપ્રસ્થ આવ્યા, ત્યારે તેણે અર્જુનને વિનંતી કરી કે “આ કૃષ્ણ અને પેલો અગ્નિ બન્ને મારો નાશ ઇચ્છતા હતા, છતાં તમે મારું જીવન બચાવ્યું, માટે મારે તમારા એ ઉપકારનું ઋણ કોઈને કોઈ રીતે ફેડવાની કોશિશ કરવી જોઈએ.

“તમે કહો, હું તમારા માટે શું કરું ?”

મયની આ વિનંતિ જેવી ખાનદાન છે, તેવો જ અર્જુનનો જવાબ પણ ખાનદાન છે. ગૃહસ્થાઈમાં મયથી ઊતરે તો એ અર્જુન શાનો ?

અર્જુન જવાબ આપે છે : “તું અમારા પર પ્રીતિ રાખ એટલું જ બસ છે. અમને તારા પર પ્રીતિ છે.”

“પણ મારે પ્રીતિ-પૂર્વક જ કંઈક કરવું છે.” પુરુષશ્રેષ્ઠ મયે આગ્રહ કર્યો.

“તું માને છે કે મેં તારી જિંદગી બચાવી. એ સ્થિતિમાં તારી પાસેથી હું શી રીતે કંઈ પણ લઈ શકું?” અર્જુન જવાબ આપે છે.

એટલે કે અર્જુન જિંદગી બચાવવાનો ‘બદલો’ નથી ઇચ્છતો. એવો બદલો ઇચ્છવો એ ‘અનાય’ છે એવી અર્જુનની માન્યતા છે.

અને છતાં મયનો આગ્રહ ચાલુ જ છે. એ આગ્રહ જોઈને આખરે એ કહે છે કે “ આ કૃષ્ણ જે કહે તે કર; એટલે તેં મારા માટે કયું છે એમ હું માનીશ.”

આમાં કૃષ્ણ-અર્જુન બન્નેનું સખ્ય પણ નિર્દેશાયું છે અને સાથે સાથે ‘જે કૃષ્ણને તું તારો વિરોધી માને છે એ કૃષ્ણને જ તું રાજી કર’ એવો ઇશારો પણ છે.

અર્જુનની આ સૂચનાથી મય કૃષ્ણ તરફ ફર્યો. જે વિનંતી તેણે અર્જુનને કરી હતી, તે જ તેણે શ્રીકૃષ્ણને કરી.

શ્રીકૃષ્ણે એક મુહૂર્ત વિચાર કર્યો. પછી કહ્યું: “તારે ધર્મરાજનું કૈંક પ્રિય કરવું જ એવી તારી કામના હોય, તો હે શિદ્ધીશ્રેષ્ઠ, હે દૈત્ય, તું એમને માટે એક એવી સભા (મંડપ) રચ કે જેનું મનુષ્યલોકમાં કયાંય કોઈનાથીયે અનુકરણ ન થઈ શકે.”

શ્રીકૃષ્ણની આ માગણીના અનુસંધાનમાં મયે ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં દશ હજાર હાથના વિસ્તારવાળી સભાની રચના કરી.

૪૦. સિંહાસનો સિંહોને નથી સરજતા, સિંહો સિંહાસનોને સરજે છે.

મહાભારતના આદિપર્વની કથા ગયા પ્રકરણમાં પૂરી થઈ. એ પર્વને આદિ એવું નામ વ્યાસજીએ યોગ્ય રીતે જ આપ્યું છે. કારણ કે મહાભારતની કથાનો જે અન્ત આવે છે એ અન્તનાં આદિ બીજ બધાં જ આ પર્વમાં વવાય છે. દેવવ્રત જેવો દેવોને પણ ઇર્ષ્યા આવે એવો પુત્ર હોવા છતાં

શન્તનુને ઊતરતી અવસ્થામાં પરણવાનું મન થાય, અને એ મન તે એવા ઉત્તમ ગુણવાન પુત્રના અધિકાર ઉપર કાપ મૂકીને પણ પૂરું કરે એ મહાભારતમાં નિરુપાયેલ આખા યે અનિષ્ટનું આદિ મૂળ છે શન્તનુનો અસંયમ. (એનું નામ જ “શન્તનુ” છે-જે તનુની શાન્તિ ધરે છે, ‘તનુની’ શાન્તિ સદૈવ સાધવાની જેની વૃત્તિ વધે છે.) મહાભારતકારને કામની સામે વાંધો નથી. પણ એ કામ ધર્મથી અવિરુદ્ધ હોવો જોઈએ એવો એમનો આગ્રહ છે. શન્તનુના ધર્મ વિરુદ્ધ કામે મહાસંહારનાં ખીજ વાગ્યાં એ કથા, ઉચિત રીતે જ આદિપર્વમાં છે.

એવી જ રીતે પાંડવો અને ધાર્તરાષ્ટ્રો વચ્ચેના સહજ વૈરાગિનમાં ધંધણુ બનનાર દ્રૌપદીના જન્મથી માંડીને એના સ્વયંવર સુધીની કથા પણ આદિપર્વમાં જ આવી જાય છે. દ્રુપદ અને દ્રોણ વચ્ચેની દુશ્મનાવટ એ પણ ભારત-કથાના વિનાશપટનો એક પ્રારંભિક તાણો-વાણો છે.

વળી અશુભ તત્ત્વોની સાથે શુભ તત્ત્વોના પ્રારંભ પણ આદિપર્વમાં જ નિરૂપાયો છે. પાંડવોની ધર્મપરાયણતા, અનેક ઉશ્કેરણીઓ વચ્ચે પણ અધર્મની દિશાથી દૂર રહેવાની તેમની વૃત્તિ, તેમની કૃષ્ણપ્રીતિ, તેમનું તપ, તેમની યોગનિષ્ઠા, પરોપકાર અર્થે જીવાતું તેમનું જીવન, ખીજને માટે મૃત્યુના મુખમાં પણ સહર્ષ ધસવાની તેમની તૈયારી, એ બધાનો પ્રારંભ પણ આપણે આદિ પર્વમાં જ જોઈએ છીએ. મહાભારતકારમાં નાટ્યતત્ત્વની ભારે સૂઝ છે, પકડ છે. સંઘર્ષ-પ્રધાન દ્રશ્યાવલીઓ તે આપણી સામે, એક પછી એક, દીવામાંથી દીવો પ્રગટે, એ રીતે પ્રગટાવતો જાય છે. કુન્તી કર્ણુને વહેતો મૂકે છે, તો કર્ણુ કુન્તીના કાયદેસરના પુત્રોને પડકારવા પાછો આવે છે. દ્રોણ ને દ્રુપદ લંગોટિયા લાઈબંધો છે. પણ સિંહાસન દ્રુપદનું મગજ ફેરવી નાખે છે, અને દ્રોણ દ્રુપદને સીધો કરવા માટે સિંહાસનને શરણે જાય છે. અને પછી દ્રુપદ એ દ્રોણને સીધો કરવા માટે શક્તિઓનો સંચય કરે છે. મત્સ્યગંધાનો પિતા દેવવ્રતને સિંહાસનથી દૂર રાખવાની ખટપટ કરે છે, તો તેની પુત્રીના બન્ને પુત્રો અપુત્ર મરણ પામે છે અને સત્યવતીના સિંહાસનને ભીષ્મની દયા ઉપર નભવું પડે છે. દુર્યોધન પાંડવોને માટે લાક્ષાગૃહ સરજે છે અને એ જ લાક્ષાગૃહ એમને માટે નવ-જીવનનું એક અણુમોલ દીક્ષાગૃહ બની જાય છે.

અને એ લાક્ષાગૃહમાં બળી જાય છે માત્ર પેલો કુહાડાનો હાથો-વિરોચન.

વનવાસો પાંડવોને માટે વરદાનરૂપ બને છે, અને વરદાનો દુષ્ટ ધાર્તરાષ્ટ્રો માટે શાપરૂપ બને છે. અંધત્વને કારણે ધૃતરાષ્ટ્ર સિંહાસનઅપ્ટ થાય છે, તો એના જ પુત્રો, જીવનભર દેખતા પાંડવોને સિંહાસનથી દૂર રાખવાની યોજનાઓ કરે છે. ક્યાંક સત્યાસત્યની અત્યંત ઝીણવટભરી સમજ છે, તો આગ્રહ નથી. ક્યાંક સમજ અને આગ્રહ બન્ને છે તો શક્તિ નથી; ક્યાંક સમજ, આગ્રહ અને શક્તિ ત્રણેય છે, તો એકાદ એવો દુર્ગુણ છે જે બધાયને વિકૃત કરી નાખે છે.

અને આ આદિ પર્વનો અંત પણ કેવો નાટ્યાત્મક છે. સ્વયંવરમાં લક્ષ્યને સિદ્ધ કરીને પાંડવો દ્રૌપદીને પરણ્યા. એમના કૃષ્ણમંડિત પક્ષને દ્રુપદનું બળ સાંપડ્યું. હસ્તિનાપુરમાં તેઓ દ્રૌપદી સમેત આવીને સ્થિર થયા, સિંહાસન પર, દુર્યોધનની સાથે. પણ સંયુક્ત આસન દુર્યોધનને ન ફાળ્યું. તેણે તેમને ઇન્દ્રપ્રસ્થ ધડેલ્યા. સિંહાસન સિંહો નથી સરજતું, પણ સિંહો સિંહાસન સરજે છે, એ પરમ સત્ય દુર્યોધન ભૂલી ગયો. ઇન્દ્રપ્રસ્થ જોતજોતામાં પાંડવસિંહોના પરાક્રમ વડે અને શ્રીકૃષ્ણની પ્રેરણાથી એક ચક્રવર્તી ધર્મરાજ્યનું કેન્દ્ર બની ગયું. એવામાં એક નાનકડા નિયમ-ભંગને કારણે અર્જુને બાર વરસનું વિવાસન સ્વીકાર્યું. એમાં એને ઉલૂપી ચિત્રાંગદા અને સુભદ્રા સાંપડ્યાં. અને સૌથી વધુ તો શ્રીકૃષ્ણ સાથેનું સખ્ય વધુ દઢ બન્યું. પછી બનેલીને આંગણે શ્રીકૃષ્ણની અવર-જવર વધી. એમાં બંને કૃષ્ણો (અર્જુનનું એક હુલામણું નામ કૃષ્ણ પણ હતું) એક વાર યમુના કાંઠે આનંદ-પર્યટન માટે ગયા. ત્યાં તેમને અગ્નિ મળ્યો. અગ્નિએ તેમને તેમનાં વિશ્વ-પ્રસિદ્ધ અસ્ત્રો આપ્યા: સુદર્શન અને ગાંડિવ અને પાંચજન્ય અને કૌમુદકી ગદા. અને પછી આર્યતાની બરાબર વચ્ચેવચ્ચ અનાર્યતાને રક્ષનાનારું અને પોષનારું એવું ખાંડવન તેમણે ભેગા થઈને બાળ્યું અને એમાંથી મય શિદ્ધી તેમને હાથ લાગ્યો.

અને આ મય (માયાનો સર્જનાર) દ્વારા તેમણે જે સલાનું નિર્માણ કરાવ્યું તે સલા અને સલાની સાથે સંકળાએલી શુભ અશુભ ઘટના-પરંપરા એ વિષય છે મહાભારતના બીજા પર્વનો, જેને નામ પણ સમુચિત રીતે ‘સલાપર્વ’ આપવામાં આવ્યું છે.

આદિપર્વ સમાપ્ત

सुभाषर्व

कृष्णस्य क्रियाताम् किञ्चित्

૪૧. યુધિષ્ઠિર અને નારદ

સભાનું નિર્માણ મયદાનવને હાથે થયા પછી અને પાંડવોએ વિધિપૂર્વક તેમાં પ્રવેશ કર્યા પછી નારદજી યુધિષ્ઠિરની મુલાકાત લે છે.

નારદ પૂછે છે : “હે રાજન, તારા રાષ્ટ્રમાં મોટાં અને પાણીથી છલકાતાં તળાવો તો છે ને ? અને તે પણ બધાં એક જ ઠેકાણે ન હોતાં જુદા જુદા વિસ્તારોમાં વહેંચાયેલાં છે ને ? વળી ખેતીનો આધાર કેવળ વરસાદ ઉપર તો નથી ને ? (૮૦) રક્ષણને સંબંધ છે, ત્યાં સુધી તારાં ગામડાંઓ શહેરો જેવાં જ અને તારા સીમાડા ગામડા જેવા જ છે ને ? (૮૪) રાતના પહેલા બે પહોર જ તું સુવે છે ને ? અને છેલ્લા બે પહોરો ધર્મ અને અર્થના ચિંતનને આપે છે ને ? (૮૮) વળી એવું તો નથી બનતું ને કે લોભ, મોહ, હુંપદ કે એવા કોઈ કારણે તારે દારે આવેલ ફરિયાદીઓ અને અરજદારોને તું સાંભળે પણ નહિ ? (૯૪) વળી દ્રવ્ય-લોભને કારણે કોઈ વાર તારા રાષ્ટ્રમાં પકડાયેલા ચોરોને સજા આપ્યા વગર જ એમને એમ તો નથી છોડી મૂકવામાં આવતા ને ? (૧૦૮) અગ્નિ, સર્પ, રોગ વગેરેથી રાષ્ટ્રનું રક્ષણ તો બરાબર કરે છે ને ? (૧૨૬) આધળા, મૂંગા, પાંગળા, અપંગ, અનાથ અને સંસારને ત્યાગીને પ્રવળ્યા લેનારાઓ એ સૌનું તું પિતાની માફક પાલન તો કરે છે ને ? (૧૨૭)

આ અને આવા બધા પ્રશ્નોનો સંતોષકારક જવાબ આપ્યા પછી યુધિષ્ઠિર નારદજીને પોતાની સભા જેવી સભા ખીજે ક્યાંય છે કે કેમ તે પૂછે છે, જેના જવાબમાં નારદજી પિતૃઓની, વરુણની, કુબેરની અને બ્રહ્માની સભાઓની વિરાટતાનું વર્ણન કરે છે. અને પછી પોતે જે કામ માટે ખાસ આવ્યા છે તે કામનો નિર્દેશ કરે છે. કામ છે યુધિષ્ઠિરને રાજસૂય યજ્ઞ તરફ વાળવાનું.

ભારતમાં તે વખતે અનેક રાજ્યો હતા અને તે સૌમાં સરસાઈ માટે ઝઘડાઓ હરહંમેશ ચાલ્યા જ કરતા. પરિણામે આખા દેશમાં એક સમગ્ર દેશવ્યાપી સાર્વભૌમ સ્થિતિ તંત્રની આવશ્યકતા ડાહ્યા માણસોને સદા વર્તાતી...

હવે બનતું એવું કે જે રાજ્ય બળિયો હોય તે તો ગમે તેમ કરીને કોઈ પણ શાણા માણસની સલાહની ચે વાટ જોયા વગર ચક્રવર્તી થવાને

પંથે પડતો. અને તેને ધર્મ કે સિદ્ધાંત જેવું ઝાઝું ન હોવાને કારણે થોડીક વાર તો તે ખૂબ સફળ થતો દેખાતો. આપણા જમાનામાં જે ‘ફાસીસ્ટ’ કે લશ્કરી તંત્રો આપણે જોઈએ છીએ, તેના જેવાં જ આ રાજતંત્રો થઈ પડતાં, જ્યાં રાજા એ ઈશ્વરની પેઠે જ પૂજાતો.

પાંડવોના જમાનામાં મગધના જરાસંધે આવું આસુરી સાર્વભૌમ તંત્ર ઊભું કરવાનું શરૂ કર્યું હતું. એક એક કરીને અનેક નાના નાના રાજાઓને તેણે પરાજિત કરીને કેદમાં પૂર્યા હતા.

નારદ યુધિષ્ઠિરને આવા સરમુખત્યારશાહી તંત્રોની સામે એક ધર્મ-પરાયણ સાર્વભૌમ તંત્ર ઊભું કરવાની સલાહ આપીને, એ વખતની ભાષામાં રાજસૂય યજ્ઞ કરવાની સલાહ આપીને વિદાય થાય છે. જતાં જતાં કહી જાય છે કે એટલું જો એ કરશે તો જ પોતાના પિતા પાંડુનું સાચું તર્પણ તેમાં કર્યું છે એમ લેખાશે.

હવે રાજસૂય યજ્ઞ કરીને ચક્રવર્તી બનવાની અભિલાષા તો ગમે તેવી હતી. નકુલ અને સહદેવ અને ભીમ જેવા આજ્ઞાધારક વીરો હોય, દુપદ જેવા સસરા હોય અને હજુ હમણાં જ ખાંડવવનમાં ઇન્દ્રની સરદારી નીચે આવેલ સમસ્ત દેવોનો પરાજય કરનાર અર્જુન અને કૃષ્ણ જેવા અજોડ પરાક્રમીઓ સાથમાં હોય ત્યાં એ સાહસ દુઃસાહસ જેવું પણ ન લેખાય.

અને છતાં કૃષ્ણને પૃથ્વી વગર તો યુધિષ્ઠિર પાણી પણ પીએ એમ નહોતા. ફક્ત યુધિષ્ઠિર જ નહીં, અર્જુન અને બીજા ત્રણ ભાઈઓ પણ; સાથે સાથે દ્રૌપદી પણ !

એટલે રાજસૂય યજ્ઞની બાબત સલાહ લેવાના ઇરાદાથી શ્રીકૃષ્ણને બોલાવી લાવવા માટે પાંડવો તરફથી એક ખાસ સંદેશવાહક દ્વારકા મોકલવામાં આવ્યો.

૪૨. શ્રીકૃષ્ણની દૂરદેશી

, કોઈ પણ કાર્ય શરૂ કરતાં પહેલાં એમાં રહેલ જોખમોનો પૂરેપૂરો વિચાર કરી લેવો જોઈએ. વગર વિચાર્યે આદરીને પછી ત્રેવડ અથવા ધીરજને અભાવે અધૂરું મૂકવું, એ તો ભવિષ્યમાં એ કાર્યને હાથમાં લેતાં બીજાઓ પણ થરથરે એવી પરિસ્થિતિ સર્જવા જેવું છે, અને એ દષ્ટિએ, અધૂરી

તૈયારીએ કાર્ય હાથમાં ધરવા કરતાં, તૈયારી પૂરેપૂરી થઇ રહે ત્યાં સુધી એને મોઢૂક રાખવું એ જ બહેતર છે.

શ્રીકૃષ્ણે દ્વારકામાંથી ઇન્દ્રપ્રસ્થ આવીને સૌથી પહેલાં તો આ વાત સમજાવી. “રાજસૂયયજ્ઞ કરવાની જરૂર અવશ્ય છે.” તેમણે કહ્યું, “અને એ યજ્ઞ તમે કરો, તમારે હાથે થાય એ જ ઇષ્ટ છે. એ યજ્ઞને પૂરો કરવા જેટલી શક્તિ તમે જમાવી શકશો એ પણ હું જોઉં છું. ફક્ત એમાં રહેલાં જોખમે તમે સમજી લો એવી મારી ઈચ્છા છે.”

આટલી પ્રસ્તાવના કરીને તેમણે પાંડવોને મગધના જરાસંધની વાત કહી, કારણ કે આજે કે નજીકના ભવિષ્યમાં કોઈ પણ રાજા રાજસૂય યજ્ઞ આદરે, તો તેમાં સૌથી મોટું વિધન આ જરાસંધ જ હતો.

આ જરાસંધની ઈચ્છા આખી યે પૃથ્વીને પોતાના એકના કુલમુખત્યાર શાસન તળે લાવવાની હતી. એ હેતુથી તેણે પોતાની પાસે અતુલિત સૈન્ય-સામગ્રી એકઠી કરી હતી. તેણે અત્યાર સુધીમાં નવાણું રાજાઓને પરાજિત કર્યા હતા, અને એ નવાણું યે નવાણું રાજાઓનાં રાજ્યોને તેણે પોતાના રાજ્યમાં ભેળવી દીધા હતા. આ રીતે એક મોટું એકઢથ્યુ તંત્ર, એક જબરું આપખુદ સામ્રાજ્ય તેણે જમાવ્યું હતું. હવે તે કોઈ સોમા રાજાને શોધી, તેની સાથે યુદ્ધ છેડી, તેને હરાવી, તેનું રાજ્ય ખાલસા કરી, તેને પેલા નવાણું રાજાઓની સાથે કેદમાં પૂરવાની તબવીજમાં હતો.

આ પાછળ તેની એક ખીજી નેમ પણ હતી. તે એક રાજમેધ અથવા નરમેધ ‘યજ્ઞ’ કરવા માગતો હતો. સો રાજાઓનાં મસ્તકોને તે બલિદાન રૂપે યજ્ઞમાં હોમવા માગતો હતો. આમ થાય તો આખા યે ભારતમાં તેની ધાક એટલી બધી બેસી જાય, કે પછી કોઈ પણ તેની સામે માથું જીંચકવાની હિંમત ન કરી શકે એવી તેની ગણતરી હતી. અને એ ગણતરીમાં સાવ વજૂદ નહોતું એમ પણ નહોતું. કારણ કે, સો-સો રાજાઓને જેણે એક-ધારી સફળતાથી હરાવ્યા, અને કેદમાં પૂર્યા, અને છેવટે યજ્ઞમાં પશુની પેઠે વધેર્યા, એનામાં જરૂર કોઈ અતિમાનુષી શક્તિ રહેલી છે એમ લોકોને લાગે અને એકવાર એવી લાગણી ઊભી થવા પામી, પછી તેનો વિરોધ કરવાનું અશક્ય જ બની જાય.

“એટલે રાજસૂય યજ્ઞ શરૂ કરતાં પહેલાં પહેલું કામ આ જરાસંધનો

ફેંસલો કરવાનું છે. ” શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું, “ખુદ્દા સંગ્રામમાં તેનો પરાજય કરવો લગભગ અશક્ય છે—તેનો અન્યેય ગિરિવ્રજદુર્ગ જોતાં, અને તેની સૈન્ય-શક્તિનો વિચાર કરતાં. આપણે કોઈ ખીજી રીત વિચારવી પડશે. ”

“તમે જે વિચાર્યું હોય, તે અમને કહો, યાદવશ્રેષ્ઠ. ” યુધિષ્ઠિરે વિનંતી કરી. “એટલા માટે તો તમને મેં કેઈ દારકાથી અહીં સુધી આવવાની તસ્દી આપી છે. ”

શ્રીકૃષ્ણે પોતાની યોજના સમજાવી, જે યુધિષ્ઠિરે માન્ય રાખી. પરિણામે અર્જુન અને ભીમ એ બેની સાથે તેમણે જરાસંધની રાજધાની ગિરિવ્રજ તરફ પ્રયાણ કર્યું.

અર્જુન અને ભીમની સાથે શ્રીકૃષ્ણે પાછલે બારણેથી ગિરિવ્રજમાં પ્રવેશ કર્યો. તેઓ ત્રણેય બ્રાહ્મણના વેષમાં હતા. બ્રાહ્મણનો વેષ લેવાનું કારણ એ છે કે જ્યાં જવું હોય ત્યાં વગર વિરોધે અને વગર અંતરાયે જઈ શકાય. કોઈ અટકાવે નહિ. લાક્ષાગૃહમાંથી પાંડવો જ્યારે, વિદુરે આપેલા માર્ગદર્શન પ્રમાણે સુરંગ-માર્ગે બહાર નીકળ્યા હતા, ત્યારે પણ તેમણે સલામતી માટે આ બ્રાહ્મણવેષ ધારણ કર્યો હતો, એ આપણે જાણીએ છીએ. સમય જોતાં આ યુક્તિ એકંદરે નિરુપદ્રવી છે, જ્યાં સુધી આવા વેશપલટાની પાછળનો હેતુ આક્રમક ન હોય, ફક્ત સંરક્ષણાત્મક જ હોય.

અહીં શ્રીકૃષ્ણ અને પાંડવોનો હેતુ, અલગત, આક્રમક હતો. પણ આક્રમણે આક્રમણે પણ તફાવત હોય છે ને ! એમનું આ આક્રમણ તો જગતના એક અત્યંત ધોર આક્રમક સામે હતું, જેણે પોતાની જાતને સલામત અને સુરક્ષિત રાખવા માટે પોતાની આસપાસ મહાકાય હિંસાના દુર્ગો ઊભા કર્યા હતા. શ્રીકૃષ્ણને તેની પાસે ઝટ પહોંચવું હતું, માર્ગમાં નિરર્થક કાળક્ષેપ ન થાય એવી રીતે પહોંચવું હતું, માટે તેમણે આ યુક્તિ અજમાવી.

કહે છે કે શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન અને ભીમ જે વખતે જરાસંધની પાસે આવ્યા, તે વખતે તે પૂજામાં બેઠો હતો. કોની પૂજા કરતો હશે, પોતાને જ સર્વશક્તિમાન માનનાર આ પુરુષ ! જે હો તે; પણ જેવી એની નજર આ ત્રણેય પુરુષો પર, ‘બ્રાહ્મણો’ પર પડી, તેવો જ તે બોલી ઉઠ્યો : “તમે બ્રાહ્મણો નથી લાગતા, પરદેશીઓ. તમારી લાલ આંખો,

તમારા કડક ચહેરા, તમારી સુદીર્ઘ ભુજાઓ, તમારી પહોળી છાતીઓ—એ બધું જ કહી આપે છે કે તમે ખીજું કંઈ હો કે ન હો, પણ આત્મણો તો નથી જ. બોલો, કોણ છો તમે ?”

અને તરત જ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : “ તારું અનુમાન સાચું છે, જરાસંધ ! અમે આત્મણો નથી, ક્ષત્રિયો છીએ અને તારી પાસેથી તારાં કાળાં કરતુ-કોનો હિસાબ લેવા આવ્યા છીએ.”

“ કયા અધિકારે ? ”

“ ક્ષત્રિયત્વના અધિકારે. પ્રજ્ઞને, દેશને, વિપત્તિમાંથી ઉગારે તે ક્ષત્રિય, એવી ક્ષત્રિયની વ્યાખ્યા છે તે તું ભૂલી તો નહિ જ ગયો હો.”

“ મારાં કયાં કરતુકોને તમે કાળાં સમજો છો, ભાઈઓ ? ”

“ તું ધર્મનો લોપ કરીને તેને સ્થાને હિંસક શક્તિની પ્રતિષ્ઠા કરવા માગે છે તે. ”

“ જગત બળિયાઓ માટે જ છે, ભાઈઓ,” જરાસંધે હસતાં હસતાં તેમને બાણે કોઈ નવું સત્ય શીખવી રહ્યો હોય એવી છટાથી બોલવા માંડ્યું, “ નબળાંને માટે અહીં કોઈ સ્થાન નથી, સિવાય એક ! અને તે એ કે તેમણે સ્વેચ્છાએ બળિયાઓની સેવામાં લાગી જવું.”

“ પણ કોણ બળિયો અને કોણ નિર્બળ તેનો નિર્ણય કોણ કરે ? ” ભીમસેને પૂછ્યું.

“ કરે...આ મારા બાહુઓ ! ”

અને પછી શ્રીકૃષ્ણની સૂચનાથી જરાસંધે ભીમ સાથે કુસ્તીમાં બેતરવાનું સ્વીકાર્યું.

શ્રીકૃષ્ણની ઇચ્છા એક જ હતી. જરાસંધ જે ધોરણ સ્વીકારતો હતો, તે જ ધોરણે તેને નાલાયક ઠરાવવાનો.

અને ભીમ અને જરાસંધનું પુરાણ-પ્રસિદ્ધ ઢંઢયુદ્ધ શરૂ થયું.

અને જરાસંધનો નાશ થયો.

૪૩. યજ્ઞની તૈયારી

જરાસંધના નાશની સાથે ધર્મરાજ્યની સ્થાપના આડેનું એક મોટું કંટક દૂર થયું,

પાર્થને, એટલે કે અર્જુનને હવે ગાંડીવ ધનુષ્ય, એની સાથે બે અક્ષય ભાથાં, તીરોથી ભરેલાં, ધ્વજસમેત રથ અને સભા એટલાં વાનાં મળી ગયાં હતાં. શ્રીકૃષ્ણ તો પહેલેથી જ, પાંડવોના મિત્ર હતા, તેમાં વળી સુભદ્રાને અર્જુન સાથે પરણાવ્યા પછી તો સંબંધની એક ગાંઠ વધુ બંધાઈ હતી. પાંડવોનો આવો મજબૂત પક્ષ, જરાસંધના નાશને પરિણામે કારાગારમાંથી મુક્ત બનેલ ક્ષત્રિય-સમુદાય આવી મળતાં વધુ મજબૂત બન્યો.

હવે માત્ર એક જ વસ્તુની ઊણપ રહી, કોશની, દ્રવ્યની.

એટલે અર્જુને યુધિષ્ઠિરને વિનંતિ કરી: “આપ મને આજ્ઞા આપો તો ઉત્તર દિશા તરફ પ્રયાણ કરું. કુબેરની એ દિશામાં જોટલા રાજ્યો છે, તે બધાયને આપણા પક્ષમાં ભેળવીને તેમની પાસેથી આપણા ચક્રવર્તી કોશ માટે દ્રવ્ય મેળવવાની મારી ધૂંઝા છે.”

યુધિષ્ઠિરે આ પ્રસ્તાવને અનુમોદન આપ્યું. એક મોટી સેના લઈને અર્જુન ઉત્તર દિશા તરફ નીકળી પડ્યો.

અર્જુને કુબેરની ઉત્તર દિશા સાધી, તે જ વખતે ભીમે પૂર્વ તરફ કૂચ કરી, સહદેવ દક્ષિણ તરફ નીકળ્યો અને નકુલે પશ્ચિમ તરફ પ્રયાણ કર્યું.

આ બધા ભાઈઓ થાડા સમયમાં પોતે સ્વેચ્છાએ સ્વીકારેલી જવાબદારીઓ પૂરી કરીને એટલે કે પોતપોતાના વિસ્તારોના રાજ્યોને ધર્મરાજના આધિપત્ય નીચે લાવીને ઇન્દ્રપ્રસ્થ પાછા ફર્યા.

પ્રજા આ વખતે સર્વથા સુખી હતી. ધર્મરાજના રક્ષણને કારણે, સત્યના પાલનને કારણે અને શત્રુઓના દમનને કારણે તેના તે સુખમાં વૃદ્ધિ થઈ અને તે પોતપોતાના કર્મક્ષેત્રમાં પરોવાઈ રહી.

વરસાદ યથાકાળ વરસતો. જનપદ-ગ્રામવિસ્તાર સમૃદ્ધ હતો, ગૌરક્ષા, કૃષિ અને વાણિજ્ય બરાબર ચાલતાં હતાં. સૌ સત્યવચન બોલતાં અને અસત્યનું ઉચ્ચારણ કરવાની હિંમત તો “રાજવલ્લભો!”-રાજનાં પ્રીતિપાત્રો પણ કરી શકતા નહિ !

રાજસૂયયજ્ઞનો આરંભ કરવાનો સમય જ્યારે પાઠવા આવ્યો ત્યારે વળી પાછા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ દ્વારકાથી ઇન્દ્રપ્રસ્થ આવ્યા. તેમનો યથાવિધિ પ્રેમસત્કાર કરીને યુધિષ્ઠિરે તેમને કહ્યું, “તમારી કૃપાથી હે કૃષ્ણ, આ આખી પૃથ્વી મને વશ છે. હવે તમે મને યજ્ઞની દીક્ષા લેવાની અનુગ્રા આપો.”

અને શ્રીકૃષ્ણે જ્યારે એમને ખાતરી આપી કે એમના પ્રત્યેક કાર્યમાં એમનો સાથ છે જ અને રાજસૂય યજ્ઞમાં જે કાર્ય પોતાને સોંપવામાં આવશે, તે પોતે સહર્ષ પૂરું પાડશે ત્યારે યુધિષ્ઠિરના આનંદનો પાર ન રહ્યો.

અને ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં રાજસૂયયજ્ઞની તૈયારીઓ શરૂ થઈ.

આ યજ્ઞના ઋત્વિજ શ્રીકૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસ જાતે જ બન્યા. બ્રહ્મનિષ્ઠ યાજ્ઞવલ્ક્યે અધ્વયુપદ સંભાળ્યું. મહર્ષિ પૈલ હોતા બન્યા.

પછી અનેકાનેક અતિથિઓ આવે તેમને માટે શિલ્પીઓએ સુગંધપૂર્ણ વિશાળ નિવાસસ્થાનો રચ્યાં; અને પછી યજ્ઞમાં ભાગ લેવા માટે યુધિષ્ઠિરે સમગ્ર રાષ્ટ્રના બ્રાહ્મણોને, ભૂમિપોને (ક્ષત્રિયોને), વૈશ્યોને અને માન્ય એવા શૂદ્રોને પણ નોતરાં મોકલ્યાં.

એ યજ્ઞ દરમિયાન બ્રાહ્મણો ધર્મકથાઓ સંભળાવતા અને નટનર્તકોના પ્રયોગો જોતા અનેક દિવસો સુધી રહ્યા. સર્વત્ર પ્રસન્નતા છવાઈ રહી. “આવો ! આવો !” અને “ખાઓ ! ખાઓ !” એવા ધ્વનિઓ નિરંતર સંભળાયા કરતા હતા. લાખો ગાયો, શય્યાઓ, સુર્વર્ણાદિ ધર્મરાજે બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપ્યાં...અને યજ્ઞની શરૂઆત થતી હતી ત્યારે નકુલને ધૃતરાષ્ટ્રના બન્નાજ પુત્રો તથા ભીષ્મ અને વિદુર, કૃપાચાર્ય વગેરેને ઇન્દ્રપ્રસ્થ લઈ આવવા માટે હસ્તિનાપુર રવાના કર્યાં.

૪૪ જવાબદારીઓની સોંપણી

યુધિષ્ઠિરે આદરેલ રાજસૂય યજ્ઞમાં કોણ કોણ આવ્યા હતા એ પણ જાણવા જેવું છે. પહેલાં તે ધૃતરાષ્ટ્ર, પછી ભીષ્મ અને વિદુર, દુર્યોધન અને એના ભાઈઓ, ગાન્ધારરાજ સુબલ, સુબલનો પુત્ર શકુનિ; અચલ, વૃષક, રથીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવો કર્ણ, શલ્ય, બાહ્લિક, સોમદત્ત, ભૂરિ અને

ભૂરિશ્રવા; શલ, અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય અને દ્રોણાચાર્ય; સિન્ધુપતિ જયદ્રથ, યજ્ઞસેન, પુત્રની સાથે શાલ્વ, પ્રાગજ્યેતિષ્-નૃપતિ, ભગદત્ત, સાગરને કાંકે વસતા મ્હેન્છો, પર્વત પ્રદેશના રાજાઓ, બૃહદ્બલ, પોતાને ‘વાસુદેવ’ તરીકે ઓળખાવતો પૌંડ્રુક બંગપતિ અને કલિંગરાજ, આકર્ષક કુન્તલ, માલવ-પ્રદેશના રાજાઓ અને આંધ્રના રાજવીઓ, દ્રાવિડો અને સિંહલદ્વિપવાસીઓ; કાશ્મીરરાજ, કુન્તીભોજ, પુત્રો સમેત વિરાટ, માવેલ્લ, પુત્ર સમેત મહાવીર્ય શિશુપાલ; ઉપરાંત વૃષ્ણિઓ અને મધ્યપ્રદેશના રાજાઓ.

ધર્મરાજે આ બધા રાજાતિથિઓને સુયોગ્ય ઉતારા આપ્યા, જ્યાં તેમનો બહુ જ યોગ્ય રીતે આતિથ્યસત્કાર થતો રહ્યો. ઇન્દ્રપ્રસ્થની એ યજ્ઞસભા આ બધા રાજાઓથી એવી દીપવા માંડી, જેવી સ્વર્ગભૂમિ દીપે, અમરોથી !

રાજા યુધિષ્ઠિરે પછી આંગણે આવેલ સૌ રાજાતિથિઓને જુદાં જુદાં કામો સુપ્રત કર્યાં.

સૌને જમાડવાનું કાર્ય તેમણે દુઃશાસનને માથે નાખ્યું.

બ્રાહ્મણોના સત્કારનું ખાતું તેમણે અશ્વત્થામાને સોંપ્યું.

બધાની ઉપર નિરીક્ષક તરીકેની જવાબદારી ભીષ્મ અને દ્રોણને માથે નાખી.

સુવર્ણ અને રત્નો માટે તથા દક્ષિણા આપવા માટે કૃપાચાર્યની નિમણૂક કરી. ધૃતરાષ્ટ્ર અને એનો જમાઇ જયદ્રથ વગેરે તો ત્યાં જાણે તેઓ પોતે જ માલિક હોય એવી રીતનું સન્માન પામતા હતા. ખર્ચ કરવાનું વિદુરને સોંપાયું. રાજાઓ જે કૈં ભેટ સોગાદ લઇ આવે, તે સ્વીકારવાનું દુર્યોધનને સોંપાયું. આમ બધાં જ મહત્ત્વનાં કાર્યોની સોંપણી મહત્ત્વના માણસો વચ્ચે થઇ.

બાકી રહ્યું એક કામ.

માનવતા અતિથિઓ આવે તેમનાં ચરણ ધોવાનું. ખાસ કરીને બ્રાહ્મણોનાં.

આ કામ શ્રીકૃષ્ણે જાતે જ પોતા ઉપર લઇ લીધું.

૪૫. શ્રીકૃષ્ણનું પ્રથમ પૂજન અને શિશુપાલનો રોષ

રાજસૂય યજ્ઞમાં અનેક દેશોમાંથી પધારેલા ઋષિઓ, રાજવીઓ, ક્ષત્રિયવીરો, મુત્સદ્દીઓનો વિધિપૂર્વક સત્કાર કરવાની હવે વેળા આવી.

ત્યારે પ્રશ્ન એ ઊભો થયો કે પહેલી પૂજા કોની કરવી? પહેલો અર્ધ્ય કોને આપવો? આવેલાઓમાંથી સૌથી વધુ આદરને યોગ્ય કોને ગણવો? અત્યારની ભાષામાં કહીએ તો “ચીફ ગેસ્ટ”—અતિથિવિશેષ અથવા સલાપતિ—“પ્રેસીડેન્ટ” કોને બનાવવો?

યુધિષ્ઠિરે ભીષ્મની સલાહ લીધી. ભીષ્મ પોતે જ આવા માનને યોગ્ય હતા. પણ રાજસૂય યજ્ઞ યુધિષ્ઠિરને આંગણે હતો, એટલે કે તેમને પોતાને જ આંગણે હતો, પોતાને જ ઘેર પોતે અતિથિવિશેષ બને એ શાભે?

ભીષ્મે થોડીકવાર વિચાર કર્યો. પછી બોલ્યા :

“પૃથ્વીમાં અત્યારે પૂજ્યતમ કોઈ હોય તો વાણ્ણેય છે, વૃષ્ણિકુલોત્પન્ન શ્રીકૃષ્ણ છે.

“જ્યોતિઃપુન્નેની વચ્ચે જે સ્થાન ભાસ્કરનું છે, સૂર્યનું છે, તે જ સ્થાન સૌ તેજસ્વી, બલવાન અને પરાક્રમી પુરુષો વચ્ચે શ્રી કૃષ્ણનું છે.

“આપણું સદન શ્રીકૃષ્ણ વડે જ પ્રકાશિત છે, શ્રીકૃષ્ણ વડે જ એ સુરભિયુક્ત, સુવાસિત છે.”

ભીષ્મે ત્યારે આ રીતે શ્રીકૃષ્ણને પ્રથમ પૂજા માટે પસંદ કર્યા. ત્યારે સહદેવ ઊઠ્યો, પૂજાયાળ લઇને. તેણે શ્રીકૃષ્ણને પૂજા અર્પણ કરી.

શ્રીકૃષ્ણે એ પૂજનો વિધિપૂર્વક સ્વીકાર કર્યો. પણ શિશુપાળથી આ સહન ન થઈ શક્યું. એ ઊભો થઈને ભીષ્મને ભાંડવા માંડ્યો:

“આ સમારંભમાં આટલા નરપતિઓ અને મહાપુરુષો ઉપસ્થિત છે, તે સૌની વચ્ચે આ કૃષ્ણની આવી શ્રેષ્ઠ પૂજા કરવી એ જરા ય વ્યાજબી નથી. તમે તો સાવ બાળકો જેવા છો, પાંડવો! ધર્મ કોને કહેવાય એટલું યે સમજતા નથી. પણ આ ડોસો (ભીષ્મ) પણ સૂક્ષ્મ એવા ધર્મને સમજતો હોય એમ લાગતું નથી. ખરી વાત એ છે કે એને હવે કશું જ

યાદ નથી રહેતું, (ઘડપણને કારણે!) અને વળી એ પુત્ર પણ કાનો છે? નહીનો! ગંગાનો! (એટલે કે આપણી પેઢે સંપૂર્ણ ક્ષત્રિયપુત્ર ઓછો છે!) વધારામાં હવે એને આંખે પણ ઝાંખપ આવવા લાગી છે. અરેરે ભીષ્મ, સમાજનાં શિષ્ટ ધોરણોને અવગણીને અને મનસ્વીપણે વર્તીને તું કેટલો બધો નિન્દાપાત્ર થઈ રહ્યો છે તેનું તને જરા ય ભાન છે? આ કૃષ્ણ, નથી રાજા, નથી વયોવૃદ્ધ-મુરખી, નથી વિદ્વાન, નથી ઋષિ, નથી વીર!

“આવા સમારંભોમાં પહેલું માન વૃદ્ધમાં વૃદ્ધ પુરુષને આપવું જોઈએ એમ જો તું માનતો હો, તો તું જાતે જ ક્યાં નથી! દુપદ ક્યાં નથી? અને ખુદ કૃષ્ણનો બાપ વસુદેવ પણ ક્યાં નથી? આચાર્યોમાં દ્રોણ છે. ઋષિઓમાં વ્યાસ છે. વીરોમાં અશ્વત્થામા છે. વળી દુર્યોધન છે, કૃપાચાર્ય છે, ભીષ્મક છે, એકલન્ય છે, શત્ય છે, કર્ણ છે! એ બધાને મૂકીને, એમની સૌની ઉપેક્ષા કરીને, આ કૃષ્ણને તેં પહેલા માનતો અધિકારી ગણ્યો, એ ખરેખર અસહ્ય છે. અમે યુધિષ્ઠિરને વશ થઈ ગયા છીએ અને ખંડણીઓ આપીએ છીએ, એ કંઈ આ કૃષ્ણથી ડરીને નથી આપતા! ડરતા તો અમે આ યુધિષ્ઠિરથી પણ નથી. અમે તો એમ માનીએ છીએ કે યુધિષ્ઠિર સારો રાજા છે, ધર્મને અનુસરે છે, તો ચાલો, ભલે રહ્યો અમારા સૌનો એ મોવડી. પણ લાગે છે કે અમારી આ ભલમનસાધનો અવળો અર્થ કરવામાં આવ્યો છે. અમારી લાગણીઓની જાણી જોઈને દુભવણી કરવામાં આવી છે. કોઈ પણ જાતની યોગ્યતા વિનાના શ્રીકૃષ્ણને અગ્રપૂજા સમર્પીને તમે, તમારે આંગણે નોતરેલા સર્વે રાજાઓનું અપમાન કર્યું છે, પાંડવો! હે યુધિષ્ઠિર, જગત તને ધર્માત્મા તરીકે ઓળખે છે, એમાં મને તો લાગે છે કે જગત પણ છેતરાયું છે! કારણ કે તું જો ખરેખર ધર્માત્મા હો, તો કૃષ્ણ જેવા ધર્મબ્રહ્મને તારે આંગણે અતિથિવિશેષ થવા જ કેમ દે! પણ સંભવ છે કે યુધિષ્ઠિર બિચારો આ કૃષ્ણના માની લીધેલા પ્રતાપથી અંજઈ ગયો છે! પણ હું તને જ પૂછું છું, કૃષ્ણ, તું જ કહે ને, તું કઈ જાતના માનને યોગ્ય છે? અરે, કૂતરો જેમ યજ્ઞમાં હોમવા માટેનું ઘી ચાટી જાય, એવું જ તારા હાથે થયું છે, આ પહેલી પૂજાનો સ્વીકાર કરવામાં! મને તો લાગે છે કે આ યુધિષ્ઠિર અને તેનાં સગાંવહાલાં આવું અયોગ્ય માન તને આપીને તારી હાંસી ઉડાવી રહ્યા છે! નપુંસકને પરણાવવો, અન્ધને સૌન્દર્યનું દર્શન કરાવવું, અને તારા જેવા અપાત્રની આવડી મોટી પૂજા કરવી, એ બધું સરખું જ છે એમ તને નથી લાગતું?

જોઈ લીધા બધાને ! સત્યદષ્ટા મનાતા યુધિષ્ઠિરને, ડહાપણના ભંડાર મનાતા ભીષ્મને અને આ વસુદેવના પુત્રને પણ !”

આવું ઉગ્ર, કઠોર, અયોગ્ય, અન્યાયી, ભાષણ કરીને એ સમારંભમાંથી ઊઠીને ચાલતો થયો. એના પક્ષના અનેક ક્ષત્રિયોએ પણ એનું અનુકરણ કર્યું. (‘વૉક-આઉટ’ની પ્રથા પણ નવી નથી. મહાભારત જેટલી જૂની તો ઓછામાં ઓછી એ છે જ !)

પોતાને આંગણે યોજાયેલા રાજસૂય યજ્ઞ-સમારંભમાં, આમ, એક મહાવિદ્ધ ઊભું થઈ રહ્યું એ જોઈને કૈંક વ્યગ્ર બનેલ યુધિષ્ઠિર, શિશુપાલ અને એના અનુયાયીઓને સમજાવવા માટે તેમની પાછળ દોડ્યા.

“અરે ભાઈ,” શિશુપાલને તે વિનવવા લાગ્યા, “આમ જોતો નથી, તારા કરતાં ઘણા જ મોટા રાજવીઓ અને ક્ષત્રિયો પણ સભામાં બેઠા છે. ભીષ્મે જે કૈં નિર્ણય કર્યો છે તે સમજી વિચારીને જ ઠર્યો છે એમ તેઓ પણ માને છે અને તું નકામો આવી કઠોર ભાષા વાપરી રહ્યો છે ! ખરી વાત એ છે શિશુપાલ, કે કૃષ્ણને જેટલા તું નથી ઓળખતો, એટલા ભીષ્મ ઓળખે છે !”

યુધિષ્ઠિરને આવી રીતે શિશુપાલ પાસે કરગરીને વાતો કરતો જોઈને ભીષ્મને ક્રોધ ચઢ્યો. તે કહેવા લાગ્યા : “એને સમજાવવાની કશી જ જરૂર નથી, યુધિષ્ઠિર ! જે માણસ લોકવૃદ્ધ (લોકનાયક) એવા શ્રીકૃષ્ણને જાતે જોવા છતાં સમજી શકતો નથી, તેને સમજાવવાનો શો અર્થ ? ખીજું બધું મૂકીને આપણે ક્ષત્રિયોના રિવાજની જ વાત કરો ને ! તો ક્ષત્રિયોમાં શ્રેષ્ઠ કોણ ગણાય ? જે જાતે તે જ તો ! આમ જો, શિશુપાલ. આ આખી સભામાં એક પણ ક્ષત્રિય રાજા એવો છે કે જેણે શ્રીકૃષ્ણ સામે માથું ઊંચક્યું હોય, અને જે પરાજિત થયો ન હોય ? ખીજી દૃષ્ટિએ જોઈએ તો વૃદ્ધોમાં એ સૌથી મોટો જ્ઞાનવૃદ્ધ છે; કર્મયોગીઓમાં શ્રેષ્ઠ કર્મયોગી છે. ખરું પૂછ તો.....

वेद-वेदांग-विज्ञानं बलं चाप्यधिकं तथा ।

नृणाम् लोके हि कोऽन्योऽस्ति विशिष्टः केशवादृते॥

(વેદ-વેદાંગનું જ્ઞાન અને સૌથી અધિક બલ-અરે કેશવથી વધારે આ બે જેનામાં હોય, એવો કોઈ બતાવ તો ખરો ?)

दानं दाक्ष्यं श्रुतं शौर्यं ही कीर्तिं बुद्धिरुत्तमा ।

સંનતિઃ શ્રી ધૃતિસ્તુષ્ટિઃ પુષ્ટિશ્ચ નિચતાઽચ્યુતે ॥

(દાન દાક્ષ્ય, વિદ્યા, શૌર્ય, હી (અશુભ-વિમુખતા), કીર્તિ, ઉત્તમ પ્રકારની શુદ્ધિ, વિનય, શ્રી, ધૃતિ, તૃષ્ટિ, પુષ્ટિ- શું નથી કૃષ્ણમાં?)

“એવા આ શ્રીકૃષ્ણને અમે આ સભામાં પહેલું સ્થાન અને પહેલું સન્માન આપ્યું એ ખોટું કયું”, એમ જો શિશુપાલ, તું માનતો હો, તો ભલે માન ! તારાથી થાય તે કરી લે !”

ભીષ્મ આમ પડકાર ફેંકીને બેસી ગયા કે તરત જ સહદેવ ઊભો થયો- તેમનું અનુમોદન કરવા. શ્રીકૃષ્ણની પૂજા સહદેવે કરી હતી, એટલે શિશુપાલને જવાબ આપવાની તેની ફરજ પણ હતી. એણે ઊભા થઇને પોતાનો પગ ખતાવતાં કહ્યું કે “જુઓ, આ સૌ રાજાઓની વચ્ચે જ શિશુપાલને હું આ ખતાવું છું, અને હવે જોઈ’ છું કે એ શું કરી નાખે છે !”

સભામાં સર્વત્ર સન્નાટો છવાઇ રહ્યો.

એમરથી પુષ્પવૃષ્ટિ થઇ. ‘ધન્ય ધન્ય !’ એવાં અભિનન્દનનાં વચનો પણ બોલાઇ રહ્યાં.

પણ શિશુપાલ કેં આટલાથી ડરી જાય એવો ન હતો. તેણે પોતાના પક્ષના રાજાઓને શ્રીકૃષ્ણ અને પાંડવોની વિરુદ્ધ સારી રીતે ઉશ્કેર્યા અને રાજસૂય સમારંભમાં પાંડવપક્ષી અને પાંડવદ્વેષી અથવા કહો કે શ્રીકૃષ્ણ-વિરોધી રાજાઓ વચ્ચે ‘સિવિલ વૉર’-આંતર-વિગ્રહ ઊભો થવાની બધી જ એંધાણીઓ ઉપસ્થિત થઇ.

આ સંક્ષોભ જોઇને યુધિષ્ઠિરે ભીષ્મ સામે નજર કરી. તેમની તો એક જ ઇચ્છા હતીઃ ધર્મનું અનુસરણ થવું જોઇએ. યોજાતો યજ્ઞ નિર્વિઘ્ને પૂરો થવો જોઇએ.

ભીષ્મે અત્યંત સમભાવપૂર્વક કહ્યું, “ડરીશ નહિ ખેટા ! શું ફૂતરાની મગદૂર છે કે સિંહને મારે ? શ્રીકૃષ્ણ સિંહ છે, એ જ્યાં સુધી શાન્તિથી બેઠા છે, ત્યાં સુધી ભલે આ શિશુપાલ-પક્ષી રાજાઓ ભસ્યા કરે !”

હવે તો શિશુપાલ ઊલટાનો વધુ ઇંછેડાયો ! તાર સ્વરે તેણે ગર્જના કરી :

“અરે, કુલ-કલંક ડોસલા ! આની આવી ધમકીઓ આપીને ડરાવે છે ડોને ? તારા જેવા આંધળા અગ્રણીને કારણે જ એક દિવસ આ કુરુ-કુળનું સત્યાનાશ નીકળવાનું છે ! કૃષ્ણની ખુશામત કરતાં તારી જીભના દુકડા કેમ નથી થઇ જતા ? આવો જ્ઞાની થઇને એક જગંલી ગોવાળની ખુશામત કરતાં શરમ નથી આવતી ? તું જેને વીર કહે છે, તે કૃષ્ણે આખરે ડોને માર્યા છે ? એકાદ નાગને, એકાદ વાછરડાને, એકાદ સાંઢને, એકાદ ઘોડાને ! કોઇ યુદ્ધ-વિશારદ વીરનો ભેટો તેને હજુ થયો નથી ! વળી તું એના (કૃષ્ણના) પરાક્રમની ભાટાઈ કરે છે તે પરાક્રમ ક્યાં ક્યાં ? એક ગાડાને ઊંધું વાળ્યું !

“એક ઢેકાં જેવા પર્વતને ઉપાડ્યો, જેનું અન્ન ખાધું એને-મામાને માર્યો, એક બાઇને-સ્ત્રીને-પૂતનાને મારી. એવા ગોદન, સ્ત્રીદન અને સ્વજનદન પાપીને આટલું બધું માન આપતાં તને લાજ પણ નથી થતી, ભીષ્મ ?

“પણ એમાં તારો પણ વાંક નથી ! તું પોતે જ એવો છે કે જે એક કન્યાને ઉપાડી લાવ્યો, સ્વયંવરમાંથી, અને પછી એને પરણ્યા વગર જ હાંકી કાઢી ! હું તો કહું છું ભીષ્મ, તારા આ બ્રહ્મચર્યમાં પણ ધૂળ પડી ! અથવા તો એમ પણ કાં ન હોય, કે તને કોઇ બાયડી મળતી જ નહોતી એટલે,..... ન મળે નારી તો સહેજે બાવા બ્રહ્મચારી, એવું તે કયું !”

૪૬. શ્રીકૃષ્ણને આખરે સુદર્શન સંભારણું પડે છે

શિશુપાલનો મુખ્ય વાંધો, તેના પોતાના શબ્દોમાં, એ હતો કે કૃષ્ણ જેવા ‘અ-રાજા’નું પ્રથમ પૂજન થયું. કૃષ્ણને એણે પડકાર્યો “મરાજાત્વમ્ અર્ચિતઃ ।” “તું કે જે રાજા નથી તેની આ લોકોએ પૂજા કરી, એ તેમની બેવકૂફી !” અને તે વગર અધિકારે એ પૂજા સ્વીકારી, તે તારી લુન્ધાઈ ! આજે તને સજા કર્યા સિવાય હું જંપવાનો નથી !”

શિશુપાલનાં આવાં વચનો સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણ ઊઝા થયા. તે સંપૂર્ણ શાન્ત હતા. અત્યંત ક્રોધાળ સ્વરે તેમણે ત્યાં આગળ એકઠા મળેલા બધા રાજાઓને સંબોધીને કહ્યું, “શિશુપાલ આરંભથી જ અમારો સૌનો અ-કારણ

શત્રુ છે. આમ છે તો અમારો સગો, ક્ષત્રો દીકરો ભાઈ, પણ દુષ્ટ એવો છે કે એકવાર અમે સૌ પ્રાગ્જ્યોતિષપુર ગયા હતા, ત્યારે એણે પાછળથી આવીને દ્વારકાને સળગાવવાની ચેષ્ટા કરેલી ! વળી એકવાર અમારા રાજવી રૈવતક પર્વત પર વિહાર અર્થે ગયેલા, ત્યાં પણ આ બંધુએ તેમને ખૂબ હેરાન કરેલા, તેમની ઉપર અચિંત્ય આક્રમણ કરી, તેમને બાંદી બનાવીને આ ભાઈ સાહેબ ઉઠાવી ગયેલા ! ત્રીજી વાર એણે મારા પિતા તરફથી યોજાઈ રહેલ અશ્વમેધમાં વિઘ્ન ઉત્પન્ન થાય એટલા ખાતર ઘેડો પાડ્યો. અને સૌવીર દેશમાં ગયેલી બહુની ભાર્યાને પણ આ દુષ્ટ એકવાર ઉઠાવી ગયેલો !

“આના બધા જ ઉધમાતો હું મારી ફાઈબાને કારણે અત્યાર સુધી મૂંગે મોંએ બરદાસ્ત કરી રહ્યો છું. પણ આજે,—એક રીતે તો એક મહદ્ સહભાગ્યની વાત છે કે તમે બધા અહીં ઉપસ્થિત છો અને તમારી બધાની હાજરીમાં જ એણે પોતાની જાતની અધમતાને પ્રગટ કરી છે. અત્યાર સુધી એનાં બધાં જ દુરાચરણો મારી પીઠ પાછળનાં હતાં, પણ આજે તો એણે તમારી સૌની નજર સામે, છડેચોક મારું અપમાન કર્યું છે, એટલે હવે તો મારે એને દંડ દીધે જ છૂટકો. કારણ કે તે સિવાય એ શાંત પડવાનો જ નથી. એનું મૂળ દુઃખ જુદું છે. એ રુકિમણીને પરણવા ચાહતો હતો અને રુકિમણી એને પરણવાને બદલે મને પરણી ત્યારથી એ સળગી રહ્યો છે.”

રાજાએ જ્યારે શ્રીકૃષ્ણનાં આ વચનો સાંભળ્યાં, ત્યારે તેમનાથી શિશુપાલને ઠપકો આપ્યા વગર રહેવાયું નહિ.

પણ શિશુપાલનો ઉશ્કેરાટ તો એને લીધે જીલટાનો વધ્યો.

શ્રીકૃષ્ણની મક્કરી કરતાં તે તાડૂક્યો, “તને શરમ નથી આવતી, સ્ત્રી-એની વાત કરતાં, આ રાજવીઓની સભામાં ? અને તું બરદાસ્ત કરે કે ન કરે, મારું શું બગડવાનું છે ? ગુસ્સે થઈને પણ તું મને શું કરી નાખવાનો છે ?”

શ્રીકૃષ્ણ માટે હવે બીજો કોઈ રસ્તો જ ન રહ્યો. સુદર્શન ચક્રને તેમણે સંભાળ્યું.

ચક્ર હાજર થયું.

“આની માએ મારી પાસેથી વચન લીધું હતું કે મારે એના સો ગુનાઓ માફ કરવા !” શ્રીકૃષ્ણે રાજાએને ફરી સંબોધ્યા, “અને તમે જોયું છે કે સૌથી યે વધુ ગાળો મેં એની તમારા સૌના સાંભળતાં શાન્તિ-પૂર્વક ખાધી છે. માટે હવે હું એનો સંહાર કરું છું, જુઓ !”

અને તરત જ શિશુપાલનું માથું તેના ધડથી જુદું થયું.

અને શિશુપાલના એ હણાયેલા શરીરમાંથી, આકાશમાંથી જેમ સૂર્ય ઊછળે તેમ, એક તેજઃ બિમ્બ ઊછળીને શ્રીકૃષ્ણને વંદન કરીને, તેમના શરીરમાં સમાઈ ગયું.

શિશુપાલના વધનો પ્રત્યાઘાત રાજસૂય યજ્ઞમાં આવેલા રાજવીઓ ઉપર ફેવો પડ્યો તેનું વર્ણન વ્યાસજીએ બહુ છટાદાર વાણીમાં આપ્યું છે.

વણુ-વાદળ વૃષ્ટિ થઈ, સળગતી વીજળી પડી અને.....વસુંધરા કંપી ઊડી. મહીપાલો, કેટલાક સાવ મૂંગા થઈ ગયા, કેટલાક હાથ ધસવા લાગ્યા, કેટલાક ગુસ્સામાં આવીને હોઠ કરડવા લાગ્યા. કોઈ કોઈ ઉશ્કેરાયા, પણ ઘણા ખરા મધ્યસ્થ જ રહ્યા, અને આખરે બ્રાહ્મણો અને રાજવીઓ સૌ પ્રસન્નવદને શ્રીકૃષ્ણ પાસે જઈને તેની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. શ્રીકૃષ્ણનું આ પરાક્રમ જોઈને તેઓ સાચે જ આનંદિત થયા હતા.

૪૭ “હું આપઘાત કરીશ !”

રાજસૂય યજ્ઞની સફળ પૂર્ણાહુતિ પછી, યુધિષ્ઠિરને આંગણે, દેશના ખૂણે ખૂણામાંથી ઊતરેલ અતિથિઓ એક પછી એક પોતપોતાને ઠેકાણે વિદાય થયા. એક દુર્યોધન અને બીજો શકુનિ એમ બે જ જણ બાકી રહ્યા.

હવે દુર્યોધન શકુનિની સાથે ફરી ફરીને એ સભા જોવા લાગ્યો. હસ્તિનાપુરમાં તેણે આવી સભા કદી દોઢેલી જ નહિ, એટલે સ્વાભાવિક રીતે, એ સભાનું ચારે બાજુએથી નિરીક્ષણ કરવું એને ખૂબ ગમતું હતું.

એ સભાનો નિર્માતા મયદાનવ હતો તે આપણે જાણીએ છીએ. આ મય ખાંડવ વનમાં રહેતો હતો. પણ સમગ્ર વનને બાળી નાખનાર અર્જુનને અને શ્રીકૃષ્ણને એને એકને જીવતો રાખ્યો. “આ જીવનદાનના બદલામાં મારે આપને ટેંક આપવું જોઈએ.” એમ મય દાનવે અર્જુનને વારંવાર

આગ્રહ કરી કરીને કહ્યું ત્યારે અર્જુને ફક્ત એક જ જવાબ આપ્યો હતો કે “મારે કશો જ બદલો ન ખપે. બદલો લેવાના ધરાદાથી મેં તારો પ્રાણ બચાવ્યો નથી.”

અને છતાં મય દાનવે કૈંક લેવાનો આગ્રહ જારી રાખ્યો. શ્રીકૃષ્ણે અને અર્જુને આ સલાનું નિર્માણ કરવાનું કહ્યું : જે સલા.... લાંબે ગાળે, કાર્ય પરંપરાએ કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમાં પરિણમી અને ભારતના સમગ્ર રાજવીઓનો વિનાશ સરજતી ગઈ.

મય દાનવે કેવું વેર લીધું-ખાંડવ-દાહનું !

પણ રાજસૂય યજ્ઞનો સમારંભ કરતી વખતે યુધિષ્ઠિરને કે એના ભાઈ-ઓને કે શ્રીકૃષ્ણને સુધ્ધાં આવો કશો ખ્યાલ ન હતો.

મયદાનવની ખંધી દીર્ઘદૃષ્ટિ એ બોળા નરવીરોમાં નહોતી, કદાચ જે હો તે. પણ વિસંવાદનાં બીજ મયદાનવે નિરમેલી આ સલામાં વવાયાં. દુર્યોધનના હૃદયમાં પાંડવો સામે સદૈવ સળગતી રહેતી ઇર્ષ્યામાં ક્રોધ અને અપમાનનાં ઈંધણ આ સલામાં હોમાયાં.

દુર્યોધન સલા જોતાં જોતાં ચારે બાજુએ ફરતો હતો, ત્યાં એણે એક જળાશય દીકું અને એમાં પ્રવેશીને પગને થોડીક શીતલતા અર્પવા માટે એણે પોતાનાં વસ્ત્રોને રહેજ ઊંચાં લીધાં.

અને ભીમ, દ્રૌપદી આદિ સૌ, (જેઓ તેની પાછળ પાછળ ચાલતાં હતાં) હસી પડ્યાં.

શા માટે ?

દુર્યોધને જ્યાં જળ જોયું હતું, ત્યાં સુક્કી અને નક્કર ધરતી જ હતી. ધરતી પાણી રૂપે દેખાતી હતી એ મયદાનવની રચના-કુશળતા, માયા. માયા કરે તે મય; કે પછી મય રચે તે માયા ? કોણ જાણે ? એક બીજ વાર પાણીને પૃથ્વી સમજીને દુર્યોધન એના પર ચાલવા ગયો અને એ જળાશયમાં ગળડી પડ્યો, અને બધાં હસ્યાં ! એક ત્રીજ વાર દીવાલને આરણ્ય માનીને એ અંદર દાખલ થવા ગયો, અને એ પાછું ભટકાયું, અને દ્રૌપદી હસી, કંઈક ગણગણી પણ ખરી : “આંધળાના પુત્ર આંધળા જ હોયને !”

દુર્યોધન જેવા અત્યંત આળા હૃદયના અને સ્વમાની યુવક ઉપર આ બધાની શી અસર થઈ હશે તે સહેજે જ કહી શકાય છે.

પાંડવોની અપરંપાર સમૃદ્ધિની ઈર્ષ્યાની આગમાં બળતો અને સભામાં ખમેલ અનેક અપમાનોથી મનમાં ને મનમાં સળગતો દુર્યોધન આખરે જ્યારે હસ્તિનાપુર જવા નીકળ્યો ત્યારે તે સાવ મૂંગો થઈ ગયો હતો.

રસ્તે શકુનિ તેને વારંવાર પૂછે છે : “શી વાત છે ? આમ મૂંગો શા માટે થઈ ગયો છે ? શા માટે આટલો ફિક્કો પડી ગયો છે ?” પણ દુર્યોધન કશો જ જવાબ નથી આપતો.

ફક્ત, નિસાસા જ નાખ્યા કરે છે, હોઠ કરડ્યા કરે છે, કપાળ કુટ્યા કરે છે !

આખરે મામા શકુનિના અત્યંત આગ્રહથી એ પોતાનું હૃદય ખોલે છે :

“આખી પૃથ્વી યુધિષ્ઠિરના હાથમાં ચાલી ગઈ છે, તે જોઈને હું દિવસ રાત સળગું છું ! પાંડવોના પક્ષકાર કૃષ્ણે શિશુપાલને સંહારી નાખ્યો, ત્યારે કોઈનીયે મગદૂર ચાલી, એક આંગળીયે ઊંચી કરવાની ? વળી આખાયે ભૂ-મંડલના રાજવીઓ રાજસૂય યજ્ઞ પ્રસંગે યુધિષ્ઠિરને આંગણે ખંડણીઓ લઈ લઈને આવ્યા. રાજાઓને ત્યાં રાજાઓ આવે એવી રીતે નહીં, પણ મહારાજાને ત્યાં વૈશ્યો આવે એવી રીતે ! પાંડવોનો આટલો બધો પ્રતાપ જોઈને મને તો જીવતર અકારું થઈ પડ્યું છે. હું તો હવે

વહ્નિ મે પ્રવેક્ષ્યામિ મક્ષવિષ્યામિ વા વિષમ્ ।

કાં તો આગમાં બળી મરીશ, અથવા તો છેવટે ઝેર ખાઈને આ જીવનનો અંત આણીશ. કોઈ પણ રીતે, હવે મારાથી જીવી શકાય એમ તો છે જ નહિ !

૪૮. ધૃતરાષ્ટ્ર અનુમતિ આપે છે

ઈર્ષ્યા માણસ પાસે કોઈ કોઈ વાર આત્મઘાત પણ કરાવે છે. શકુનિ એ સારી રીતે સમજતો હતો એટલે દુર્યોધનને તેણે સાંત્વના આપવા માંડી.

“પાંડવોની ઈર્ષ્યા કરવાનું તારે કંઈ જ કારણ નથી. તેમની પડખે જો દુપદ વગેરે છે, તો તારી પડખે ભીષ્મ અને દ્રોણ, કર્ણ અને અશ્વત્થામા

અને હું ક્યાં નથી ? અને યુધિષ્ઠિરને જો એના ચારે ભાઈઓનો પૂરેપૂરો સાથ છે, તો તને ક્યાં તારા નવાણું ભાઈઓનો સંપૂર્ણ સાથ નથી ?”

પણ એમ શબ્દોથી દુર્યોધનના બળતા હૃદયને શાંતિ થાય એમ નહોતું

દુર્યોધનની ઈર્ષ્યાનું મૂળ જોડું હતું. પાંડવોના કરતાં વધારે પૈસા અને પ્રતિષ્ઠા મળે તો પણ તેનું દુઃખ ટળવાનું નહોતું. તેને તો પાંડવો જીવતા હોય તે જ ગમતું નહોતું. એના સ્વભાવની વિકૃતિ જ એવી હતી. પાંડવોનું અસ્તિત્વ જ તેને માટે મહાન દુઃખરૂપ હતું.

“પાંડવોને અને કૃષ્ણને ખુલ્લા યુદ્ધમાં તો આપણે પહોંચી શકીએ એમ નથી,” પોતાના મનમાં રચાઈ ગયેલી પાંડવનાશની એક અધમ યોજનાનું અ-મંગલાચરણ કરતાં શકુનિએ આગળ ચલાવ્યું. “પણ એક બીજો રસ્તો છે, પાંડવોને પૃથ્વી પરથી ઉમેડી નાખવાનો.”

“તો બોલતા કેમ નથી ?”

“એ બીકે, કે તારા પિતા, કદાચ, એ રસ્તાને માન્ય નહિ રાખે,”

“પણ કહો તો ખરા.”

“છૂત !” શકુનિએ નામ પાડ્યું.

“એટલે ?”

“એટલે જુગાર. હું પાસાની રમતમાં કુશળ છું; અને જેટલો હું કુશળ છું તેટલો જ યુધિષ્ઠિર તેમાં અ-કુશળ છે, અને યુધિષ્ઠિરને તે વાતનું પૂરેપૂરું જ્ઞાન પણ છે.”

“પણ તો પછી યુધિષ્ઠિર રમવા તૈયાર કેમ થાય ?”

“થાય. તેની એક નબળાઈ છે.”

“કઈ ?”

“કાઈ પડકાર ફેંકે તો તેને ઝીલી લીધા વગર તેનાથી રહેવાય જ નહિ. પડકાર ન ઝીલીએ, તો કાયર ગણાઈએ તેવી તેની માન્યતા છે.”

“વિચિત્ર !”

“ગમે તેમ પણ યુધિષ્ઠિરને આપણે જો દૂતનું આહ્વાન આપીએ તો તે તેનો સ્વીકાર કરે એ ચોક્કસ. અને એકવાર એ જુગાર રમવા બેઠો, મારી સામે, પછી એ બાવો થઈને જ ઉઠવાનો, એ પણ એટલું જ ચોક્કસ.”

“પણ તો પછી વાટ કોની જુવો છો?” “તારા પિતા સંમતિ આપે તેની!”

એટલે બન્ને દોડ્યા, ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે. ધૃતરાષ્ટ્ર પહેલાં તો ખૂબ અણગમે દાખવ્યો. જુગદું રમનાર ને રમાડનાર કોઈનું કદી કલ્યાણ થયું નથી, એવાં બોધવચનો ઉચ્ચાર્યાં. સૌજન્યની મૂર્તિ સમો વિદુર આ દૂતની વાતને કદી પણ મંજૂર નહિ રાખે, અને વિદુરને પૂછ્યા વગર પોતે એક ડગલું પણ ભરવાનો નથી એવી ધમકી પણ આપી; પણ દુર્યોધનની આત્મઘાતની ડરામણી અને શકુનિના આગ્રહ પાસે અંતે એ મંજૂર બન્યો, અને તેણે સંમતિ આપી.

ખરી વાત એ છે કે ધૃતરાષ્ટ્રે બહારથી ભલે દૂતનો વિરોધ કર્યો હોય, અંદરખાનેથી તો તે પુત્રથી ચે સવાયો પાંડવદ્રેષી હતો. લોકલાજને કારણે ઘણી ચે વાર મનની મલિનતાને એ મનમાં જ ઢાંકી રાખતો, પણ સહેજ પણ તક મળ્યે, એ મલિનતા આડેનો દાટો ખુલી જતો અને અંદરની દુર્ગંધ બહાર ફેલાઈ જતી.

વિદુરને આ વાતની ખગર પડી ત્યારે તેને ઘણું જ દુઃખ થયું. ધૃતરાષ્ટ્રને તેણે ઘણું સમજાવ્યો. દુર્યોધન નાનપણથી જ પાંડવો પ્રત્યે વૈર રાખે છે. તેની એ વૈરવૃત્તિને રોકવાને બદલે તમે તો ઉલટાની તેને વધુ સતેજ બનાવો છો—એવાં મેણાં પણ ખૂબ માર્યાં! અને આમાંથી એક દિવસ એક એવો અગ્નિ પ્રગટવાનો છે, જેની જવાલાઓમાં શંતનુનું આખું કુળ બળીને ખાખ થઈ જશે એવી ધમકી પણ આપી.

પણ વિદુરની નબળાઈ ધૃતરાષ્ટ્ર જાણતો હતો. તે હજાર મેણાં મારે, પણ કાર્યનો વખત આવશે ત્યારે પોતે કહેશે એમ જ કરશે એવી ધૃતરાષ્ટ્રને ખાતરી હતી.

આવી સ્થિતિમાં વિદુરની સલાહની અસર ધૃતરાષ્ટ્ર પર કેટલી થાય!

અને કરુણતાની અવધિ તો ત્યાં આવી, ન્યાં જુગદું કોઈ કાળે ન રમાવું જોઈએ એવી સલાહ આપનાર આ સજ્જન જાતે જ, ધૃતરાષ્ટ્રના આદેશથી, પાંડવોને દૂતનું આમંત્રણ કે આહ્વાન આપવા ઇન્દ્રપ્રસ્થ ગયા!

૪૯. વિદુર

માનવીનું મન એ જગતની સૌથી વધુ જટિલ સમસ્યા છે. સાહિત્ય અને ઇતિહાસ એ જટિલતાઓનું પ્રતિબિંબ ગ્રીણે છે, એનો ઉકેલ નથી આપી શકતા.

પોતે જેને અધર્મયુક્ત અને હાનિકારક માને છે, તે જુગાર રમવા આવવાનું આમંત્રણ યુધિષ્ઠિરને આપવા વિદુર પોતે જ જાય છે. એના ખુલાસો મહાભારતકાર અર્થસ્ય પુરુષો દાસઃ એવા શબ્દો ખુદ એમની જ પાસે ખોલાવીને કરે છે; પણ એ શબ્દોથી પણ વાચકના મનનું સો યે સો ટકા સમાધાન તો નથી જ થતું. વિદુર ફક્ત રોટીના ટુકડા માટે પોતાની જાતને આટલી નીચી ઉતારે છે એમ માનવું એ, વિદુરનું સમગ્ર વ્યક્તિત્વ જોતાં, મુશ્કેલ લાગે છે. કંઈક ખીજું પણ કારણ હશે, એમને.

એ ખીજું કારણ એ લાગે છે કે ધૃતરાષ્ટ્ર ગમે તેવા પણ વિદુરનો મોટો ભાઈ છે, અને દુર્યોધનાદિ ગમે તેવા ખરાબ પણ એના ભત્રીજાઓ છે, જેઓ એમનો ખોજો ખુંદી ખુંદીને મોટા થયા છે. સ્નેહનો તંતુ પણ કાઈ ચીજ છે ને !

વળી એમ પણ હોય-વિદુરને જાહેર જાહેર એવી પણ આશા હોય કે પોતે જે અધર્મકાર્ય લઇને ઇન્દ્રપ્રસ્થ જઈ રહ્યા છે, તેને યુધિષ્ઠિર જાતે જ ફળીભૂત નહિ થવા દે !

ઇન્દ્રપ્રસ્થ પહોંચ્યા પછી છૂતની વાત નીકળતાં વેંત યુધિષ્ઠિર ખુદ વિદુરની જ સલાહ માગે છે અને વિદુર સંપૂર્ણ યુક્ત મને છૂતની વિરુદ્ધ સલાહ આપે છે. પણ યુધિષ્ઠિરના મનમાં પણ જાણે કોઈ અગમ્ય આત્મઘાતક વૃત્તિઓ કામ કરી રહી છે. જુગાર અનિષ્ટ છે, એમ તે માને છે; અને એવી જ વિદુરની સલાહ છે; આટલું જ નહિ, પણ જેમની સાથે જુગાર રમવાનું છે તે શકુનિ ધૂર્ત અને કપટી છે એ પણ તે જાણે છે. અને જતાં તે શું બોલે છે, સાંભળો :

“ આખું જગત, ” તે કહે છે, “ ત્રિધાતાની યોજના વડે દૈવને આધીન છે, સ્વત્રંત નથી. ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞા થઇ છે, તો તેનું પાલન મારે કરવું જ જોઇએ. ”

ખીજી શબ્દોમાં કહીએ તો આવનારી આપત્તિએ જાણે મૂઠ મારી હોય એવી દૈવ-પરવશ સ્થિતિ એ અનુભવી રહ્યો છે. પોતાના સ્વભાવ પાસે પોતે લાચાર છે, અને એ લાચારીમાંથી ખુવારી જન્મવાની છે એવું જાણતા છતાં એ પોતાની જાતને રોકી શકતો નથી. આનું જ નામ, પ્રકૃતિ યાન્ત્રિ ભૂતાનિ અને આ જ ‘FATE’ ! યુધિષ્ઠિર આ ફેંકાણે આપણને લગભગ Fatalist જેવો લાગે છે.

હજુ આગળ સાંભળો, એના શબ્દો :

“હું શકુનિ સાથે છૂત રમવા ઇચ્છતો નથી; પણ જ્ય મેળવવાની ઇચ્છાએ એ મને ભર સભામાં આમંત્રણ કે આહ્વાન આપશે, તો હું એનો અસ્વીકાર નહિ કરું ! (નહિ કરી શકું, એમ જ ને ?) કારણ કે મારી સામે ફેંકાયેલા પ્રત્યેક પડકારને મારે ઝીલવો જ, એવો મારો નિયમ છે !” પ્રારબ્ધવાદ, નિર્ભયતા, અહંભાવ, જુગારીવૃત્તિ, જગતની આંખો સામે બહાદુર અને ટેકીલો દેખાવાની તાલાવેલી,—અનેક વૃત્તિઓનું કાષ્ઠ અજબ મિશ્રણ છે, એનું મન !

અહીં એક વાત નોંધપાત્ર છે કે પોતાના ચાર ભાઈઓ અને દ્રૌપદી, એ પાંચમાંથી એકકેયની સલાહ યુધિષ્ઠિર આ કટોકટીના પ્રસંગે પૂછતો નથી કે નથી તેમનામાંથી કાંઈ એવી સલાહ, વગર માગ્યે, આપતું.

કદાચ એમ પણ હોય કે ભાવિની ભયંકરતાને અત્યારથી જ પામી ચૂકેલો યુધિષ્ઠિર હૃદયની કોઈ અગમ્ય ઉદારતાને કારણે તેના માટેની બધી જ જવાબદારી, તેના માટેનો બધો ય અપયશ, પોતાના એકલાના જ શિર પર રાખવા માગે છે.

પછી ઇન્દ્રપ્રસ્થમાંથી વિદાય થઈને પાંડવો તેમજ દ્રૌપદી હસ્તિનાપુર પહોંચે છે તેનું વિગતવાર વર્ણન વ્યાસજીના જ શબ્દોમાં વાંચવા જેવું છે :

“ખીજો દિવસે યુધિષ્ઠિરે દ્રૌપદીને આગળ રાખીને પોતાનાં સ્વજનો, સેવકો અને સ્ત્રીવર્ગ સાથે પ્રયાણ આદ્યું. પૃથાનંદન યુધિષ્ઠિર પૂરો પોશાક પહેરી બાહ્યેકે આપેલા રથમાં વિરાજ્યા અને બ્રાહ્મણોને આગળ રાખીને હસ્તિનાપુર ગયા. હસ્તિનાપુરમાં પહોંચીને તે ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર ધૃતરાષ્ટ્રના ભવનમાં ગયા અને તેમને મળ્યા. પછી ભીષ્મ, દ્રોણ, કર્ણ, કૃપાચાર્ય અને દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામાને યથાવિધિ મળ્યા. પછી સોમદત્ત, દુર્યોધન અને

સુખલપુત્ર શકુનિને મળ્યા. ત્યાં જે ખીજ રાજ્યો અગાઉથી એકઠા થયા હતા તેમને, વીર દુઃશાસનને, ખીજ ભાઈઓને, જયદ્રથ તેમ જ સર્વ કુરુઓને પણ તે મળ્યા. તે પછી એ મહાભુજ સર્વ ભાઈઓથી વીંટાઈને શ્રીમન્ ધૃતરાષ્ટ્રરાજના વાસગૃહમાં ગયા. ત્યાં તેમણે પતિવ્રતા મહારાણી ગાંધારીનાં દર્શન કર્યાં. વહુઓથી વીંટાયેલી ગાંધારી તારાઓથી સદા વીંટાયેલી રહેતી રોહિણીની પેઠે શોભતી હતી. ધર્મરાજ ગાંધારીને પગે લાગ્યા અને ગાંધારીએ તેમને આશિષ આપી. પછી યુધિષ્ઠિર વૃદ્ધ અને પ્રજાચક્ષુ પિતા ધૃતરાષ્ટ્રરાજ પાસે આવ્યા. હે રાજન્ ! તે સમયે એ રાજ્યએ તેમનું તેમ જ ભીમસેન આદિ ચારે બંધુઓનાં માથાં સ્પર્ધ્યાં. હે પૃથ્વીપતિ, ત્યારે પ્રિય દર્શનવાળા અને પુરુષોમાં સિંહ જેવા તે પાંડવોને જોઈને કૌરવોને ભારે હર્ષ થયો. પછી આજ્ઞા મળતાં તેઓ રત્નજડિત ઘરોમાં રહેવા ગયા. ત્યાં ધૃતરાષ્ટ્રની પુત્રવધુઓ દ્રૌપદીને મળવા આવી અને યાજ્ઞસેનીની પરમ ઉજ્જવલ સમૃદ્ધિ જોઈને મનમાંને ને મનમાં ખિન્ન થઈ, પછી તે પુરુષસિંહોએ સ્ત્રીઓ સાથે વાતચીત કરી અને વ્યાયામ કર્યા બાદ કેશસંસ્કારાદિ પણ કર્યા. હવે કલ્યાણની ઇચ્છાવાળા તે સર્વ પાંડવોએ આહ્નિક કર્યું, દિવ્ય ચંદનની અર્ચા કરી અને બ્રાહ્મણો પાસે સ્વસ્તિ-વાચન કહેવડાવ્યું. પછી મન ગમતું ભોજન જમીને તેઓ શયનગૃહમાં ગયા. શત્રુના નગરને જીતનારા એ કુરુશ્રેષ્ઠો અહીં આવીને પ્રસન્નતા પામ્યા અને સ્ત્રીઓનાં ગીતોનાં ગુજન ઝીલતા ઝીલતા ઊઠી ગયા. આમ તે રતિવિહારીઓની એ રાત્રિ સુખમય પસાર થઈ. પછી શ્રમરહિત થયેલા અને બંદીજનોની બિરદાવલી સાંભળતાં તેઓ સવારમાં યથાકાલે નિદ્રામાંથી ઊઠ્યા, રાત્રે સુખપૂર્વક રહેલા સર્વેએ સવારમાં નિત્યકર્મો કર્યાં; અને પછી ગુગારીઓના અભિનંદન ઝીલતા ઝીલતા રમણીય દ્વૂત-સભામાં તેમણે પ્રવેશ કર્યો. ”

૫૦. યુધિષ્ઠિરનું માનસ

હવે દ્વૂતનો આરંભ કેવી રીતે થયો તે જોઈએ.

ધૃતરાષ્ટ્રે આ દ્વૂતખેલન માટે એક ખાસ સભા તૈયાર કરાવી. આજની ભાષામાં આપણે જેને મંડપ કહીએ છીએ, તેને કંઈક મળતી આવતી આ ‘સભા’ હશે. હજારો પ્રેક્ષકો-એમાંનો સારો એવો ભાગ તો બહારથી આવેલા આમંત્રિત્રોનો હતો-એમાં એમને માટે ખાસ તૈયાર ઠરવામાં આવેલ

આસનો પર બેઠા હતા. પ્રેક્ષકોમાં બધા જ પુરુષો હતા. સ્ત્રી કોઈ જ નહોતી. દ્રૌપદી, ગાંધારી આદિ નારીમંડળ ધૃતરાષ્ટ્રના રાજપ્રાસાદમાં જે સ્થળે હતું, ત્યાં હતી.

પાંચે પાંડવો સભામંડપમાં દાખલ થઈ હાજર રહેલ સૌનું અભિવાદન ઝીલી તેમને માટે નિર્દિષ્ટ આસનો પર બેસી ગયા.

પછી શકુનિએ દૂતનો પ્રસ્તાવ મૂક્યો.

યુધિષ્ઠિરે તેનો વિરોધ કર્યો.

દૂતમાં કપટને સ્થાન છે. શૌર્યાદિ ક્ષત્રિય-સદ્ગુણોને તેમાં અવકાશ જ નથી. ખરી રીતે તો હાથ-ચાલાકીથી ભોળા લોકોને છેતરીને તેમને ખુવાર કરવાનો જ આ એક ચાલાક માણસોનો કામિયો છે.

યુધિષ્ઠિરની આ વ્યાજખી દલીલને શકુનિ ખૂબ સિદ્ધતથી ઉડાવી દે છે. “એમ તો યુદ્ધમાં પણ શસ્ત્રાસ્ત્ર-વિદ્યાના વિશેષ જાણકારો હોય છે તેઓ જ એ વિદ્યાના ઓછા જાણકારો ઉપર વિજય મેળવે છે, તેથી શું સંગ્રામ એ કોઈ કપટકળા બની જાય છે ?” વગેરે.....

શકુનિની દલીલ હકીકતમાં એ જ કે જગત એક જુગારખાનું છે, જેમાં સખળ માણસો નિર્બળ માણસોને હંમેશા હાર જ આપે છે.

“અને છતાં,” ઉપસંહાર કરતાં શકુનિ કહે છે : “તું ડરતો હોય તો અમારો આગ્રહ નથી !”

બસ. થઈ રહ્યું. યુધિષ્ઠિરના વ્યક્તિત્વની નબળામાં નબળી કડી શકુનિના હાથમાં આવી ગઈ.

“હું કોઈનાથી ડરતો નથી” એમ કહીને યુધિષ્ઠિરે સંમતિ આપી દીધી.

પણ હજી એક ગૂંચ રહી. પોતા તરફથી તો પોતે રમશે, પણ દુર્યોધન તરફથી કાણુ રમશે? યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું.

“હું !” શકુનિએ જવાબ આપ્યો.

“કાંઈને બદલે કોઈ રમે એ કેવું વિચિત્ર !” યુધિષ્ઠિરે વાંધો ઊઠાવ્યા જેવું ક્યું; અને જો એ વાંધાને તે વળંગી જ રહ્યો હોત, તો તેનું અને ભારતનું ભાવિ જ કદાચ પલટાઈ જત !

...પણ યુધિષ્ઠિરે તો એ વાંધો ઊઠાવતાંની સાથે જ દ્રાષ્ટનાયે જવાળની રાહ જોયા વગર જતો કર્યો.... અને....

છૂતની શરૂઆત થઈ !

છૂતની....અને અંતે મહાભારતના યુદ્ધમાં પરિણમનારી અનર્થ-પર-પરાની !

છૂત વિદ્યુતવેગે ચાલવા માંડયું.

એક તરફ શકુનિ જેવો ચાલખાજ અને બીજી તરફ યુધિષ્ઠિર જેવો બોબો, પાસાની આંટીઘૂંટીથી તદ્દન અણુજાણ અને ‘હાર્યો જુગારી બમણું રમે,’ એવી કહેવતને મૂર્તિમંત કરનારો-ચડસીલો માણસ ! પછી બાકી શું રહે !

સભામાંડપ ફક્ત એક જ શબ્દના વખતોવખતના પુનરાવર્તનથી ગુંજવા માડ્યો : જિતમ્ જિતમ્ જિતમ્ !

વસ્તુ હોડમાં મૂકી નથી, અને હરાઈ નથી !

અને જોતજોતામાં, વીજળી વેગે, વીજળી જેમ વાદળાના અંધકારમાં અદૃશ્ય થાય એવી રીતે યુધિષ્ઠિરની રાજ્યલક્ષ્મી પરાજયના અંધકારમાં અદૃશ્ય થઈ ગઈ.

અને વાત ફેઠ દ્રૌપદીના વસ્ત્રાહરણ સુધી આવી પહોંચી. આ આખાએ પ્રસંગની હવે આપણે સહેજ લંબાણથી સમીક્ષા કરીશું.

૫૧. દ્રૌપદી વસ્ત્રાહરણ : એક સમીક્ષા

સાહિત્યમાં કે જીવનમાં, કલ્પનામાં કે વાસ્તવિકતામાં સ્ત્રીની આવી દશા ક્યાંય થઈ નથી. જેમ દ્રૌપદીનો જોટો જગતમાં ક્યાંય નથી, તેમ વસ્ત્ર-હરણના પ્રસંગનો જોટો પણ જગતમાં ક્યાંય નથી. જીવનમાંય નથી અને સાહિત્યમાંય નથી.

મૂળથી જ દુર્યોધન અને એના સાથીઓ પાંડવોના દ્વેષી, તેમાં વળી રાજસૂય યજ્ઞ દ્વારા પાંડવોની સમૃદ્ધિ અને સુકીર્તિ બંને વધ્યાં. અને એ વૃદ્ધિને દુર્યોધને નજરે નિહાળી, ત્યારે તો એનો ઇર્ષ્યાગ્નિ હજાર ઝાળે લજ્જા ઊઠ્યો. રણમાં તો તે પાંડવોને મહાત કરી શકે તેમ નહોતો જ; એટલે તેણે આ માર્ગ લીધો, છૂતનો-જુગારનો.

વિદુર અને કૌરવોની રાજસભામાં ખેસનારા ખીજ મુરખખીઓ તો જુગારના વિરોધી છે જ. પણ આશ્ચર્ય એ છે કે પાંડવોનો નાશ કરવાની એક યુક્તિ લેખે અજમાવાતા આ ઘતનો, ખુદ ધૃતરાષ્ટ્ર પણ વિરોધી છે. અને બખ્ખે વખત તે બિચારો દુર્યોધનની વિનંતીનો અસ્વીકાર કરે છે. પણ આખરે એનો પુત્રપ્રેમ, પહેલેથી જ મંદ એવી એની વિવેકબુદ્ધિ ઉપર વિજય મેળવે છે અને ઇતિહાસના એક ધોરતમ પ્રકરણનો આરંભ થાય છે. (અહીં ઇતિહાસ શબ્દ, હું એના પ્રચલિત અર્થમાં નહિ, પરંતુ વ્યુત્પત્તિ અર્થમાં વાપરું છું એમ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય. ઇતિહાસ એટલે ક્ષેત્ર-હ-આસ—‘આમ હતું’ એમ સાંભળ્યું છે.’ મહાભારત અને રામાયણને આપણા પ્રાચીન શાસ્ત્ર-વ્યવસ્થાપકોએ ઇતિહાસ જ કહ્યાં છે.)

યુધિષ્ઠિરને વિષે એક ભ્રમ છે કે એને ઘૂતનો ભારે ચડસ હતો! પણ યુધિષ્ઠિર ઘૂતનો એવો શોખીન નથી. ઘૂત સામે પોતાનો અણગમો—અને ખાસ કરીને દુર્યોધન અને શકુનિ જેવા કપટીઓ સાથે જુગાર ખેલવાનો અણગમો તે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં વ્યક્ત કરે છે. વિદુર પણ એના જ મતના છે, પણ ધૃતરાષ્ટ્રના મોકલ્યા તેડવા આવ્યા છે એટલે ફક્ત એટલું જ કહે છે કે “તને યોગ્ય લાગે તેમ કર.” પોતે જોખમ લેતાં ડરે છે, એવી છાપ કોઢના મન ઉપર ન પડવી જોઈએ એવી યુધિષ્ઠિરની વૃત્તિ છે. પોતે લોભી નથી, ખીકણ નથી, ખેલદિલ છે. એવી પોતાની ખ્યાતિ છે; અને એ ખ્યાતિને યુધિષ્ઠિર ગમે તે ભોગે ટકાવી રાખવા માગે છે. બસ, અહીં જ એમના પતનનું ખીજ છે. એમનો શત્રુ જુગાર નથી, અહંકાર છે!

યુધિષ્ઠિર વિષે ખીજે એક ભ્રમ એ છે કે એમણે જુગારના ચડસમાં દ્રૌપદીને હોમી દીધી! પણ હકીકત એ છે કે, હારી બેઠા પછી પણ, પોતાની જાતને પણ હારી બેઠા પછી પણ દ્રૌપદીને હોડમાં મૂકવાનો વિચાર એને પોતાને નથી આવ્યો. એ સૂચન તો શકુનિનું છે! “હજુ તમારી કને એક સંપત્તિ છે,” શકુનિ યુધિષ્ઠિરને જાણે યાદ અપાવે છે, “પાંચાલીને દાવમાં મૂકીને હજુ તમે ભાગ્ય અજમાવી શકો છો!”

અલગત યુધિષ્ઠિર આ સૂચન સાંભળતાં વેંત તેને ઉપાડી લે છે; પણ તે “હું કોઈ પણ જોખમ લેતાં ડરું નહિ”....એવું હુંપદ તેનામાં છે એ જ કારણે. અસ્તુ. પણ આ પગલું પાંડવોને ક્યાં લઈ જશે, અને એમાંથી સૌને માટે કેવો ધોર વિનાશ સર્જાશે, એની જોમને કદપના હતી તેઓ!

સૌ તો ધ્રુજ જ ઊઠેલા, યુધિષ્ઠિરે દ્રૌપદીને હોડમાં મૂકી ત્યારે! મહાભારતના જ શબ્દો ટાંકીએ તો “દ્રૌપદીને યુધિષ્ઠિરે હોડમાં મૂકી ત્યારે સભા ખળભળી ઊઠી. રાજાઓને ખેદ થઇ આવ્યો, અને ભીષ્મ, દ્રોણ તેમજ કૃપાચાર્ય વગેરે પરસેવે રેખાજેખ થઇ ગયા. વિદુર તો માથું ઢાળીને મડદાની પેઠે જ રહ્યા.....” તે આ દિગ્મૂહતામાંથી અપકીને ત્યારે જ જાગ્યા, જ્યારે દુર્યોધનને તેમને આજ્ઞા આપી કે.....

एहि अत्त द्रौपदीम् भानयस्व
प्रियां भार्यां संमतां पांडवानाम् ।
संमार्जतां वेश्म परैतु शीघ्रम्
तत्रास्तु दासीभिरपुण्यशीला ।

“જાઓ વિદુર, દ્રૌપદીને ખોલાવી લાવો. એ મારા મહેલમાં વાસીદું રાજશે અને દાસીઓ ભેગી રહેશે.”

પણ વિદુર જેનું નામ ! એ થોડા જ દુષ્ટાત્માની આવી દુષ્ટ વાત માનવાના હતા ! એ તો દુષ્ટત્વની પાછળ રહેલી વિનાશપરંપરા સમજાવવાનો યત્ન કરે છે. પણ વૃથા ! દુર્યોધન શેનો માને ?

દુર્યોધનને માટે તો આ જીવનની એક અત્યંત આનંદદાયક ઘડી છે. વરસોનો ધૃષ્ટ્યાગ્નિ આજે કૈંક શાન્ત થાય છે. ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં મયદાનને સર્જેલ સભામંડપમાં તેનો જે ઉપહાસ કરવામાં આવ્યો હતો, તેનું વૈર આજે ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજ સાથે વસૂલ થતું તેને દેખાય છે. તેની ભૂલ પર હસેલી દ્રૌપદી આજે તેની દાસી બની છે. એની પાસે, આખી દુનિયા દેખી શકે એવી રીતે દાસીપણું કરાવ્યા સિવાય, એનો પામર જીવડો જંપવાનો જ શી રીતે હતો !

એટલે એ પ્રતિકામી નામના એક સારથિને મોકલે છે, દ્રૌપદીને સભામાં લઇ આવવા માટે....અને અહીંથી દ્રૌપદી રંગમંચ ઉપર આવે છે...એકવસ્ત્રા રજસ્વલાની અવસ્થામાં !

હવે દ્રૌપદીને જોઇએ.

પ્રતિકામી દ્વારા દુર્યોધનનો આદેશ સાંભળતાં વેંત તેના મુખમાંથી ફક્ત આટલા જ શબ્દો સરે છે : “હોય નહિ ! આવી વાત તારા મોંમાંથી

નીકળે છે શી રીતે ! રાજપુત્ર પોતાની પત્નીને કદી હોડમાં મૂકે ખરો ? યુધિષ્ઠિર જુગારના કેદમાં પાગલ બની ગયા હશે ? શું તેમની પાસે બીજી કોઈ વસ્તુ નહોતી કે એમણે મને દાવમાં મૂકી !”

ઉપરનાં પાંચ વાક્યોમાં, પળભર મૂર્છાવશ થઈ ગયેલી દ્રૌપદીની સ્વ-સ્થતા ફરી પાછી ધીરે ધીરે હોશમાં આવતી હોય એમ નથી લાગતું ? પહેલાં તો એ સારથિની વાત માનતી જ નથી: ‘હોય નહિ ! આવી વાત સંભવે જ શી રીતે ?’ પછી એ ન માનતા માટેનું કારણ આપે છે....કે “કોઈ મામુલી રાજપુત્ર પણ બ્યાં પોતાની પત્નીને દાવમાં ન મેલે, ત્યાં ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર તો મેલે જ શી રીતે ? અને તે પણ મારા જેવી પત્નીને !” પછી આગળ ચાલતાં, એ વધુ વાસ્તવવાદી બને છે. અને કહે છે કે “લાઇ, મેલે પણ ! જુગટાના કેદમાં ચક્ર્યૂર થઈને તેમણે આવું પણ કયું હોય !” અને છેલ્લે, પોતાના મનમાં તે જ પળે ઊભી થયેલી એક આશાને વાચા આપતાં ઉમેરે છે કે “યુધિષ્ઠિરે મને દાવમાં મૂકી હશે, કદાચ, પણ તે ક્યારે ? જ્યારે એમની પાસે બીજું કંઈ જ બાકી નહિ બચ્યું હોય ત્યારે જ !”

અને પછી તો એની એ સ્વસ્થતા પળે પળે વધતી જાય છે. પ્રતિકામીની પાસેથી બધી ચે વિગતો જાણ્યા પછી યુધિષ્ઠિરે રાજપાટ, ધનસંપત્તિ, લાઇઓ અને પોતાની જાત-બધું હાર્યા પછી જ તેને હોડમાં મૂકી છે એવી ખબર પડે છે ત્યારે તેનામાં વળી એક નવી આશાનો સંચાર થાય છે અને તે સારથિને કહે છે, “લાઇ જરા પાછો જઈને પૂછી તો આવ, ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને, કે તમે પહેલાં જાને હાર્યા ? તમારી જાતને કે દ્રૌપદીને ?” શબ્દોમાં કેટલો માર્મિક ઠપકો છે ! અને સાથે સાથે કેટલી શ્રદ્ધા છલે છે ! તમારી જાતને ખોઈ બેઠા હો, તો જ તમને મને હોડમાં મૂકવાનો વિચાર આવે ! નહિતર નહિ જ. તમારામાં આત્મજ્ઞાન હોય ત્યાં સુધી તો તમે મને હોડમાં ન જ મૂકો !

યુધિષ્ઠિર આનો શો જવાબ આપે ? મહાભારત કહે છે કે એ તો સાર-થિને મ્હોંએથી દ્રૌપદીનો આ પ્રશ્ન સાંભળીને નિર્જીવની જેમ મુંગા જ બની ગયા. કોઈ જાતનો જવાબ જ આપી શક્યા નહિ !

જવાબ તો એમને બદલે અધીરો દુર્યોધન જ આપે છે. અને આપે જ તો ! દ્રૌપદીનો હવે તે જ માલિક છે ને, તેને પોતાને મન તો ! એ કહે

છે, “ જા, દ્રૌપદીને જમને કહે કે યુધિષ્ઠિરને તારે જે પૂછ્યું હોય તે અહીં આવીને પૂછ.”

સારથિ બિચારે ચિટ્ટીને ચાકર ! ક્યવાતે મને અને મનમાં ને મનમાં દુર્યોધનને શાપ આપતો આપતો એ દ્રૌપદીને કૌરવરાજની આજ્ઞા પહોંચાડે છે; પણ દ્રૌપદી ફરી તેને પાછો વાળે છે—એજ પ્રશ્ન સાથે. ફક્ત એ પ્રશ્ન હવે તે યુધિષ્ઠિરને નહિ, પરંતુ રાજસભામાં બેઠેલા સૌને ઉદ્દેશીને પૂછે છે.

સારથિ વળી પાછો રાજસભામાં આવે છે—અને દ્રૌપદીના શબ્દો સૌને સંભળાવીને એના વતી માર્ગદર્શન માગે છે. પણ દરબારીઓની શી મગદૂર કે રાજને અણગમતી વાત ઉચ્ચારે !

આ વખતે યુધિષ્ઠિર જાતે જ પોતાના એક વિશ્વાસુ માણસને મોકલીને દ્રૌપદીને કહેવડાવે છે કે “ હે પાંચાલી ! તું રજસ્વલા હોવાને કારણે એકવસ્ત્રા છે, તો તે જ સ્થિતિમાં રેતી રેતી સભામાં આવ અને તારા શ્વસુર ધૃતરાષ્ટ્રની સામે ઊભી રહે... ! તો સભા એ દશ્ય જોઈને દુર્યોધન ઉપર ફિટકાર વરસાવશે અને ધૃતરાષ્ટ્રને અનિચ્છાએ પણ માનવતા દેખાડવાની ફરજ પડશે ! ”

લાગે છે કે યુધિષ્ઠિરને હજુ પણ દુર્યોધનની અને એના ગોઠિયાઓની માનવતામાં શ્રદ્ધા છે. હોય એમાં નવાઈ પણ નથી. એના જેવો અઠંગ આશાવાદી જગતે ખીજે લાગ્યે જ જોયો હશે !

પરંતુ દયાની આડકતરી પણ યાચના દ્રૌપદી જેવી એક અત્યંત સ્વમાની માનિનીના મ્હોંમાં શોભે ખરી ! એવી નારી અપમાનિત ભલે થાય, પણ દુષ્ટો પાસે દયાની ભીખ માગવા જેટલી પામરતા તો ન જ ધારણ કરી શકે ! ખીજ બાજુ, યુધિષ્ઠિરે જે સૂચના આપી, તેનો અનાદર પણ કેમ થાય ? પણ ભગવાન વિધાતા સ્વયમેવ દ્રૌપદીને આ દ્વિધામાંથી ઉગારી લે છે. ઢીલા સારથિને બદલે દુર્યોધને હવે જેને મોકલ્યો છે તે કઠોર દુઃશાસન આવીને તેને સીધી આજ્ઞા જ કરે છે : “ ચાલ ! તું હવે દુર્યોધનની દાસી થઈ ! ધર્મ અધર્મની પીંજણ છોડીને તારા નવા સ્વામીની સેવામાં હાજર થઈ જા ! ”

દુઃશાસન માત્ર બોલતો જ નથી. એ તો એનો ચોટલો પકડવા જાય છે ! દ્રૌપદી દોટ મૂકે છે. એને એમ કે ગાંધારી આદિ વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ જ્યાં

બેઠી છે, તેમની વચ્ચે પહોંચી જઈને તો બસ ! પણ દુઃશાસન તેની પાછળ દોડે છે અને તેના લાંબા, કાળા, તરંગમાળાસમા કેશને પકડી લે છે.

દ્રૌપદી શું બોલે ? શું બોલી શકે ? દુઃશાસનને તે “અનાય” અને “મંદબુદ્ધિ” કહીને ધમકાવે છે અને સાથે સાથે અનુન તથા કૃષ્ણને યાદ કરે છે.

પણ દુઃશાસનને નથી દ્રૌપદીની ત્રાડોની દરકાર કે નથી ધર્માધર્મની પીંજણની પરવા ! ધર્મ વિષેનો તેનો ખ્યાલ નિશ્ચિત છે. તેને મન ધર્મ એટલે રાજ-આજ્ઞા અને દાસી એટલે દાસી. રાજાએ દાસી કહી એટલે દાસી થઈ; અને દાસી થઈ, એની સાથે માનવતાભર્યો વ્યવહાર કરવાની ફરજ પૂરી થઈ !

અને આખરે વિખરાયેલા વાળવાળી, અરધા સરી ગયેલા એક વસ્ત્રવાળી દુઃશાસનના હાથમાં પકડાયેલા ચોટલા વડે ખેંચાતી, ક્રોધથી સળગી રહેલી છતાં મલાજો સાચવવાનો પ્રયત્ન કરતી દ્રૌપદી સલા સમક્ષ આવી પહોંચે છે—નિરંતર વિરોધ કરતી, સતત વાગ્યાણો છોડતી, ધર્મની આણ દેતી, ભવિષ્યમાં આવનારા લયાનક પ્રતિકારની દુહાઈ આપતી....

દ્રોણ, ભીષ્મ, વિદુર અને ધૃતરાષ્ટ્ર—એ ચારને તો એ ખાસ લહાણમાં લે છે. હજુ એ જ પ્રશ્ન એની જીભ પર છે. “યુધિષ્ઠિરે મને, તે પોતે પોતાની જાતને હારી બેઠા, તે પહેલા દાવમાં મૂકી, કે પછી ?” તેનું સૂચન સ્પષ્ટ છે. જો યુધિષ્ઠિરે તેને, પોતે પોતાની જાતને હારી બેઠા તે પછી દાવમાં મૂકી હોય, તો તેમ કરવાનો તેને કોઈ અધિકાર નહોતો ! પોતાના યુગની સ્ત્રીઓ કરતાં એ એક ડગલું આગળ છે: પતિને તેના ઉપર અધિકાર ખરો;... પણ તે પતિ સ્વતંત્ર હોય ત્યાં સુધી જ. પતિ જાતે જ જો ક્રોધનો દાસ હોય, તો પત્ની ઉપરના તેના અધિકારો મર્યાદિત થઈ જાય !...

પણ દુર્યોધન અને એના દુષ્ટ સાથીઓને ક્યાં ધર્મની આવી સૂક્ષ્મ ચર્ચાઓ કરવા-સાંભળવાની અત્યારે કુરસદ છે ! તેમને માટે તો, સમર્થ પતિઓના દેખતાં આ મહામાનિનીની જે અવદશા થઈ રહી છે તે જાતે જ એક જીવનમહોત્સવ છે ;

પણ ભીષ્મથી નથી રહેવાતું. એ તો પિતામહ. આર્યોની પરંપરાના તદ્દવિદ અને સંરક્ષક. શાસ્ત્રના શબ્દની લકીરના ફકીર. લકીરથી એ તલ-

ભાર પણ ન ચસે ! યાદ છે ને, ‘ભીષ્મ’ એવી ઉપાધિ એમને શા માટે સાંપડી હતી ? -વૃદ્ધ પિતાને પરણાવવા માટે એણે રાજ્યનો ત્યાગ કર્યો: અને ઉપરથી, સ્વેચ્છાએ તજેલા એ સિંહાસનની પોતાનાં સંતાનો ઉધરાણી ન કરે એટલા ખાતર, જીવનભર કુંવારા રહ્યા, એટલા માટે એમની સંસ્કૃતિ જ આખી પુરુષ-પરાયણ ! અંબા-અંબિકા અને અંબાલિકાને એ એમના સ્વયંવરમાંથી બળજબરીથી ઉપાડી આવેલા; પણ તે પોતા માટે નહિ, પોતાના સાવકા ભાઈ માટે ! આ ધૃતરાષ્ટ્ર અને પેલા પાંડુ અને આ વિદુરના આપ માટે !...

આ ભીષ્મે, જે એક વ્યક્તિ ઉપર દ્રૌપદીની દષ્ટિ હતી તેણે તો વળી, દ્રૌપદીની રહીસહી આશાઓ ઉપર પણ પાણી ફેરવી નાખ્યું : “પતિ પરાધીન હોય કે સ્વાધીન,” તેમણે શાસ્ત્ર ઉચ્ચાર્યું : “તેની સાથે પત્ની પરના પુરુષના સ્વામિત્વને કશી જ નિસ્ખત નથી !” અને છતાં તેમનું આખું ચે ભાષણ ‘નરો વા કુંજરો વા’ જેવું છે. “હું શું કરું ? તારો યુધિષ્ઠિર જાતે જ એવો ધર્માત્રહી છે, કે એની સામે એણે જે કયું છે તે બરાબર નથી કયું એવી કોઈ દલીલ જીભી જ નહીં રહી શકે !”

ટૂંકામાં, અહીં આ બાબતમાં, દ્રૌપદીનું દર્શન ભીષ્મના દર્શન કરતાં ઘણું જ વધારે સૂક્ષ્મ અને સ્વચ્છ છે. એની દલીલોનો ભીષ્મ પાસે કશો જ ઉત્તર નથી; અને મહાન ભીષ્મ પિતામહ, આ કુલવધૂ પાસે, આ પ્રસંગે કેંક ઓછા મહાન લાગે છે !

પણ એમ, તો, આ સલામાં આ પ્રસંગે, દુર્યોધનનો નાનો ભાઈ વિકર્ણ પણ ભીષ્મના કરતાં કંઈક વધારે મહાન દેખાઈ આવે છે. દ્રૌપદીના પ્રશ્નનો યોગ્યો ઉત્તર આપતાં સૌ અચકાયા કરે છે : “હે પૃથ્વીપાલો, તમે સહે મૂંગા રહો, હું તો મને જે ન્યાયયુક્ત લાગે છે તે કહીશ જ ! આ પાંડુ-પુત્રે જુગારની ઘેલછામાં, સામેના જુગારીઓથી ઉત્તોન્નિત થઇને, દ્રૌપદીને હોડમાં મૂકી અને તે પણ પોતાની જાતને હારી ચૂક્યા પછી ! આ બધું જોતાં અને દ્રૌપદી પાંચે ય ભાઈઓની પત્ની છે એ વિચારતાં, હું તો એમ માનું છું કે દ્રૌપદીને આપણે જીતાયેલી ન જ ગણી શકીએ !”

અને વિકર્ણ પર દુર્યોધનના ખુશામતિયાઓની પીટ પડે છે !... અને ખૂબી એ છે કે વિકર્ણનું આ વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્ય સૌથી વધુ ખૂંચે છે કર્ણને !

કર્ણુ શૌર્ય અને તેજની બાબતમાં અર્જુનનો સમોવડિયો ! અને દાતા તરીકેની એની નામના તો અબ્બેડ જ ! અને છતાં, એ અર્જુન નથી અને એટલે જ અર્જુન પ્રત્યેની એની ઈર્ષ્યા અત્યંત ઉગ્ર છે, ઉત્કટ છે, ઝેરી છે.

દ્રૌપદીને ‘વેશ્યા’ કહેવાની હદ સુધી એ જાય છે અને દ્રૌપદીને ન-વસ્ત્રી કરવાની આજ્ઞા પણ દુઃશાસનને એ જ આપે છે.

અને પછી...આવે છે....ચમત્કાર ! મહાભારત કહે છે કે શ્રીકૃષ્ણે ‘ગૂઢ વસન’ રૂપ, વસ્ત્રરૂપ બનીને દ્રૌપદીની નગ્નતાને ઢાંકી. સૂરદાસે લખ્યું છે : “ ખેંચત ખેંચત દો ભુજ થાકો-વસનરૂપ ભયે શ્યામ ! ” માણસની લાજ કપડાંથી નથી ઢંકાતી, કેવળ ઈશ્વર-સ્મરણથી જ ઢંકાય છે...એ સનાતન સત્ય આ ઘટનામાં અંકિત થયું છે, એટલી જોરદાર રીતે બીજે કયાંય અંકિત થયું નથી.

દુઃશાસનની છાતી ચીરીને એનું લોહી પીવાની ભીમસેનની પ્રતિજ્ઞા આ પ્રસંગે લેવાય છે. વિદુર ફરીવાર સભાને દ્રૌપદીના પેલા પ્રશ્નનો જવાબ આપવાનો આગ્રહ કરે છે. અને સાથે જ, કર્ણના આદેશથી દુઃશાસન દ્રૌપદીને અંતઃપુરમાં લઈ જવા માટે સભાની વચ્ચે ઘસડવા માંડે છે અને દ્રૌપદી કૌરવ-વૃદ્ધોને પ્રણામ કરવાનું પહેલાં ભૂલી ગયેલી, તે હવે પતાવીને ફરી પાછો એ જ પ્રશ્ન પૂછે છે : “ જો યુધિષ્ઠિરે મને, પોતાની જાતને હારી ચૂક્યા પછી હોડમાં મૂકી છે, તો હું જીતાયેલી ગણાઉં કે કેમ ? ”

ભીષ્મ સૂચવે છે-આ બાબત યુધિષ્ઠિર જાતે જ ખુલાસો આપે ! અને પિતામહની આ સૂચનાના શબ્દને ઉપાડી લઈ, દુર્યોધન એકવાર ફરીથી એના ઉપર અને પાંડવો પર કટાક્ષોની ઝડી વરસાવે છે પણ અહીં પણ દુષ્ટતાનો સૌથી વધારે ફાળો કર્ણ જ નોંધાવે છે : “ હવેથી સર્વે ધૃતરાષ્ટ્ર પુત્રો જ તારા સ્વામીઓ ગણાશે ! ” વગેરે અપશબ્દો બોલીને.

કર્ણના આ શબ્દોથી દુર્યોધનને હજુ પણ વધારે ચાનક ચડે છે અને તે પોતાની ડાબી જાંઘ ઉપરનું વસ્ત્ર દૂર કરીને દ્રૌપદીને એક અભદ્ર સૂચન કરે છે.

હવે વિદુરથી રહેવાનું નથી. તે દ્રૌપદીના પ્રશ્નનો સ્પષ્ટ જવાબ આપે છે : “ પોતાને હારી બેઠેલ યુધિષ્ઠિરને દ્રૌપદીને હોડમાં મૂકવાનો કશો જ અધિકાર નહોતો...”

પણ દુર્યોધન શેનો માને! એને મનાવવા માટે તો મહાભારતકારને એક શિયાળને મોટેથી ભૂંકાવવું પડે છે અને ઉપરથી ડૂતરાઓને! ‘ તારો વિનાશ નજીક છે ’ એની એંધાણીઓ એને સાફ સ્થૂલ રૂપમાં દેખાડ્યા વગર, એનો (હૃદયપલટાનો તો સવાલ જ નથી!) બાહ્ય પલટો પણ શક્ય જ નહોતો!

આખરે ધૃતરાષ્ટ્ર, લાઘવિદુર અને પત્ની ગાંધારીના દુઃખભર્યા આગ્રહથી, પણ અંદરખાનેથી તો પેલી અમંગળ એંધાણીઓથી ડરીને, દીલો પડે છે અને દ્રૌપદીને વરદાન માગવા કહે છે અને દ્રૌપદી, યુધિષ્ઠિરની સ્વતંત્રતા અને પુત્ર પ્રતિવિન્ધ્યને ભવિષ્યમાં ક્રોધ દાસપુત્ર ન કહે એવી જોગવાઈ માગી લે છે. માગણીમાં કેટલું ઔચિત્ય છે! યુધિષ્ઠિરને નિમિત્તે મેં આટલું કષ્ટ ભોગવ્યું એટલે યુધિષ્ઠિર ઉપર મને ક્રોધ હશે એમ જગત ભલે માને, મારે મન તો યુધિષ્ઠિર પહેલાંના જેવા જ આદરણીય છે! વળી ક્રોધએ માગવાનું કહ્યું એટલે બધું જ ઓછું માગી લેવાય છે! સામા માણસનું માન જળવવા માટે ઓછામાં ઓછું જેટલું માગવું ઘટે તેટલું જ માગવું!

એટલે જ તો ધૃતરાષ્ટ્ર એને બીજું વરદાન માગવા કહે છે, અને ત્યારે પણ દ્રૌપદી ફક્ત એટલું જ માગે છે કે ભીમસેન, અર્જુન, નકુલ અને સહદેવ દાસ મટી જાય, સ્વાધીન બને! અને એમના રથો અને આયુધો એમને સુપ્રત કરવામાં આવે.

‘ દ્રૌપદી જાણે છે કે એના પરાક્રમી પતિઓને નવી સૃષ્ટિ સર્જવા માટે કેવળ આટલાની જ જરૂર છે. સ્વતંત્ર હશે અને હાથમાં હથિયાર હશે, તો એમને ચક્રવર્તી બનતાં લાગ્યે જ ક્રોધ અટકાવી શકશે.

ઘરડો ધૃતરાષ્ટ્ર પણ આ સમજે છે, અને માટે જ તે દ્રૌપદીને હજુ ત્રીજું વરદાન માગવા કહે છે.

અને દ્રૌપદી “ લોભ ધર્મનાશનું મૂળ છે ” એમ કહીને એની વધુ મહેરબાની લેવાનો ઇન્કાર કરે છે.

પણ ધૃતરાષ્ટ્ર જાતે જ પાંડવોને એમની સંપત્તિ પાછી આપીને ઇન્દ્રપ્રસ્થના સિંહાસન ઉપર આરૂઢ થવા પાછા મોકલી આપે છે.

અને કરી કમાણી ધૂળ થઈ એવો ખેદ કરી રહેલા દુર્યોધન, દુઃશાસન,

કર્ણુ અને શકુનિ ફરી ધૃતરાષ્ટ્રને ઘેરી વળે છે. ફરી એક વાર જુગદું રમવા માટે પાંડવોને પાછા બોલાવી આપવાની વિનંતિ કરે છે. નિર્બળ મનનો અને અંદરખાનેથી પાંડવોનો નાશ ઇચ્છતો ધૃતરાષ્ટ્ર માની જાય છે. અને એ જ હુંપદનો માર્યો યુધિષ્ઠિર ફરી એ જ માર્ગે એવી જ રીતે આવે છે. ફરી પાસા નંખાય છે, અને ફરી યુધિષ્ઠિર હારે છે; પણ આ વખતે શરત જુદી છે. હારે તે બાર વરસ વનવાસ ભોગવે અને તેરમું વરસ ગુપ્તવાસમાં ગાળે અને ગુપ્તવાસ દરમિયાન છતાં થઈ જાય, તો ફરી પાછા બાર વરસ વનવાસે જાય !

અને પાંડવોનો વનવાસ..... અને મહાભારતનું વનપર્વ અહીંથી શરૂ થાય છે.

वनपर्व

घनुष्यमान् कवची खड्गी मुनि साधुव्रते स्थितः ।
न कस्यचिद् ददन्मार्गं गच्छ तातोत्तरां दिशम् ॥

(वनपर्व ३७-१३)

પર. જો વિરલા ચાલ્યા જાય !

શિરને સાટે

વનની વાટે

વિરલા ચાલ્યા જાય :

વગર હિયાટે

હરિને હાટે

વેંચાવાને જાય !

જો વિરલા ચાલ્યા જાય !

વૃક્ષોના વિસામા થાતા,

સરિતાઓને દેતા શાતા,

સુકાયેલાં ઝરણાંઓમાં જલ ઇલકાવા જાય !

અડાખીડ અંધારની ઝાડી,

જીવનની શતઝાળે ખાળી,

રુંધાયેલા અજવાળાંને, મુક્તિ દેવા જાય !

નભ-તર્જીત શૈલોને દમતા,

વિનમ્ર ખીણોને નિત નમતા,

દાવાનળ પી પી પૃથ્વીને પિયૂષ પાવા જાય !

ક્યાં જીવનરસ થઈ રેલાવા,

ક્યાં મૃત્યુ બનીને ફેલાવા,

જડ-ચાંધ્યા ચેતનને મુખડે સ્મિત મલકાવા જાય !

જો વિરલા ચાલ્યા જાય !

વન એ પાંડવોના જીવનની સાથે જ જાણે જડાયેલું છે. જનન્યા વનમાં, અચપણ ગાળ્યું વનમાં. હસ્તિનાપુરમાં આવીને હરીઠામ થયા કે તરત જ દુર્યોધન તેમનો અ-કારણ વિરોધી બન્યો અને તેમનો નાશ કરવાની અનેક તરકીબો તેણે તથા તેના દોસ્તોએ અજમાવી. લાક્ષાગૃહ એ તેમની છેલ્લી તરકીબ હતી. એ લાક્ષાગૃહમાંથી વિદુરની સહાનુભૂતિ અને સલાહ અને પોતાના પરાક્રમ અને ધૈર્ય દ્વારા તેઓ ઉગરી ગયા. પણ તે પછી વર્ષો

સુધી તેમને વનમાં વસવું પડ્યું. આ તેમનો ખીજો વનવાસ. દ્રૌપદી-સ્વયં-વરમાં તેઓ આ વનવાસ દરમિયાન જ ગયેલા; અને તે પણ આહ્લણના વેષમાં!

આ પછી દુપદ જેવો સસરો અને કૃષ્ણ જેવો મિત્ર અને સાથી પાંડવોના પક્ષમાં છે એવું જાણીને ડઘાયેલા ધૃતરાષ્ટ્રે તેમને પાંડુના પુત્રો તરીકે તેમનો રાજ્યહક આપવાની તૈયારી ખતાવી. પણ હસ્તિનાપુરને બદલે નજીકમાં જ આવેલ ખાંડવવનની પાસે એક નવું નગર વસાવીને ત્યાં રહેવાની તેણે સલાહ આપી. આ રીતે પાંડવોએ ખાંડવ-પ્રસ્થ અથવા ઇન્દ્રપ્રસ્થ વસાવ્યું. આ ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં તેઓ દ્રૌપદીની સાથે નારદજીની ગોઠવણ અનુસાર રહેતા હતા અને એ ગોઠવણના એક પરિણામ લેખે જ અર્જુનને બાર વરસના વનવાસે જવું પડ્યું હતું. અર્જુનના જીવનમાં આ ત્રીજો વનવાસ હતો.

આ વનવાસના છેવટના ભાગમાં અર્જુન શ્રીકૃષ્ણની બહેન સુભદ્રાને પરણ્યો. કૃષ્ણ-અર્જુનની મૈત્રી વધુ ગાઢ બની. કૃષ્ણ થોડો વખત ઇન્દ્રપ્રસ્થ આવીને રહ્યા. આ ગાળામાં જ ખાંડવવનને બાળવામાં આવ્યું, જેમાંથી મય હાથ લાગ્યો. આ મયે માયાવી સલાતું નિર્માણ કર્યું, જેમાં રાજસૂય યજ્ઞ થયો, જે યજ્ઞ દરમિયાન અને પછી દુર્યોધનનો પાંડવ-દ્વેષ ખૂબ વધ્યો. આને પરિણામે એણે અને એના મામા શકુનિએ પાંડવોનો સર્વનાશ કરવાની એક અમોઘ યુક્તિ લેખે છૂત-જુગારની બાજી ગોઠવી. ધૃતરાષ્ટ્રે જાણ પિછાવી અને ભોજો યુધિષ્ઠિર તેમાં પકડાયો. પરિણામે બાર વરસ વનવાસ અને તેરમે વરસે અજ્ઞાતવાસ લઈને પાંડવો પાછા વન ભણી ચાલ્યા. આ તેમનો ત્રીજો વનવાસ. (અર્જુનનો તો ચોથો!)

વ્યાસજી લખે છે કે પાંડવો અને દ્રૌપદી હસ્તિનાપુરના વર્ધમાનપુર-દરવાજામાંથી બહાર નીકળીને ઉત્તર તરફ ચાલવા માંડ્યા. તેમના હાથમાં શસ્ત્રો હતાં. ઇન્દ્રસેન આદિ ચૌદ નોકરો તેમની પાછળ પાછળ ચાલતા હતા. તેમની સાથે રથમાં બેઠેલું નારીવૃન્દ હતું.

શસ્ત્રો સિવાય ખીજી કોઈ સંપત્તિ તેમની પાસે ન હતી.

તેમની આ દશા જોઈને હસ્તિનાપુરવાસીઓનાં હૃદયો હલમલી ઊઠ્યાં. રોષ અને વિષાદ સાથે તેઓ એકમેકને કહેવા લાગ્યા : “ શકુનિ અને દુર્યોધનનું જ જ્યાં ચલણ છે એવા આ રાજ્યમાં કોઈની પણ સલામતી નથી. ચાલો આપણે હસ્તિનાપુરનો ત્યાગ કરીએ અને પાંડવોની પાછળ જઈએ.”

યુધિષ્ઠિર આ સૌને સમજાવીને પાછા વાળે છે. “તમે સૌ, મારા હિતેચ્છુઓ, હસ્તિનાપુરમાં હશે, તો એકંદર અમારા હિતનું સંરક્ષણ પણ થશે” એ દલીલ પણ તે કરે છે, જે નગરજનોને ઝટ ગળે ઝિતરી જાય છે. માતા કુંતી તો આ તેરે તેર વરસો દરમિયાન વિદુરને ત્યાં જ રહે છે.

પહેલા દિવસની રાત પાંડવો ગંગાજીને કાંડે, ‘પ્રમાણ’ નામે પ્રસિદ્ધ એક વિશાળ વડલાની ડાયામાં કાઢે છે. સાંજનું ભોજન તેમણે લીધું નથી. અનેક બ્રાહ્મણો તેમની સાથે છે. એ બ્રાહ્મણોની સાથે તેમના શિષ્યો અને સગાં પણ છે. બ્રાહ્મણઅગ્રણીઓ હંસમધુર સ્વરો વડે આખી રાત પાંડવોનું મનોરંજન કરે છે.

બીજે દિવસે સવારે યુધિષ્ઠિર અને તેના ભાઈઓએ ઊડી પ્રાતઃવિધિ પતાવી બ્રાહ્મણોને વિનંતિ કરી : “અમારી પાસે નથી હવે રાજ્ય, નથી લક્ષ્મી ! અમે વનમાં જઈ રહ્યા છીએ. અમારી સાથે આવીને આપ સૌ દુઃખી થાઓ એ અમને કેમ ગમે ? આપ પાછા પધારો.”

બ્રાહ્મણો કહે છે : “અમારું ગુજરાન અમે પોતે કરી લઈશું, પણ અમને સાથે આવવાની અનુમતિ આપો. દરરોજ રાતે રમ્ય કથાઓ કહી કહીને અમે વનવાસના તમારા કપરા સમયને યથાશક્તિ સન્નિવેશ અને આનંદપ્રદ બનાવીશું.”

યુધિષ્ઠિર પોતાના કુલ-પુરોહિત ધૌમ્ય સામે જુએ છે. બ્રાહ્મણો સાથે આવે એ તેને ગમે છે; પણ એમની સેવાના બદલામાં એ એમને આજીવિકા પૂરતું પણ ન આપી શકે, એ શી રીતે સહ્યું જાય !

ધૌમ્ય એને રસ્તો સુઝાડે છે : “અન્ન (માનુષ્ય અન્નમ્) એ સૂર્યનારાયણનો પ્રસાદ છે, માટે સૂર્યની ઉપાસના કર.” યુધિષ્ઠિર સૂર્યની ઉપાસના કરે છે અને તેના તપથી પ્રસન્ન થયેલો સૂર્ય તેને પેલું પુરાણ-પ્રસિદ્ધ અક્ષયપાત્ર આપે છે. દ્રૌપદી સૌને જમાડીને જમે- એ જમી ન હોય, ત્યાં સુધી અક્ષયપાત્રમાંથી અન્ન ખુટે નહિ- એવી એની વ્યવસ્થા છે.

અને સાચે જ, સૌને જમાડીને પછી જ પોતે જમવું- એ વ્રત જાતે જ એક અક્ષયપાત્ર છે, કારણ કે એવા એક વ્રતીના વ્રતમાં અનેકનું સંરક્ષણ છે.

અક્ષયપાત્રની પ્રાપ્તિ થયા પછી પાંડવોએ પોતાને અનુસરવા માગતા અનેક બ્રાહ્મણોની સાથે કામ્યક વનમાં પ્રવેશ કર્યો.

૫૩. જા ! જા ! જા !

ધૃતરાષ્ટ્ર વિચિત્ર પ્રાણી છે. પુત્રો સિવાય એ આંધળાને દુનિયામાં કશું જ દેખાતું નથી. અને પોતાની આ આંધ પુત્ર-વત્સલતા અંતે તો પુત્રોના જ નાશમાં પરિણમવાની છે એટલું પણ એ જોઈ શકતો નથી.

અને છતાં એને ઉધામા આવે છે. વખતો વખત એનું અંતઃકરણ એની સામે ખંડ પોકારે છે. આવે વખતે એ વિદુરને ખોલાવે છે. એની અપેક્ષા, ક્ષાઈ વિચિત્ર રીતે એવી હોય છે કે વિદુર તેનાં દુષ્કૃત્યોનું સમર્થન કરે. પણ વિદુર એવું કંઈ કરતા નથી; બદલે તેને ઠપકા આપે છે. પરિણામે વિદુરને ઠપકાનાં બેક આકરાં વેણ સંભળાવીને એ વિદાય કરી દે છે. ચોર ઉલટો કોટવાળને દંડે એ આનું નામ !

પાંડવો વનમાં ગયા પછી ધૃતરાષ્ટ્ર બેચેન થઈ ગયો. જે થયું તે ફીક નથી થયું અને આનું પરિણામ સરવાળે સારું નહિ આવે એવું તેને લાગવા માંડ્યું.

એણે વિદુરને તેડાવ્યો.

“કેમ મને યાદ કર્યો, મોટાભાઈ?”

“જે બની ગયું છે તે તું જાણે છે. તેં બધું સગી આંખોએ જોયું છે. યુધિષ્ઠિર અને એના ભાઈઓ વનમાં ગયા તે પછી મારો જીવ મોટેભાગે બેચેન જ રહ્યા કરે છે.”

“એ બેચેની સારું ચિહ્ન છે, મોટાભાઈ. એ બતાવે છે કે તમારું અંતઃકરણ હજી જીવતું છે. જે થયું છે તે ઘણું જ ખરાબ થયું છે, એમાં તો જરા પણ સંશય નથી.”

“તો હવે શું કરવું જોઈએ?”

“એ તો સ્પષ્ટ જ છે, મોટાભાઈ. ભૂલ્યા ત્યાંથી ફરીથી ગણવું.”

“એટલે?”

“ એટલે...એમ કે...દુર્યોધન દુષ્ટ પ્રકૃતિનો છે. તેના હાથમાં તેની પોતાની જાત જ જે સલામત નથી, તો રાજ્ય તો શી રીતે જ સલામત હોય ! માટે તેના પર તમે અંકુશ રાખો; અને વનવાસમાંથી પાંડવોને પાછા બોલાવીને રાજ્યની લગામ યુધિષ્ઠિરના હાથમાં સોંપો.”

ધૃતરાષ્ટ્રની અંધ આંખોમાં આ સાંભળતાં વેંત રોષનો અંગાર ભડભડી ઊઠ્યો. પોતે જ વિદુરને બોલાવ્યો હતો, અને પોતે જ સામે ચાલીને તેની સલાહ માગી હતી તે હકીકતને એ ભૂલી ગયો; અને વિદુર જાણે પાંડવોને વકીલ અને પોતાનો શત્રુ હોય અને પોતાને ફસાવવા માટે જ જાણે આવી દલીલ કરતો હોય એવી રીતે તે કુંકાડી ઊઠ્યો :

“ અને ધારો કે હું આમ ન કરું તો ? ”

“ તો લાંબે ગાળે .. યુદ્ધ છેડાશે ! ”

“ હા....આ ! ”

“ અને એ યુદ્ધમાં....ભીમ...પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરશે.”

ભીમે દ્રૌપદી-વસ્ત્ર-હરણને પ્રસંગે એ ભીષણ પ્રતિજ્ઞાઓ કરી હતી તે ધૃતરાષ્ટ્ર ભૂલી ગયો હતો.

“ કંઈ એ પ્રતિજ્ઞાઓ ? ”

“ એક તો જે હાથે દુઃશાસને દ્રૌપદીનાં વસ્ત્રો ખેંચ્યાં છે, તે હાથને કાપીને તેના રુધિરથી દ્રૌપદીના સુકા કેશને ભીંજવવાની.”

“ અને ખીજ ? ” ધૃતરાષ્ટ્ર હવે રોષથી હાંફી રહ્યો હતો.

“ ખીજ-દુર્યોધનના સાથળ પર પોતાની મૃત્યુ-ગદા બેસાડવાની ! ”

“ દૂર હક ! ” આંધળો ધૃતરાષ્ટ્ર પોતાના સમગ્ર બળથી ગળી ઊઠ્યો... અને તેની એ વિકરાળ ગર્જનાથી તેનો આખો ય મહેલ જાણે પાયામાંથી હચમચી ઊઠ્યો. કોઈ નાનો સરખો ધરતીકંપ થઈ ગયો હોય તેમ આવાસ માંહેનું રાયરચીત્ર થોડીક પળો સુધી કંપી રહ્યું.

“ મોટાભાઈ, મોટાભાઈ, આ શું કરો છો, મોટાભાઈ ? ” ભગવદ્ભક્ત વિદુર પોતાની પહેલાંની જ સ્વસ્થતાથી ધૃતરાષ્ટ્રને શાન્ત થવા માટે આજીજી કરવા લાગ્યો.

“ જે કરું છું તે ફીક કરું છું.” ધૃતરાષ્ટ્રે હવે માઝા મૂકી “ તું ”

નાનપણથી જ મારો વિરોધી છે. પાંડુના પુત્રો એ જાણે તારા સગા ભત્રીજા હોય, અને મારા પુત્રો જાણે તારા દુશ્મન હોય એમ જ તું હરહંમેશ વર્તે છે.”

“હું તો જે મને ધર્મ્ય લાગે છે તે કહું છું, મોટાભાઈ, —અને તે પણ તમે જ્યારે સામે ચાલીને પૂછો છો ત્યારે.”

“જા જા હવે ધરમની પૂંછડી ! જા અહીંથી !” ધૃતરાષ્ટ્રે આસન પરથી ઊભા થઈ વિદુર સાથેનો પોતાનો બધો જ સંબંધ કાઢી અણગમતી ચીજની પેઠે ખંખેરી કાઢતો હોય એવો અભિનય કરતાં કરતાં ત્રાડ પાડી : “જા ! તું આ પળે જ હસ્તિનાપુર છોડીને તારા આ સગલાંઓ ભેગો થઈ જા; જા ! જા ! જા !” અને “જા ! જા ! જા !” ના ધરણી ધ્રુજવતા પોકારોની વચ્ચે ધૃતરાષ્ટ્રનું રહ્યું સહ્યું પુણ્ય પણ વિદુરની સાથે હસ્તિનાપુર છોડીને કામ્યક વનમાં રહેતા પાંડવો પાસે પહોંચી ગયું.

૫૪. બ્યાસજી એક વાર્તા કહે છે

ધૃતરાષ્ટ્રના માનસનું વિશ્લેષણ કરવું અઘરું છે. મહાભારતમાં જેઓ ઇતિહાસની ઉપરાંત—અથવા—ઇતિહાસને બદલે—રૂપકકથા જુવે છે, તેમને મન ધૃતરાષ્ટ્ર એ અંધ ઇન્દ્રિયોના હાથમાં રમકડાની પેઠે રમતા જીવાત્માનું પ્રતીક છે. એ રીતે એ સદૈવ ચંચલ છે. નિશ્ચલતા એના સ્વભાવમાં જ નથી. ગીતામાં જેને વ્યવસાયાત્મિકા એવું વિશેષણ આપેલું છે, તે, વિચાર અને વિવેકને પરિણામે સ્થિર થયેલી નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિનો તેનામાં છાંટો પણ નથી. અખાએ એક ટેકાણે માયાના સ્વભાવનું વર્ણન કરતાં કહ્યું છે :

પલકે પલકે પલટે રંગ :

અખા એ માયાના ઢંગ !

ધૃતરાષ્ટ્ર પલકે પલકે રંગ પલટે છે. કોઈ રંગ એનામાં સ્થિર નથી. વિદુરને જાકારો દેતાં તો દેવાઈ ગયો, પણ પછી ધૃતરાષ્ટ્રનું મન ચગડોળે ચઢે છે. મહાભારતકાર કહે છે કે ધૃતરાષ્ટ્રમાં હાથીનું બળ છે. એનું શરીર લોખંડી છે; પણ એના આત્મામાં ‘ધૃતિ’ નથી. એનો જીવ ખીકણ છે, કારણ કે પોતે જે કરી રહ્યો છે, તે ધર્મથી વેગળું છે અને એનું ઝેરી ફળ આવ્યા વગર નહિ રહે એવી એને ખાતરી છે.

એટલે વિદુર મહેલ છોડીને ચાલ્યો ગયો કે તરત જ ધૃતરાષ્ટ્ર પોતાના ખંડમાંથી બહાર આવ્યો. ભીષ્મ, દ્રોણ, કૃપાચાર્ય આદિ શિષ્ટમંડળી જ્યાં બેઠી હતી ત્યાં એ રોકકળ કરતો પહોંચ્યો; અને એટલામાં તો એનો ઉશ્કેરાટ એટલી ઉઘ્ર હદે પહોંચી ગયો કે એને મૂર્છા આવી ગઈ.

સૌએ એને આસનાવાસના કરી એને ભાનમાં આણ્યો,

“ શું છે મહારાજ ? શા માટે આટલા બધા વ્યગ્ર છો ? ” સંજયે પૂછ્યું

“ મારો ભાઈ વિદુર મને છોડીને ચાલ્યો ગયો છે. ” ધૃતરાષ્ટ્રે કપાળ કુટવા જેવું કરીને જવાબ આપ્યો. “ હું જાણું છું કે એમાં મારો પણ દોષ હતો; પણ હવે જ્યાં સુધી એ પાછો નહિ ફરે ત્યાં સુધી મને જાંપ નહિ વળે. વિદુર સાક્ષાત ધર્મની મૂર્તિ છે; એ જો મારાથી રૂંદે, તો મારું આવી જ બને ! તું જા, સંજય; જરૂર એ પાંડવો પાસે ગયો હશે. ત્યાં જઈ એને મનાવીને પાછો તેડી લાવ. ”

ધૃતરાષ્ટ્ર એટલો ઊંડો અને કુટિલ છે કે વિદુરને આમ પાછો બોલાવી લેવાની પાછળ પાંડવપક્ષને વધુ નિર્જાળ કરવાની નેમ ન હોય એમ પણ ખાતરીપૂર્વક કહી શકાય નહીં !

સંજયના ગયા પછી દુર્યોધન, દુઃશાસન, શકુનિ અને કર્ણ ગુપ્ત એકાંતમાં મંત્રણા અર્થે મળ્યા.

“ વિદુર પાછો આવશે તો પાછો ડોસાનું મગજ ફેરવશે ! ” દુર્યોધને પોતાના બાપ વિરુદ્ધ ફરિયાદ કરી, “ અને પછી પાંડવોના જ પ્રશંસાસ્તોત્રો અહીં ગવાયા કરશે; અને કેને ખબર છે, વિદુરની સલાહથી પોત્યા મનનો એ ડોસલો પાંડવોને પાછા પણ બોલાવી લે. ”

“ તો તમે કહો તેમ કરીએ, મોટાભાઈ, ” દુઃશાસને દુર્યોધનને પગલે ચાલવાની તત્પરતા દેખાડી.

“ મારે તો એક જ વાત જોઈએ : પાંડવોને નાશ, ગમે તે રીતે. ”

દુર્યોધને પોતાના જીવનધ્યેય વિષે હજારમી વાર સ્પષ્ટતા કરી.

“ તો રસ્તો હું બતાવું. ” કર્ણે જાતી ડોકીને કહ્યું : “ અત્યારે પાંડવોની દશામાં એટ ચાલે છે. મિત્રો અને સાથીઓ વગરના તેઓ વનમાં ભટકે

છે. એ ઓટને બદલે ભરતી શર થાય તે પહેલાં જ આપણે ત્યાં છૂપી રીતે પહેંચી જમએ-લાવલશ્કર સાથે-અને તેમનું કાટલું કાઢી નાખીએ.”

સૌને આ વાત ગમી ગઈ અને તેઓ નીકળવાની તૈયારીમાં જ હતા, ત્યાં, તેમના દુર્ભાગ્યે, ડાણુ બાણુ ક્યાંથી, વ્યાસ ટપકી પડ્યા. એમને આવેા કંઈક વહેમ આવ્યો હશે.

“મારે તો તું અને પાંડુ બેય સરખા.” ધૃતરાષ્ટ્રને સમજાવવાની વ્યાસજીએ ડાશિશ કરી; “તારા કે પાંડુના-મારા તો એ સૌ પુત્રો જ છે; પણ પેલી સુરભિની વાત સાંભળી છે ને?” વ્યાસજી સ્વભાવે કવિ એટલે રૂપકોની ભાષા તેમને સહજ.

“સુરભિની શી વાત છે, દાદા?” ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું.

“સુરભિ એટલે ગાય. એ ગાયે એક વાર પોતાના એક પુત્રને, બળદને, ખેડૂતને હાથે બહુ જ ત્રાસ પામતો હોયો; એટલે એ ભાંભરડા નાખતી દોડી, સ્વર્ગના ઇન્દ્ર પાસે.

“કેમ મૈયા?” ઇન્દ્રે તેને પૂછ્યું.

“જુવો તો ખરા, મહારાજ, પેલા મારા પુત્ર પર પેલો નિષ્કુર ખેડૂત કેવા જુદ્દમો વરસાવી રહ્યો છે?”

ઇન્દ્રે જોયું.

સાચેસાચ એક દુબળો પાતળો, મરવાને વાંકે જીવતો હોય એવો બળદ હળે જોતરાયલો હતો, -અને હળ ન ખેંચી શકવાને કારણે તેની પીઠ પર ખેડૂતને હાથે નેતરં વીંઝાઈ રહ્યું હતું.

“પણ આવા તો હજારો બળદો ખેડૂતોને હાથે ત્રાસ પામી રહ્યા છે, મૈયા! તને આ એકની જ દયા શા માટે આવે છે?”

“એટલા માટે મહારાજ, કે પેલા હજારો કરતાં આ ધણો જ વધારે દુબળો-પાતળો છે; જનમથી જ બાણુ કપાળમાં દુઃખ લખાવીને એ બિચારો અવતર્યો છે.”

ઇન્દ્ર માતાના હૃદયની વ્યથા સમજી ગયો. નવસો ને નવાણું તંદુરસ્ત અને સશક્ત બાળકો માટે માને કંઈ જ ન થાય. પણ હજારમા માંદલા માટે તે પ્રાણ પાથરે!

બાઈબલમાં The Prodigal Son ‘હિડાહિ દીકરા’ની વાત આ જ આશ-યથી કહેવામાં આવી છે.

કથા કહે છે કે પેલા ખેડૂત પર ઈન્દ્ર તે દિવસે બારે મેઘ લઇને તૂટી પડ્યો, અને ખેડૂતને ન-છટકે ખેતી બંધ કરવી પડી અને બળદને આરામ મળી ગયો.

“આ વાર્તા તમે મને શા માટે કહી, દાદા ?” સમજવા છતાં ધૃતરાષ્ટ્રે ન સમજવાનો ડોળ કર્યો.

“એટલા માટે કે તારા અને પાંડુના પુત્રો બન્ને મારા માટે સરખા હોવા છતાં, બળ વગરના અને દુઃખી પાંડવો પ્રત્યે મારી વધુ સહાનુભૂતિ છે—એ તને સમજાય !....અત્યારે...આ પળે પળ—તારા પુત્રો એ દુષ્પ્રિયારાંઓને વધુ દુઃખી કરવાની પેરવીઓ કરી રહ્યા છે. પણ એટલું યાદ રાખજે, અને તારા પુત્રોને પણ યાદ રખાવજે, કે પાંડવોના પર જેમ જેમ તેઓ વધુ વિપત્તિઓ વરસાવશે તેમ તેમ પાંડવોનું તેજ વધુ ને વધુ દીપી નીકળશે. તને ખબર નહિ હોય, પણ હજુ હમણાં જ, કામ્યક વનમાં દાખલ થતાં વેંત જ, પેલા નામચીન મનુષ્યલક્ષક કિર્મીર લૂંટારાને તેમણે રમત રમતમાં મારી નાખ્યો છે !....એવા છે તેઓ શક્તિશાળી !”

“કાણુ હતો એ કિર્મીર, દાદા ?”

“હતો....પણ એ વાત તને આ મૈત્રેય કહેશે. મારે જરા ઉતાવળ છે. હું રગ્ન લઈશ.”

અને વ્યાસજી જેવા આવ્યા હતા તેવા જ ચાલ્યા ગયા,—અને દુર્યોધન, કર્ણ, શકુનિ અને દુઃશાસનને પોતાની દુષ્ટ યોજના તત્કાલ પૂરતી તો અમેરાધએ ચઢાવી દેવી પડી.

૫૫. યુધિષ્ઠિરની કસોટી

વનવાસ એ યુધિષ્ઠિરને મન એટલો ત્રાસદાયક નહોતો, જેટલો તેના ચારેય ભાઈઓ અને પાંચમી દ્રૌપદીનો તેની સામેનો અસંતોષ અને રોષ હતો. યુધિષ્ઠિર તેમને પાંચેયને સમજાવતો જ નહોતો. એ ‘ધરમની પૂંછડી’માં

તેમને નરી વેવલાઈ જ દેખાતી અને પોતાની આ માન્યતાને તેઓ હર-હમેશાં વ્યક્ત કર્યા જ કરતાં. ટાણે-કટાણે તેમનાં વાગ્બાણો ચાલુ જ રહેતાં.

યુધિષ્ઠિરનું પાત્ર, આ રીતે જોતાં, મહાત્મા ગાંધીજીને સૌથી વધુ મળતું આવે છે અથવા કહો કે મહાત્માજીને સમજવા માટે વનપર્વના યુધિષ્ઠિરને સમજવો આવશ્યક છે. યુધિષ્ઠિરની અને તેના પાંચે પાંચ સ્વજનોની બંનેની દુનિયા જ બાણે નિરાળી છે. યુધિષ્ઠિરે ‘સત્ય’ ને એક અબાધ, અફર, અટલ જીવનનિષ્ઠા તરીકે સ્વીકાર્યું છે. ભાઈઓ અને દ્રૌપદી આ જીવનનિષ્ઠાને સ્તુત્ય ગણે છે, પણ વ્યવહાર નથી માનતા. વ્યવહારમાં તો માણસે સત્યની સાથે બાંધછોડ કરવી જ જોઈએ એવી તેમની માન્યતા છે.

પણ એ પાંચેયની એક ખૂબી છે. યુધિષ્ઠિરની શારીરિક સેવાને નિરુપત છે ત્યાં સુધી, તેમનામાંથી કોઈ પણ તેને કશીય વાતે બિચું આવવા દેતા નથી. સંભવ છે કે આને લઈને યુધિષ્ઠિરની અંતરવ્યથા ઉઠ્ઠાની વધતી હશે ! એને તો બિચારાને હરહંમેશ એક જ ધૂન છે કે ક્યારે હું મારા ભાઈઓને અને દ્રૌપદીને સત્યવિષયક મારો સિદ્ધાન્ત ગળે ઊતરાવી શકું !

પણ એવી જ તાલાવેલી ભાઈઓને અને દ્રૌપદીને છે: પોતાની વાત મોટા-ભાઈને ગળે ઊતારવાની. ભીમસેન તેમને વારંવાર સલાહ આપે છે : “ તમે જગતને ઓળખતા નથી, મોટાભાઈ ! અને દુર્યોધનને તો નથી જ ઓળખતા ! એવા શઠની સાથે સવાધ શઠતા આચરવી જોઈએ, દુર્જનની સાથે સત્યનો વ્યવહાર શો ? દુષ્ટોની સાથે અહિંસા શી ? બાર વરસ વનવાસ અને તેરમું વરસ ગુપ્તવાસ એમ તેર વરસો પસાર કર્યા પછી પણ, યૌદ્ધમા વર્ષને આરંભે દુર્યોધન આપણને આપણું રાજ્ય પાછું સોંપશે એની ખાતરી શી ? તેનો સ્વભાવ જોતાં તો એમ જ માનવું જોઈએ કે તેરમા વરસને અંતે એ વળી કંઈક નવું તૂત બિચું કરશે. એટલે અંતે તો પાછા હતા ત્યાંના ત્યાં જ ! તલવાર ઉઠાવ્યે જ છૂટકો ! તો પછી અત્યારે જ કાં ન લડી લેવું ? ”

દ્રૌપદી વળી એક યુક્તિ બતાવે છે. ‘વર્ષ’ નો અર્થ ‘બાર મહિના’ એમ કોણે કહ્યું ? વૈદિક સંસ્કૃતમાં એ શબ્દનો અર્થ એક મહિનો એવો પણ થઈ શકે ! તો તેર વર્ષ એટલે તેર માસ એમ શા માટે ન માની લેવું ? દુશ્મનો વળી કયા પ્રમાણિકતાના અવતાર હતા ? ડગલે ડગલે હલ આચરનારાઓની સામે આટલું એક શાબ્દિક હલ આચરવામાં વાંધો શો ?

પણ યુધિષ્ઠિર એના નામ પ્રમાણે યુધિ સ્થિરઃ જ છે. જગત અને પોતે -ખન્ને વચ્ચેના દ્વન્દ્વ-યુદ્ધમાં એ સત્યની પડખે સ્થિર છે.

કશું જ એને ડગાવી શકે એમ નથી. સત્ય સિવાય કશાનો આશ્રય તે લેવા નથી માગતો. છળનો નહિ કે ક્રોધ કળનો પણ નહિ ! સત્યનું આચરણ કરતાં કરતાં મરણ આવે, તો તેવું મરણ પણ, અસત્ય વડે ખરીદાયેલાં જીવન કરતાં બહેતર છે એવી તેની શ્રદ્ધા છે. અને આ વનવાસ એ તેની આ શ્રદ્ધાની સૌથી આકરી કસોટી છે.

અલખત, એક આશ્વાસન છે, તેને. વનવાસનાં વરસો દરમિયાન તેને મળવા આવતા અનેક ઋષિઓ તેની આ શ્રદ્ધાનું સમર્થન કરે છે.

આવા મળવા આવનારાઓમાં એક તો માર્કંડેય મુનિ છે.

આ માર્કંડેય મુનિનો અને યુધિષ્ઠિરનો સંવાદ ખૂબ મનન કરવા જેવો છે.

યુધિષ્ઠિરને મળતાં વેંત માર્કંડેયની મુદ્રા પર પ્રસન્નતાની ઝલક આવી ગઈ. યુધિષ્ઠિરે તે જોયું. તેને વિસ્મય થયું. “અમે વનવાસનું દુઃખ વેડી રહ્યા છીએ, અને અમને જોતાં વેંત આ મુનિ જાણે સવિશેષ પ્રસન્ન થયા હોય એવું બતાવે છે.” આનો અર્થ શો ?

“અમારી આ હાલત જોઈને સૌ કોઈ દુઃખી થાય છે, મુનિવર,” યુધિષ્ઠિર માર્કંડેય પાસે રાવ કરે છે, “ત્યારે આપના ચહેરા પર એવી કોઈ ગમગીની હું નથી જોતો, બલકે એક પ્રકારની ખુશી જોઈ છું, એમ કેમ ?”

માર્કંડેય યુધિષ્ઠિરની આ ટકોર સાંભળીને થોડીક પળો સુધી તો મૂંગા જ થઈ ગયા.

“તમારી વાત સાચી છે, રાજન્” પછી તેમણે કહ્યું : “તમારી આ સ્થિતિ મારામાં એક અનોખા આનંદની લાગણી ધ્રેરે છે. સત્યને ખાતર દુઃખી થનારા જગતમાં હજુ પડ્યા છે, એ વિચારે હું પ્રસન્નતા અનુભવું છું. તમને જોઈને મને ત્રેતાયુગ અને શ્રીરામચંદ્ર યાદ આવી જાય છે.”

અને પછી માર્કંડેય પાંડવોને સંબોધીને જે એ વચનો કહ્યાં છે તે ચિરસ્મરણીય છે.

એ વચનોનો સાર એટલો જ છે કે-

“દુષ્ટ પ્રત્યે દુષ્ટતા આચરવાની આપણામાં પૂરેપૂરી શક્તિ હોય, છતાં આપણે તો ધર્મ જ આચરવો.”

છેવટે “પ્રતિજ્ઞા અનુસાર જાર વરસના વનવાસનું તથા તેરમા વરસના ગુપ્તવાસનું કષ્ટ સહન કર્યા પછી તમે તમારી રાજ્યલક્ષ્મીને કૌરવોના હાથ-માંથી અચૂક છોડાવી શકશો,” એવો આશીર્વાદ આપીને એ વિદાય લે છે.

આ પછી આવે છે એક ખીજા મુનિ. નામ છે, યજ્ઞદાહ્વ્ય. આ દરમ્યાન પાંડવો કામ્યક વનમાંથી દ્વૈત વનમાં આવી ગયા છે. એ દ્વૈત વનમાં પાંડવોએ સરજેલું સાર્ત્ત્વિક વાતાવરણ જોઈને યજ્ઞદાહ્વ્ય પુલકિત થઈ બેઠે છે. જે બ્રાહ્મ-ઠાઠથી પાંડવો રહે છે તે જોઈને એ દંગ થઈ જાય છે.

“આટલા બધા વ્રતધારી બ્રાહ્મણો તમારા સંરક્ષણ નીચે આ દ્વૈતવનમાં વસેલા છે,” યજ્ઞદાહ્વ્ય કહે છે, “તે જોઈને મારું હૃદય પ્રકુલ્લિત થઈ બેઠે છે. બ્રાહ્મણો ક્ષત્રિયોની સાથે અને ક્ષત્રિયો બ્રાહ્મણોની સાથે એક થાય છે, ત્યારે વાયુ-પ્રેરિત અગ્નિની પેડે પ્રકાશવાન થઈને શત્રુઓ રૂપી વનોનો તેઓ અનાયાસે નાશ કરી શકે છે. બ્રાહ્મણમાં અનુપમ દષ્ટિ છે અને ક્ષત્રિયમાં અનુપમ બળ છે. બન્ને સાથે મળીને કામ કરે છે ત્યારે જગત પ્રસન્ન થાય છે.”

છેલ્લે આવે છે વ્યાસ.

યુધિષ્ઠિરને એકાન્તમાં લઈ જઈને તે બે સૂચનાઓ આપે છે : (૧) ક્રોધ પણ સ્થળે લાંબો વખત ન રહેવું અને (૨) દિવ્ય શસ્ત્રોની વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા માટે અર્જુનને ઉત્તર દિશામાં મોકલવો.

પરિણામે પાંડવો દ્વૈતવનમાંથી નીકળી પાછા સરસ્વતીને તીરે આવેલા કામ્યક વનમાં આવે છે અને અર્જુન ઇન્દ્રકીલ પર્વત તરફ વિદાય થાય છે.

૫૬. શસ્ત્રાસ્ત્રોની શોધમાં !

ઉત્તર દિશાનું આકર્ષણ આપણને આદિ કાળથી રહ્યું છે, દક્ષિણ દિશામાં યમની રાજધાની કદપી છે; એટલે જીવનની દિશા ઉત્તર છે. ઉત્તરાયણ અને દક્ષિણાયન સાથે જે કદપના-સૃષ્ટિઓને સાંકળવામાં આવી છે તેનો પણ આ જ ભર્મ છે.

સંલગ્નિત છે કે આપણા પૂર્વજો હજારો વર્ષો પહેલાં ઉત્તરમાંથી આવ્યા હોય. ઉત્તરમાં આવેલ હિમાલયને બે હજાર વરસ પહેલાં આપણા મહાકવિ કાલિદાસે દેવતાત્મા કહ્યો છે. આર્યોને પોતાનામાં જે કંઈ કિત્તમ છે, શ્રેયસ્કર છે, તેનું ઉદ્ભવસ્થાન, પ્રેરણાસ્થાન હિમાલયમાં જ દેખાયું છે. તેમની છેલ્લી ઇચ્છા પણ એ જ હોય છે-હજુ પણ!-કે જીવનની પૂર્ણાહુતિ હિમાલયમાં થાય!

વ્યાસજીએ અર્જુનને નૂતન શસ્ત્રાસ્ત્રોના અભ્યાસ અર્થે ઉત્તર દિશામાં મોકલવાની સલાહ આપી હતી.

વ્યાસજીના ગયા પછી તરત જ યુધિષ્ઠિરે અર્જુનને કહ્યું: “ધનુષ્ય, ખડ્ગ, કવચ ધારણ કરીને, હે અર્જુન, તું ઉત્તર દિશા તરફ જ અને ઇન્દ્ર પાસેથી બધાં શસ્ત્રાસ્ત્રો શીખી આવ.”

અર્જુનને વિદાય કરતી વખતે યુધિષ્ઠિરે એને બે જીવનસૂત્રો ખાસ આપ્યાં છે. પહેલું છે- મુનિ: સાધુવ્રતે સ્થિત: ^૧ અને બીજું છે- ન કસ્યચિદ્ દદન્ માર્ગમ્. ^૨

નિશ્ચિત ધ્યેયને વરી ચૂકેલા માણસ મારે પહેલી આવશ્યકતા ‘સાધુવ્રત’-ની છે, સંયમની છે, ચારિત્ર્યની છે, અને બીજી, નિર્ભયતા અને અડગતાની છે. કોઈનો ડરાવ્યો, નમાવ્યો, ભમાવ્યો, ફેસલાવ્યો, ફસાવ્યો, પોતાના લક્ષ્યને મૂકી દે એવો ચંચલ માણસ જીવનમાં શું સાધી શકે!

વર્ષો સુધી વનોમાં એકલો રહેલો અર્જુન આ બધું નથી જાણતો એમ નથી. છતાં યુધિષ્ઠિરે એને આવી સલાહ આપી એની પાછળ કેવળ મોટાભાઈ-ગીરી જ નથી બળવી, પણ ઇન્દ્રિયો એવી ચાલાકીથી પોતાની મોહ-બળ બિછાવે છે કે ભલભલાને પણ તેની ખબર પડતી નથી; અને કોઈ સુરક્ષિત મંગલ સ્થાનમાં જતા હોય એટલા આનંદથી તેઓ એ જગમાં સામે ચાલીને ફસાય છે- એ હકીકત સામે પોતાના નાના ભાઈને ચેતવવાની તેણે પોતાની ફરજ માની છે.

વિદાય વેળાએ દ્રૌપદીએ જે કહ્યું છે તે વાંચતાં આજે પણ આપણાં રૂંવાં ગિલાં થઈ જાય છે.

૧ સજ્જનોના વ્રતમાં સ્થિત એવો મુનિ (શબ્દાર્થ) ૨. કોઈને પણ-ગમે તેવા ચરમરખંધીને પણ માર્ગ ન આપનાર (શબ્દાર્થ)

“તારા જન્મ વખતે તારી મા કુન્તીએ તારા માટે જે જે અભિલાષાઓ સેવી હોય તે બધી જ પાર પડો, તેમજ તારી પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ પણ પાર પડો. પણ મને તો એક જ વાતનું દુઃખ છે : હસ્તિનાપુરની રાજસભામાં પેલા દુષ્ટ દુર્યોધને મને ન કહેવા જેવાં અનેક વેણો કહ્યાં, અને ઉપરથી પાછો ખડખડાટ ઉસ્થો !.....

“ તું હિમાલય ઉપર હોઈશ, ત્યાં સુધી તારા જ વિચારો અને તારી જ વાતો અહીં અમારી વચ્ચે ચાલ્યા કરશે. એ જ અમારે માટે દિલને બહેલાવવાનું એક માત્ર સાધન બનશે. એટલું યાદ રાખજે, પાર્થ, કે અમારાં સૌનાં જીવનમરણનો ફેંસલો તારા હાથમાં છે. ”

પછી અર્જુન હિમાલય ઉપર એટલી ઝડપથી પહોંચી ગયો, કેમ જાણે હજુ ગઇ કાલે જ કામ્યક વનમાંથી ન નીકળ્યો હોય ! હિમાલયને ઓળંગી એ ગંધમાદન પર્વત પર આવ્યો. ત્યાંથી પછી અનેક દુર્ગમ શિખરોને વટાવતો વટાવતો એ ઇન્દ્રકીલ પર્વત પર પહોંચ્યો.

“ તિષ્ઠ ! ઊભો રહે ! ” ઇન્દ્રકીલ પર્વતના શિખરોએ સાદ દીધે! હોય એવો એક અવાજ તેને કાને પડ્યો.

‘ઢાણ એને અહીં ઊભો રહેવાનું કહે છે ?

તેણે જોયું તો એક ઝાડના થડ પાસે એક તપસ્વી બેઠો હતો. બ્રાહ્મ (સત્ત્વિક) તેજથી એ તપસ્વી ઝળહળ ઝળહળ થતો હતો. પીળી જટા એણે ધારણ કરી હતી. સુકાઈ ગયેલી, એની શરીરચષ્ટિ હતી.

“ આ તો શાંત આત્માઓનું વિશ્રાન્તિસ્થાન છે, ભાઈ, ” અત્યન્ત પ્રસન્નતાપૂર્વક અર્જુનને સંબોધીને મુનિએ કહ્યું, “ એવા સ્થાનમાં આવાં શસ્ત્રાસ્ત્રો સજીને તું ક્યાં જઈ રહ્યો છે ? તારે આગળ જયું જ હોય તો શસ્ત્રાસ્ત્રો બધાં અહીં ઊતારી નાખ. અહીં ટ્રાઇનો ભય નથી અને ટ્રાઇની સાથે સંગ્રામ છેડાઈ પડે એવો સંભવ પણ નથી. અને વળી તારી ઓજસવતા બળે જ તારું રક્ષણ છે. તું લાખોમાં એક હોય એવો વીર લાગે છે. ”

અર્જુનને પળભર તો એમ થયું કે ચાલ, હથિયાર મૂકી દઉં, ને પછી આગળ વધું ! પણ ત્યાં તો યુધિષ્ઠિરે વિદાય વેળાએ તેને જે શીખ દીધી હતી તે યાદ આવી : ન કસ્યચિદ્ દદન્ માર્ગમ્ - ટ્રાઇનીયે વાતમાં આવી જઈને પોતાનો નિશ્ચય ન ફેરવવો !

મુનિની સામે સ્થિર આંખોએ એ જોઈ રહ્યો.

તેની એ દષ્ટિમાં ભય નહોતો, સંશય નહોતો, વ્યગ્રતા નહોતી અને તોછડાઈ પણ નહોતી. હતી કેવળ અદ્ભુત આત્મશ્રદ્ધા. પૂર્વકૃત નિશ્ચયને વળગી રહેવાની શાન્ત શક્તિ.

મુનિવર પ્રસન્ન થયા.

“માગ, માગ!” તેમણે કહ્યું, “હું ખીજો કોઈ નહિ, પણ જેની પાસે તું જવા નીકળ્યો છે તે ઈન્દ્ર જ છું.”

અર્જુન ઇન્દ્રને પગે લાગ્યો.

“પ્રસન્ન થયા હો, પિતા. તો મને તમારી પાસે જે શસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્યા છે તે બધી યે આપો” તેણે માગ્યું.

ઈન્દ્ર હસી પડ્યો.

“પાગલ લાગે છે,” ઇન્દ્રે તેની મસ્કરી કરી. “અહીં સુધી આવ્યા પછી અને મારાં દર્શન કર્યા પછી કોઈ શસ્ત્રાસ્ત્રો માગે ખરો? અરે, શસ્ત્રાસ્ત્રો તો સાધન છે. સાધ્ય છે, ઐશ્વર્ય અને ભોગ. ચાલ, સ્વર્ગલોકનાં બધાં જ સુખોનો હું તને સ્વામી બનાવું.”

“ક્ષમા કરો!” હાથ જોડીને અર્જુને જવાબ આપ્યો: “ભાઈઓ વનવાસનું દુઃખ ભોગવી રહ્યા હોય અને દુર્યોધન વગેરે દુષ્ટોએ કરેલ ભયંકર અપમાનોની આગ એમના અંતરમાં ભડભડતી હોય ત્યાં સુધી સમગ્ર દેવમંડળનું ઐશ્વર્ય પણ હું ન વાંધું.”

ઇન્દ્રને આટલું જ જોઈતું હતું. પુત્રની કસોટી કરવા માટે જ તે તેના માર્ગમાં મુનિ બનીને બેઠો હતો. તરતજ તેણે જવાબ આપ્યો:

“તું માગે છે તે બધીયે વિદ્યાઓ હું તને આપીશ; પણ તે પહેલાં તારે ભગવાન શંકરને રીઝવવા પડશે. ભયાનક શસ્ત્રો એવા જ માણસના હાથમાં શોભે, જેણે શિવનાં દર્શન કર્યા હોય, શિવને પ્રસન્ન કર્યા હોય.”

અને અર્જુન શિવનાં દર્શન માટે ઉપડ્યો.

૧ શિવ = મંગલ = વિશ્વહિત. સૃષ્ટિનું શિવ, વિશ્વહિત એજ જેનું ધ્યેય બની ચૂક્યું હોય, એવાઓના હાથમાં જ ભયાનક વિનાશ સર્જતાં શસ્ત્રો મૂકી શકાય! એવાઓ તેનો ખોટો ઉપયોગ કરાવિ ન કરે એવી શ્રદ્ધા અહીં વ્યક્ત થઈ છે.

૫૭. કિરાતાજીનીયમ્

પછી શંકરને પ્રસન્ન કરવા માટે અર્જુનને એવું ભયંકર તપ કર્યું કે હિમાલય પર વસતા બધાય ઋષિઓ આશ્ચર્યમાં પડી ગયા. તેમને ભય પશુ લાગ્યો કે આવું ઘેર તપ કરતાં કરતાં અર્જુનની કાયા તો ક્યાંક નહિ પડી જાય ! તપશ્ચર્યાથી ટેવાઈ ગયેલા ઋષિઓને પણ ભયાનક લાગે એવું એ દેહદમન હતું !

ઋષિઓ દોડ્યા, શંકર પાસે.

“ આપ જાણો તો છો ને, પ્રભુ, ” શંકરને તેઓ વિનવવા લાગ્યા, “ પાસેનાં જ એક વનમાં અર્જુન હવે તપ કરી રહ્યો છે. અમને ખીજી તો કશી જ ચિંતા નથી, પણ આવું પ્રચંડ તપ કરતાં એનો દેહ પડી જશે તો આપણો હિમાલય નાહકનો વગોવાઇ જશે ! ”

મહાદેવ હસી પડ્યા.

ઋષિઓને હિમાલયની નિંદા થાય તેની ચિંતા હતી કે અર્જુન જેવા એક ક્ષત્રિય વીરની તુલનામાં તેમની તપશ્ચર્યાઓ ઝાંખી સાબિત થાય, તેની ?

“ ચિંતા ન કરો, ઋષિવર્યો ! શંભુએ સૌને આશ્વાસન આપ્યું. “ અને સૌ પોતપોતાને આશ્રમે સિધાવે. અર્જુનને શું જોઈએ છે તે હું જાણું છું. તેની શક્તિઓથી પણ હું પરિચિત છું. અને થોડા જ વખતમાં હું તેને મળવાનો છું. ”

અને પછી મહાકવિ ભારવિએ જે પ્રસંગને પોતાના મહાકાવ્ય કિરાતા-જીનિયમ્માં અમર કર્યો છે, તે પ્રસંગ સરજાય છે.

શંકરે કિરાતનો વેષ લીધો. (હિમાલયના પ્રદેશમાં વસતા લોકોનું પ્રાચીન નામ કિરાત છે.) પાર્વતીને પણ તેમણે કિરાત-નારીનો વેષ પરિધાન કરાવ્યો.

પછી જોતજોતામાં એ કિરાત-દંપતી પોતાના અસંખ્ય અનુચરો અને સેવિકાઓ સાથે (સૌ કિરાતોના જ વેષમાં અલબત્ત,)-અર્જુન જે વનમાં તપ કરતો હતો તે વનમાં આવી પહોંચ્યાં.

આ જ વખતે બરાબર એક મહાકાય (રાક્ષસી કદનો) વરાહ વનમાં

દાખલ થયા. એના ભીષણ રૂપને જોઈને અને એનો ઘેર ધુધવાટો સાંભળીને વનનાં પશુપંખીઓ એટલાં બધાં થરથરી ગયાં કે એમની જામે જ જાણે અલાઇ ગઇ અને વન એકાએક મૂંચું થઇ ગયું.

મહાભારતકાર આ વરાહને ‘ મૂંગા રાક્ષસ ’ તરીકે ઓળખાવે છે.

વનનો આ ત્રાસ દૂર કરવાનો અર્જુને નિશ્ચય કર્યો. મુનિ વેષમાં, પણ આખરે હતો તો ક્ષત્રિય ને ! તેણે ગાંડીવ હાથમાં લીધું. દોર સાંધી. ભાથામાંથી એક બાણ કાઢ્યું. દોર પર ચઢાવ્યું. અને નિશાન તાકીને બાણ છોડ્યું અને બાણ છૂટ્યું તેની સાથે જ જાણે વરાહના પ્રાણ છૂટ્યા.

શિકારના મૃત શરીરનો કળજો લેવા માટે નહિ, (એ કે સામાન્ય શિકારી થોડો જ હતો !) પણ એ શરીરમાં ખૂંપી ગયેલ પોતાના બાણનો કળજો લેવા અર્જુન દોડ્યો.

પણ જોવા તે પોતાના બાણને વરાહના શરીરમાંથી ખેંચવા જાય છે તેવા જ તેને એક આશ્ચર્યકારક અનુભવ થાય છે. બાણસોતા શિકારનો કળજો લઈને એક કિરાત બોલો હતો. પાસે તેની કિરાતી પણ હતી. આસપાસ તેમનાં કિરાત અનુચરો અને કિરાતી પરિચારિકાઓ પણ સારી સંખ્યામાં હતાં.

“ આ શું કરે છે ? કિરાતે અર્જુનને દબાવવા માંડ્યો.

“કમ ? ” અર્જુને આ વિચિત્ર પ્રશ્નથી આશ્ચર્યચકિત થઈને પૂછ્યું,
“ મારું બાણ આના શરીરમાંથી પાછું ખેંચું છું.”

“ તારું બાણ ? ”

“ ત્યારે કોનું ? ”

“ મારું ! ” કિરાતે છાતી ડોકીને ગર્જના કરી. “ પણ તું કો કોણ ? આ વનમાં મારી રજા વગર દાખલ થઇને તેં મારું ભયંકર અપમાન કર્યું છે.”

“ એટલે ? ” અર્જુને સામી ગર્જના કરી.

“ એટલે એમ કે આ વન મારું છે ”

“ એક ભગવાન શંકર સિવાય, આ વન ઉપર, કે આખા હિમાલય ઉપર, હું કોઈનું સ્વામિત્વ સ્વીકારતો નથી. ” ઉન્નત મસ્તકે અર્જુને

કિરાતના દાવાનો ઇન્કાર કર્યો. “આવા શાન્ત વનને પોતાની મદોન્મત્તાથી ખળભળાવી મૂકનાર આ વરાહને જે સજ્જ કરવી યોગ્ય હતી, તે જ મેં કરી છે. ખસ આશો. ખેંચી લેવા દે મને, મારું બાણ !”

કિરાત ખડખડાટ હસી પડ્યો. કિરાતી પણ ખડખડાટ હસી પડી. અને જોતજોતામાં આખુંયે વન જાણે વૃક્ષે વૃક્ષે અને પર્ણે પર્ણે ખડખડાટ હસી રહ્યું.

અર્જુન તો જોઈ જ રહ્યો. આ વિચિત્રતા તેનાથી સમજાતી નહોતી.

“તું કહેવા શું માગે છે?” કિરાતને તેણે તેના આ વિચિત્ર વર્તનનો ખુલાસો પૂછ્યો.

“હું કહેવા એ માગું છું,” કિરાતે જવાબ આપ્યો, “કે આવા પવિત્ર સ્થાનમાં આવીને રહ્યા છતાં જે માણસ પોતાની પૂર્વકાલીન સાંસારિક પ્રકૃતિને છોડી શકતો નથી તેના જેવો દુર્ભાગી બીજો કોઈ નથી.”

“એટલે ?”

“એટલે એમ કે તું જુદો છે. આ બાણ તારું નથી. મારું છે. આ વરાહનો શિકાર તેં નથી કર્યો, મેં કર્યો છે; અને કોઈએ કરેલ શિકારનો કબજો લેવા આવેલ તું ઉપરથી વળી બાણનો પણ દાવો કરીને બેવડા પાપમાં પડી રહ્યો છે.”

“તું મને ઓળખતો નથી માટે જ આમ કહે છે.” પોતાની જાત ઉપર કાબૂ રાખીને અર્જુને કહ્યું :

“માણસની ઓળખાણ શબ્દોથી નહિ, કાર્યોથી થાય છે; અને તે, તારી થઈ ગઈ! તું પરાઈ કીર્તિ અને પરાયાં કંચન પડાવી લેવા નીકળેલ કોઈ અઠંગ ગણેપકુ છે.”

ખસ, થઈ રહ્યું.

અર્જુને કિરાત સામે શસ્ત્ર ખેંચ્યું.

કિરાતે અર્જુન સામે.

કિરાતીઓ દૂર દૂર સરી જઈ, ભીષણ દંડ યુદ્ધ આદરી બેઠેલ એ બે યોદ્ધાઓ ફરતું નારી-કાયાઓનું એક સુંદર વર્તુલ બનાવી બેસી રહી ગઈ.

અપૂર્વ હતું આ દંડ યુદ્ધ ! સંસારી અર્જુન મુનિના વેષમાં, અને યોગેન્દ્ર શંકર કિરાતના વેષમાં !

અર્જુનને પોતાના બાહુબળ અને શસ્ત્રબળનું અભિમાન હતું. એક ત્રીજી શક્તિ પણ જગતમાં છે, જે એ ખતેના કરતાં ચઢિયાતી છે, એ વાતનું ભાન થવું તેને હજી ખાકી હતું. હકીકતમાં આ ત્રીજી શક્તિનો અનુભવ તેને કરાવવો, આ ત્રીજી શક્તિનાં દર્શન તેને કરાવવાં—એ તેને અહીં સુધી મોકલવાનો હેતુ હતો.

અર્જુનનાં શસ્ત્રાસ્ત્રો બધાં નિરર્થક થતાં જણાવા માંડ્યાં. કિરાતના અંગ ઉપર એ બધાંની કશી જ અસર થતી નહોતી. બલ્કે એ બધાંને કિરાત જાણે ગ્રસી જતો હતો, ખાઈ જતો હતો, હજમ કરી જતો હતો !

સામી બાજુએ અર્જુન કિરાતનાં બાણોથી વીંધાઈ વીંધાઈને ચાળણી જેવો બનતો જતો હતો.

છતાં, અલબત્ત, અર્જુન તે અર્જુન હતો. પોતા કરતાં વધારે મોટી તાકાતને જોઈ, મનને ઢીલું કરે, મેદાન મૂકીને ભાગે, પરાજય સ્વીકારી લે, નિરાશ બની જાય, એ તેના સ્વભાવમાં જ નહોતું. હકીકતમાં પરાક્રમની વ્યાખ્યા જ આ છે. નબળાંને નમાવવામાં નહિ, સબળનો સામનો કરવામાં જ પરાક્રમ રહેલું છે.

અર્જુને જ્યારે જોયું કે તેનાં શસ્ત્રાસ્ત્રો બધાં અફળ જઈ રહ્યાં છે, ત્યારે તેણે મોરચો બદલ્યો. એક તદ્દન નવો નુસખો તેણે અજમાવ્યો. અર્જુન જ અજમાવી શકે એવો.

કુડીબંધ જખમોમાંથી વહેતા લોહીવાળા શરીરે તે ધરતી પર પદ્માસન લગાવીને બેસી ગયો.

માટીનું એક શિવલિંગ તેણે જોતજોતામાં બનાવ્યું.

અને શંભુની આરાધના આરંભી. વિધિપૂર્વક આસપાસથી પુષ્પો લાવીને તેણે શિવલિંગ પર ચઢાવવા માંડ્યાં.

અને તરત જ તેણે એક અચરજ દીકું.

જે જે પુષ્પો તે શિવલિંગ માથે ચઢાવતો હતો તે બધાં કિરાતને માથે ચઢતાં હતાં.

ક્ષણભર તો તે દિગ્મુઢ બની રહ્યો.

પણ પછી ખીજી જ ક્ષણે ઋષો ભેદ સમગ્રજી જતાં કિરાતરૂપી શિવની સન્મુખ તે અંજલિ-બદ્ધ થઈને નતમસ્તક બિભેા.

“ મેં આપને ઓળખ્યા નહિ, પ્રભુ ! ”

“ હું મારી જાતને ઓળખાવવા માટે નહિ, પણ તને ઓળખવા માટે આવ્યો હતો, અર્જુન ! ” હવે નજીક આવેલ કિરાતી-પાર્વતી સામે સ્મિત કરતાં શંભુએ કહ્યું : “ તું સાચે જ એક મહાવીર છે. મારા આશીર્વાદ છેઃ ધર્મયુદ્ધમાં તું સદૈવ અજેય રહીશ. ”

અને નિમેષ માત્રમાં શિવપાર્વતી અન્ય અનેક અનુચરો-પરિચારિકાઓ સમેત અદશ્ય થઈ ગયાં.....

અને સાથે સાથે અર્જુનના શરીર પર થયેલા અસંખ્ય જખમો અદશ્ય થઈ ગયા.....

અને “ આપના પિતા, દેવાધિદેવ ઇન્દ્રે મને આપને સ્વર્ગમાં તેડી લાવવા માટે મોકલ્યો છે, ધનંજય, બિરાજો રથમાં ! ” એમ કહેતાં જ દેવેન્દ્રનો સારથિ માતલિ ત્યાં હાજર થયો.

અર્જુન રથારૂઢ થયો અને રથ ક્ષણ એ ક્ષણમાં તો આકાશના માર્ગોની ઊંચાઈએને આંખી રહ્યો.

૫૮. પૌરવકુળની માતા

ઉર્વશીએ આજે સોળે શણુગાર સજ્યા હતા. ડાહ્યા કહેશે કે એમાં નવાઈ શી ? અપ્સરાનો ધંધો જ શણુગાર સજવાનો ! શણુગાર સજી સજીને પુરુષોના પુરુષત્વને પોચું કરી નાખવું એ જ તો એમનું જીવનકાર્ય ! —પૌરાણિકોએ કહ્યેલું !

અને ઉર્વશી એટલે તો અપ્સરાઓની પણ અપ્સરા ! એ સોળે શણુગાર સજી એમાં અચરજ શાનું !

પણ ના, ઉર્વશીના આજના સોળ શણુગાર એ રોજિંદી ડાટિના ન હતા. આજ એમાં કૈંક અસાધારણ, કૈંક અપૂર્વ તત્ત્વ હતું. આ જ ઉર્વશી

એક ખાસ કામ માટે તૈયાર થઇ રહી હતી. પોતાના ખૂબ લાંબા જીવનકાળ દરમિયાન એણે અસંખ્ય પુરુષોને પરાજિત કર્યા હતા. રાજર્ષિઓ અને દેવર્ષિઓ, યતિઓ અને યોગીઓ, મુનિઓ અને મહારાજો, બ્રહ્મચારીઓ અને સંન્યાસીઓ, અરે બ્રહ્મર્ષિઓ અને જીવન-મુક્તો મુદ્ધાને તેણે પોતાના કામના અપરમાં હોમી દીધા હતા.

પણ આજે ? આજે એ એક એવા પુરુષ-સિંહને પલાળવા નીકળી હતી, જે આ સૌથી જુદો જ કોટિનો હતો.

ઉર્વશી આજે કુન્તી-પુત્ર અર્જુનને રીઝવવા જતી હતી. મહારાજ ઇન્દ્રના આદેશથી જતી હતી. મુલદ્રા અને દ્રૌપદીના પતિને પોતાના મોહ-પાશમાં જકડવા જતી હતી.

આજે એના પગમાં કોઇ ઓર થનગનાટ હતો. એની આંખોમાં કોઇ ઓર માદકતા હતી. એની છાતીમાં કોઇ ઓર તાલાવેલી હતી.

અર્જુન !

સાક્ષાત શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના ફોધળા કુન્તી. તેનો પુત્ર ! શ્રીકૃષ્ણની પ્રિયતમ ભગિની મુલદ્રાનો પતિ ! આખાએ જંજુદીપના રાજવીઓ જેના હાથ માટે તલસતા હતા તે દ્રૌપદીનો વિજેતા અને પ્રિયતમ ! ભીષ્મ અને દ્રોણ સરખા પણ જેની ધનુર્વિદ્યાની પ્રશંસા કરતા એ ગાંડિવધારી ! એ વચેટ પાંડવે સ્વર્ગની ધરતી પર પગ મૂક્યો ત્યારથી જ ઉર્વશી તેના ઉપર ઓળવોળ હતી.

ઉર્વશી તેના ઉપર એટલી એટલી બધી મુગ્ધ થઇ હતી કે મહારાજ ઇન્દ્રે તેને આ મનગમતો આદેશ ન આપ્યો હોત તો પણ.... એ અર્જુનને રીઝવવા જત જ !

પણ આ તો મહારાજે જાતે જ.....

ઉર્વશીને જોઇતું હતું અને વૈદે બતાવ્યું જેવો ઘાટ થયો.

અને સોજે શણગાર સજીને એ નીકળી પડી.

પણ મહારાજ ઇન્દ્રને એવું શું સૂઝ્યું કે તેમણે પોતાની પ્રિયતમ અપ્સરાને આ કામ માટે નિયુક્ત કરી ?

અર્જુન તેમનો પુત્ર ગણાતો, એ વાત સાચી. પણ તેથી શું ? કોઇ પિતા ગ્રહીને પુત્રની આવી મહેમાનગતિ કરે ! ત્યારે ?

વાત આમ બની હતી.

પૃથ્વી પરથી ફક્ત એક વરસ માટે સ્વર્ગમાં આવેલ પોતાના પુત્રના સત્કારાર્થે મહારાજ ઇન્દ્રે એક નૃત્ય-સમારંભ ગોઠવ્યો હતો. રંભા અને ઉર્વશી, તિલોત્તમા અને ધૃતાચી, શુકતારા અને મૃગલોચના.....અનાદિથી પોતાનાં નૃત્યગીત માટે ચૌદે લોકમાં સુપ્રસિદ્ધ બનેલી અનેક અપ્સરાઓને તેમણે તે દિવસે પોતપોતાની શ્રેષ્ઠ કળાઓ દાખવીને પોતાના પ્રિયતમ પુત્રનું મનોરંજન કરવાને આદેશ આપ્યો હતો.

આ જલસામાં સૌથી છેલ્લી હતી, ઉર્વશી, સૌથી છેલ્લી અને શ્રેષ્ઠ.

તારા-મંડળમાંથી ચંદ્ર બિંદુ એમ અપ્સરાઓના વૃંદમાંથી એ બિંદુ. સામે સિંહાસન પર બેઠેલા મહારાજ ઇન્દ્રને તેણે પ્રણામ કર્યા અને પ્રણામ કરતાં કરતાં ઇન્દ્રની જમણી બાજુએ આંખો નીચી ઢાળીને બેઠેલા ઇન્દ્રના પુત્ર અર્જુનને પણ એક તિરંગી નજરથી તેણે જોઈ લીધો.

તબલાં પર થાપી પડી. વીણાના તારને નખલીએ ચુંબનની સલામી આપી. સંગીત શરૂ થયું. મૃદંગના તાલ સાથે પગના ઘૂંઘરા તાલ લેવા માંડ્યા. વીણાનો ઝણકાર ઉર્વશીના અંગે અંગમાં સાકાર થવા માંડ્યો. નારી-દેહના સૌંદર્યને ગતિ અને ઝંકૃતિ સાંપડતાં એની આકર્ષકતા અનેક ગણી વધી ગઈ. પુરાતન કાળમાં શંકરના ત્રીજા લોચનના પ્રતાપે બળીને ખાખ થઈ ગયેલ કામદેવ ઉર્વશીની આંખોમાં ફરી સજીવન થતો દેખાવા લાગ્યો. એના બાણની વર્ષા ચાલુ થઈ. ઇન્દ્ર સુદ્ધાં આખી દેવમંડળી સોદલાસ હૃદયોએ એ વર્ષામાં નાહી રહી. ધન્યવાદના શબ્દો ઇન્દ્રસલાના એકઠેએક ભાગમાંથી ગાળી જઈયા.....

પણ ઉર્વશીને આજે આ આશુતોષ દેવોના ધન્ય-વાદની પડી ન હતી. નારીનાં યૌવનવિકસિત અંગોને જોવા સિવાય એ નવરાઓને બીજું કામેય શું હતું !

ઉર્વશીની દૃષ્ટિ તો આજ અર્જુન ઉપર હતી. પંચમહાભૂતની સૃષ્ટિનો એ અપૂર્વ અતિથિ પોતાની અંગયષ્ટિ ઉપર જ્યાં સુધી વારી ન જાય ત્યાં સુધી પોતાની કળા તેને અધૂરી લાગતી હતી.

અને અર્જુન હજુ સુધી, એમ ને એમ, અધીર્મી મીંચેલી આંખોએ જ બેઠો હતો.

થોડામાં રાજી થઈ જનાર દેવગણના ધન્યવાદ ઉપર ભયંકર રોષભરી એક નજર ફેંકી ઉર્વશીએ નૃત્યની ગતિને દ્રુત બનાવી. એ રોષભરી નજરે અને નૃત્યમાં અચાનક આવેલી દ્રુતતાએ વાતાવરણમાં ડોઘ નવી માદકતા પાથરી દીધી. એક ક્ષણમાં આ શું થઈ ગયું એ જોવા માટે અર્જુને પોતાની આંખો સહેજ ઊંચી કરી...અને તે જ ક્ષણે, તેની આંખોએ, નૃત્ય-રમણે ચઢેલી ઉર્વશીની કાયાની આરતી ઉતારવા માંડી. અને પછી તો અર્જુન સૌંદર્યના તોફાને ચઢેલા એ સાગરમાં જાણે ખોવાઈ જ ગયો !

ઉર્વશીએ ઇન્દ્ર સામે જોયું, ઇન્દ્રે અર્જુન સામે જોયું અને પ્રસન્નતા-મૃગ્ય એક દષ્ટિથી પોતાની સર્વશ્રેષ્ઠ અખસરાને શાખાશી આપી.

ઉર્વશીને પોતાનું જીવન આજે કૃતાર્થ થતું લાગ્યું.

નૃત્ય પૂરું થયા પછી દેવરાજે એને ખાનગીમાં ખોલાવી અને સ્વર્ગમાં ઉદાસ અને એકાકી જીવન ગાળતા પોતાના પુત્ર અર્જુનની ખિદમતમાં જવાનો આદેશ આપ્યો.

સ્વર્ગવાસ દરમિયાન સદૈવ ઉદાસ રહેતો અર્જુન, અગર જો ડોઘના યે સંગથી કેંક પ્રસન્નતા અનુભવશે, તો તે આ એક ઉર્વશીના જ, એ વાતની ઇન્દ્રને ખાતરી થઈ ગઈ હતી.

અર્જુન પોતાના શયનખંડમાં સૂવાની તૈયારી કરતો હતો, ત્યાં દ્વારપાળે આવીને ખબર દીધી : “ ઉર્વશીજી આવે છે. ”

“ અત્યારે ? ” અર્જુને સહેજ ચોંકીને પૂછ્યા જેવું કયું.

પણ દ્વારપાળ તો ખબર આપીને ક્યારનોય અદશ્ય થઈ ગયો હતો.

ઉર્વશી અત્યારે આટલાં મોડાં શા માટે આવતાં હશે, —એ વિચારમાં અર્જુન હજુ ગળકાં ખાતો હતો ત્યાં તો ‘ આવું કે ? ’ એવા શબ્દોની સાથે ઉર્વશી ખંડમાં દાખલ થઈ ગઈ અને અર્જુન તેને કેં પણ પૂછી શકે તે પહેલાં તો તેણે ખુલાસો પણ કરી નાખ્યો કે ઇન્દ્ર મહારાજે જાતે જ તેને પોતાના પુત્રની સેવા અર્થે મોકલી છે.

“ મહારાજનો મારા પર અનહદ પ્રેમ છે તે હું જાણું છું, દેવી ! અને આપ પણ અત્યંત કૃપાળુ છો; ” અર્જુને લાગલો જ જવાબ આપ્યો, “ પણ અત્યારે આપની સેવાની મને કશીયે જરૂર નથી. ”

ઉર્વશીને માટે આ તફાવત નવો અનુભવ હતો. હજાર વર્ષના તેના આધ્યાત્મમાં ‘આપની સેવાની મને કશી જ જરૂર નથી!’ એવા શબ્દો તેને કાઠએ નહોતા સંભળાવ્યા; બલકે તેનો અનુભવ તો એવો હતો કે પુરુષો તેના ઉપર લટુ બનીને ચૂંઈ પડતા! પતાંગિયા જેમ આગમાં ઝંપલાવે તેમ પુરુષો તેના રૂપની આગમાં બળીને ભસ્મ થઈ જતા. ઋષિમુનિઓ પોતાની આખી જિંદગીના તપને એના સહચારની એક ઘડી માટે ધૂળમાં મેળવવા તૈયાર થઈ જતા. ત્યારે આ જુવાન.....આ પાંડુપુત્ર.....

“મહારાજ ઇન્દ્રે મારે ખાતર આપને ખૂબ જ તકલીફ આપી, દેવી!” વિચાર-સમુદ્રમાં ગોથાં ખાતી ઉર્વશીને અર્જુનને ફરી સંભળાવ્યું. “હું એમના વતી અને મારા પોતાના વતી આપની ક્ષમા માગું છું.”

ઉર્વશીને ખૂબ ગુસ્સો ચડ્યો.

પોતાની આવી અવગણના તેણે કદીયે જોઈ નહોતી.

‘મહારાજ ઇન્દ્રે મને તમારી પાસે કૈં એમ ને એમ નથી મોકલી!’ ગુસ્સાના આવેશમાં તે બોલી બીડી, ‘તમારું મન વર્ત્યા પછી જ તેમણે મને અહીં આવવાની આજ્ઞા આપી છે!’

અર્જુન તો આભો જ બની ગયો. ઉર્વશીના સહવાસનું મન પોતાને કદી પણ થયું હોય, અને એ વાત તેણે ઇન્દ્રને કદી પણ જણાવી હોય એવું તેને યાદ નહોતું.

‘મહારાજની કૈંક ગેરસમજ થઈ છે, દેવી!’ અત્યંત ક્ષોભ અનુભવતાં તે બોલ્યો.

‘થઈ હશે!’ ઉર્વશી લાગલી જ ગરજ બીડી, ‘મહારાજની ગેરસમજ કદાચ થઈ હશે, પણ મારું શું? મારી તો ગેરસમજ નથી થઈ ને? હજુ થોડા જ વખત પહેલાં તમારી સામે હું નાચી રહી હતી ત્યારે તમે, જે રીતે મારા તરફ જોઈ રહ્યા હતા...તે જોતાં...’

અર્જુનને હવે કૈંક પ્રકાશ વરતાવા લાગ્યો. નૃત્ય વખતે ખીજ અનેક અપ્સરાઓ તેની નજરે ચઢી હતી, પણ એકેએક તેને જોવા જેવી નહોતી લાગી, જ્યારે આ ઉર્વશીના સૌંદર્યનું પાન તેણે ઘૂંટડા ભરીભરીને ક્યું હતું! તેની પાછળ કંઈ વૃત્તિ હતી?

અર્જુન ભોમો થઈને ઉર્વશીને ચરણે નમી પડ્યો.

‘આ શું કરો છો ?’ ક્રોધ ઉગ્રતાની ટાંચે પહોંચ્યો.

‘નૃત્ય વખતે કરવા માગતો હતો તે જ, દેવી!’ અર્જુને ખૂબ મધુરતાથી ખુલાસો કર્યો. ‘નૃત્ય વખતે હું આપની સામે એકીટશે જોઈ રહ્યો હતો, દેવી, પણ તે શા માટે, જાણો છો? ફક્ત એટલા જ માટે કે હું પૌરવ-કુળનો છું^૧ અને આપ પૌરવકુળની માતા છો!’

ઉર્વશીને પ્રથમ તો પોતાના પર વીજળી પડી હોય એમ લાગ્યું, પણ પછી ક્ષણાર્ધમાં જ તે સાવધ થઈ ગઈ.

પોતાના પગ પાસે ઝેંકેલ અર્જુનના કંઈકમાં જનેતાનો જ્હાલપલયો હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં તે ડૂસકાં ભરી ભરીને રોવા માંડી.

અને તે પછી ‘કટલી ચે વાર સુધી મા-દીકરાનું’ એ વિચિત્ર યુગલ પૌરવકુળના ઈતિહાસની સાથે એકરૂપ થઈ રહ્યું.

કથા કહે છે કે—

त्वं हि मे मातृवत् पूज्या
रक्ष्योऽहं पुत्रवत् त्वया ॥

“તમે મારા માટે માતાની પેઠે પૂજ્ય છો, અને હું તમારે માટે પુત્રની પેઠે રક્ષણીય છું.” એવી અર્જુનની આજીજ્ઞતા પ્રત્યાઘાત રૂપે ઉર્વશી પહેલાં તો ખૂબ જ ગુસ્સે થઈ ગઈ હતી અને એ ગુસ્સાના આવેશમાં અર્જુનને તેણે શાપ આપ્યો હતો કે “કામગ્રાણુને વશ થયેલી એવી હું તારા પાસે આવી અને તેં મારો અનાદર કર્યો તેથી જ, તું સ્ત્રીઓની વચ્ચે માનવિહીન નપુંસક જેવો બનીને નાચ્યા કરીશ.”

૧ ઉર્વશી પુરુરવાને પરણી હતી અને એ પુરુરવાના જ કુળમાં અર્જુનનો જન્મ થયો હતો. અર્જુનને ‘પૌરવ’ તરીકે પણ સંબોધવામાં આવે છે. ત્રિકેતોર્વશીયમ્ નામે મહાકવિ કાલિદાસનું નાટક ઉર્વશી અને પુરુરવાના પ્રાણ્યની આસપાસ જ યુગાચું છે.

इयं पौरववंशस्य जननी मुदितेति ह ।

त्वामहं दृष्ट्वांस्तत्र विज्ञायोत्फुल्लोचन : ।

આ શાપની વાત અર્જુને પોતાના કલાગુરુ ચિત્રસેનને ખાનગીમાં કરી અને ચિત્રસેને ઇન્દ્રને કરી. ઇન્દ્ર આ વૃત્તાંતથી પ્રસન્ન થયો. અર્જુનને બ્રહ્માવીને તેણે કહ્યું: “એક રીતે ઉર્વશીનો આ શાપ તારા માટે આશીર્વાદ-રૂપ થઈ પડશે. અગ્નિવાસ દરમિયાન એક વર્ષ તું નપુંસકરૂપે તારી જાતને છુપાવી શકીશ; અને એ એક વર્ષને અંતે તારું પુરુષત્વ તને ફરી પ્રાપ્ત થશે.”

૫૯. પથ્થરો તરી જાય છે!

અર્જુન એ પાંડવોનો પ્રાણવાયુ છે. કૃષ્ણ એ જમાનામાં બધાં જ મંગલ તત્ત્વોના પ્રતિનિધિ છે, (અથવા કહો કે અમંગલ તત્ત્વોની સામે મુઠ્ઠીભર મદોં મારફત નિરંતર ચાલતી જોડાદના પ્રતિનિધિ છે) અને પાંડવો એ મંગલ તત્ત્વોના પુરસ્કર્તાઓ છે અને અર્જુન એ પાંડવો અને કૃષ્ણ વચ્ચે સ્વયંનિર્મિત સેતુ છે. યુધિષ્ઠિર જેમ પાંડવોની સત્યનિષ્ઠા અને ધર્માતુરાગની બાંહેધરી છે, તેમ અર્જુન એમના અપ્રતિમ અને અણુનમ પરાક્રમની અને અંતિમ અને વણુ-અપવાદ વિજયની બોળાધરી છે.

આવા અર્જુનને ‘વનવાસ’માંથી પણ ‘વનવાસ’માં મોકલવો પડ્યો, એ કંઈ પાંડવોને માટે જેવા તેવા સંતાપની વાત નહોતી.

દિવ્ય શસ્ત્રાસ્ત્રોની સાધના માટે અર્જુન પાંચ વર્ષ સ્વર્ગમાં રહ્યો.

આ પાંચ વર્ષના વિયોગ-સમયનો શરૂઆતનો થોડોક ભાગ પાંડવોએ જતા આવતા ઋષિ-મુનિઓના સમાગમમાંથી મળતી પ્રેરણાની હૂંફમાં, તૈવન અને કામ્યક વનમાં જ ગાળ્યો. નળાખ્યાન જેવાં આખ્યાનો પાંડવોને અહીં જ બૃહદ્દેવ જેવા મુનિઓ પાસેથી સાંભળવા મળ્યાં. સૌ જાણે છે કે પાંડવોના મનોરંજન માટે જુદા જુદા મુનિઓ તરફથી થયેલ આખ્યાનો અને ઉપાખ્યાનોનું એક વિશાળ વન, મહાભારતના આ ત્રીજા પર્વમાં-વનપર્વમાં-આવેલું છે.

પણ પાંડવોનો સંતાપાગ્નિ હવે આખ્યાનો દ્વારા પણ શાંત થાય એમ નહોતો. જેમ જેમ વખત જતો ગયો, તેમ તેમ તેઓ વધુ ને વધુ અકળાતા ગયા. આખરે સ્વર્ગમાંથી અર્જુનના કુશળ સમાચાર લઈને આવેલ લોમશ તથા નારદ મુનિની સલાહથી તેમણે, અર્જુન-વિરહના પોતાના સંતાપને

કંઈક હળવો કરવા માટે તીર્થયાત્રાએ નીકળવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેમણે ભારતવર્ષની પગપાળી યાત્રા શરૂ કરી.

એક ડેકાણુના સમાચાર ખીજે ડેકાણે પહોંચાડવાના આજનાં જેવાં કોઈ ઝડપી સાધનો તે વખતે નહોતાં, છતાં ઉપખંડ જેવડા વિરાટ આ દેશને ખૂણે ખૂણે અનતા મહત્વના સમાચારોથી ભારતવર્ષના લોકો હર-હમેશાં વાકેફ રહેતા. આનાં ઘણાં કારણોમાં એક, અહીંના લોકોનું તીર્થોની પગપાળી યાત્રા માટેનું આકર્ષણ છે એમ જરૂર કહી શકાય. આમ તો દેશના તમામ રાજમાર્ગો અને આડમાર્ગો, ચોમાસાના ચાર મહિના બાદ કરતાં બાકી આઠે આઠ મહિના વણુઝારો અને વોળાવિયાઓથી હરહમેશ ગાજતા જ રહેતા. ઉપરાંત, નટો, વિટો, નૃત્યકારો, જાદુગરો, મદારીઓ, કીડામલ્લો-લોકોનું મનોરંજન એ જ જેમની આજીવિકાનું એક માત્ર સાધન હતું એવા વર્ગો પણ ‘લીલા ચારા’ની શોધમાં દેશની ધરતીને અખંડ ખૂંદતા રહેતા.

આમાં, કોઈ પણ ડેકાણે એકથી વધુ રાત ન રોકાવું-આવા નિયમવાળા સાધુ સંન્યાસીઓ પણ જ્યાં જુઓ ત્યાં નજરે પડવાના જ ! આ બધામાં, આપણા આ તીર્થ-રસિયા યાત્રીઓના સંઘોને ભેળવો તો એ જમાનામાં ખબરો (વીજળીના વેગે નહિ તો) ઘોડાને વેગે કેવી રીતે ચારેકાર ફેલાઈ જતી તેની કંઈક કલ્પના આવી જશે.

ઘોડાનો ઉલ્લેખ થયો છે તો એક ખીજી વાત પણ કહી દઉંએ. ચોમાસું પૂરું થવાની વાટ જોઈને ખેડેલ અનેક વિજયાકાંક્ષી રાજાઓ પણ રસ્તાનું જંગમ જીવન જીવવા, હાજરો સૈનિકોની સાથે નીકળી પડતા; અને દેશમાં અનતા બનાવોથી દેશની જનતાને છલ્લા દિવસ સુધીની (up-to-date) નહિ, તો છલ્લા અઠવાડિયા (up-to-week) સુધીની ખબરોથી ફીક ફીક વાકેફ રાખવામાં પોતાનો ફાળો આપતા. વિશાળ પાયા ઉપર અવર-જવર એ જ તો સામુદાયિક જીવનની ધમારતનો પાયો છે ને !

લોમશ તેમજ નારદ મુનિની સલાહથી તીર્થોટને નીકળેલ પાંડવોએ પહેલાં તો હિમાલયમાં આવેલ બધાં જ તીર્થોનાં દર્શન કર્યાં. એક તો હિમાલયનું આકર્ષણ આર્યોને આદિકાળનું; અને ખીજું, તેમનો લાડકવાયો અર્જુન પણ હિમાલય ઉપર જ હતો ને !

અને પછી ગંગાને કાંઠે કાંઠે તેઓ ઠંઠ પૂર્વ-સાગર સુધી પહોંચ્યા. ત્યાંથી કલિંગ દેશ સોંસરા થઈ, દક્ષિણનાં તીર્થોની યાત્રા કરી. ત્યાંથી પશ્ચિમ તરફ વળ્યા. અને છેલ્લે, સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા.

સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રભાસ તીર્થે શ્રીકૃષ્ણ અને તેમના મોટાભાઈ બલરામની આગેવાની નીચે યાદવોએ તેમનું ભાવભીનું સ્વાગત કર્યું. હસ્તિનાપુરમાં જુગાર ખેલાયો, ત્યાંથી માંડીને ચાર પાંડવો અને પાંચમી દ્રૌપદી તીર્થ-યાત્રાએ નીકળ્યાં ત્યાં સુધીની બધી જ વાત યાદવોએ સાંભળી હતી. વરસો દરમિયાન જે કંઈ બન્યું હતું તેના અવલોકન અને અભ્યાસ પછી યાદવોની ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે પાંડવો અને ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો એ બે પક્ષો-માંથી ન્યાય, સત્ય અને ધર્મ પાંડવોને પક્ષે જ વધારે હતા. એટલે મૃગચર્મ ધારણ કરેલા અને વૈભવ તેમ જ વાહન વગરના પાંડવોને પ્રભાસ પાસે જોતાં વેંત ઝિમ્મિલ બલરામનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. અત્યંત કટુતાથી તેમણે કૃષ્ણને કહ્યું :

“તું હંમેશા ધર્મ, ન્યાય, સત્ય અને ઈશ્વરની વાતો કર્યા કરે છે. પણ દુર્યોધન જેવા હલકટ માણસો હસ્તિનાપુરના રાજમહેલમાં લહેર કરે, અને યુધિષ્ઠિર જેવા ધર્મના અવતારો આમ ભૂંડે હાલ ધરતીની ધૂળ ખૂંદે,— એ જોઈને મને તો શંકા આવે છે કે ઇશ્વર ઊંઘી તો નથી ગયો ને!”

સાચે જ મહાભારતના વનપર્વમાં આ પ્રસંગે બલરામે વિશ્વમાં પ્રવર્તતી વિપત્તિની સામે પ્રહારો કર્યા છે તે આજના કવિઓની

મને એ જ સમજતું નથી આવું શાને થાય છે :

ફૂલડાં ફળી જતાં ને પથરો તરી જાય છે !

—જેવી પંક્તિઓમાં વ્યક્ત થતી કટુતાને પણ આંટી જાય એવા છે.

૬૦ કૃષ્ણ બળદેવને સમજાવે છે

સાધારણ રીતે એવી માન્યતા છે કે દુર્યોધન બલરામનો શિષ્ય હતો તેથી બલરામ હંમેશા દુર્યોધનનું જ તાણુતા. આ માન્યતા કેટલી ભૂલભરેલી છે, તે આ પહેલાંના પ્રકરણમાં આપણે જોઈ ગયા.

હકીકત એ છે કે બલરામનો સ્વભાવ, કૃષ્ણની સરખામણીમાં કંઈક

વધુ પડતો ભિંમિલ, અ-સમતોલ અને ભોળો હોવાને કારણે ડાઘ ડાઘ વાર દુર્યોધનની મીડી વાતોથી તે ભોળવાઈ જતા, પણ ધર્મ પાંડવોને પક્ષે છે એ સત્ય, તેવે વખતે પણ, તેઓ વીસરી જતા નહિ.

પણ આ વખતે તો બલરામે હદ જ કરી છે. યુધિષ્ઠિર પ્રત્યે તેમણે કેવળ શાન્દિક સહાનુભૂતિ જ નથી બતાવી. તેમણે તો કૃષ્ણ પાસે એક સક્રિય પ્રસ્તાવ પણ મૂક્યો કે ‘ચાલો, યાદવોના સૈન્ય સાથે આપણે દુર્યોધન ઉપર આક્રમણ કરીએ અને તેને હરાવીને પાંડવોનું રાજ્ય પાંડવોને પાછું અપાવીએ.’

આ વખતે કૃષ્ણે પોતાના મોટાભાઈને જે ખુબીથી સમજાવ્યા છે તે જોવા જેવી છે. પાંડવોના—અને ખાસ કરીને યુધિષ્ઠિરના માનસ પર તે સારો પ્રકાશ પાડે છે; ઉપરાંત પાંડવોની શક્તિનું સાચું મૂલ્યાંકન પણ તે રજૂ કરે છે.

“તમારી લાગણી માટે યુધિષ્ઠિર તમારો ઉપકાર માનશે, મોટાભાઈ,” શ્રીકૃષ્ણ કહે છે, “પણ તમે આમ તેમના ઝગડામાં વચ્ચે પડો એમ તો તે નહિ જ ઇચ્છે!”

“પણ આપણે ક્યાં એના પર પાડ ચઢાવવા માટે આમ કરીએ છીએ? આપણે તો ‘ધર્મ’ના પક્ષને અન્યાય થઈ રહ્યો છે તેની વહારે ધાવાનું છે!”

“એ ખરું મોટાભાઈ, પણ ‘ધર્મ’ના પક્ષને અન્યાય થઈ રહ્યો છે, તેનો સામનો કરવાની શક્તિ યુધિષ્ઠિરમાં નથી એ શા પરથી જાણ્યું?”

“યુધિષ્ઠિર પાસે શક્તિ છે, તો પછી તે વાપરતો કેમ નથી?”

“કારણ કે ‘ધર્મ’ એને આડો આવે છે.” શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું.

“એ કેવી રીતે?”

“યુધિષ્ઠિરે જુગારમાં બોલાયેલી શરત કબૂલ રાખી હતી. હારે તે પક્ષ બાર વરસ વનવાસ ભોગવે, અને તેરમું વરસ અજ્ઞાતવાસમાં કાઢે. યુધિષ્ઠિર પોતે આપેલા આ વચનમાંથી હવે ચાતરવા નથી માગતો. સત્યનો એનો આગ્રહ એને એમ કરતાં રોકે છે.”

“પણ જુગારમાં એની હાર થઈ તે શકુનિએ કરેલ કપટને કારણે જ તો?” બલરામે યુધિષ્ઠિર—પક્ષે દલીલ કરી.

“ એ ખરું ! પણ શકુનિ કપટ કરે છે, એ જાણવા છતાં પોતે જુગાર રમવા કબૂલ થયેલા, એટલે હવે કપટની વાત વચ્ચે લાવીને બોલેલ બોલથી એ ફરવા નથી માગતો !.....અને એક બીજી વાત પણ છે મોટાભાઈ ?”

“ શી ? ”

“યુધિષ્ઠિર જે વચન-પાલનનો આગ્રહ જતો કરવા તૈયાર થાય, તો દુર્યોધનને હરાવવો એ તો તેના માટે રમત વાત છે ! વનવાસ દરમિયાન અનેક વાર દુર્યોધને પાંડવોના વિનાશનાં કાવતરાં કર્યાં છે. એમાંથી એક પણ સફળ નથી થયું તે તેની આ શક્તિને લીધે જ. ”

“ સમજ્યો ! ”

“ અને એક ત્રીજી અને છેલ્લી વાત, મોટાભાઈ. ધારો કે યુધિષ્ઠિરમાં એવી શક્તિ ન હોત તો પણ, પાંડવો એવા ટેકાલા છે કે કોઈ બીજાએ બક્ષીસ લેખે-દાન લેખે-આપેલું રાજ્ય તેઓ કદી સ્વીકારે જ નહિ ! એમને તો સ્વલુભ્જિત જ બધું જોઈએ ! ”

આ પ્રસંગ પછી યુધિષ્ઠિર અને પાંડવો મારેનું બલદેવનું માન અનેક-ગણું વધી ગયું એ કહેવાની પણ લાગ્યે જ જરૂર હોય.

૬૧. હિમાલયની ગોદમાં

“ એક મારી વાત માનીશ, ભીમ ? ”

“ આપની આજ્ઞાનો મેં કદી અનાદર કર્યો છે, મોટાભાઈ ? ”

“ તે હું જાણું છું, મારે જ કહું છું. સંભવ છે કે હવે પછી હું જે કહેવાનો છું તે તને બેઠ્ઠું લાગે. પણ બધી યે બાજુઓએથી વિચાર કરી જોઈશ, તો તને મારી વાત ખરાબર સમજશે. ”

“ પણ આપ કહેવા શું માગો છો ? ”

“ એટલું જ કે નકુલ, સહદેવ અને આ દ્રૌપદી ત્રણેયને લઈને તું અહીં ગંગા-દારમાં જ રહી જા. ”

“ કારણ ? ”

“ હિમાલય ચઢવો ઘણો જ મુશ્કેલ છે. હું તારી વાત નથી કરતો. પણ દુપદના રાજમહેલના સુંવાળા વાતાવરણમાં ઊછરેલી આ દ્રૌપદીની વાત કરું છું. આપણી સાથે પોતાના ભાગ્યને જોડી એ બિચારી દુઃખ જ પામી છે. એણે ઘણાં ય કષ્ટો વેઠ્યાં છે, અત્યાર લગી, આપણે ખાતર. પણ આ હિમાલય-આરોહણનું કષ્ટ તો, એ ધારે તો પણ, ઉઠાવી શકે એમ નથી.”

“ તમે મને અન્યાય કરો છો, અને તમારી જાતને પણ! ” દ્રૌપદીએ યુધિષ્ઠિરને વચ્ચેથી જ રોકીને હસતાં હસતાં કહ્યું, “ જગતમાં અજોડ એવા પાંડુપુત્રને પામીને હું તો ઉલ્ટાની જગતની રાજરાણીઓની ધધ્યાને પાત્ર બની છું, મહારાજ ! વળી હિમાલય જોવાની તો મને પોતાને પણ ઉત્કટ ઇચ્છા છે.”

“ ભારતનાં બધાં જ તીર્થોની યાત્રા દરમિયાન તમે અમારી સાથે જ રહ્યાં છો, દેવી, ” યુધિષ્ઠિરે સાંત્વન આપતાં કહ્યું : “તો તીર્થોના શિરમોર સમા આ બદરિકાશ્રમની યાત્રામાં પણ તમે સાથે જ રહો એવી અમારી પણ ઉત્કટ ઇચ્છા છે. પણ હિમાલયનું ચઢાણ સાધુપુરુષોના અસિધારા-વ્રત કરતાં યે આકરું છે.”

“ એ બધું હું જાણું છું. પાંચ વરસ પહેલાં ધનંજયને આપણે આ જ રસ્તે ઇન્દ્રની પાસે વિદાય કર્યો, ત્યારે અનેક ઋષિમુનિઓએ હિમાલયની ભયાનકતાનાં, ભલભલા શૂરવીરોની પણ છાતી બેસાડી દે એવાં વર્ણનો કર્યા હતાં, તે હું ભૂલી નથી ગઈ, મહારાજ ! પણ જેટલો એ ભયાનક છે, તેટલો જ એ ભવ્ય અને સુંદર છે. અને અહીં સુધી આવ્યા પછી, સીડીને પહેલે પગથિયે પગ મૂક્યા પછી હવે હું પાછી ફરવા નથી માગતી. જે થવાનું હશે તે થશે. હું સાથે જ છું, મહારાજ.”

“ પાંચાલી ભલે આવે, મોટાભાઈ, ” યુધિષ્ઠિર કૈંક કહેવા જતા હતા, તેમને રોકીને ભીમ બોલી ઊઠ્યો, “ એ થાકી જશે તો હું એમને તેડી લઈશ.”

“ બજરંગ બલી જેવા તારા બાહુઓ એ જ આપણી સ્વપ્નસૃષ્ટિની આધારશિલા છે, વૃકોદર; લાક્ષાગૃહમાંથી તે જ તો અમને તાર્યા હતા.”

હિમાલયનું આકર્ષણ આપણા પૂર્વજોને આદિકાળથી જ છે. પાંડવોને તો એ તેમના બાલ્યકાળથી જ જાણે સાદ કર્યા કરતો હતો. તેમનો જન્મ જ હિમાલયમાં આવેલ વનોમાં થયો હતો. લાક્ષાગૃહમાંથી બહાર નીકળ્યા બાદ જે વરસો એમણે, માતા કુંતી સાથે, ભારતભરમાં ભ્રમવામાં કાઢ્યાં હતાં, તેમાંનો થોડોક ભાગ હિમાલયના ઢોળાવો પર પણ તેમણે ગાળ્યો હતો. શકુનિના કપટ-પાસાથી પરાજિત થઇને વનમાં આવ્યા પછી વહાલામાં વહાલા અર્જુનને તેમણે આ જ રસ્તે મોકલ્યો હતો; અને છેલ્લે જીવનયાત્રાની પૂર્ણાહુતિ વખતે પણ તેઓ અહીં જ આવવાના છે.

આપણે તેમને છેલ્લે જોયા ત્યારે તેઓ કામ્યક વનમાં હતા. ત્યાંથી ફરતા ફરતા તેઓ સૌરાષ્ટ્ર તરફ ગયેલા. પછી બલદેવ સાત્યકિ વગેરે યાદવ-વીરોનો તેમની પોતા પ્રત્યેની હાર્દિક અને પ્રચંડ સહાનુભૂતિ માટે આભાર માની, કૃષ્ણની વિદાય લઇને તેઓ ઉત્તર તરફ આવવા નીકળ્યા હતા. સૌરાષ્ટ્ર અને ગંગાદ્વાર (હરદ્વાર) વચ્ચે આવેલ અસંખ્ય તીર્થોમાં દર્શનસ્નાન કરતાં કરતાં આજે આખરે તેઓ હિમાલયની તળેટી સુધી આવી પહોંચ્યા હતા.

ભીમની દરમિયાનગીરી પછી યુધિષ્ઠિરને કંઈ જ કહેવાપણું ન રહ્યું. ચારેય પાંડવો અને પાંચમી પાંચાલી, અને તેમની સાથેના, ધૌમ્ય અને લોમશ એ બે મુનિઓની આગેવાની નીચેનો બ્રહ્મ-સમુદાય-સૌએ હિમાલય-આરોહણ આદર્યું.

હરિદ્વારથી બદરીકેદાર સુધીનો રસ્તો એ રસ્તો નથી, એક મનોહર દિવાસ્વપ્ન છે. ગંગા તો તમારી સાથે જ હોય, હંમેશા; અને તે પણ “તમે જેને મળવા જઈ રહ્યા છો, એને મળીને હું આવી છું!” એવા સાત્ત્વિક અભિમાન સાથે: હસતી, ધસમસતી, દૂર દૂરથી આવતા અનેક પ્રપાતો અને સ્રોતોને અંતરમાં સમાવતી. એને, માનવમંગલ અર્થે નીચે ઊતરવાનો રસ્તો, એ જ આપણો, આપણા આત્માના ઉદ્ધારને અર્થે ઉપર ચઢવાનો રસ્તો, પણ ચઢતાં પગ લપસ્યો, તો સીધા નીચે, મૃત્યુની પાતાળ-ખીણમાં! પછી હાડકું ચે હાથમાં ન આવે. આજના યાત્રીને પચાસ વરસ પહેલાંના યાત્રીને વેઠવી પડતી હાડમારીનો ખ્યાલ ન આવે; તો પછી હજારો વરસ પહેલાંના યાત્રીઓની હાડમારીનું તો પૂછવું જ શું!

પણ પાંડવો અને પાંચાલીનું ધ્યાન હિમાલયના શિવસ્વરૂપ ઉપર કેન્દ્રિત હતું. મહાભારતના શબ્દો વાપરીએ તો—

“ માખીઓ મચ્છરો સિંહો વ્યાધો સર્પો, કાનખજૂરા અને વીંછીઓ —એ બધાંનો ત્રાસ અસંયમીને હોય છે. સંયમીથી તો એ ઉપદ્રવો જાતે જ દૂર રહે છે ”

સંયમી પાંડવો અને પાંચાલીને ઉદ્દેશીને મુનિ લોમશ કહે છે :

“ આ રસ્તો તમને દિવ્ય મન્દર પર્વત ઉપર લઈ જશે સંયત થઈને યાત્રા શરૂ કરો. આ જુઓ, મંગલ જલવાળી આ મહાનદી, જે બદરિકાશ્રમમાં થઈને આવે છે, જેને દેવર્ષિઓ સેવે છે, અને ગગનગામી ગન્ધર્વો અને વાદિખલ્લો સ્તવે છે; અને મરીચિ, પુલહ, અંગિરા વગેરે સપ્તર્ષિઓ જેને કિનારે આસન લગાવીને સામવેદનાં ગાનો ગાય છે. અનુયાયી દેવોની સાથે ઇન્દ્ર અહીં જ—આના તીર પર બેસીને સંધ્યોપાસના કરે છે. અને તે વખતે અશ્વિનીકુમારો તેમની તહેનાતમાં રહે છે. આ એ જ પુણ્ય-સલિલા જહ્નવી છે, પાંડવો, જેને ભગવાન શંકરે પોતાના શિર પર ધારણ કરી છે. એને અભિવંદન કરીને આગળ ચાલો.”

વિષ્ણુનાં અનેક પરાક્રમેની ગાથાઓ મુનિઓને મોંએથી 'સાંભળતાં સાંભળતાં પાંડવો અને પાંચાલી મહાકવિ કાલિદાસે જેને દેવતાત્મા કહ્યો છે એ હિમાલયનાં ચઢાણો ચઢવા માંડ્યાં.

અનેક દિવસોના પ્રવાસને અંતે તેઓ ગંધમાદનની નજીક પહોંચ્યાં, ત્યારે ગંધમાદને એમનો કેવો સત્કાર કર્યો ?

મહાભારત કહે છે :

અંજાવાત અને વર્ષાં અચાનક તુટી પડ્યાં:
બી ડમરી રેણુની પર્ણો કોટિ ઉરે લઇ,
આભ ને ધરતી બન્ને ગ્રસ્ત્યાં જેણે નિમેષમાં;
ન દેખે એકબીજાને, સાંભળી યં શકે નહિ;
પાપાણુ-ચૂર્ણથી પૂર્ણ વંટાળે સૌ વિગ્રાય છે.

હાથ વડે રસ્તો જેવો પડે, એકમેકના અસ્તિત્વની પણ હાથ વડે ખાતરી કરવી પડે, એવી સ્થિતિ હતી. ભીમસેન જેવાને પણ દ્રૌપદીને બાથમાં લઈને એક તોર્તિંગ આડની ઓથ ખોળવી પડી હતી. બીજા બધા—

સહદેવ નકુલ અને યુધિષ્ઠિર, ધૌમ્ય અને લોમશ અને મુનિઓ, જેને જ્યાં ઓથ મળી ત્યાં, કુદરતનો કોપ શાન્ત થાય તેની સ્થિર ચિત્તે પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા હતા.

આખરે વંટોળ શમ્યો.

પણ વાયુનો ઉપદ્રવ શમતાં વેંત જળનો ઉપદ્રવ શરૂ થયો. સાતે ય સાગરો પર્વતને માથે ઠલવાતા હોય એમ મુસળધાર નહિ, પણ કુંગરધાર વૃષ્ટિ થવા માંડી, અને જોતજોતામાં આખોય પ્રદેશ અનેક નદીઓના સંગમ-સ્થાન જેવો બની ગયો.

પણ દુનિયામાં દરેક આકૃતનો જેમ વહેલોમોડો અંત આવે છે, તેમ આ પ્રલયવર્ષાનો પણ આખરે અંત આવ્યો. વરસાદ થંબ્યો; પાણી ઓસર્યા; આકાશ સ્વચ્છ થયું, અને ભગવાન સહસ્રરશ્મિ ફરી પોતાનાં રશ્મિઓ ફેલાવવા માંડ્યા.

જડની ઓથ લઇને ઊભેલ ચેતન હવે સળવળવા માંડ્યું. પ્રત્યેક જાણુ પોતે જ્યાં ઊભું હતું ત્યાંથી ચાલીને મહારાજ યુધિષ્ઠિર કને પહોંચી ગયું. અને પછી લોમશ અને ધૌમ્ય તરફથી ઈશારો મળતાં સૌ હવે નજીકમાં જ દેખાતા ગંધમાદન પર્વતને રસ્તે ચઢ્યાં.

પાવન સ્થળો જોતાં જોતાં છ રાત્રિઓ તેમણે અહીં, હિમાલયના આ પ્રદેશમાં જ, પસાર કરી.

૬૨. ભીમ હનુમાન મેળાપ

પ્રકરણનું મથાળું વાંચીને જરા નવાઈ ઉપજે એવું છે. ક્યાં ભીમ, ક્યાં હનુમાન ! એક કલિકાલ અને દ્વાપર-યુગની સંધિ વખતે થયો, એટલે કે, પુરાણકારોની ગણતરી પ્રમાણે, પાંચ હજાર વરસ પહેલાં, અને ખીન્ને ત્રેતાયુગમાં એટલે (એજ ગણતરી પ્રમાણે) લાખો વરસ પહેલાં !

પણ ઇતિહાસ સાથે દંતકથાને જોડી દેવાની માનવી માત્રને આદત છે. ગ્રીસ અને રોમના કહેવાતા ઇતિહાસો એની સાક્ષી પૂરે છે.

હકીકતમાં ‘ઇતિ-હ-આસ’ (ઇતિહાસ) શબ્દ જ ઇતિહાસના આ સ્વ-

રૂપનો વાચક છે. ‘ધતિ-હ-આસ’ એટલે ‘આમ હતું, એમ અમે સાંભળ્યું’ છે. વાંચ્યું છે’ એમાં દંતકથાઓનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે.

પણ દંતકથા કહી, એટલે તે કેવળ ટાઢા પહોરના ગપોડા જ હોય એમ માનવાનું કશું જ કારણ નથી. દંતકથાઓ કંઈ શૂન્યમાથી નથી સરજતી. પ્રચલિત હવામાંથી તે સરજાય છે. પુરવાર થયેલી હકીકતોની સાથે કદમ મિલાવીને એ ન ચાલે તો એ ટકી પણ ન શકે.

દંતકથાઓની આકરામાં આકરી કસોટી સમય છે. ક્રાઇએ ભાંગ પીને એક ગપગોળો વહેતો મૂક્યો કે ફલાણા ગામમાં દર શનિવારે રાતે હનુમાન દેખાય છે; થોડા અંધ ભાવિકો થોડોક વખત એ વાતને માની પણ લે; પણ સમયની કસોટીએ એવી વાતો ટકી શકતી નથી.

જગતના હજારો વરસના ઇતિહાસમાં લાખો દંતકથાઓ પ્રચલિત થઈ હશે; તેમાંથી કેટલી થોડી, કેટલા સ્વરૂપાદ્ય ટકા આજસુધી ટકી છે એ વિચારીએ છીએ ત્યારે દંતકથાઓની પાછળ પણ અમુક નિશ્ચિત પ્રકારનું ‘પ્રમાણ’ હોય એમ લાગ્યા વિના નથી રહેતું.

આનો અર્થ એવો પણ નથી કે જે દંતકથાઓ અત્યાર સુધી ટકી રહી છે તે બધીને તેમના શબ્દાર્થમાં, સ્થૂલ અર્થમાં, સંપૂર્ણ સાચી સમજવાની છે. દંતકથાઓની પાછળ કંઈ ને કંઈ ઐતિહાસિક કે સામાજિક રહસ્ય હોય છે. એમના વાચ્યાર્થની પાછળ રહેલું આ રહસ્ય વાંચનારે કે સાંભળનારે ખોળી કાઢવાનું રહે છે. એ રહસ્ય હાથ લાગતાંવેંત એને એવો અનુભવ થશે કે ‘ઇતિહાસની શૃંખલાબદ્ધ હકીકતોમાં એકાદી કડી ક્યાંક ખૂટતી હતી તે આવી ગઈ.

ગન્ધમાદન પર્વત પર પાંડવો છ રાત પડાવ નાખીને રહ્યા હતા તે દરમિયાન એક નાનકડો બનાવ બન્યો.

વાયુની લહેરમાં ઉડતું ઉડતું એક કમળ તેમની પાસે આવ્યું. એ કમળને હજાર પાંખડીઓ હતી. એમાંથી તેમણે આજ સુધી કદી પણ નહિ અનુભવેલી એવી માદક સુગંધ આવતી હતી. (ગન્ધમાદન એ નામનો અર્થ જ એ છે કે ‘પોતાની ગન્ધથી યાત્રીઓને મત્ત કરનાર પર્વત.’)

એ કમળ પૂર્વોત્તર દિશામાંથી આવ્યું હતું.

દ્રૌપદીએ તે જોયું અને ઉપાડી લીધું. તેનો સ્પર્શ પણ અદ્ભુત અસર ઉપજાવનારો હોતો. દ્રૌપદીને થયું—આવું સહસ્ર-દલ કમલ તો મહારાજ યુધિષ્ઠિરને ચરણે જ શોભે !

પણ કમલ લઇને યુધિષ્ઠિર પાસે જતાં તેને વિચાર આવ્યો : આ કમલ જ્યાંથી આવ્યું હશે, ત્યાં આવાં તો અસંખ્ય કમળો હશે. શા માટે એ ત્યાંથી વીણી વીણીને અહીં ન લાવી શકાય ? શા માટે આવાં જ કમલો અમે જે વનમાં રહીએ છીએ ત્યાં પણ ન ઉગાડી શકાય ?

તેણે ભીમ સામે જોયું. ભીમ તેના હૃદયની વાત તરત જ સમજી ગયો.

પાંચાલીના હૃદયની બધી જ ઈચ્છાઓને પૂરી કરનાર અર્જુન હજી સ્વર્ગમાં જ હતો. એની ગેરહાજરીમાં દ્રૌપદીની આ નિર્દોષ ધૂનને પૂરી કરવાની જવાબદારી પોતાની છે, એમ ભીમને લાગ્યું. અને મોટાભાઈને પ્રણામ કરી અને નકુલ-સહદેવને પડાવ પર ચાંપતી નજર રાખવાની ભલામણ કરીને તે પૂર્વોત્તર દિશામાં નીકળી પડ્યો.

મહાભારતકારે અહીં ભીમની આંખે હિમાલયનો પ્રદેશ કેટલો સુંદર દેખાયો તેનું વર્ણન કર્યું છે, જેમાં કેટલાક શ્લોકો તો કાવ્યથી ભારોભાર ભરપૂર છે. જેમકે,

“ પડખાં પર પડેલાં વાદળોને કારણે, તે પાંખાળો હોય અને નાયતો હોય એમ લાગતું હતું. વહેતાં ઝરણાંના ઝીણાં ઝીણાં મોતીની સેરો જેવા પ્રવાહોને કારણે તેણે જાણે મોતીની માળાઓ પહેરી હોય એમ લાગતું હતું અને જહાજીનાં શાન્ત જળ નીચે વહી રહ્યાં છે તેને કારણે એ જાણે ધીરે ધીરે પોતાનું વસ્ત્ર ઊતારી રહ્યો હોય એવો દેખાતો હતો.”

ભીમનું વર્ણન કરતાં વ્યાસજી લખે છે : “ મોઢામાં ઘાસનો કાળિયો લઇને નજીકમાં જ ઊભેલાં મૃગો તેને ડોકાં ફેરવીને, નિરાંતે, નિર્ભયપણે કુતૂહલથી નીરખી રહ્યાં હતાં.”

રઘુવંશમાં કવિ કાલિદાસે વસિષ્ઠ મુનિના આશ્રમમાં જતા દિલીપનું વર્ણન કરતાં પણ આમ જ કહ્યું છે; તે જોતાં કાલિદાસ ઉપર વ્યાસનું ઋણ આપણે ધારીએ છીએ તેથી અનેકગણું વધારે હશે એમ નથી લાગતું ?

પણ ભીમ તે ભીમ છે ! એ કાંઈ હિમાલયનું સૌંદર્ય માણવા નીકળી

પડેલો કોઈ કુરસદિયો ટુરિસ્ટ નથી. વ્યાસજી કહે છે કે આવી અલૌકિક સૌન્દર્યસૃષ્ટિ વચ્ચે પણ ભીમ સંસ્મરનવિવિધાન ક્લેષાન દુર્યોધનકૃતાન બહુ ।
“દુર્યોધને સરજેલી વિવિધ આપત્તિઓને યાદ કરી રહ્યો છે.”

અને, ચિન્તા કરી રહ્યો છે કે

સોઽચિનીયદ્ ગતે સ્વર્ગેઽર્જુને મધિ ચાગતે ।

પુષ્પહેતોઃ કથં ત્વાર્યઃ કરિષ્યતિ યુધિષ્ઠિરઃ ॥

“અર્જુન સ્વર્ગમાં છે, અને હું અહીં આવ્યો, હવે મોટાભાઈ કુલ કોની પાસે મંગાવશે !”

મોટાભાઈની હાજરીમાં તેમની “બ્રાહ્મણિયા નિષ્ક્રિયતા” માટે આકરા-માં આકરા મેણું દેનાર ભીમનું હૃદય અંદરખાનેથી મોટાભાઈ પ્રત્યે કેટલું સાદર સુકોમળ છે !

પણ હજુ આગળ સાંભળો, વ્યાસજીને :

સ્નેહાન્નરવરો નૂનમવિશ્વાસાદ્ બલસ્ય ચ ।

નકુલં સહદેવં ચ ન મોક્ષ્યતિ યુધિષ્ઠિરઃ ॥

“સ્નેહને લઈને તેમજ શક્તિના અવિશ્વાસને કારણે વડીલ સહદેવ-નકુલને નહિ જ મોકલે.”

ભીમ, સગોભાઈ, સગાભાઈને ઓરમાનભાઈ પર અદેકા પ્રેમ છે તે જાણે છે, અને તે વાતનું અનુમોદન કરે છે. આ કુન્તીના પુત્રો અને આ માર્દ્રીના પુત્રો-એવો ભેદ જ સમૂળગો ગણી ગયો, તેની પાછળ કુન્તીની ઉદારતા તો ખરી જ, પણ યુધિષ્ઠિર, ભીમ અને અર્જુનનું નાના બે ભાઈઓ માટેનું વિશુદ્ધ વાતસલ્ય પણ એટલું જ.

ભીમ, આમ, પૂર્વોત્તર દિશાભણી ચાલ્યો જાય છે. રસ્તે હરિણો તેને નિર્ભયપણે નીરખી રહ્યાં છે એમ વ્યાસજીએ કહ્યું છે એ વાત સાચી; પણ ભીમ સાવ નિરુપદ્રવી નથી...

હરિણીને તે કશી જ ઈજા નથી પહોંચાડતો એ વાત ખરી, પણ સિંહ વાઘ હાથી આદિ મહાકાય અને હિંસક પશુઓનો તો તે કાળ જ છે ને પશુઓ એને જોઈને જમ જમ થરથરે છે, અને નાસવાની કોશિશ કરે છે,

તેમ તેમ ભીમ વધારે ને વધારે હિંસક બનતો જાય છે. હિંસકતાનો પણ એક જાતનો નશો છે ને !

આમ કરતાં કરતાં કેળનું એક વન આવે છે. હિંસકતાની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચેલા ભીમને મૃદુતાની પરાકાષ્ઠા જેવું આ કદલી-વન, મનઃસૃષ્ટિની કોઈ અગમ્ય લીલા અનુસાર, વધુ ઉશ્કેરે છે...અને ભીમ કેળના વન ઉપર, ગાંડો હાથી ભુલકાંઓ ઉપર તૂટી પડે તેમ તુટી પડે છે. કદલી-વનનાં હજારો પક્ષીઓ હૃદય-દ્રાવક ચિત્કાર સાથે પડતી કેળનો ત્યાગ કરીને આકાશ-માર્ગે કોઈ નવા આશ્રયની શોધમાં જાય છે. ભીમ તેમની પાછળ પડે છે. અને થોડા જ વખતમાં એક સુંદર સરોવરને કિનારે આવી પહોંચે છે. દર્પ-મત્ત અને હિંસા-તપ્ત ભીમ એ સરોવરના નિર્મળ નીરમાં ડૂબીને નિરાંતે સ્નાન કરે છે. નહાઈને બહાર આવતાં વેંત ભીમસેન શંખ ફૂંકે છે. શંખના એ અવાજથી એ પ્રદેશમાં વસતા તમામ હિંસક પશુઓ સંત્રસ્ત થઈને કારમા અવાજો કરતાં કરતાં નાસનાસ કરવા માંડે છે, અને ગન્ધમાદન પર્વત એક ભયંકર ચિત્કારરૂપ બની રહે છે.

ભીમનો આ ભયાનક શંખધ્વનિ એ પ્રદેશમાં દેવ-યાન માર્ગના નાકા પર ત્રેતા યુગથી બેઠેલ હનુમાનજીનું ધ્યાન ખેંચે છે. આવો શંખધ્વનિ એમણે રામ-રાવણના યુદ્ધ પછી આ પહેલી જ વાર સાંભળ્યો છે. આવો શંખ-ધ્વનિ કરનાર ખીજો કોઈ નહિ, પણ પોતાનો ભાઈ પવનકુમાર ભીમ જ હોવો જોઈએ એવી, તેની ખાતરી છે.

હનુમાને પેલા શંખધ્વનિ ઉપરથી અનુમાન કયું કે આ તો મારો ભાઈ ભીમ છે, ત્યારે પહેલું કામ તેણે દેવ-યાનનું નાકું પૂરેપૂરું બંધ કરવાનું કયું. તે આખા નાકાને રોકીને બેસી ગયા. અને પછી પોતાનું પાંછડું ધરતી પર પછાડીને એક એવો અવાજ કર્યો જે ભીમસેને કરેલ પેલા શંખનાદની સ્પર્ધા કરે.

અવાજ સાંભળીને ભીમ દોડ્યો. દેવ-યાનના રસ્તા આડે એક મહાવાનરને આંખો મીંચીને બેઠેલો તેણે જોયો અને તેણે ત્રાડ પાડી.

“આટલો બધો ઘોઘાટ શા માટે કરે છે?” માંડ આંખો ઉઘાડીને બોલતો હોય એવા અવાજે હનુમાને કહ્યું : “મારા જેવા એક વૃદ્ધ અને માંદલા વાનરને આમ હેરાન કરવામાં તને કશો શો મજો છે? દેખાય તો છે તું મનુષ્ય ! છતાં આવો કડોર કેમ છે ?

“મનુષ્યો તો જીવિમાન અને દયાસંપન્ન હોય છે. શું તને ધર્માધર્મનો વિવેક નથી? અથવા વડીલો પાસેથી પ્રાપ્ત કરવી જોઈતી સંસ્કૃતિ તેં નથી પ્રાપ્ત કરી? કે પછી કેવળ નાદાનીના તાનમાં તું આ બધો રંજીત કરી રહ્યો છે? તું છો કોણ? શા માટે અહીં આવ્યો છે? ક્યાં જવા માગે છે? આ તો દેવલોકનો માર્ગ છે. આ માર્ગે સિદ્ધો સિવાય કોઈ જઈ શકતું નથી. આ હું તને કહું છું તે તારા પ્રત્યેના કરુણાભાવથી પ્રેરાઈને. આગળ જવામાં મૃત્યુ નિશ્ચિત છે. માટે અહીં, આ મળલખ ફળો છે તે ખાઈ પેલી તળાવડીનું અમૃત પાણી પી, કરવો હોય તેટલો આરામ કરીને તું પાછો વળી જા!”

હનુમાનના આખા ભાષણમાં તેનું વાતસલ્ય ભારોભાર તરવરે છે. ટપકા છે, પણ મા પોતાના વહાલા સંતાનને આપે તેવો. કંઈક દર્દ પણ છે. હનુમાનની ઉંમર અને એમનો અનુભવ, અને એમની રામભક્તિ જોતાં આ સ્વાભાવિક છે.

હનુમાનનાં આ વચનોની ભીમ ઉપર ઠીક ઠીક અસર થાય છે. કંઈક ઠંડો પડીને તે પોતાની ઓળખાણ આપે છે. અને પછી વાનરને રસ્તામાંથી આઘા ખસી જવાનું કહે છે.

“એ તો નહિ અને,” હનુમાન દઢતાથી જવાગ આપે છે. “આ માર્ગે મોત છે.”

“મોત હોય કે જિંદગી; મારે આ જ રસ્તે જવું છે. પોતાની મેળે તું નહિ ઉઠે, તો મારે તને ઉઠાડવો પડશે.”

હવે હનુમાન જરા નાટક કરે છે. એ કહે છે : “મારામાં ઉઠવાની શક્તિ જ નથી તો આ મારા પૂંછડાને જરા આધું ખસેડીને તું ચાલ્યો જા.”

ભીમને ચીઢ ચઢે છે. આ દોઢડાલા વાંદરાને પૂંછડેથી ઉંચકીને હિમાલયની કન્દરાઓમાં ક્યાંક ફેંકી દેવાની એને પ્રબળ ઇચ્છા થાય છે.

તેણે ડાળા હાથે પૂંછડું પકડ્યું. આ જુદા અને માંદલા પ્રાણીના પૂંછડાને ઉઠાવવામાં જમણા હાથની શી જરૂર!

પણ આ શું? પૂંછડું ચસતું નથી. જાણે વજન હોય એમ જરા પણ મચક નથી આપતું. ભીમ હવે અકળાય છે! બંને હાથે પકડીને પોતાનામાં છે તેટલું બધું જ જોર લગાવે છે. પણ વ્યર્થ!

એકાએક તેના મનમાં કંઈક અજવાળું થાય છે.

“આપ છો કોણ, ખરેખર?”

અને પછી હનુમાનની ઓળખ થતાં રાજરાજ થઈ જાય છે. અને બન્ને ભાઈઓ નિરાંતે બેસીને એકમેક પાસે કોઠા ઠાલવે છે.

એ વખતે ભીમને પણ એ જ શંકા થાય છે, જે આપણને સૌને થાય છે. “ગ્રેતા યુગને વીત્યે આટલો લાંબો સમય થયો, છતાં તમે” પોતાના મનની ગડમથલને તે વાચા આપે છે.

“મને રામ-કથા અતિ પ્યારી છે” તેના મનની મૂંઝવણ સમજી જઈને હનુમાન તેને જવાબ આપે છે, માટે રામે મને વરદાન આપ્યું છે કે જ્યાં લગી પૃથ્વીમાં રામકથા ચાલુ રહેશે..... ત્યાં લગી.....”

“અહીં પણ રામ-કથા થાય છે ત્યારે?” ભીમે પૂછ્યું.

“રોજ! ગંધર્વો, કિન્નરો, અપ્સરાઓ બધાં સાથે મળીને રોજ સંધ્યાટાણે મને રામકથા સંભળાવે છે.”

પછી હનુમાન ભીમને એને આ તરફ આવવાનું કારણ પૂછે છે અને દ્રૌપદીએ જોયેલ કમળ નજીકમાં જ આવેલ કુબેરની તળાવડીમાંથી જ આવ્યું હોયું જોઈએ એવું અનુમાન કરી, ત્યાં જવાને માર્ગ વિગતવાર સમજાવી તેને વિદાય કરે છે.

૬૩. ખખરદાર !

હનુમાને ખતાવેલ રસ્તે ભીમ આગળ ચાલ્યો. જેમ જેમ તે આગળ વધતો ગયો તેમ તેમ વાતાવરણમાં તેને સુગંધ વરતાવા લાગી. થોડા વખત પછી તેણે એક સુંદર પુષ્કરિણી (તળાવડી) જોઈ. એ તળાવડીમાં સેંકડો સહસ્રદલ કમળો તેણે જોયાં. આખરે મારી મહેનત ફળી ખરી, તેને થયું. દ્રૌપદીએ મંગાવેલ પુષ્પો હાથ લાગ્યાં ખરાં !

પણ જેવો તે લેવા જાય છે, તેવો જ એક લયંકર અવાજ તેને કાને પડ્યો : “ખખરદાર ! સાવધાન ! આધો રહેજે !”

પણ ભીમસેન લયંકર અવાજેથી ડરતાં શીખ્યો નહોતો.

જાણે કશું જ ન બન્યું હોય એવી રીતે એણે સહસ્રદલ કમલના એક મૂમખા પર હાથ નાખ્યો.

પણ એ કુલો હજુ તો પોતપોતાની ડાંખળીઓ ઉપર જ છે ત્યાં તો કુંડીબંધ માણસો ચારે બાજુઓએથી હાકાટા-પડકારા કરતા તેને ઘેરી વળ્યા.

સૌ હથિયારબંધ હતા, કોઈના હાથમાં ધનુષ્યબાણ, કોઈના હાથમાં તલવારો અને કોઈના હાથમાં ત્રિશુલો !

“ ખગરદાર, ” તેમના આગેવાન જેવા દેખાતા એક જણે કહ્યું : “ આ પુષ્કરિણી અને એની આસપાસનો બધો પ્રદેશ કુબેરના કબજામાં છે. કુબેરની રજા સિવાય કોઈ અહીં પગ ન મૂકી શકે. કુલ તોડવાની તો વાત જ ક્યાં રહી ! ”

પણ ભીમસેન જેનું નામ ! એ એવી ધાકધમકીઓની પરવા જ શેની કરે ! નિરાંતે એણે તો કુલ વીણ્યે રાખ્યાં.

“ સમજતો નથી ? કે પછી સાંભળતો નથી ? કે પછી હાથે કરીને મોતના ડાચામાં પડવા માગે છે ? ”

“ મોતના ડાચામાં તો તમે પડવા માગતા લાગો છો ! ” સહસ્રદલ કમલો ભેળાં કરતાં ભીમસેને તદ્દન શાંતિથી જવાબ દીધો.

“ એટલે ? ”

ભીમસેને ગદા એક ખલા પરથી ખીજા ખલા પર મૂકી. કુલ વીણવામાં રોકાયેલો ખીજો હાથ તો પોતાની પ્રવૃત્તિ કર્યે જતો હતો.

“ કોઈ મૂરખ લાગે છે, ” આગેવાને ગર્જના કરી “ પકડી લો એને ! ”

વીસેક જેટલા ચોકીદારો ભીમસેનની તરફ ચારે બાજુથી ધસ્યા. કુલ તોડનાર તરફથી સામનો થશે એવી કદાચ એમને અપેક્ષા પણ નહિ હોય.

પણ ભીમે એકાએક એક છલંગ મારીને ગદા વડે હવામાં એક વર્તુલ દોર્યું અને વીશેવીશ જણુ. દરેકને પાછળથી કોઈએ લવંકર લાત મારી હોય એવી રીતે ફસડાઈ પડ્યા.

અને વીશ જણુની આ દશા જોઈને બાકીના બધા નાર્સી ગયા; અને તમાચો મારીને મોટું લાલ રાખવાનો પ્રયત્ન કરતો રક્ષકોનો આગેવાન પણ,

“ ફીક ત્યારે, હું કુખેરને જઈને ખખર આપું છું. ” એવું મોળું આખરી-નામું આપીને અદૃશ્ય થઈ ગયો.

અને ભીમ, ઘણા વખત પહેલાંનો એક પ્રસંગ સંભારીને ખડખડાટ હસી રહ્યો.

તે વખતે પાંડવો લાક્ષાગૃહમાંથી વિદુરની સલાહ પ્રમાણે ખોદાયેલી સુરંગ વાટે બહાર નીકળ્યા હતા.

ભીમ હિડિમ્બાસુરને મારીને તેની બહેન હિડિમ્બાને પરણ્યો હતો. ઘટોત્કચ નામનો એક પુત્ર પણ તેને આ અરસામાં હિડિમ્બા દ્વારા થયો હતો.

આ પછી પાંડવો એકચક્રમાં એક બ્રાહ્મણને ત્યાં ગુપ્તવેશે મહેમાન તરીકે રહ્યા હતા; અને છેવટે, બ્રાહ્મણપુત્રને બચાવવા અર્થે ભીમે બ્રહ્માસુરનો નાશ કરીને સમગ્ર એકચક્રને ભયમુક્ત કરી હતી.

આ ઘટના પછી પાંચેય પાંડવો માતા કુંતી સાથે પ્રવાસ કરી રહ્યા હતા. તે દરમિયાન એક રાતે તેમણે દૂર વહેતી ગંગાનો કલકલ નિનાદ સાંભળ્યો. ગંગાસ્નાનની માતા કુંતીને ઈચ્છા થઈ આવી, અને બધાય નદી તરફ વળ્યા.

અને ચિત્રરથ નામના ગંધર્વે તેમને પડકાર્યા.

“ ગંગાનો આ પ્રદેશ ” તેણે કહેલું, “ કુખેર તરફથી મને જગીર રૂપે મળેલ છે. અહીં હું મારી સ્ત્રીઓ સાથે નિરંતર આનંદોત્સવમાં રમણુ રહું છું. અહીં આવવાનો ક્રોધને અધિકાર નથી. ”

અને અર્જુને તેને પાંશરો કર્યો હતો. ચિત્રરથને તેણે દગ્ધરથ કરી નાખ્યો હતો.

“ માણસો યે છે ને કે ! ” ભીમ મનમાંને મનમાં કાંઈ ફિલસૂફીની અદાથી વિચાર વાગોળવા માંડ્યો. “ આ ધરતી મારી છે; અહીં આવવાનો ક્રોધને અધિકાર નથી ! ”..... અને મોટાભાઈ ધર્મની અને સત્યની વાતો કરતાં ધરાતા જ નથી !

પણ એટલામાં તો તેણે અનેક માણસો પુષ્કરિણી તરફ આવતા હોય તેવો અવાજ સાંભળ્યો. તેણે ફરી ગદા સંભાળી.

પણ એ અવાજમાં ઉશ્કેરાટ કે આવેશ કે ધાકધમકી ન હતાં.

શિસ્તબદ્ધ રીતે ચાલતા શાંત માણસોનો તે અવાજ હતો.

સૌની આગળ પેલો આગેવાન ચાલતો હતો. નજીક આવીને તેણે ભીમસેનને પ્રણામ કર્યાં.

ભીમસેનને તો આશ્ચર્ય જ થયું. ઘડી પહેલાંનો મગર માનવી ક્યાં, અને અસારની આ નમ્રતાની મૂર્તિ ક્યાં?

“આપ ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરના નાનાભાઈ ભીમસેન છો એમ જો આપે મને પહેલેથી જ કહ્યું હોત, તો કેટલું સારું થાત,” ભીમસેનનું કુતૂહલ શમાવવા નાયકે શરૂઆત કરી. “મહારાજ કુબેર આપને વધાઈ આપે છે. આપ ચાહો તેટલાં કુલ લઈ જઈ શકો છો.”

૬૪. તોફાન અને શાન્તિ

હવે ભીમસેનના માર્ગમાં એક અંતરાય ઊભો થયો.

જે વાયુનો એ પુત્ર મનાતો, હનુમાનની સાથે, તે વાયુ જ હવે એકા-એક વિકર્યો. એ એટલા બધા વેગથી વિઝાવા લાગ્યો કે મોટી મોટી શિલાઓ પણ પર્વતના અંગમાંથી ઉખડી પડે. મેઘના પ્રચંડ ગડગડાટ સાથે વીજળી શિખરો પર અફળાવા લાગી. ધરતીકંપ થતો હોય એમ પૃથ્વી જાણે એના મૂળમાંથી હલી ઊઠી. રેતીનો વરસાદ વરસવો શરૂ થયો. દિશાઓ લાલધૂમ થઈ ગઈ. પશુપંખીઓએ ભયભીત થઈને ચીસાચીસ કરી મૂકી અને અંધ-કાર સર્વત્ર છવાઈ ગયો.

ગંધમાદન પર ભીમની વાટ જોઈ રહેલ ત્રણેય પાંડવો અને દ્રૌપદી પ્રકૃતિનું આ તાંડવ જોઈને ભીમને માટે ચિન્તાતુર બન્યાં.

અને ભીમની તપાસ કરવા માટે ઉત્તર દિશા તરફ ઉપડ્યાં.

દ્રૌપદી, અલબત્ત, ઘટોતકચ અને તેના રાક્ષસોની પીઠ પર મુસાફરી કરતી હતી.

અને લોમશ આદિ મુનિઓ પણ તેમની સાથે હતા.

થોડીક જ વારમાં તેઓ પેલી પુષ્કરિણી પાસે આવી પહોંચ્યાં.

ભીમ હજુ ત્યાં જ હતો.

અને ભીમને હાથે જખ્મી થયેલા કુબેરના યક્ષો પણ હજુ ત્યાં જ પડ્યા હતા.

પરિસ્થિતિનો તાગ યુધિષ્ઠિર તરત જ પામી ગયા.

“થયું તે થયું. ભીમ,” ભીમને બાથમાં લઇને વાતસલ્યથી રૂંધાતા અવાજે એ બોલ્યા : “પણ હવે મને વચન આપ કે આવું દુઃસાહસ તું ફરી કદી નાહ કરે.”

પછી સહસ્રદલ કમલોની સુવાસ માણતાં માણતાં સૌએ પેલી “પુષ્કરિણી” માં સ્નાન કરીને થાક ઝિતાર્યો : તોફાન તો ક્યારનું થે શમી ગયું હતું. ભાઈઓ અને દ્રૌપદીનો ભીમ સાથે મેળાપ કરાવવા માટે જ જાણે એ ઝિતાર્યું હતું.

અહીં એમને સૌને થોડીક વારને માટે એમ પણ થયું કે ચાલો, કુબેરનો આશ્રમ નજીકમાં જ છે, તો ત્યાં જઈએ ! પણ ત્યાં તો, વ્યાસજી લખે છે કે, એક “અ-શરીરિણી વાફ” (અંતરનો અવાજ ?) તેમણે સાંભળી : “કુબેરને આશ્રમે જવું સલામત નથી !” જે રસ્તે આવ્યા છીએ, તેજ રસ્તે નર-નારાયણ આશ્રમમાં પાછા ફરીને ત્યાંથી વૃષપર્વાના આશ્રમે અને ત્યાંથી આર્ષિષેણ નામના એક મુનિને આશ્રમે જવાનો તેમને જાણે આદેશ મળ્યો. સાથે સાથે તેમના હૃદયમાંથી એક એવી પણ આગાહી જાણે બીડી કે ઈન્દ્ર પાસે ગયેલ અર્જુન પણ એ જ રસ્તે તેમને સામે મળશે અને કુબેરના દર્શન પણ એમને એ જ રસ્તે થશે.

અને તેઓ પાછાં ફર્યાં.

૬૫. આનું નામ સ્વસ્થતા !

હવે વ્યાસજીના મુખમાંથી એક આશ્ચર્યકારક વાત આવે છે. એ કહે છે ધર્મસ્ય રાક્ષસા મૂલમ્ એટલે કે “રાક્ષસો ધર્મનું મૂળ છે.”

પ્રસંગ આ પ્રમાણે છે. જટાસુર નામે એક રાક્ષસ હિમાલયના પ્રદેશમાં વસે છે. તેણે જ્યારે સાંભળ્યું કે પાંડવો અને દ્રૌપદી ગંધમાદન પર્વત પર નરનારાયણના આશ્રમમાં આવીને વસ્યા છે, અને અર્જુન તેમની સાથે નથી, ત્યારે તેની ષુદ્ધિ બગડી. ઘણા વખતથી તેને દ્રૌપદી પ્રત્યે કામવાસના જાગી હતી. વળી પાંડવો પાસે અનેક દિવ્ય શસ્ત્રો છે, એમ પણ તેણે સાંભળ્યું હતું. એટલે બ્રાહ્મણનો વેશ ધારણ કરીને એ નરનારાયણના આશ્રમમાં આવ્યો. રાક્ષસ ‘મંત્રકુશલ’ અને ‘સર્વશાસ્ત્રવિદ’ હતો, એટલે વિદ્વાન બ્રાહ્મણનો સ્વાંગ સજાતાં તેણે કશી પણ મુશ્કેલી ન અનુભવી.

યુધિષ્ઠિર, ભોળા યુધિષ્ઠિર તો તેને જોઈને અત્યંત પ્રસન્ન થઈ ગયા અને થોડા જ વખતમાં આ જટાસુર યુધિષ્ઠિરના અનુગામી બ્રાહ્મણવર્ગના એક સ્વાભાવિક અંગ જેવો બની ગયો. લોભશ મુનિ મુદ્દાં તેના પર વિશ્વાસ રાખતા થઈ ગયા.

પણ જટાસુર તો પોતાની અધમ મુરોદોને બર લાવવાનો લાગ કરારે મળે તેની વાટ જ સર્વદા જોતો હતો.

એકવાર ભીમસેન મૃગયા માટે ગયેલ અને ખીજા બધા આડાઅવળા હતા, એ તક સાધીને તેણે દ્રૌપદીનું હરણ કર્યું. મહાભારત કહે છે કે ફક્ત દ્રૌપદીનું જ નહિ, પણ સાથે સાથે યુધિષ્ઠિર, નકુલ અને સહદેવનું પણ તેણે હરણ કર્યું હતું. સંભવ છે કે જટાસુર એકલો નહિ હોય; તેની સાથે તેના મળતિયાઓ ખીજા પણ હશે.

પણ રસ્તે જતાં સહદેવ જટાસુરના બંધનમાંથી જેમતેમ કરીને છૂટ્યો અને તેણે ભીમસેનને યોદ્ધાવવા માટે હાકોટા કરવા માંડ્યા.

પણ યુધિષ્ઠિર તો આ દશામાં પણ સંપૂર્ણ સ્વસ્થ હતા. સંભવ છે કે મોડોવહેલો ભીમસેન આવી પુગવાનો છે એવી ખાતરીએ પણ એમની સ્વસ્થતાને ટકાવી રાખવામાં ક્ષણો આપ્યો હોય.

યુધિષ્ઠિરે રાક્ષસને સમજાવવા માંડ્યો. સંકટમાં જાણે પોતે ન હોય, પણ રાક્ષસ હોય એવી રીતે તેમણે તેને શિખામણ આપવા માંડી:

“તું માને છે, મૂઠ, કે તું અમારું હરણ કરી રહ્યો છે; પણ હકીકત એ છે કે તારા ધર્મનું હરણ થઈ રહ્યું છે અને તેનું તને ભાન નથી (ધર્મસ્તે હીંચતે મૂઠ).”

ઢટલી મર્માળી વાત કરી છે, યુધિષ્ઠિરે ! જગતમાં જટાસુરેની ખોટ નથી. પરાઈ સંપત્તિને હરવા માટે તેઓ અનેક જાતના ફરેખો રચે છે. તેમને સૌને અહીં ચેતવવામાં આવ્યા છે જાણે, કે મૂરખાઓ, તમે એમ માને છો કે તમે મૂલ્યવાન વસ્તુઓનું હરણ કરીને શ્રીમંત થઈ રહ્યા છો, પણ હકીકત એ છે કે સૌથી વધુ મૂલ્યવાન એવો જે ‘ધર્મ’ તેનું તમારા જીવનમાંથી હરણ થઈ રહ્યું છે ! ક્ષણિક વસ્તુઓને મેળવવાની તમારી ધૂનમાં તમને યાદ નથી રહેતું કે એક સનાતન વસ્તુ તમને હાથતાળી દબને ચાલી જાય છે.

ધર્મસ્ય રાક્ષસા મૂલમ્ એ શબ્દો યુધિષ્ઠિરે અહીં જટાસુરને કહ્યા છે. પૃથ્વી પર તારા જેવા રાક્ષસો છે, માટે જ ધર્મની જરૂર છે, એમ એ કહેવા માગે છે ? કે પછી “ધર્મની રક્ષા કરે એ જ ખરો રાક્ષસ” એવી રાક્ષસ શબ્દની કોઈ પ્રાચીન વ્યાખ્યા હશે, જેનું આમાં સૂચન છે ?

જે હો તે; પણ યુધિષ્ઠિરે અહીં મનુષ્યની જે પ્રશસ્તિ ગાઈ છે તે નોંધપાત્ર છે. એ કહે છે ;

“દેવો, ઋષિઓ, સિદ્ધો, પિતૃઓ, યક્ષો, ગંધર્વો, રાક્ષસો, પક્ષીઓ, પશુઓ, સૌ મનુષ્યને આશરે છે....

મનુષ્ય સૃષ્ટિનું કેન્દ્ર છે. પણ તેમાંય વળી અમે તો....

અમે રાષ્ટ્રતણા ગોપ્તા રક્ષનારાં જતાં, જડ
રેદું રાષ્ટ્ર પડે, તેને સંપત્તિ ક્યાંથી, ક્યાં સુખ ?”

માથે આવું ઘેર સંકટ હોવા છતાં ખુદ એ સંકટ ઊભું કરનારને શાંતિથી બોધ આપવા જેટલી સ્વસ્થતાની પાછળ યુધિષ્ઠિરની જે નૈતિક તાકાત છે તે ખરેખર અદ્ભુત છે. આ નૈતિક તાકાતથી અને હવે તેના પાશમાંથી મુક્ત થયેલ સહદેવના આક્રમણથી જટાસુર દિડ્મૂઠ જેવો બની ગયો છે ત્યાં તો ભીમસેન આવી પહોંચે છે અને એને હાથે હણાયલા બકાસુર જેવા અસુરોની નામાવલિમાં એકનો ઉમેરો થાય છે.

૬૬. સીમા ઓળંગી

અર્જુનને મળવાની તાલાવેલી પાંડવોને હિમાલય ઉપર ખેંચી લાવી છે. દિવ્યાસ્ત્રાની સાધના અર્થે સ્વર્ગમાં સિધાવતી વખતે એણે કહ્યું હતું :

“આજથી પાંચમા વર્ષની પૂર્ણાહુતિ વખતે હું તમને કૈલાસ પર્વત પર મળીશ.” યુધિષ્ઠિર તેમજ અન્ય સૌ ભાઈઓને અર્જુન ઉપર એટલી બધી પ્રીતિ હતી કે પાંચમા વર્ષની પૂર્ણાહુતિ થાય ત્યાં લગી વાટ જોવાની તેમની ધીરજ ન રહી. હકીકતમાં તો પહેલાં ચાર વર્ષો પણ તેમણે માંડમાંડ કાઢેલાં—ભારત ભરમાં ભમી ભમીને. ચોથું વર્ષ પૂરું થતાંની સાથે તેમણે હિમાલય-આરોહણ આદ્યું. અર્જુન-વિરહનું છેલ્લું આખું વરસ તેમણે—અને દ્રૌપદીએ હિમાલયના પથરો ગણવામાં જ જાણે વ્યતીત કર્યું પવિત્ર તીર્થો અને સુંદર સ્થાનોને તેઓ ખૂબ ગંભીરતાપૂર્વક જોતા હતા; પણ તેમનું અંતર સમજતું હતું કે આ બધાં તો બહાનાં છે, કેવળ કાલક્ષેપ કરવાનાં !

હવે અર્જુનના વિરહને કારણે બેચેન તો સૌ હતાં, પણ સૌથી વધુ બેચેની ભીમસેન અને દ્રૌપદી અનુભવતાં હતાં. ધર્મની દૃષ્ટિએ દ્રૌપદીને પાંચેય પતિઓ એક સરખા સન્માનનીય હતા, છતાં હકીકત એ છે કે ધનંજય તેનો પ્રિયતમ પતિ હતો. છેલ્લે છેલ્લે પાંચેય પાંડવો અને છઠ્ઠી દ્રૌપદી “હિમાળો ગળવા” આવે છે, અને સૌથી પહેલી દ્રૌપદી પડે છે, ત્યારે તેના કારણરૂપે યુધિષ્ઠિર સૌને આ જ વાત કરે છે.

ભીમનું પણ એવું જ છે. આમ તો ચારે જ ભાઈઓ એકસરખા; પણ અર્જુન તે અર્જુન. તેનો સખા, મિત્ર, સાથી—જે કહે તે એક અર્જુન જ; અર્જુન સિવાય બીજો કોઈ નહિ. યુધિષ્ઠિર પિતાસ્થાને છે; અને નકુલ તથા સહદેવ પુત્રસ્થાને છે; અને સ્વભાવે પણ એ ત્રણમાંથી એકંકય પવનકુમારની પડખે ઉભા રહે એવા નહિ જ.

એટલે હિમાલય પર આવ્યા પછીના વરસમાં જે કૈં અગત્યના બનાવો બન્યા છે તેના મૂળમાં, મોટે ભાગે, આ ભીમ અથવા દ્રૌપદીની બેચેની જ છે.

જટાસુરના વધ બાદ પાંડવો વૃષપર્વા નામના એક રાજર્ષિને આશ્રમે આવ્યા છે. ત્યાંથી તેઓ આર્ષિષેણુ નામના એક બીજા રાજર્ષિને આશ્રમે આવે છે. યસ, અહીંથી આગળ જવાનો હવે રસ્તો જ નથી. મનુષ્યોને માટે આ જ અવધિ છે. ગંધમાદન પર્વતનું આ ઊંચામાં ઊંચું શિખર છે. આ જ કૈલાસ છે, અને અહીંથી આગળ તો હવે દેવોનો નિવાસ છે.

“અહીંથી આગળ જવાની કોશિશ કરવી એ જિંદગીને નકામી જોખમમાં મૂકવા જેવું છે. અર્જુન તમને અહીં જ આવીને મળશે.” રાજર્ષિ આર્ષિષેણુ

તેમને આસપાસના ગિરિપ્રદેશો અને તેમાં વસતી પ્રજાઓનું અહોભાવયુક્ત વર્ણન કરતાં સાવધાન કરે છે.

પણ ભીમ અને દ્રૌપદી સખણું રહે ખરાં ? ઋષિવર્ચની ચેતવણીમાં જ તેમના જેવી પ્રકૃતિને પડકાર જેવું ન લાગે ?

એક વખતની વાત છે. નજીકમાં જ આવેલી પેલી અંતિમ સીમારેખાની પેલી પાર આવેલી કુબેરની અલકાપુરીની દિશામાંથી માદક સુગંધ ભર્યો પવન આવી રહ્યો હતો. એ પવનમાં કિન્નરો, ગંધર્વો, અપ્સરાઓનાં ગીત-નૃત્યાદિનો રમઝુમાટ પણ જાણે વરતાઈ રહ્યો હતો.

“આ લોકો આખો વખત આમ ઉત્સવમાં જ ગાળતાં હશે !” દ્રૌપદીએ ભીમને સંબોધીને પૂછ્યું.

“ક્યા લોકો ?” અળખ્યા થઈને ભીમે સામે પ્રશ્ન પૂછ્યો,

“કેમ ક્યા લોકો ? આ યક્ષો ને ગંધર્વો ને દેવો ને એવા એવા ! જેમની ભાટાઈભરી વાતો કરતાં આ આર્ષિષેણ જેવા ઋષિઓ થાકતા જ નથી !”

“વનમાં રહેવું ને વાઘ હારે વેર બાંધવું એ ખીચારા ઋષિને ન પોષાય, પાંચાલી !” ભીમે હસતાં હસતાં ખુલાસો કર્યો; “એટલે ક્યાં કરે ભાટાઈ !”

“હા, પણ તમારું શું ?” ભીમના જવાબથી ઉલટાની વધુ છંછેડાઈ હોય એમ દ્રૌપદીએ તરાપ મારી.

“તમે કહેવા શું માગો છો, પાંચાલી ?”

“આ જ દેવાના પતિને, ઇન્દ્રને, તેના આખા યે અનુયાયી દળની સાથે આપણા ધનજયે પેલા ખાંડવ વનમાં નહોતો હંફાવ્યો ?”

“મોટાભાઈની રોકટોક ન હોય ને, પાંચાલી, તો હું પણ એ દેવો અને દાનવો અને યક્ષો અને રાક્ષસોને, એકલે હાથે પૂરો પકડું એમ છું.” ભીમસેને છાતી ઠોકીને પાસે પડેલી ગદા સામે વ્યાકુળ આંખોએ જોયું. “કુબેરની તળાવડીમાંથી પેલાં કમળો હું જ લાવેલો કે કોઈ ખીન્ને ?”

“એ કુબેરની નગરીને જોવાની મને હોંશ છે, વૃકોદર !”

“એ હોંશ પણ પૂરી થશે, દેવી, આજે જ હું એ તરફનો રસ્તો જરા જોઈ આવું.”

અને ભીમ ચાલ્યો. પેલા આર્ષિષેણુ મુનિએ જે રસ્તા પર પગ મૂકવાની 'પ્રાણુને જોખમે' ના પાડી હતી તે રસ્તે.

હવે મહાભારતના જ શબ્દોમાં કથાને આગળ વધારીએ

“તે મહાબલી નિર્ભયતાપૂર્વક અને નિઃશંકપણે ગિરિરાજ તરફ ચાલવા લાગ્યો; જાણે કોઈ મત કેસરી કે મદગળ માતાંગ ન ચાલતો હોય ! નહોતી ગ્લાનિ, નહોતું ખીકણપણું, નહોતી વ્યગ્રતા. થોડી વારમાં તે એક મહાભયંકર, એક કેડીવાળા અને અનેક તાંડો જેવા ઊંચા શિખર પાસે આવ્યો. અને તેના પર ચઢવા લાગ્યો. કિન્નરો, મહાનાગો, મુનિઓ, ગંધર્વો અને રાક્ષસો સૌ જોતા રહ્યા અને જોતજોતામાં તે શિખરની ઠોચે પહોંચી ગયો. ત્યાં તે ભરતશ્રેષ્ઠે કુબેરનો મહેલ જોયો. સોનાનાં ને આરસનાં મંદિરો. સુવર્ણનો કોટ.... રત્નો વડે અગમગ... અગમગ... ફરતા બગીચા...

ચારે બાજુઓએ વિલાસિનીઓ નૃત્ય કરતી હતી...

હાથને થોડો વાંકો વાળી ધનુષ્યની આણીએ ટેકવીને ભીમ ખેદપૂર્વક ધનપતિ કુબેરની તે નગરી જોવા લાગ્યો.”

“ખેદપૂર્વક” શબ્દ વ્યાસજીએ સહેતુક જ વાપર્યો કે અહીં ! ભીમ કંઈ પ્રકૃતિ-સૌન્દર્ય જેવા માટે નહોતો આવ્યો. એને તો પોતાનું અડગ, અજોડ, સાહસ-શૌર્ય દાખવવું હતું. ‘અશક્ય’ ના પડકારને ઝીલવો હતો.

કુબેરના મહેલની બરાબર સામે ઉભા રહીને તેણે શંખ ફુંક્યો. શંખનાદ સાંભળીને સેંકડો રક્ષકો તેની સામે ધસી આવ્યા, અને આવ્યા તેની સાથે જ ગદાનો માર ખાઈ ખાઈને નાઠા અને થોડાક વખતમાં તો અલકાપુરીના હૃદય સમા એ વિસ્તારમાં રીડિયા-રમણ મચી ગયું. એક અબ્બદા માણસથી ડરીને સેંકડો યક્ષ-રાક્ષસો નાસી રહ્યા છે એ જોઈને કુબેરનો ખાસ મિત્ર અને આ બધા ચોટીદારોનો ઉપરી મણિમાન નામે રાક્ષસ દોડી આવ્યો.

નાસી રહેલ રક્ષકદળને થંભાવીને સંગઠિત કરવાના તેણે પ્રયત્નો કર્યા, પણ વ્યર્થ. આખરે તે એકલો જ ભીમની સામે થયો.

અને થોડા જ વખતમાં કુબેરનો એ પરમ વફાદાર સેવક, કુબેરના જ આંગણમાં, કુબેરના સેંકડો સૈનિકોની આંખો સામે ભીમને હાથે મૃત્યુ પામ્યો.

૬૭. કોણ હશે આ કુબેર ?

પુરાણ-રસિયું લોકહૃદય તો કુબેરને “ કુબેર ભંડારી ” તરીકે ઓળખે છે. દેવતાઓનો એ કાશાપ્યક્ષ છે. એનો ભંડાર અભરે ભર્યો છે. કાલિદાસે એને ‘ ધન-પતિ ’ કહ્યો છે અને એની નગરી ‘ અલકા ’ને મેઘદૂતમાં અમર કરી છે.

પણ પુરાણોની વર્ણવ્યવસ્થા પ્રમાણે જોઈએ તો એ ‘ દેવ ’ નથી. યક્ષો જ ક્રતુ નહિ, યક્ષો ઉપરાંત ગંધર્વો, કિન્નરો, કિંપુરુષો, અપ્સરાઓ, બધાય એની સેવા કરે છે. (આજના ‘ કુબેરો ’ ને પણ ક્યાં કમીના હોય છે, જુદી જુદી જાતિના સેવકાની !)

વળી આ કુબેર રાવણનો ભાઈ છે, છતાં ‘ રાક્ષસો ’ માં એની ગણતરી નથી. ભીમે જેને માર્યો, એ મણિમાન નામનો રાક્ષસ એનો મિત્ર છે એ ખરું, પણ એ પોતે રાક્ષસ નથી. એ હિમાલય ઉપર રહે છે. ગંધમાદન પર્વત અને મેરુ પર્વત વચ્ચે ક્યાંક એનું રહેઠાણ છે. કૈલાસથી એ ઝાઝું દૂર નથી.

પુષ્પક વિમાનનો એ મૂળ માલિક છે. એની પાસે એ વિમાન ક્યાંથી આવ્યું, કોણ જાણે ! રાવણે એને હરાવીને એ વિમાનને એની પાસેથી પડાની લીધું હતું. એ વિમાનમાં રામચંદ્રજી, સીતાજી, વિભીષણ, હનુમાન, સુગ્રીવ આદિ સાચ અયોધ્યા આવ્યા હતા. રામચંદ્રજીએ કાર્ય પૂરું થતાં એને કુબેર પાસે મોકલી આપ્યું હતું એવો પણ ઉલ્લેખ છે.

કુબેર, રાવણ, કુંભકર્ણુ અને વિભીષણ ચારેય ભાઈઓ છે. ચારેય પુલસ્ત્ય ઋષિના પુત્રો છે, જે ઋષિની ગણના સપ્તર્ષિઓમાં થાય છે. દુઃકામાં આર્થ કલ્પનાએ ઊંચામાં ઊંચા માનેલ ખાનદાનમાં લિન્ન લિન્ન પ્રકૃતિવાળા આ ચારેય ભાઈઓનો જન્મ થયેલ છે. કુબેર વૈભવપ્રિય છે. રાવણ સત્તા-શોખી અને હું-પદ-પ્રિય છે; કુંભકર્ણુને આ જગતમાં જેના ખાતર જગવાનું મન થય એવું કશું જ દેખાતું નથી; અને વિભીષણ એ ત્રણેયથી તદ્દન ઉલટી પ્રકૃતિનો-વિશુદ્ધ હૃદયનો વૈષ્ણવ છે.

પુલસ્ત્યના આ ચાર પુત્રોને મહાભારતના આદિપુરૂષ વ્યાસના ચાર પુત્રો સાથે-શુકદેવ, ધૃતરાષ્ટ્ર, પાંડુ અને વિદુર સાથે સરખાવવા જેવા છે.

મહાભારતમાં જ ગીતા છે અને ગીતામાં “ ચારેય વર્ણોને મેં ગુણોને અને કર્મોને નજર સામે રાખીને સંન્યાસ છે ” એવા શબ્દો વ્યાસજીએ શ્રીકૃષ્ણના મોમાં મૂક્યા છે. વર્ણુવ્યવસ્થાનો આધાર જન્મ નથી, પણ પ્રકૃતિ અને ગુણ-કર્મ છે એમ વ્યાસજી કહેવા માગે છે એના જેવું જ આ રાક્ષસો, યક્ષો, કિન્નરો, ગંધર્વો, આદિતું, અમુક અંશે, અહીં લાગે છે.

પાંડવો નરનારાયણના આશ્રમમાં (બદરીકાશ્રમમાં) હતા ત્યાં કુબેરની તલાવડીમાંથી ઉડતું ઉડતું કોઈ કમળનું ફુલ આવ્યું અને એ નિમિત્તે પાંડવો અને કુબેરનો પ્રત્યક્ષ નહિ તો પરોક્ષ સંબંધ બંધાયો.

નરનારાયણના આશ્રમમાંથી પાંડવો વૃષપર્વાના આશ્રમે આવ્યા, અને ત્યાંથી તેઓ આર્ષિષેણ નામના ઋષિને આશ્રમે આવ્યા, જે, એ મુનિએ જાતે જ પાંડવોને કહ્યું હતું તે પ્રમાણે, મનુષ્યો (એટલે ભારતીયો ?) જમ શકે તેની છેલ્લી સીમા-રેખા હતી. ત્યાંથી આગળ કોઈ મનુષ્ય ન જમ શકે, જવાની કોશિશ કરે તો તેને યક્ષ, રાક્ષસ આદિથી, તેમજ અન્ય રીતે, જિંદગીનું જોખમ !

ભીમસેન દ્રૌપદીનો ઉશ્કેર્યો આ નિષિદ્ધ પ્રદેશમાં ગયો અને ત્યાં આગળ તેને ધાર્યા કરતાં વધારે રોકાણ થયું એટલે પાંડવો-બાકીના ત્રણ પાંડવો કંઈક અસ્વસ્થ થયા, અકળાયા અને દ્રૌપદીને આર્ષિષેણ ઋષિને ભળાવી તેઓ ભીમની તલાશમાં નીકળ્યા.

ભીમને તેમણે ઘવાયેલા અને મૃત્યુ પામેલા અનેક યક્ષો અને રાક્ષસોની વચ્ચે ઘવાયેલી અને લોહી-લુહાણ હાલતમાં, છતાં અણુદીઠા એ યક્ષપ્રદેશ સામે એક મૂગા પડકારપૂર્વક ઉભેલો દીકો. મહાભારત કહે છે કે “ પોતાના ભાઈને જોઈને તે મહારથીઓ એને ભેટયા અને ગિરિશૃંગ, ચાર લોકપાલોથી જેમ સ્વર્ગ શોભે તેમ, એ ચાર મહાધનુર્ધારીઓથી શોભી રહ્યું ”

પછી યુધિષ્ઠિરે નાનાભાઈઓને મોટા ભાઈઓ જેવી સુરિયાણી સલાહ હંમેશાં આપતા હોય છે એવી થોડીક સલાહ આપી, પણ એટલામાં તો પોતાના મિત્ર મણિમાનના મૃત્યુના સમાચારથી ક્રોધે ભરાયેલ યક્ષરાજ કુબેર પુષ્પક નામના પોતાના રથમાં બેસીને અનેક સશસ્ત્ર યક્ષરાક્ષસ યોદ્ધાઓની સાથે સ્વયં તેમની સામે ઉપસ્થિત થયો. યાદ રહે, કે ભીમનો આ બીજી વારનો અપરાધ હતો.

પણ પરિણામ, આપણામાંથી કોઈ ધારે એવું નથી આવતું. ભીમને લોહીલુહાણુ હાલતમાં છતાં સમત્વયુક્ત કોઈ યોગીની પેઠે સ્વસ્થ ઉભેલો. જોઈને કુબેરનો ક્રોધ શાંત થઈ જાય છે. વીરપુરુષો જ વીરપુરુષોની વીરતાની ખરી કદર કરી શકે છે, એના જેવું કંઈક હશે આ ? કે પછી, એ ઉપરાંત, યુધિષ્ઠિરને જોતાંવેંત તેની સત્યપ્રિયતા કુબેરને સાંભરી આવી હશે ? અને કેવળ સત્યને ખાતર વર્ષોથી સંઘટ સહી રહેલ આ ધર્મરાજ અને તેના ભાઈઓ માટે તેનામાં એકાએક અનુકંપા પ્રગટી હશે ? અથવા એમ પણ કેમ ન હોય કે ધર્મરાજ વગેરેને જોઈને સ્વર્ગમાં વસતો અર્જુન તેમને યાદ આવ્યો હોય, અને અર્જુનની સાથેસાથ શ્રીકૃષ્ણનું પણ તેમને સ્મરણ થયું હોય, અને વર્ષો પહેલાં ખાંડવદાહ પ્રસંગે સાળાબનેવીની એ જુગલજોડીએ ઇન્દ્રસુદાં તમામ દેવાને હંકાર્યા હતા એ તેને સાંભરી આવ્યું હોય !

ટૂંકમાં બધીયે જાતની ગણતરીઓ કર્યા પછી કુબેરને એમ જ થયું હશે કે આ લોકોની સાથે શત્રુતા વધારવા કરતાં મિત્રતા બાંધવામાં વધારે માલ છે; અને ભીમસેનને ઠપકો આપવા માટે તૈયાર થતા દેખાતા યુધિષ્ઠિરને વારીને, પોતાના સશસ્ત્ર યક્ષ-રાક્ષસ યોદ્ધાઓના દેખતાં, ભીમને તે અભિનંદન આપે છે. યક્ષો અને રાક્ષસોને આ દ્રશ્ય જોઈને શું થયું હશે ? અંગ્રેજીમાં પેલી કહેવત છે Nothing succeeds like success તેના જેવું એમને કંઈક નહિ થયું હોય !

પ્રસંગની પૂર્ણાહુતિ વ્યાસજીએ અસલ પૌરાણિક ઢબે કરી છે. અનુયાયીઓ તેમજ વિરોધીઓ કોઈને પણ ન સમજાય એવા પોતાના આ વર્નન માટે, કુબેર ભૂતકાળના એક શાપની વાત શોધી કાઢે છે. મણિમાને એક વેળા અભિમાનના તોરમાં મહામુનિ અગસ્ત્યનું અપમાન કરેલું, તેનું જ આ બધું પરિણામ !

છેલ્લે, અલખત, કુબેર યુધિષ્ઠિરને બે શબ્દો શિખામણના કહે છે અને આર્ષિષેણને આશ્રમે પાછા ફરી અર્જુન સ્વર્ગમાંથી આવે તેની પ્રતીક્ષા કરવાનો આદેશ આપે છે. થોડુંક તેનું ભાષણ પણ સાંભળીએ :

“ અર્જુન ઇન્દ્રનો પુત્ર છે. ભીમ વાયુનો અને તમે ધર્મના. નકુલ અને સહદેવ, એ જ પ્રમાણે, અશ્વિનીકુમારોના પુત્રો છે; એટલે ઇન્દ્રાદિકની પેઠે

મારે પણ અહીં તમારું રક્ષણ કરવું જોઈએ.....કુરુઓની કીર્તિ વધારનાર અર્જુન દેવો, પિતૃઓ તથા ગંધર્વો વડે સન્માન પામ્યો છે, અને અત્યારે ઇન્દ્રલવનમાં શસ્ત્રવિદ્યાની સાધના કરી રહ્યો છે. મહારાજ શન્તનુ પોતાના એ પ્ર-પૌત્રને જોઈને સ્વર્ગમાં ખૂબ પ્રસન્નતા અનુભવે છે અને તમારા સૌના કુશળ સમાચાર મારી મારફત પુછાવે છે એમ માનો. ”

૬૮. ગુરુદક્ષિણા (૧)

આખરે અર્જુન આવ્યો.

જે રીતે એ સ્વર્ગમાં ગયો હતો તે જ રીતે એ આવ્યો. એને લાઇ જવા માટે ઇન્દ્રનો સારથિ માતલિ આવ્યો. એને મૂકી જવા માટે પણ એજ માતલિ આવ્યો.

ઇન્દ્રના એ જ રથમાં એને એસાડીને માતલિ એને ગંધમાદન પર્વત પર, જ્યાં એના ચાર લાઇઓ અને એની પ્રિય પત્ની પાંચાલી એની વાટ જોતાં બેઠાં હતાં, ત્યાં પહોંચાડી ગયો.

અર્જુનને માથે મુગટ હતો. ડોકમાં માળાઓ, હાથમાં થોડાંક વસ્ત્રા-ભૂષણો હતાં.

સૌથી પહેલાં એણે ધૌમ્યને વંદન કર્યું.

પછી યુધિષ્ઠિરને અને ભીમને.

સહદેવ તથા નકુલને તે પછી એ બાથ ભરીને બેટયો.

છેલ્લે એ પાંચાલી પાસે ગયો. પેલાં વસ્ત્રાભૂષણો તેને આપ્યાં દેવરાજ ઇન્દ્રની એ બેટ હતી.

હવે સૌ તેના સમાચાર જાણવા ઉત્સુક હતા. સૌના સમાચાર જાણવા તે પણ એટલો જ ઉત્સુક હતો. એકમેકથી દૂર વીતેલાં પાંચ વરસો એકમેકને પ્રત્યક્ષ કરાવવાં હતાં. પણ હૃદય કંઈ જડ પેટી-પટારા જેવું થોડું છે, જે ત્રારો ત્યારે ઉઘાડી શકાય, અને ધારો ત્યારે બંધ કરી શકાય !

છયે જણ આ વાત બરાબર સમજતાં હતાં. વાણીની અને મૌનની બન્નેની લીલાઓથી છ યે છ પૂરાં વાકેફ હતાં. પહેલી રાત તેણે નકુલ અને સહદેવ સાથે વાતો કરવામાં અને આરામ લેવામાં કાઢી.

પછી ખીજે દિવસે તેણે યુધિષ્ઠિર તથા અન્ય લાઘવો તથા ધૌર્ય અને લોભશ તેમજ ત્યાં આગળ એકઠા થઈ ગયેલા અન્ય ઋષિઓની જિજ્ઞાસાને અત્યંત ઉત્કટ બનેલી જોઈને છેલ્લાં પાંચેય વરસનાં પોતાના અનુભવોની કહાણી વીગતવાર કહેવા માંડી.

તેનું હિમાલય-આરોહણ, બ્રાહ્મણના વેષમાં ઈન્દ્રની મુલાકાત, કિરાત સાથેનું તેનું યુદ્ધ, માતલિનું રથ સાથે આગમન, સ્વર્ગમાં પિતા ઈન્દ્રે કરેલું તેનું ભાવભર્યું સ્વાગત, દિવ્ય શસ્ત્રાસ્ત્રોની સાધના....અને પ્રાપ્તિ.... જાહેર સભામાં જે જેવી રીતે કહેવું ઘટે તે તેવી રીતે કહીને તેણે વાત પૂરી કરી.

“અતે ગુરુ-દક્ષિણામાં કંઈ આપ્યું કે નહિ?” અર્જુને આત્મકથા પૂરી કરી કે તરત જ દ્રૌપદીએ મસ્કરી કરી.

“આપ્યું, દેવરાજે માગ્યું તે!” અર્જુને નમ્રતાપૂર્વક જવાબ આપ્યો.

“એટલે?” પાંચાલીએ ખુલાસો પૂછ્યો “શું દેવરાજને કંઈ કમીના હતી?”

“જેમ માણસ મોટો, તેમ એને વધુ કમીના!” ભીમસેને તત્ત્વજ્ઞાન દાલયું.

“દેવોને માણસો સાથે ન સરખાવાય, ભીમ!” યુધિષ્ઠિરે હસતાં હસતાં ભીમને દેવો અને માણસો વચ્ચેનો ફરક સમજાવ્યો.

“કારણ કે સરખામણી કરીએ છીએ ત્યારે દેવો માણસોથી ઓછા ઊંચા છે, એટલા માટે ને, મોટાભાઈ!” ભીમે પોતાના પક્ષનું સમર્થન કર્યું.

“તમને એક કુબેરનો અનુભવ છે એટલા ઉપરથી...”

“ફક્ત એટલા જ ઉપરથી હું કંઈ અનુમાનો નથી કરતો, દેવી” પાંચાલીને વચ્ચેથી જ રોકીને ભીમસેને પોતાની દલીલ ચાલુ રાખી, “ખાંડવ વનમાં આપણા આ અર્જુનને દુનિયાના બધા ય દેવોનો એકસામટો અનુભવ થઈ ગયો છે!”

“અને છતાં” પોતાની આડકતરી પ્રશંસાની વાત ઉડાવી દઈને અર્જુને હસતાં હસતાં કહ્યું “એ જ દેવોના રાજવી ઈન્દ્ર પાસે શસ્ત્રાસ્ત્રોની વિદ્યા શીખવા માટે તમે સૌએ મને મોકલ્યો હતો એ ન ભૂલશો!”

“ભલે, નહિ ભૂલીએ, લાઈ,” અત્યંત લાડભર્યા અવાજે ભીમસેને કહ્યું, “પણ હવે પેલી ગુરુદક્ષિણાની વાત કરો.”

અને અર્જુને વાત શરૂ કરી.

૬૯. ગુરુદક્ષિણા (૨)

પાંચ વરસ પૂરાં થવા આવ્યાં અને વાયુ, વરુણ, યમ આદિ જ્યાં જ દેવોએ પોત પોતાના વિશિષ્ટ શસ્ત્રાસ્ત્રોનું રહસ્ય મને સોંપ્યું તે પછી એક વખત મહારાજ ઇન્દ્ર અને હું બન્ને એકલા હતા ત્યારે અત્યંત સંક્રાંત સાથે મેં તેમને કહ્યું :

“જન્મથી જ હું આપનો ઋણી છું, મહારાજ, પણ આ પાંચ વર્ષમાં આપે જે અપાર ઋણ મારા ઉપર ચઢાવ્યું છે તે તો જન્માન્તરમાં પણ નહિ ફેડાય. છતાં આપ મને અહીંથી વિદાય આપો તે પહેલાં કંઈક સેવા સોંપો એવી મારી પ્રાર્થના છે.”

“તે તો તેં મને ન કહ્યું હોત, વત્સ, તો પણ એક સેવા તો હું તને સોંપવાનો જ હતો.” અત્યંત વાતસલ્યભાવે મારા ખભા પર હાથ મૂકીને એમણે કહ્યું. “નિવાતકવચ્ચોનું નામ કદી સાંભળ્યું છે ખરું?”

મેં ડોકુ હલાવીને ના પાડી. સાચે જ મારા માટે એ નામ નવું હતું.

“અમારા માટે પણ,” યુધિષ્ઠિરે સૌના વતી હોંકારે આપ્યો, “નામનું સ્વરૂપ જોતાં એ આ તરફનું નથી.”

“એવું જ છે, મોટાભાઈ,” વાતનો દોર હાથમાં લઈને અર્જુને આગળ ચલાવ્યું, “આપણે જે જે પ્રજાઓને પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે ઓળખીએ છીએ તેનાથી તદ્દન જુદી જાતના આ લોકો છે. મહારાજ ઇન્દ્રે મેરુ પર્વતથી દર, પૂર્વમાં, સમુદ્રને કાંઈ એક સુંદર મહાનગરનું નિર્માણ કર્યું હતું.”

“આટલી સુંદર અમરાવતી તેમની પાસે છે, છતાં?” ભીમસેને ટંકાર કરી.

“પાસેનું સુંદર કદી જ નથી હોતું, વૃકોદર,” દ્રૌપદીએ મોટું અત્યંત ઠાવકું રાખીને કહ્યું, “મેરુ પર્વત પર રહેતા હોય તેમને સમુદ્ર સુંદર લાગે ને જમના-કિનારે રહેતા હોય તેમને દ્વારકા સુંદર લાગે.”

સૌ હસી પડ્યાં.

યુધિષ્ઠિર સુદ્ધાંતા હોઠ પર સ્મિત ઝાંખી ગયું.

“પછી ?” બધા હજુ હસવામાં હતાં એટલામાં મુનિવર ધૌમ્યે વાતનો તાગડો પાછો અર્જુનના હાથમાં આપ્યો.

“આ નગરનું નિર્માણ કરવામાં દેવરાજની અંદરની ઇચ્છા શી હશે, દેવરાજ જાણે,” અર્જુને આગળ ચલાવ્યું, “કારણ કે એ ઇચ્છાને અમલમાં મૂકવાનો વખત જ ન આવ્યો. નગર જેવું તૈયાર થયું તેવા જ આ નિવાતકવય નામના લોકોએ તેના પર હાલો કર્યો.”

“પરિણામ કલ્પી શકું છું” ભીમસેને મજાક કરી, “કરી કમાણીને આક્રમણખોરોના હાથમાં મૂકીને મહારાજ ઇન્દ્ર પાછા અમરાપુરીમાં આવી ગયા.”

“મહારાજ ઇન્દ્રે તો નગરીમાં હજુ પગ પણ નહોતો મૂક્યો, મોટાભાઈ,” અર્જુને ભીમને સુધાર્યો. “સમુદ્ર કાંઠે આવું સુંદરનગર રચતી વખતે-રચાવતી વખતે એમને તો કલ્પના પણ નહોતી કે નજીકમાં જ આ નિવાતકવયો રહે છે : સંખ્યામાં સુમાર વગરના, પ્રકૃતિએ કૂર અને ઝનૂની અને આળસુ અને વિલાસપ્રેમી ! ન ઇમારત ઊભી કરી જાણે, ન ખેતી ખેડી જાણે; ફક્ત મારી જાણે, અને જરૂર પડે તો મરી જાણે !”

“આ છેલ્લું કૈં ઓછું ન કહેવાય” ભીમે નિવાતકવયોની કદર કરી.

“હા, પણ એ છેલ્લાંની સાથે પહેલું ન હોય તો બધું જ નકામું !” યુધિષ્ઠિરે સંપૂર્ણ જીવનનું રહસ્ય સમજાવતા હોય એવું સૂત્ર ઉચ્ચાર્યું.

“પણ બધું જ એક ઠેકાણે હોય તો દુનિયા, દુનિયા જ ન રહે, યુધિષ્ઠિર,” લોમશ મુનિએ ચર્ચાની પૂર્ણાકૃતિ કરતા હોય એવી રીતે કહ્યું “હુ..... પછી ?”

“આ લોકો, આ નિવાતકવયો તો જાણે વાટ જોઈને જ ખેઠા’ તા, કે”

“ક્યારે ઉદરો ખોદી રહે, અને ક્યારે ભોરિંગ ભોગવે, એમ જ ને ?” યુધિષ્ઠિરની સામે જોઈને લોમશે અર્જુનનું વાક્ય પુરું કર્યું.

“એમ જ. વાસ્તુકર્મ કરી શકાય એવી સ્થિતિમાં નગરી આવી કે આ નિવાતકવયોનાં ઘાડાં ને ઘાડાં, તૈયાર પાક ઉપર તીડનાં ટાળાં ઉતરે એમ ચોમેરથી ઉતરી પડ્યાં, અને જેને એક ખીજ અમરાવતી લેખે બાંધી હતી એવી એ મહાનગરીને એ દરિયાઈ જંગલીઓને હવાલે કરીને મહારાજ

ઈન્દ્રના સ્થપતિએ ચાલ્યા આવ્યા. આ વાતને ઘણો વખત વીતી ગયો હતો, પણ દેવેન્દ્રના મનમાંથી એની ખટક ગઈ નહોતી એ હું જોઈ શક્યો ને એમની આટલી વાત પૂરી થતાં વેંત મેં સામે ચાલીને માગી લીધું કે એ નિવાતકવયોને એ નગરીમાંથી હાંકી કાઢવાનું કામ મને સોંપો.”

“પછી ?” શ્રોતાગણમાંથી કોઈકે કુતૂહલ ન રોકી શકાતાં પૂછ્યું.

“પછી શું થાય ?” ભીમે અર્જુનના વતી જાણે જવાળ આવ્યો, “અર્જુન જે હાથમાં લે તે પૂરું જ થાય.....પણ આપ સૌને કદાચ લડાઈનું વર્ણન સાંભળ્યું હશે.”

“લડાઈના વર્ણનમાં તો ખાસ કંઈ નવી નવાઈનું નથી, મોટાભાઈ, સિવાય મેં તમને શરૂઆતમાં જ કહ્યું, તે ! સ્ત્રીઓ અને બાળકો સુદ્ધાં જીંદગીના એપરવા ! મોટાભાઈએ હમણાં જ કહ્યું તેમ—એક જો સંગઠન અને વ્યવસ્થિતતા અને થોડોક રચનાત્મક ઉદ્દમ એમનામાં હોત, તો મને પણ ભારે પડી જત. આ તો આગ સળગાવીને લાખો, કરોડો તીડો તેમાં બળી મરે, તેમ ખતમ થયા. પણ તે પહેલાં દેવો તરફથી મને સાંપડેલાં એકે એક આયુધની પરીક્ષા થઈ ગઈ.”

“અને તારી પણ” યુધિષ્ઠિરે ઉપસંહાર કરતા હોય એવી ઢાળે કહ્યું. “મહારાજ ઇન્દ્રનું આટલું કામ કરીને તું આવ્યો એ મને બહુ જ ગમ્યું, ધનંજય”

“કામ તો એણે આનાથી ચે ઘણું વધારે કર્યું” છે, યુધિષ્ઠિર, “એકા-એક કોઈ અન્નદ્યો પણ ધનધેરો અવાજ ગુંજી ઉઠ્યો.

બધાએ જોયું—અવાજની દિશામાં, તો ખુદ દેવેન્દ્ર ઉભા હતા. થોડે દૂર તેમનો સારથિ, તેમના રથની પાસે ઊભો હતો.

શ્રોતૃમંડળ આખું ચે ઊભુ થઈ ગયું. અર્જુન તો ક્યારનોય ઊભો થઈને એમના ચરણ પાસે ખેંસી ગયો હતો.

“નિવાતકવયોના પંજમાંથી મારી એ સમુદ્રનગરીને મુક્ત કરીને એ આવતો હતો, ત્યાં માર્ગમાં એવું જ એક ખીજું નગર એણે જોયું—હિરણ્ય પુર નામનું. તેના પર પણ દેવોનો ધ્વજ એ ફરફરાવતો આવ્યો. આ માતલિએ એ બધું જો મને વીગતે ન કહ્યું હોત, તો એનાં પરાક્રમોની

યથાર્થ કહપના કદાચ મને પણ ન આવત. તેને અને તમને સૌને અલિ-
નંદન આપવા, તેથી તો હું જાતે જ આવ્યો છું;— અલિનંદન અને
આશીષ બન્ને આપવા. દુષ્ટોને હાથે અન્યાયી રીતે છિનવાઇ ગયેલી તમારી
રાજલક્ષ્મી થોડા વખતમાં જ તમને પાછી મળશે—શતગણી બનીને.”

૭૦. અજગરની આપવીતી

“બ્રાહ્મણ કોણ ?”

‘સત્ય, દાન, શીલ, અક્રૂરતા અને તપ એ છ ગુણો જેનામાં હોય તે.’

“એવા ગુણો યુદ્ધોમાં હોય તો ?”

“તો તે શૂદ્ર શૂદ્ર નહિ, પણ બ્રાહ્મણ.”

“અને એવા ગુણો બ્રાહ્મણમાં ન હોય તો ?”

“તો તે બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણ નહિ, પણ શૂદ્ર.”

“ત્યારે તો એમ જ માનવું કે ગુણોનો પરિચય થાય ત્યારે જ જાતિ
કઈ છે તેની ખબર પડે ?”

“એમ જ ! હકીકતમાં બધો જ આધાર ચારિત્ર્ય ઉપર છે. જન્મ ઉપર
કશું જ નથી.”

યુધિષ્ઠિર અને અજગર વચ્ચેના સંવાદમાંના આ પ્રશ્નોત્તરો છે. અજગરે
ભીમને ઝડપ્યો છે. મારા સવાલોનો સાચો જવાબ આપનાર જડે, ત્યારે જ
મારી મુક્તિ થાય એવું તે અજગરનું માનવું છે. પણ હવે આપણે કથાના
પ્રવાહ સાથે વહેવાનું શરૂ કરીએ.

પાંડવો કુલ ચાર વરસ હિમાલય ઉપર રહ્યા. હિમાલયના લિપ્ત લિપ્ત
શિખરપ્રદેશો પર તેઓ ફરતા હતા. કુબેરની અને તેમની વચ્ચે પણ સારી
એવી મૈત્રી બંધાઈ ગઈ હતી. આમ તો તેઓ મૃગયા-પ્રધાન એટલે કે
શિકાર ઉપર જીવનારા હતા; છતાં તેમની આજીવિકાનો બોબો, આ ચાર
વરસના ગાળા દરમિયાન, થોડોઘણો નહિ પણ ઘણોખરો, કુબેર જ ઉઠાવતો
હતો. કુબેરના તેઓ મહેમાનો હતા.

હિમાલય ઉપર આવતાં પહેલાંનાં છ વરસો અને હિમાલય ઉપરનાં આ
ચાર વરસો મળીને વનવાસનાં દસ વરસો હવે વીતી ચૂક્યાં હતાં. હવે ફક્ત

ત્રણજ વરસ બાકી હતાં, જેમાંથી એક છેલ્લું વરસ તેમને અજ્ઞાતવાસમાં પસાર કરવાનું હતું.

એટલે હવે તેમને હિમાલય છોડીને નીચાણના પ્રદેશો તરફ જવાનું મન થયું. જે રસ્તે આવ્યા હતા, તે જ રસ્તે, અલબત્ત, તેમને પાછા જવાનું હતું; એટલે આર્ષિષેણ મુનિના આશ્રમમાંથી તેઓ વૃષપર્વાના આશ્રમમાં આવ્યા. અહીંથી તેઓ નરનારાયણના આશ્રમે થઈને હિમાલય ઉતરવાના હતા. આ વખતે આ અજગરવાળો બનાવ બન્યો.

ભીમસેન શિકાર કરવા નીકળ્યો હતો. અને શિકાર કરવા નીકળે ત્યારે પ્રકૃતિથી જ ઉગ્ર એવો એ વધુ ઉગ્ર બની જતો. શિકાર જે તેને યથેચ્છ મળી રહે તો તેને તૃપ્તિનો મદ્દ ચઢતો; અને જે શિકાર તેના હાથમાં ન આવે તો તે રોષથી ભ્રમ બનતો. ટૂંકમાં શિકાર દરમિયાન તે મોટે ભાગે ‘મત્ત’ની અવસ્થામાં જ રહ્યા કરતો.

આથી જ બાણે પ્રકૃતિએ એને એક અપૂર્વ, કઠી પણ ન ભુલાય એવો બોધપાઠ આપ્યો.

શિકારની શોધમાં રોષવ્યગ્ર બનેલ એ એક ગુફા પાસેથી પસાર થઈ રહ્યો હતો ત્યાં, એ જ ગુફાના દ્વારને આંતરીને બેઠેલ એકે જાડા, કાબરચીતરા પટાવાળા પીળા અજગરે તેના ફરતો ભરડો લીધો.

ભીમની નજર દૂરના કોઈ શિકાર પર હતી, ત્યાં નજીકમાંથી જ બાણે તેના કાળે તેને ઝડપ્યો.

ભીમે બળ તો ઘણુંયે ક્યું, એ ભરડામાંથી છૂટવા; પણ અજગર જેવો તેવો નહોતો. ભીમ જેમ જેમ વધુ જોર કરે, તેમ તેમ એ ભરડાને વધુ ભીંસદાર બનાવે.

આખરે ભીમને થયું કે આ કોઈ સામાન્ય પ્રાણી નથી : કો’ક અમત્કારિક સત્ત્વ છે.

ખુદ્ધા ઋષિ જેવા દેખાતા અજગરના ચાર વિકરાળ દાદોવાળા મોં ભણી વળીને એણે પૂછ્યું : “કાણ છે તમે ?”

અને ભીમને એક મહાન આશ્ચર્યનો અનુભવ થયો. મનુષ્યો બોલે એવી વાણીમાં (કઈ ભાષા ઉચ્ચારતો હશે એ !) અજગરે જવાબ દીધો :

“તારું અનુમાન સાચું છે. ચંદ્રથી ચોથી પેઢીએ થયેલ મહારાજ આયુનો હું પુત્ર છું. મારું નામ નહુષ, જો તેં સાંભળ્યું હોય તો.”

હવે નહુષની વાત તે વખતે પણ ભારતમાં પ્રસિદ્ધ હતી. સત્તા માણસની બુદ્ધિને કેવી ભ્રષ્ટ્ર બનાવે છે તેનો દાખલો દેવા માટે એ કહેવાતી.

નહુષને એકલું બધું હુંપદ આવી ગયું હતું કે પોતાની પાલખી એ ઋષિઓ પાસે ઊંચકાવતો. એકવાર અગસ્ત્ય ઋષિ એ ઊંચકનારાઓમાં હતા. એમનો પગ સહેજ લપસ્યો અને પાલખીમાં બેઠેલ નહુષનો મિળજ ગયો.

પાલખીનો પડદો ઊંચો કરીને ડારડા કરતાં ચે કઠોર શબ્દો એણે અગસ્ત્યને સંબોધીને વીંઝ્યા : “ સર્પ, સર્પ, એટલે કે ચાલ, ચાલ ! ”

“ તું જાતે જ સર્પ બન ! ” અગસ્ત્યે શાપ આપ્યો.

કોઈ વળી એમ પણ કહે છે કે આ નહુષ સદેહે ઇન્દ્ર બન્યો હતો અને ઇન્દ્રાણી પણ પોતાની બને એવી તેની ઇચ્છા હતી. ઇન્દ્રાણીએ તેને સગ્ન કરવાના ધરાદાથી દુર્બુદ્ધિ સુઝાડેલી :

“ જો સપ્તર્ષિઓ પાસે પાલખી ઉંચકાવીને તું મારા મહેલ પર આવે, તો હું જરૂર તારો સ્વીકાર કરું. ”

કામ-વિવશ અને સ્મૃતિ-ભ્રષ્ટ્ર નહુષે તેનું કહેવું માન્યું અને માર્ગમાં જ કોઈ ઋષિને હાથે એ અજગરપણાનો શાપ પામ્યો.

(હકીકતમાં તો કામ વિવશતા જાતે જ એક શાપ છે : મનુષ્યને એ સારાસારના વિવેક વગરના પ્રાણી જેવો બનાવી દે છે, એ સમજાવવા માટે આવી કથાઓ જોડી કાઢવામાં આવી હશે.)

ભીમ અને અજગર-નહુષ વચ્ચે આ પ્રમાણે વાતચીત ચાલતી હતી ત્યાં તેની લાંબા વખતની ગેરહાજરીથી અકળાઈ બેઠેલ યુધિષ્ઠિર તેને શોધતો શોધતો આ ઠેકાણે આવી પહોંચ્યો.

નહુષને, અજગરને તેણે વિનંતિ કરી : “ ભીમને છોડી દો, તમારા માટે યોગ્ય આહારની વ્યવસ્થા હું કરાવું છું. હું પાંડુનો પુત્ર યુધિષ્ઠિર... આ સત્ય જ કહું છું. ”

“ તમે યુધિષ્ઠિર છો ? તો પહેલાં હું જે બેચાર સવાલ પૂછું, તેના જવાબ આપો. પછી જોઈશું. ” અજગરે શરતો મૂકી.

અને આ પ્રકરણને આરંભે મૂક્યા છે એવા સવાલો યુધિષ્ઠિરને અજગરે પૂછ્યા અને યુધિષ્ઠિરના જવાબોથી સંતુષ્ટ થઈને ભીમને એણે છોડી મૂક્યો.

અને જાતે પણ અજગરપણામાંથી છુટીને નહુષ-પદને પામ્યો.

એ જ એના શાપનો પરિહાર (શાપ-મુક્તિની ચાવી) હતો.

અને પોતાના ભુજબળની પાસે સમગ્ર જગતને તુચ્છ તૃણ-વત લેખનાર ભીમ આ અપૂર્વ અનુભવથી વિનમ્ર બનીને યુધિષ્ઠિરની સાથે વૃષપર્વાના આશ્રમે આન્યો.

અને ત્યાંથી પછી પાંડવો ધીમે ધીમે હિમાલયના ગિરિપ્રદેશમાંથી ઉતરીને સપાટી ઉપર આન્યા.

૭૧ પુનર્મિલનનો દિવસ

કામ્યક વનમાં પગ મૂકતાં જ પાંડવોને લાંબા સમયના વનવાસમાંથી જાણે વતન પાછા ફરતા હોય એવો અનુભવ થયો. સુપરિચિત વનો, સુપરિચિત ઝરણાં, સુપરિચિત શૈલો અને સુપરિચિત સરિતાઓ ! સૌથી વિશેષ તો સુપરિચિત જ માત્ર નહિ, પણ અરસપરસ આદર અને સ્નેહની એવડી ગાંઠોએ બંધાયેલા મનુષ્યો-બ્રાહ્મણોનાં વૃન્દોનાં વૃન્દો રોજ તેમને મળવા આવે. ખબર-અંતર પૂછી જાય, નવાજૂની કહી જાય.

આવી સ્થિતિમાં પાંડવો કામ્યક વનમાં આવી ગયા છે એ સમાચાર જાના કેમ રહે ! પાંડવોને તે જાના રાખવાયે નહોતા; (અજ્ઞાત-વાસનું વરસ દૂર હતું) અને કદાચ, તેઓ જાના રાખવા માગતા હોત તો પણ, શ્રીકૃષ્ણથી તેમના અંગેની કાંઈ પણ માહિતી જાની ન રહે એવી જ તેમની ધારણા હોત.

ગમે તેમ, પણ કામ્યક વનમાં આવતાં વેંત પાંડવોને ખબર મળ્યા કે દ્વારકાથી શ્રીકૃષ્ણ તેમને મળવા આવી રહ્યા છે. સાથે સત્યભામા પણ છે.

પાંડવોના આનંદનો પાર ન રહ્યો.

શૈબ્ય અને સુગ્રીવ એ નામના બે ધોડા બેડેલ અને દારૂક નામના તેમના વિશ્વ-પ્રસિદ્ધ સારથિ વડે હંકારાયેલ રથની રજ યુધિષ્ઠિર આદિએ દૂરથી દોડી કે તેઓ શ્રીકૃષ્ણનું સામૈયું કરવા માટે અધીર બનીને તે રથની

સામે દોડ્યા. આસપાસના વન-પ્રદેશમાં વસતા અનેક ઋષિમુનિઓ પણ તે વખતે ત્યાં ખાસ આ સ્વાગત માટે જ આવ્યા હતા.

રથમાંથી પહેલા શ્રીકૃષ્ણ ઊતર્યા.

ઉતરતાં વેંત યુધિષ્ઠિરને તેમણે વંદન કર્યું. ત્યાં તો દ્રૌપદીજી આગળ આવ્યાં; ને હળવેક રહીને તેમણે સત્યભામાને નીચે ઊતાર્યાં. દરમિયાન શ્રીકૃષ્ણ ભીમને બેટી, સહદેવ-નકુલની વંદના સ્વીકારી અર્જુનને આલિંગન દઈ રહ્યા હતા.

મૈત્રીની મહોર જેવું આલિંગન છૂટતું ન હતું. જોનારાઓની આંખો પણ ભીની થતી હતી.

પછી ત્યાં આગળ એકઠા થયેલ ઋષિઓ તેમજ ઋષિ-પત્નીઓને શ્રીકૃષ્ણ તથા સત્યભામાએ ધૌમ્ય મુનિની આગેવાની નીચે સત્કાર્યા.

“અભિમન્યુ અને સુભદ્રા મઝામાં તો છે ને?” અર્જુનના હૈયામાં રમતો પ્રશ્ન દ્રૌપદીએ હાઠ ઉપર આણ્યો.

“તમારા પાંચેય પુત્રોની સાથે અભિમન્યુ શસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્યામાં પ્રશંસાપાત્ર નિપુણતા પ્રાપ્ત કરી રહ્યો છે, દેવી.” સત્યભામાએ જવાબ દીધો. “સુભદ્રા એ હથે કુમારોનો ઉત્કર્ષ જોઈને રાજી થાય છે. તેણે તમને વંદન કહાવ્યાં છે.”

“શસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્યા કોની પાસેથી શીખે છે એ સૌ?”

“દ્વારકામાં પ્રદ્યુમ્નની ઝરાળરી કરી શકે એવો કોઈ શિક્ષા-ગુરુ નથી, આ નવી પેઢી માટે, દેવી.” શ્રીકૃષ્ણે હસીને ઉત્તર આપ્યો.

“ભોરનાં ઇંડાને ચીતરવાં નથી પડતાં.” દ્રૌપદીએ કૃષ્ણને અંજલિ આપી. “પણ દેવી રૂકિમણીને પણ સાથે લાવ્યા હોત તો?”

“અમારી તો ઘણીયે ઇચ્છા હતી, પણ.....”

“એમને લાવીએ તો દ્વારકા આખીને લાવવી પડે એમ હતું.” સત્યભામાનું વાક્ય પૂરું કરતાં શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું. “પ્રદ્યુમ્ન આદિ એમને છોડવા તૈયાર નહિ, અને અનિરુદ્ધ પ્રદ્યુમ્નને છોડવા તૈયાર નહિ.”

“એમ જ કહોને દેવ, કે આપની ગેરહાજરીમાં દ્વારકાનું ધ્યાન રાખનાર કોઈ આત્મીય જન જોઈએ-અલ્પરામ ઉપરાંત!” યુધિષ્ઠિરે એક વધુ સાચા કારણ પર હાથ મૂક્યો. “મોટાભાઈ અમને યાદ કરે છે?”

“ રોજ, ” શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું, “ તમને થયેલ અન્યાય એમને કેટલો ખૂંચે છે. તે તમે જાતે જ જોયું છે. અભિમન્યુના શસ્ત્ર-શિક્ષણ પર એ જાતે જ ધ્યાન આપે છે. તમે હસ્તિનાપુર છોડ્યું તે વખતે દુષ્ટ અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ને-બાપ દીકરા બન્નેએ છોકરાઓને પાંચાલ મોંસાળે લઇ જવા ખૂબ આગ્રહ કરેલો.....છતાં..... ”

“ છોકરાઓ દ્વારકા આવ્યા અને એટલો અમને લહાવો મળ્યો, તમારી વધુ નિકટ આવવાનો. ” સત્યભામાએ પૂર્તિ કરી.

“ ક્ષાણ જાણે કયે ભવે ફેડાશે, તમારા સૌનું ઋણ ! ” ગળગળે અવાજે દ્રૌપદીએ કહ્યું.

ત્યાં તો માર્કંડેયમુનિ આવે છે એવા સમાચાર હજારો હોઠની મુસાફરી કરતા કરતા જ્યાં આ સૌ બેઠા હતા ત્યાં આવી પહોંચ્યા.

અને તે જ ક્ષણે વિશ્વમાં સૌથી વયોવૃદ્ધ છતાં સૌથી નવયુવાન એવા આ મુનિનો સત્કાર કરવા માટે, જે દિશામાંથી મુનિ આવતા હતા તે દિશામાં સૌ દોડ્યા.

પણ પાંડવોને માટે આજે જાણે મિલનનો જ દિવસ હતો. માર્કંડેય મુનિ હજુ દૂર હતા, ત્યાં નારદજીએ દેખા દીધી; કેમ જાણે તે પણ માર્કંડેયના સામ્રાજ્યમાં સામેલ થવા ન આવ્યા હોય !

૭૨. પ્રેમ અને દ્વેષ

વનપર્વમાં સત્યભામા અને દ્રૌપદીનો સંવાદ નોંધપાત્ર છે. કૃષ્ણ સત્યભામાની સાથે કામ્યક વનમાં પાંડવોને મળવા આવ્યા છે. સત્યભામાએ આ પહેલાં અનેકવાર જોયું હશે અને આ વખતે ફરી જુએ છે કે પાંચે પાંડવો ઉપર દ્રૌપદીનું વર્ચસ્વ અજોડ છે, અદ્ભુત છે, એ જોઈને પોતાના દામ્પત્ય સાથે દ્રૌપદીના દામ્પત્યની સરખામણી કરવાનું તેને મન થયું હશે.

આમ જુઓ તો સત્યભામા અને શ્રીકૃષ્ણ વચ્ચેનો પ્રેમ પણ અજોડ અને અદ્ભુત જ છે. ઉકીકતમાં જ્યાં જ્યાં પ્રેમ પ્રગટે છે ત્યાં ત્યાં તે અજોડ અને અદ્ભુત જ હોય છે; છતાં એક યુગલને બીજા યુગલનો પ્રેમ

પોતાના પ્રેમની સરખામણીમાં કેવો હશે તેનું કુતૂહલ તો રહે જ છે. આવું જ કોઈ કુતૂહલ સત્યભામાને થયું હશે.

સત્યભામા પૂછે છે : “ લોકપાલોની શક્તિવાળા આ પાંચેય મહાવીરોને તું કેવી રીતે વશમાં રાખે છે, હે દ્રૌપદી, એ મારાથી સમજાતું નથી. હું તો એ જ જોઉં છું કે પાંડવો પ્રત્યેક પળે તું જે સૂચન કરે છે તેને આનંદ-ભરે ઉપાડી લે છે. તો તારામાં એવું તે કયું કામણુ છે એ મારે જાણવું છે ! તારી પાસે કોઈ જડીભુટ્ટી તો નથી ? કોઈ મંત્રનો પ્રયોગ તો તે તારા આ પાંચેય પતિઓ ઉપર કર્યો નથી ? કારણ કે હું જ્યારે જ્યારે જોઉં છું ત્યારે ત્યારે તેઓ તને જ જોતા હોય છે : તને જોતાં જાણે ધરાતા જ નથી ! ”

સત્યભામાની વાત સાંભળીને દ્રૌપદી હસી પડે છે. “ જે પ્રેમનો આધાર ” તે કહે છે, “જંગલની કોઈ જડીભુટ્ટી ઉપર અથવા જાદુગરના કોઈ મંત્ર ઉપર હોય, એ પ્રેમ નહિ, પરંતુ પ્રપંચ છે અને એવા પ્રપંચ દ્વારા તો સ્ત્રી પોતાના પ્રેમીને ઉલટાનો ખોધ બેસે છે. પણ મને લાગે છે કે પ્રેમની આ પારાયણ હું તમારી પાસે અમસ્તી જ ગાવા બેઠી છું, કારણ કે પાંડવો મારે વશ હોય કે ન હોય, કૃષ્ણ તો તમારે વશ છે જ. ”

પણ આપણે હવે પ્રેમની આ પારાયણને છોડીને કથાના પ્રવાહ સાથે આગળ વહીએ.

દુર્યોધન જેવો ઇર્ષ્યાળુ અને ખંધો માણસ પોતે જેમને પોતાના જની દુશ્મન માને છે તે પાંડવોની હિલચાલ ઉપર હસ્તિનાપુરમાં બેઠો બેઠો પણ નજર નહિ રાખતો હોય એમ માનવાનું કશું જ કારણ નથી. પાંડવોની આસપાસ તેણે જનસૂસોની એક બારીક જાળ બિછાવી છે. તેમની પાસે કોણ આવે છે ને કોણ તેમની પાસેથી જાય છે,—બધી જ જાતની આ જનસૂસો મારફત હસ્તિનાપુરની રાજસભામાં પહોંચે છે.

પાંડવો હિમાલય ઉપરથી ઊતરીને કાશ્યક વનમાં આવ્યા છે એવી ખબર મળતાં સૌથી પહેલાં તો ધૃતરાષ્ટ્ર ચોંકી ઊઠ્યો. આમેય પાંડવો પોતાના પુત્રો કરતાં વધારે શક્તિસંપન્ન છે એ તો તે જાણતો જ હતો; તેમાં વળી અર્જુન હવે સ્વર્ગમાં વસી દિવ્ય શસ્ત્રાસ્ત્રોની સાધના કરી આવ્યો છે એ જાણતાં વેંત તેને ખૂબ સંતાપ થવા લાગ્યો. વનવાસનાં

બાર વરસ પૂરાં થવા આવ્યાં હતાં. અજ્ઞાતવાસનું તેરમું વરસ તો પાંપણના પલકારામાં પૂરું થઇ જશે. પછી ? પછી શું ? તેની અંધ આંખો ભય અને ખેદથી છળી બેઠે છે. પોતાના સાળા શકુનિને ખાનગીમાં બોલાવીને તે આવ્યતાને વ્યક્ત પણ કરે છે, પણ તેનું પરિણામ બિલકુલ જ આવે છે.

ધૃતરાષ્ટ્રનું ઢીલાપણું શકુનિ કર્ણને કહે છે. દુર્યોધન ઢીલો પડવા માગતો હોય તો પણ કર્ણ તેને ઢીલો પડવા દે એમ નથી એ શકુનિ જાણે છે. પછી કર્ણ, શકુનિ અને દુઃશાસન ત્રણેય મળી દુર્યોધનને સમજાવે છે, “ જોજો, અર્જુન સ્વર્ગમાં જઈને દિવ્ય શસ્ત્રાસ્ત્રો લઈ આવ્યો છે એવી વાત સાંભળીને ડોસો ગભરાય છે. તને પણ તે ગભરાવવાનો પ્રયત્ન કરશે.”

“ બેફિકર રહેજો, મુરખી અને દોસ્તો, ” દુર્યોધન જાંઘ ઠોકીને જવાબ આપે છે, “ પાંડવો સાથે હવે સંધિ આ ભવે તો શક્ય જ નથી.”

“ પણ સારો રસ્તો એ નથી કે હજુ તેઓ વનમાં છે, ત્યાં જ આપણે તેમનો ફેંસલો કરી નાખીએ ? ” કર્ણ સલાહ આપે છે.

“ પણ કેવી રીતે ? ”

“ તેઓ ગમે તેમ તો પણ વનવાસી છે અને એકલા છે; જ્યારે આપણી પાસે જબરદસ્ત લશ્કર છે. મારી તો તને એક જ સલાહ છે: લાગ જોઈને આપણે તેમના ઉપર લાવલશ્કર સાથે તૂટી પડવું અને તેમને ખતમ કરી નાખવા-કામ્યક વનમાં જ.”

“ પણ ડોસો આપણને ત્યાં જવા દે ખરો ? ” દુઃશાસને મુસ્કેલી બતાવી.

“ ડોસાને કહેવું જ શું કામ ? ” કર્ણ ચતુરાઈનું પ્રદર્શન કર્યું.

“ પણ એમ તો ડોસો કંઈ કમ નથી હો, કર્ણ ! છે લલે પ્રજાચક્ષુ, પણ આસપાસ જે બનતું હોય છે તેમાંથી કશું જ એની નજર બહાર નથી હોતું. વળી પેલા બે છે ને, પહેરેગીરો ! ”

“ ભીષ્મ અને વિદુર ? ” દાંત કચકચાવીને કર્ણ ફેડ પાડ્યો. ભીષ્મ અને વિદુર ઉપર તો એને અગાધ ચીડ હતી.

“ એક યુક્તિ બતાવું ? ” શકુનિ, દુઃશાસન અને દુર્યોધન ત્રણેય સામે જોઈને તેણે બહુ જ ધીમા અવાજે કહ્યું.

ત્રણેય મૂંગા રહ્યા.

થોડીક ક્ષણો એમ ને એમ નીકળી ગઇ.

“ બોલ ! ” શકુનિએ આખરે કહ્યુંને પ્રોત્સાહન આપ્યું.

“ આપણે અહીંથી ‘ ઘોષયાત્રા ’ ને બહાને બહાર નીકળીએ. લશ્કરની દુકડીઓ સૌ પાછળથી છુટી છુટી આવે. સૌ કામ્યક વનના પ્રવેશદ્વાર પાસે ભેગા થઇએ. ‘ ઘોષયાત્રા ’ નું નામ લઇશું તો ડોસો પણ ના નહિ પાડે ! ”

“ મનમાં સમજતો હશે તો પણ ! ” શકુનિએ પૂર્તિ કરી.

અને પાંડવોને ખતમ કરવાનો એક વધુ દાવ આ ચંડાળ ચોકડીને હાથે શરૂ થયો.

૭૩. શિકાર હો કર કે ચલે !

પણ જાસૂસગીરી એ કંઈ ટ્રાઇ એક પક્ષનો ઇજારો નથી. એકવાર વહેમનું વાદળ સરળાયું એટલે એ બધે ય વરસવા માંડે છે. વનમાં પણ પોતાને સુખે બેસવા દેવાની દુર્યોધનની મરજી નથી એની પાંડવોને પ્રતીતિ થઈ ગઇ છે; અને દુર્યોધનની હિલચાલ ઉપર તેઓ પણ ચાંપતી નજર રાખે છે.

ઘોષયાત્રાનું બહાનું કાઢીને દુર્યોધન, શકુનિ કહ્યું અને દુઃશાસન ચારે ય હસ્તિનાપુરમાંથી બહાર નીકળ્યા છે એટલા સમાચાર સાંભળતાં વેંત બાકીનું બધું ય પાંડવોએ કલ્પી લીધું. કથા તો એમ કહે છે કે પાંડવો ઉપર દુર્યોધન તરફથી આકૃત ઊતરવાની છે એ જાણતાં વેંત દેવાધિદેવ ઇન્દ્રે પોતાના ગન્ધર્વ મિત્રને સેના સાથે કામ્યક વનની રક્ષા અર્થે મોકલ્યો.

ગમે તેમ પણ પાંડવો પૂરેપૂરા સજ્જ હતા, અને પોતે કરેલ દગો દુર્યોધન અને કહ્યું વગેરેને પોતાને જ ભારે પડી ગયો અને.....

શિકાર કરને ડો આયે થે

શિકાર હો કર કે ચલે

જેવો ઘાટ થાય છે.

ગન્ધર્વોની સાથે દુર્યોધનના સૈનિકો અથડામણમાં આવે છે. લડાઇ થાય

છે. કર્ણુ વગેરે પરાક્રમ તો યથાશક્તિ ખતાવે છે, પણ જેમનાં અંતઃકરણ જ સડેલાં છે, તેમના હાથમાંથી તાકાત જ જાણે છીનવાઈ જાય છે. ગન્ધર્વોને હાથે દુર્યોધન, શકુનિ વગેરે પરાજિત થાય છે. કર્ણુ ભાગી જાય છે અને દુર્યોધનને બંદીવાન બનાવીને ગન્ધર્વો દેવરાજ ધન્વં પાસે તેને ખડો કરવા લઈ જાય છે.

એટલામાં દુર્યોધનના લશ્કરમાંથી કા'કને સૂઝે છે. પાંડવોને શા માટે દુર્યોધનની આ દુર્દશાની ખબર ન આપવી? યુધિષ્ઠિર આખરે તો એક અત્યંત માયાળુ ભાઈ છે. જરૂર તે આવે વખતે ભૂતકાળની બધી જ ભૂલોને ભૂલી જઈ દુર્યોધનની વહાર કરશે.

અને થયું પણ તેમ જ

“ એ તો એ જ લાગના છે ! પોતાના પાપે એ મરતા હોય, તેમાં, મોટાભાઈ, આપણે શા માટે વચ્ચે પડવું જોઈએ ! ” એવું કહીને ભીમસેને જ્યારે વિરોધ કરવા માંડ્યો ત્યારે

“ તું ભૂલે છે, ભીમ ! આપણી વચ્ચે અરસપરસ વિખવાદ છે એ દષ્ટિએ આપસ-આપસમાં ભલે આપણે સૌ વિરુદ્ધ પાંચ હોઈએ, પણ દુનિયાની સામે તો આપણે એક સૌ ને પાંચ જ છીએ ! ”

એવું કહીને યુધિષ્ઠિરે તેને શાન્ત જ કરી દીધા.

અને પાંડવો વહારે ચઢ્યા.

અને ગન્ધર્વોના હાથમાંથી છોડાવીને દુર્યોધનને તેમણે એ જ અવસ્થામાં યુધિષ્ઠિરની સામે ઊભો રાખ્યો-

અને યુધિષ્ઠિરે તેને છોડી મૂક્યો

અને આ તો પોતાનું જ નાક કપાઈ ગયું એમ માનીને દુર્યોધને આત્મહત્યા કરવાનો સંકલ્પ કર્યો.

સાચેસાચ એ સંકલ્પ જો એણે પાર પાડ્યો હોત, તો ભારતના ઇતિહાસનું આખું વહન જ બદલી જત એમ નથી લાગતું ?

૭૪. મનનાં અગોચર ઝિંદાગી !

માનવીના મનનું આલેખન કરવામાં વ્યાસજી અદ્ભુત રીતે કુશળ છે. મનની શક્યતાઓને મન પોતે જ નથી જાણતું. કઈ પરિસ્થિતિમાં એ કઈ

રીતે વર્તશે, એને પોતાને પણ ખબર નથી હોતી ! મનની શોધાયેલી ધરતી કરતાં મનનાં અણુશોધાયેલાં આકાશ અને પાતાળ, વિસ્તાર તેમજ વૈવિધ્ય, રસિકતા તેમજ રોમાંચકતામાં હજાર ગણા છે. એવી અણુશોધાયેલ ભૂગોળ અને ખગોળની શોધના ઝગારા મહાભારતમાં ઠેર ઠેર વિલોકાય છે.

આપણે ગયા પ્રકરણમાં જેનો ઉલ્લેખ કરી ગયા તે દુર્યોધને કરવા ધારેલા આપઘાતની વાત જ હતી. દુર્યોધન જેવાને આપઘાત કરવાનો વિચાર આવે-એ સામાન્ય રીતે “ ન મૂતો ન મવિવ્યતિ ” જેવું નથી લાગતું ? પણ એના કરતાં યે વધુ આશ્ચર્યકારક વાત આ જ સંદર્ભમાં શકુનિએ દુર્યોધનને આપેલી સલાહની છે. મામા શકુનિ અહીં વાલ્મીકિ રામાયણના મામા મારીચ જેવો લાગે છે, આટલી પગો માટે ! મારીચ રાવણને સીતા રામને પાછી સોંપીને તેમની સાથે સંધિ કરવાની સલાહ આપે છે. તેમ શકુનિ અહીં, વનપર્વના આ ખસો ને એકાવનમા અધ્યાયમાં, દુર્યોધનને એણે મામાને મોંઘે પૂર્વે કદી જ નથી સાંભળી એવી વાત સંભળાવે છે.

અલગત, શકુનિના આ સંભાષણની શરૂઆત તો એની સામાન્ય પ્રકૃતિ પ્રમાણે જ થાય છે. “ મેં પાંડવો પાસેથી છીનવીને તને આપેલી લક્ષ્મી તું (આપઘાત કરીને) પાંડવોને પાછી આપવા તૈયાર થયો છે, એટલે કે તું મારી મહેનત પર પાણી ફેરવવા તૈયાર થયો છે ! ” પણ આગળ જતાં એકાએક એ બહુ જ સુંદર પલટો લે છે : પાંડવોએ ગંધર્વોના હાથમાંથી તને છોડાવીને તારા પર ઉપકાર કર્યો. એ ઉપકારની વાટે તું ધારે તો પાંડવોની સાથે મૈત્રી સાધી શકે છે. ઉપકાર કરનારનું મન જેના પર ઉપકાર કરવામાં આવ્યો હોય છે, તેના પ્રત્યે ભલે થોડી વારને માટે પણ, આળું અને સુવાળું બની ગયું હોય છે. એ તકનો લાભ લઇને માણસ ધારે તો ગમે તેવા કડર શત્રુની સાથે પણ ફરી પાછો સંબંધ શરૂ કરી શકે છે. ઉપકારીને પોતે બતાવેલી ઉદારતાને દાદ મળી છે એમ લાગે છે; અને પહેલ ઉપકારીએ કરી હોવાથી અપકારીને એ ડગલાં હડીને જૂકવામાં ઝાઝી ભોંઠપ લાગતી નથી.

શકુનિના મોંમાં આ પ્રસંગે વ્યાસજીએ મૂકેલા શ્લોકો નોંધપાત્ર છે. (શકુનિ દાઢમાંથી બોલતો હોય તો પણ નોંધપાત્ર છે.)

મા કૃતં શોભનં પાર્થઃ શોકમાલમ્બ્ય નાશય ।

....

...

...

યત્ર હર્ષસ્ત્વયા કાર્યઃ સત્કર્ત્ત્વ્યાશ્ચ પાંડવા : ।

તત્ર શોચસિ રાજેન્દ્ર વિપરીતમિદં તવ ॥

પ્રસીદ માડવ્યજઆત્માનં તુષ્ટશ્ચ સુકૃતં સ્મર ।
 પ્રયચ્છ રાજ્યં પાર્થનામ્ યશો ધર્મમવાપ્નુહિ ॥
 ક્રિયામેતાં સમાજ્ઞાય કૃતજ્ઞસ્ત્વં ભવિષ્યતિ ।
 સૌમિત્રં પાંડવૈઃ કૃત્વા સમવસ્થાપ્ય ચૈવ તાન્ ॥
 પિતૃયં રાજ્યં પ્રયચ્છૈતાન્ તતઃ સુખમવાપ્સ્યસિ ।

(શોક કરીને હવે પાંડવોએ તારા પ્રત્યે જે રૂકું વર્તન (શોમન) કર્યું છે તેને ધૂળધાણી ન કરી નાખ. જ્યાં તારે હર્ષ કરવો જોઈએ, અને પાંડવોનો સત્કાર કરવો જોઈએ, ત્યાં તું શોક કરવા બેઠો છે. આ ઊલટું છે. મહેરબાની કરીને આપઘાતની વાતને મૂકી દે. સંતુષ્ટ થઈને પાંડવોએ કરેલ સુકૃતને સંભાર. તેમનું રાજ્ય તેમને પાછું આપીને ધર્મ અને યશ ખાતેનો અધિકારી બન. આટલું કરીશ તો તું કૃતજ્ઞ કહેવાઈશ; પાંડવોની સાથે સારી રીતે ભાઈચારો કેળવી એમને પાછા બોલાવી એમનું વારસાગત રાજ્ય એમને પાછું આપી દે અને સુખી થા)

મામાના આ સંભાષણથી દુર્યોધન ઊલટાનો વધુ ઉશ્કેરાય છે; અને એ સમજી પણ શકાય છે. દુર્યોધનના સમગ્ર વ્યક્તિત્વની સાથે મામાએ સૂચવેલું વર્તન (ગમે તેટલું ઉદાત્ત હોવા છતાં) બંધ બેસતું નથી. શકુનિ અને કર્ણ છેવટે દુર્યોધનને એક મીઠી ધમકી પણ આપે છે કે તું આપઘાત કરીશ તો અમે પણ આપઘાત કરશું, પણ દુર્યોધન એકનો એ થતો નથી; અને આપઘાત માટેની તૈયારી કરવા માંડે છે. ત્યારે એક ચમત્કારિક ઘટના બને છે. કર્ણ અને શકુનિ અને અન્ય મિત્રો અને સાથીઓની સામે દર્ભના આસન પર પ્રાણનો ત્યાગ કરવા બેઠેલ દુર્યોધન એકાએક અદશ્ય થઈ જાય છે.

૭૫. પ્રેરણાનું અમૃત ? કે ઉશ્કેરણીનું ઝેર ?

મનની, માનવમનની, આંતર અસંપ્રજ્ઞાત મનની એક નિગૂઢ પ્રક્રિયાને વ્યાસજીએ એક રોમાંચકારી ચિત્રરૂપે આલેખી છે.

પણ માનસશાસ્ત્રનો ટ્રાયકો ઉકેલતાં પહેલાં આપણે વ્યાસજીએ રજૂ કરેલી ઘટના જોઈએ. દુર્યોધન સૌ સાથીઓની વચ્ચેથી કેમ, કેવી રીતે, અદશ્ય થઈ ગયો ?

વ્યાસજી કહે છે કે દુર્યોધન હવે નિઃસંશય આપઘાત કરવાનો જ છે એવું જ્યારે સૌને લાગવા માંડ્યું ત્યારે પાતાલમાં પડેલા દૈત્યોને ચિંતા

થવા લાગી. દુર્યોધન મરી જશે તો પછી અમારું કામ કોણ કરશે ? એ દૈત્યોએ અથર્વવેદની વિધિ પ્રમાણે યજ્ઞયાગ કરીને તેમાંથી એક કૃત્યા એટલે કે રાક્ષસી ઉત્પન્ન કરી. એ કૃત્યાને તેમણે આદેશ આપ્યો : “ પૃથ્વી પર જઈને આપઘાત કરવા તૈયાર થયેલા દુર્યોધનને અહીં લઈ આવ ! ”

અને પળ-માત્રમાં દુર્યોધન પાતાળવાસી આ દૈત્યોની પાસે હાજર થઈ ગયો.

વિશ્વ એ સત્ અને અસતનાં દળો વચ્ચેના અનંત સંગ્રામની સમરભૂમિ છે. પાંડવો એ પૃથ્વી પર સતના પ્રતિનિધિઓ છે, જ્યારે દુર્યોધન અને એના સ.થીઓ અસતના પ્રતિનિધિઓ છે. દુર્યોધન જ્યારે નબળો પડે છે, ત્યારે અસતની સમગ્ર સેના તેને ફરી ટદાર બનાવવાની કોશિશ કરે છે એ આ ઘટનાનો સ્થૂલ અર્થ.

પણ એનો સૂક્ષ્મ અર્થ બહુજ સુંદર છે. મરવા બેઠેલ માણસને છેક છેલ્લી ઘડીએ એમ થાય છે કે હું નાહકનો મારા જીવનનો અંત આણું છું. જીવતો નર લદ્દા પામશે ! એક બે વખત મારા પાસા અવળા પડ્યા તેથી શું થયું ? આખર જીત તો મારી જ છે ! થોડાક માણસો મારા શત્રુઓની સાથે છે, તો એથી અનેક ગણા સમર્થ માણસો મારા પક્ષમાં ક્યાં નથી ?

દૈત્યો-દુર્યોધનના પોતાના જ હૃદયમાં વસતાં અસુર-ઘ્રસ્ત અધિકારનાં દળો એને ખાતરી આપે છે કે, “ જરા પણ લય ન રાખ ! ભીષ્મ દ્રોણ વગેરે પણ અમારાં જ રમકડાં છે. યુદ્ધમાં તેઓ તારી પડખે જ રહેશે અને બધીયે જાતની દયામાયાને મેલીને પાંડવોનો કચ્ચરધાણ કાઢશે. આપઘાત કર મા, રે બેવફા; જગતનું સિંહાસન તારું જ છે ! ”

પ્રેરણાનું આટલું અમૃત (કે ઝેર) પાઈને દાનવોએ દુર્યોધનને પેલી કૃત્યા મારફત પાછો ધરતી પર પુગાડી દીધો. આ ઘટના એટલા થોડા વખતમાં બની ગઈ કે દુર્યોધનને એમ લાગ્યું કે એને સ્વપ્ન આવ્યું અને કર્ણુશકુનિ આદિને તો ખબર જ ન પડી કે થોડીક પળોને માટે દુર્યોધન તેમની વચ્ચેથી ઊપડીને અદૃશ્ય થઈ ગયો હતો !

ને કોઠા-ડાહ્યા દુર્યોધને પણ આ વાત તેમને ન કરી. આપઘાતનો પોતાનો નિશ્ચય પોતે છોડી દીધો છે એમ પણ તેમને ન કહ્યું, કારણ કે તેને ખાતરી જ હતી કે, એ લોકો ફરી પાછા તેને આપઘાતની વાત મૂકી

દેવા સમજવશે, અને ત્યારે પોતે જાણે એમના કહેવાથી જ પોતાની મમત જતી કરી રહ્યો હોય એવો દેખાવ કરીને પોતે જ પોતાની આસપાસ વણેલી જાળમાંથી છૂટી જશે અને બન્યું પણ તેમ જ.

એક છેલ્લો પ્રયત્ન કરી જોવાના ઇરાદાથી કર્ણ દુર્યોધન પાસે આવ્યો; અને તેને ખભે હાથ મૂકીને હસતાં હસતાં કહેવા લાગ્યો :

“ એક છેલ્લી વિનંતિ છે, મહારાજ.”

“ બોલો.”

“ હું આપના માટે નહિ, પણ મારા માટે, મારે ખાતર, આપ આ આપઘાતની વાત છોડી દો એમ ઇચ્છું છું.”

દુર્યોધન મૂંગો રહ્યો. કર્ણના સંભાષણનો ઝોક હતુ એનાથી સમજતો ન હતો.

“ મારી ખાતરી છે કે તેર વરસને અંતે આવનારા યુદ્ધમાં કે તે પહેલાં પણ અર્જુન સમેત પાંચેય પાંડવોનો હું નાશ કરી શકીશ. અર્જુને નવાં શસ્ત્રાસ્ત્રો સાધ્યાં છે, તેમ હું પણ નવાં શસ્ત્રાસ્ત્રોની સાધના કરવા માગું છું. મને તક આપો, મહારાજ, મારી તાકાતની કસોટી કરવાની. વિજય અંતે આપણો છે એમ મારું મન મને કહે છે. તમારે માટે તો જીવન અને મરણ બંને સરખાં છે તે હું જાણું છું; પણ મારા માટે, તમારું જીવન અત્યંત જરૂરી છે.”

અને દુનિયા જાણે છે તેવી તેવી દુર્યોધને કર્ણની આ વિનંતિને માન્ય રાખી.

૭૬. ભીષ્મની લાચારી !

હસ્તિનાપુરમાં ભીષ્મ બધી વાતોથી વાકેફ હતા.

ધૌપયાત્રાને બહાને દુર્યોધન, પાંડવો જે વનમાં રહેતા હતા ત્યાં ગયો, ત્યાં ગંધર્વોને હાથે તેનો પરાજય થયો, તે પકડાયો, યુધિષ્ઠિરે તેને એ બંધનમાંથી મુક્ત કરાવ્યો, ભોંઠા પડેલા દુર્યોધને પછી આપઘાત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને છેલ્લે કર્ણ અને શકુનિએ તેને તેના એ ભીષણ નિશ્ચયમાંથી દૂર હઠાવીને જીવતો જાગતો પાછો હસ્તિનાપુર આણ્યો.

ભીષ્મને માત્ર દુર્યોધનની પેલી પાતાલ-મુલાકાતની ખબર નહોતી. દાનવો અને તેમની કૃત્યાની કામગીરીને અંગે તે વૃદ્ધ પુરુષ સાવ અંધારામાં હતા.

એટલે તેમને લાગ્યું કે દુર્યોધનને શિખામણના બે શબ્દો કહી તેણે લીધેલા પાપમાર્ગથી પાછો વાળવાનો એક વધુ પ્રયત્ન કરવાનો આ સમય છે. દુર્યોધન અને તેના મિત્રોને તેમણે પોતાની પાસે બોલાવ્યા. દુર્યોધનને મીઠો ઠપકો આપતાં તેમણે કહ્યું :

“તું અહીંથી ગયો તે મને જરા પણ ગમ્યું નહોતું, બેટા ! પણ ગયો તે એક રીતે સારું જ થયું; કારણ કે હવે તેને અને આ કર્ણ અને આ શકુનિને અને સૌને ખાતરી થઈ ગઈ કે પાંડવો કેટલા શક્તિશાળી છે ! આ કર્ણને તે ગંધર્વોની સામેના યુદ્ધમાં સેંકડો સૈનિકોની નજર સામે રણમાંથી ડરીને નાસી જતો દોડો ! મારી તો ખાતરી છે બેટા, કે શું ધનુર્વેદમાં કે શું શૌર્યમાં કે શું ધર્માનુસરણમાં, કર્ણ પાંડવોના પગ પાસે બેસવાને પણ લાયક નથી.

“માટે હું હજુ એ તને કહું છું બેટા, કે હજુ એ મોડું નથી થયું; હજુ એ પાંડવોની સાથે સંધિ કરીને સુખી થા; અને આ પ્રતાપી કુરુવંશનો ઉત્કર્ષ કર.”

પણ નિષ્ક્રિય ઘરડાઓના પ્રવચનોની પોતાને ડાહ્યા અને સર્વશક્તિમાન માનનાર ઉછાંછળા જીવાનો પર શી અસર થાય !

વ્યાસજી લખે છે કે ભીષ્મનું આ સંભાષણ પૂરું થતાં વેંત-

“જનેશ્વર ધૃતરાષ્ટ્ર-પુત્ર (પ્રહસ્ય-સહસા) એકાએક અદૃહાસ્ય કરતો કરતો ચાલ્યો ગયો.

અને ભીષ્મ ?

લજ્જયા પીડિતો રાજન

જગામ સ્વં નિવેશનમ્ ॥

“લજ્જા વડે જાંખા બનીને પોતાના નિવાસ-સ્થાનમાં ચાલ્યા ગયા !”

ઘણાને પ્રશ્ન થશે કે શું આ તેજ ભીષ્મ છે, જેમણે કાશીમાં એકઠા મળેલ સમગ્ર ક્ષત્રિય-મંડળને એકલે હાથે હરાવ્યું હતું અને પરશુરામ જેવા પરશુરામને પણ તોળાઈ પોકરાવી હતી ?

૭૭. વિષ્ણુયાગ

પછી કર્ણે દુર્યોધનના મનની દોર પૂરેપૂરી પોતાના હાથમાં લીધી. દુર્યોધનની બધી જ નબળાઇઓને તે સમજતો હતો. પાંડવોનો દ્વેષ એ દુર્યોધનના જીવનનું ક્રુવ-પદ હતું. પાંડવોએ દિગ્વિજય કરી, આખાએ જંબુદ્વીપમાં પોતાનો ડાંગ્રા વગડાવી પછી રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો હતો, તેવી રીતે દુર્યોધન પાસે પણ એક વિષ્ણુયાગ કરાવવો એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો; અને પછી તેના પહેલા પગથિયા લેખે ભીષ્મની બે-મોઢે નિંદા કરી, દિગ્વિજયાર્થે નીકળવાની દુર્યોધન પાસે અનુજ્ઞા માગી.

કર્ણે કયા કયા દેશો પર વિજય મેળવ્યો તે વ્યાસજીએ આપણને કંઈક વિગતથી કહ્યું છે. પહેલાં તો તેણે દ્રુપદ ઉપર આક્રમણ કર્યું અને તેને હરાવ્યો અને તેની પાસેથી ખંડણી ઉઘરાવી. પછી ઉત્તર દિશામાં લગદત્ત રાજ્યને, હિમાલય-પ્રદેશના તમામ નૃપતિઓને અને છેલ્લે નેપાલના નરેશોને હરાવ્યા. પછી પૂર્વમાં અંગ, વંગ, કલિંગ, મિથિલા, વગેરે પાસેથી ખંડણીઓ વસૂલ કરી. પછી વત્સભૂમિ, મોહનપુર, ત્રિપુરી અને કોસલ પ્રદેશ-એટલા પર વિજય મેળવીને દક્ષિણ તરફ આવ્યો. ત્યાં રુકિમને હરાવ્યો. ત્યાંથી પાંડવ અને કેરળ, ત્યાંથી પછી અવન્તી અને ત્યાંથી છેવટે વૃષ્ણી-ઓની (શ્રીકૃષ્ણના બાંધવજનો) સાથે મળીને પશ્ચિમના રાજવીઓને પણ તેણે પોતાના વશમાં આણ્યા.

દેશ તે વખતે સેંકડો રાજ્યો વચ્ચે વહેંચાયેલો હતો, અને એક એક રાજ્ય, છુટું છુટું, વશ કરવું કેટલું સહેલું હતું ને એક એક રાજ્ય, વ્યક્તિ-ગત રીતે ગમે તેટલો પરાક્રમી હોવા છતાં પાડોશી રાજ્યોના પ્રગટ અસહકાર અને પ્રત્યક્ષ દુશ્મનાવટને કારણે આક્રમકની સામે કેવો અસહાય બની જતો તે આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે.

દિગ્વિજય કરીને કર્ણે હસ્તિનાપુરમાં આવ્યો ત્યારે દુર્યોધનના આનંદનો પાર ન રહ્યો. અવળી મતિના એ માનવીને તો એમ જ થયું કે—

“ભીષ્મે, દ્રોણે, કૃપાચાર્યે અને બાહ્લિકે પણ મારી આટલી મોટી સેવા કદી કરી નથી. હું, હે કર્ણ, હવે તારા વડે સ-નાથ છું. પાંડવો તો તારી પાસે પૂર્ણચંદ્રની પાસે બીજની ચંદ્રલેખા હોય, તેવા પણ નથી !”

આંધળા ધૃતરાષ્ટ્રે કર્ણને પ્રેમનું આલિંગન આપ્યું અને ત્યારથી એમને સૌને એમ જ લાગવા માંડ્યું કે પાંડવો હવે કર્ણને હાથે હણાયા જ છે ! ખંનેનો ભેટો થાય એટલી જ વાર છે, હવે.

૭૮. કર્ણની પ્રતિજ્ઞા

દુર્યોધનની ઈચ્છા તો ‘રાજસૂય’ યજ્ઞ કરવાની હતી. જે યજ્ઞ પાંડવોએ કર્યો હતો, અને જે યજ્ઞને પરિણામે સમગ્ર ભારતવર્ષનું ચક્રવર્તીપદ મહારાજ યુધિષ્ઠિર પામ્યા હતા તે જ યજ્ઞ એ ન કરે, ત્યાં સુધી એના અદેખા અંતરને ચેત કેમ પડે !

પણ જાણકાર બ્રાહ્મણોએ રાજસૂય યજ્ઞ કરવાની એને રજા ન આપી. એમની દલીલ સાંભળવા જેવી છે. “જ્યાં સુધી યુધિષ્ઠિર જીવતો છે, ત્યાં સુધી રાજસૂય યજ્ઞ કરવાનો કોઇને અધિકાર નથી” તેમણે કહ્યું. “ચક્રવર્તી સમ્રાટ કોઇ પણ દેશમાં બે ન હોઇ શકે !” આ દલીલે દુર્યોધનને ઠંડોગાર કરી દીધો. વનમાં વસતા પાંડવોને છેડવાની હવે તેનામાં હામ નહોતી, એટલે ‘રાજસૂય’ યજ્ઞની રદ છોડીને તેણે વિષ્ણુયાગ નામે એક ખીજો યજ્ઞ કર્યો; અને એ યજ્ઞ ‘રાજસૂય’ યજ્ઞની જ કાટિને છે એવી ભાટાઈ દક્ષિણાર્થી બ્રાહ્મણોએ લલકારી તે સાંભળીને સંતોષ પામ્યો.

આ યજ્ઞનું આમંત્રણ પાંડવોને પણ આપવામાં આવ્યું હતું. દુઃશાસને એક ખાસ દૂત મોકલીને યુધિષ્ઠિરને સંદેશો મોકલ્યો હતો કે “મહારાજ દુર્યોધન સ્વ-ભુજર્જિત લક્ષ્મી વડે વિષ્ણુયાગ યજ્ઞ કરી રહ્યા છે અને ભારતવર્ષના તમામ રાજવીઓ ભેટો લઇ લઇને એ યજ્ઞમાં હાજર થવાના છે, તો તમે પણ ભાઇઓની સાથે અમારા આનંદમાં વૃદ્ધિ કરો.”

યુધિષ્ઠિરે આ આમંત્રણનો ખુબ જ વિનયી જવાબ આપ્યો : “યજ્ઞો કરવાનો કે યજ્ઞોમાં હાજરી આપવાનો અમારો આ સમય નથી. વનવાસનાં વર્ષો વીત્યા બાદ અમે પણ યજ્ઞ કરીશું.” પણ ભીમથી ન રહેવાયું : “તમારા રાજને કહેજો” એણે ગર્જના કરી “કે તેરમા વરસને અંતે એક રણ-યજ્ઞ થશે, તે વખતે અમે જરૂર હાજર રહીશું.”

પણ વિષ્ણુયાગની સમાપ્તિ પછી પણ દુર્યોધનને શાંતિ ન લાધી. લોકોમાંથી ઘણાખરાનો મત એવો હતો કે દુર્યોધને યજ્ઞ કર્યો તો ખુબ

ધૂમધામથી, પણ યુધિષ્ઠિરના રાજસૂય યજ્ઞની તોણે એ ન આવે! અને કર્ણે ખીજામને આજ પ્રસંગે પ્રતિજ્ઞા કરી કે “અર્જુનને મારી નહિ નાખું” ત્યાં સુધી પગ નહિ ધોઉં” અને મારી પાસે જે કોઈ કે” પણ માગવા આવશે તેને ‘નથી’ એવું કહી પણ નહિ કહું!”

વ્યાસજી કહે છે કે વિષ્ણુયાગને અંતે કર્ણે અર્જુનને હણવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે એ સાંભળીને યુધિષ્ઠિરને સંતાપ થયો અને કવચ અને કુંડલને કારણે કર્ણે લગભગ અવધ્ય જેવો છે તેનો શો ઉપાય કરવો તે બાબત તેણે વિચારવા માંડી.

૭૯. મીઠાં ઝાડનાં મૂળ

વ્યાસજીની ખૂબી એ છે-દરેક મહાન કલાકારની હોય છે! - કે એ પોતાના કથાનકની નાનામાં નાની વિગતોને અને તુચ્છમાં તુચ્છ મનાય એવાં પાત્રોને પણ જૂલતા નથી. તેમની સંવેદનામાં સૌને સ્થાન છે. પર્વતની ઉન્નતતા આડે તૃણની એ ઉપેક્ષા નથી કરતા; સમુદ્ર પર તેમનું ધ્યાન સ્વાભાવિક રીતે જ હોય છે; પણ જંગલના કોઈ અગમ્ય પ્રદેશમાં થઈને વહેતો નાનકડો વેંકળો પણ તેમના ધ્યાનની બહાર નથી હોતો.

વનવાસનાં વરસો દરમ્યાન પાંડવો દ્રૌતવનમાંથી કામ્યક વનમાં, અને કામ્યક વનમાંથી પાછા દ્રૌતવનમાં એમ વારાફરતી નિવાસસ્થાન માટેનાં વનો બદલાવ્યા કરે છે એવો ઉદ્દેશ્ય છે. પાંચ વરસ તેઓ હિમાલય પર હતા, ત્યારે પણ કોઈ એક જ સ્થળે લાંબો વખત તેઓ લાંગરે જ રહેતા.

આનાં ઘણાં કારણો કદાપી શકાય. અવનવાં સ્થાનો નિહાળવાનો અને જાતજાતનાં અને ભાતભાતનાં માણસોને મળવાનો શોખ એ પણ એક જાણે કારણ ગણાય

પણ વ્યાસજીએ એક બીજું અનોખું, સ્થૂલ-છતાં સૂક્ષ્મ-કારણ પણ ગણાવ્યું છે. મહાભારતના લેખક કેટલા વાસ્તવદર્શી છે તેનો ખ્યાલ આ પરથી પણ આવે છે.

પણ આપણે હવે વ્યાસજીની જ ભાષામાં વાત કરીએ.

પાંડવો દ્રૌતવનમાં રહેતા હતા, ત્યારે યુધિષ્ઠિરને એક સ્વપ્ન આવ્યું.

સપનામાં તેમણે દૈતવનનાં મૃગોને દીઠા. બધાં રડતા હતા, ધ્રુજતા હતા, હાથ જોડીને ઊભા હતા.

“તમે ડાણુ છો, અને શા માટે આવી રીતે કંપતા ધ્રુજતા હાથ જોડતા જોડતા મારી પાસે આવ્યા છો ?” યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું. “મારું કંઈ કામ હોય તો ખુશીથી કહે.”

અમે દૈતવનનાં મૃગો છીએ, મહારાજ; અમે તમને એક વિનંતિ કરવા આવ્યા છીએ. કૃપા કરીને તમારું નિવાસસ્થાન હવે બદલો, તમે કોઈ ખીજ વનમાં જાઓ !”

કેમ ?” આશ્ચર્યચકિત યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું.

“તમે પાંચેય ભાઈઓ શૂરવીર અને અતિથિપ્રિય છો. ભાગ્યે જ એવો કોઈ દિવસ ઊગે છે જ્યારે તમારે ત્યાં કુડીબંધ અતિથિઓ ન આવ્યા હોય.”

“પણ તે તો આનંદ પામવા જેવી વાત છે!”

“છે જ તો, મહારાજ, પણ તે આપને માટે ! અમારે માટે તો એને કારણે સર્વનાશની ઘડી જ આવી પૂગી છે! કારણ કે એ બધા અતિથિઓને આહાર તો આપના ભાઈઓ અને આપ મૃગયા દ્વારા જ પૂરો પાડો છો ને!”

યુધિષ્ઠિર તરત જ સમજી ગયો. થોડો વખત વધુ પોતે દૈતવનમાં રહે, તો આ મૃગજાતિનો તો સોથ નીકળી જાય ! એમનો વંશવેલો જ સંચોડો ધરતીના પટ પરથી નાબૂદ થઈ જાય !

સવારે ઉઠતાં વેંત ભાઈઓને તેમણે આજ્ઞા આપી, “બહુ રહ્યા આ દૈતવનમાં; હવે ચાલો કામ્યકવનમાં !”

મીઠાં ઝાડનાં કંઈ મૂળ ઓછાં જ ખવાય છે એ કહેવતની પાછળ આવું જ કોઈ વ્યવહાર ડહાપણ હશે ને !

૮૦. નથી જોઈતું મારે સ્વર્ગ !

વનપર્વમાં વનવાસનાં પોતે જે રમ્ય અને રોમાંચક વર્ણનો આપ્યાં છે તે ઉપરથી રખે કોઈ વાચક કે શ્રોતાને એમ લાગે કે પાંડવોને માટે વનવાસ તો એક મહોત્સવ જેવો હતો, એટલે એ પર્વ પૂરું કરતાં કરતાં વ્યાસજી

એક ચેતવણી આપે છે, આડકતરી. એ ચેતવણી બસો ને ઓગણસાઠમા અધ્યાયના પહેલા શ્લોકમાં વપરાયલા એક શબ્દમાં રહેલી છે. એ શબ્દ છે—કૃત્તેજઃ—એટલે કે “ મુશકેલીથી; ” “ માંડમાંડ; ” “અનેક આપત્તિઓ વચ્ચે.”

અગિયાર વરસ મહામુસીબતે પસાર થયાં. તેમની નજર તેરમા વરસની પૂર્ણાહુતિ ઉપર હતી. ક્યારે અજ્ઞાતવાસનું વરસ પણ પુરું થાય, અને ક્યારે ખોયેલું રાજ્ય પાછું હાથમાં આવે ! યુધિષ્ઠિરને તો આપડાને એમ જ થયા કરતું હતું કે જુગાર રમવાની પોતાની નબળાઈના કારણે લાઘવો તથા પત્નીને પોતે દુઃખના સાગરમાં કુખાડ્યા. રાતે એને નિરાંતની ઊંઘ લાગ્યે જ આવતી. ઘૂત પ્રસંગે કર્ણુ જે કડોર વેણો બોલ્યો હતો, તે ઝેર પાયેલાં તીર થઈને એના હૃદયને વીંધતાં હતાં.

જ્યારે જ્યારે આવી થોર નિરાશા પાંડવોના આત્માને નિરુત્સાહી બનાવે છે ત્યારે ત્યારે મહર્ષિ વ્યાસ પોતાની મેજે જ પાંડવો પાસે આવે છે. આ વખતે પણ તેઓ ત્યાં આવ્યા. “ બેટા યુધિષ્ઠિર, ” પાંડવોનો અતિથિસત્કાર સ્વીકાર્યા પછી તેમણે એકાન્ત શાંત સ્થળમાં તેમને બેગા કરીને સમગ્રવ્યુઃ “ ધર્માચરણ કરનારાઓમાં તું શ્રેષ્ઠ છો; અને શક્તિશાળી પણ એવો જ છો. છતાં એક વાત તને ખટકતી હશે કે વિષાતાની આ તે કેવી અવળચંડાઈ, કે લુચ્યાઓ મોજ કરે, અને પ્રામાણિક માણસો આપત્તિ વેડે ! પણ હું તને એક વાતની ખાતરી આપું છું, બેટા, મારા લાંબા જીવન-અનુભવ ઉપરથી, કે આ જગતમાં તપ કર્યા વગર મહાસુખ કોઈને ચે સાંપડતું નથી. વળી સુખ શું, કે દુઃખ શું, દુનિયામાં કોઈ પણ દશા અનંત નથી, ચક્ર ફર્યા જ કરે છે, અને માણસની વીરતા, સુખ અને દુઃખ બંનેને સમાન ભાવે બરદાસ્ત કરી લેવામાં છે.”

તપમાંથી દાનની વાત નીકળે છે અને તેમાંથી, દાનના ઉત્તમ દ્રષ્ટાન્ત લેખે, ક્રોધ-પ્રસિદ્ધ દુર્વાસાએ મુદ્ગલ નામના મુનિની કેવી આકરી કસોટી કરી હતી, અને એ કસોટીમાંથી મુદ્ગલ કેવી યશસ્વી રીતે બહાર પડ્યા હતા તેની વાત આવે છે.

મુદ્ગલની વાત, ઘટનાના સ્વરૂપની દ્રષ્ટિએ નહિ, પણ પ્રયોજનની દ્રષ્ટિએ બાઈબલમાં અયુબની કથા આવે છે એને મળતી છે. અયુબ એક ધર્મરપરાયણ અને ધૈર્યનિષ્ઠ માનવી છે. એક સજ્જન તરીકે એની ખ્યાતિ

એટલી બધી છે કે એને અંગે ઇશ્વર અને શેતાન વચ્ચે વાદવિવાદ થાય છે. શેતાનની દલીલ એ છે કે ઇશ્વરે અયુબને ખોળા ભરી ભરીને સંપત્તિ આપી છે, માટે જ અયુબને ઇશ્વર પર આસ્થા છે. ખરી ખબર તો એની સંપત્તિ હરી લેવામાં આવે ત્યારે જ પડે ! પછી શેતાન અયુબની બધી જ સંપત્તિ હરી લે છે, છતાં અયુબની ઇશ્વરી ન્યાય અંગેની શ્રદ્ધા ઘટતી નથી, વધે છે !

અહીં મુદ્દગલ મુનિ મહિનામાં ફક્ત બે વખત જન્મવાનું વ્રત લઇને બેઠા છે. એકવાર અમાસ ને બીજીવાર પુનમને દિવસે. સાથે સાથે અપરિ-ગ્રહનું પણ વ્રત છે. પોતાને જન્મવા ટાણે અતિથિ આવે તો એને જમાડીને જ પક્ષી જમે. કોઇ વાર એકથી વધુ અતિથિ આવે તો પણ એના અન્ન પર ઇશ્વરની કૃપા એટલી બધી કે સૌ ચે ધરાય અને એને પોતાને પણ વાંધો ન આવે.

દુર્વાસાએ નક્કી કર્યું કે મુદ્દગલનો પીછો પકડવો. એક અમાસને દિવસે એ આવ્યા. અને મુદ્દગલની રસોઇ અ-શેષ સાફ કરી ગયા. પછી પાછા પુનમને દિવસે આવ્યા અને એવા જ હાલ કરી ગયા. આમ પૂરા ત્રણ મહિના દુર્વાસાએ મુદ્દગલને અનાજ વગર રાખ્યા. પણ મુદ્દગલના મુખપરની રેખા સુદ્ધાં ન બદલાઇ. એટલે પછી દુર્વાસાએ એમને પ્રમાણપત્ર આપ્યું કે તારા જેવે! કોઈ દાતા નથી ! પણ પછી તો દુર્વાસાએ પણ જોયું કે મુદ્દગલને તેમના પ્રમાણપત્રની ચે પડી નહોતી ! મુદ્દગલ તો દુર્વાસાએ ધાર્યું હતું એના કરતાં પણ મહાન હતો, અને તે દુર્વાસાએ નજરોનજર જોયું.

કથા કહે છે કે દુર્વાસા મુદ્દગલની પ્રશંસા કરી રહ્યા હતા તે જ વખતે બરાબર દૂત વિમાન ઝઇને આવ્યો. ઋષિના પુણ્યને બળે તેમને સદેહે સ્વર્ગમાં જવાનો અધિકાર મળ્યો હતો.

“પણ પહેલાં મને એ કહો કે સ્વર્ગમાં શું સુખ છે !” મુદ્દગલે દેવદૂતને પૂછ્યું.

દેવદૂતે વર્ણન કર્યું. એટલે મુદ્દગલ સમજી ગયો કે સ્વર્ગ પૃથ્વી પરના કોઇ ભોગવિલાસ માટેના સ્થળથી લેશ પણ વધારે નથી; એટલું જ નહિ, પણ તે અનન્ત અને નિરવધિ પણ નથી. નક્કી કરેલ અવધિ પૂરી થતાં મનુષ્યને પાછું પૃથ્વી પર અવતરવું પડે છે, અને જન્મમરણની જંગળ વળી પાછી શરૂ થાય છે !

મુનિએ દુર્વાસાના દેખતાં જ દેવદૂતને અને એના વિમાનને પાછાં વાળ્યાં.
 “જ્યાં ગયા પછી પાછું આવવાનું રહેતું નથી એવા પદને માટે હું
 પ્રયત્ન કરીશ,” તેમણે કહ્યું (યદ્ ગત્વા ન નિવર્તન્તે તદ્દામ પરમં મમ).

૮૧. ખંધી મુત્સદ્દીગીરી ?

દુર્યોધન અને એના સાથીઓ, પાંડવોને નિસ્ખત છે ત્યાં સુધી આજ-
 કાલના વિરોધ પક્ષો જેવા છે. સત્તા૩૬ પક્ષને ગમે તે બહાને સતાવવો-એ
 એક જ તેમની નીતિ. દુર્યોધન અને તેના સાથીઓનું પણ આ જ એક
 જીવન-ધ્યેય છે. કોઈ ને કોઈ નિમિત્તો પાંડવોને ત્રાસ આપવો અને એને
 માટે ગમે તેનો સાધનરૂપે, હથિયારરૂપે, ઉપયોગ કરવો.

એકવાર એમણે દુર્વાસાનો પણ આવી જ રીતે વનમાં વસતા પાંડવોને
 ત્રાસ આપવા માટે ઉપયોગ કરેલો. દુર્વાસા દુર્યોધનને ત્યાં થોડાક દિવસ સુધી
 અતિથિ તરીકે રહ્યા હતા. દુર્યોધન તો જબરો ખેલાડી હતો. પોતાની દાંભિક
 સેવા વડે આ ભોળા મુનિને તેણે એવા તો ખુશ કરી દીધા કે મુનિએ એને
 વરદાન માગવાનું કહ્યું. દુર્યોધને તેના સાથીઓ કર્ણ, શકુનિ અને દુઃશાસન
 સાથે મંત્રણા કરીને એવું વરદાન માગ્યું કે મહારાજ, જેવી રીતે તમે
 અમારા અતિથિ બન્યા, તેવી જ રીતે તમે અમારા ભાઈઓ, પાંડવો, જેઓ
 અત્યારે કામ્યક વનમાં વસે છે તેમના અતિથિ બનો! અમારા બંને કુટુંબો
 એક મગની બે ફાડ જેવાં છે. તમારો અનુગ્રહ જેમ અમારા પર થયો, તેમ
 તેમના પર પણ થાય તો અમારાં ભાગ્ય ઉઘડી જાય!

ભુચ્યાઓની અંદરની મુરદ એ હતી કે દુર્વાસા જેવા રિસાળ અતિથિની
 ખાતરખરદાસ્ત વનવાસી પાંડવોથી સંતોષકારક રીતે નહિ જ થઈ શકે.
 ક્યાંક ને ક્યાંક જરા ઉણપ આવશે. પરિણામે દુર્વાસા નારાજ થઈને પાંડવોને
 શાપ આપશે અને આપણે ટાઢે પાણીએ ખસ જશે! આવી ખંધી
 મુત્સદ્દીગીરીને સમજવા જેટલી સૂક્ષ્મતા સરલ હૃદયના દુર્વાસામાં ક્યાંથી
 હોય! એટલે એ તો હસ્તિનાપુરમાંથી રવાના થઈને સીધા પહોંચ્યા
 કામ્યક વનમાં!

અને તે પણ એકલા નહિ, અનેક સાથીઓને સાથે લઈને!

હવે દુર્વાસા પાંડવોના નિવાસસ્થાને પહોંચ્યા એ વખતે દ્રૌપદીએ પણ
 બોજન કરી લીધું હતું; એટલે સૂર્યે આપેલ અક્ષયપાત્ર હવે ખીજ દિવસની

સવાર સુધી કૈંજ કામ લાગે એમ ન હતું. અને દુર્વાસાએ તો આવતાં વેંત ભોજનની માગણી કરી.

હવે શું કરવું ?

બ્યાસજીએ એક રમૂજ છતાં ખૂબ મર્માંગો કિસ્સો અહીં કહ્યો છે.

અચાનક ઊભી થયેલી આ અનાજ-સમસ્યામાંથી કોઈ માર્ગ કાઢવા માટે દ્રૌપદીએ શ્રીકૃષ્ણને સંભાર્યા. કૃષ્ણ રૂક્મિણીનું પડખું છોડીને દ્વારકામાંથી કામ્યક વનમાં આવ્યા. આવતાં વેંત દ્રૌપદીને કહે : “અક્ષયપાત્ર કાઢ, અને મને જમાડ ! હું ખૂબ ભૂખ્યા છું.”

“ક્યાંથી જમાડું તમને ! અક્ષયપાત્ર હવે કાલ સવાર સુધી કયુંજ નથી આપવાનું !” દ્રૌપદી કરગરી. “આટલા માટે તો તમોને છેક દ્વારકાથી અહીં સુધી આવવાની તકલીફમાં નાખ્યા છે.”

“પણ અક્ષયપાત્ર તું લાવ તો ખરી !”

દ્રૌપદી લઇ આવી. કૃષ્ણે એના પર હાથ મૂક્યો. પછી કહ્યું : “જોલાવ હવે, દુર્વાસા અને એમના સાથીઓને !”

પણ દુર્વાસા અને એમના સાથીઓને જ્યારે ખબર પડી કે કૃષ્ણ પાંડવોની પાસે આવેલ છે ત્યારે તેમને પેલો અંખરીપવાળો પ્રસંગ યાદ આવી ગયો.

અને સિંહ આગ્યો છે એવા સમાચાર સાંભળી હરણાંઓ નાસી જાય એમ પગમાં હતું તેટલું જોર કરીને તેઓ નાસી ગયા !

અને પછી બ્રાહ્મણ અતિથિઓ ભૂખ્યા ચાલ્યા ગયા એવો વસવસો કરી રહેલ પાંડવો અને દ્રૌપદીને શ્રીકૃષ્ણે જ્યારે દુર્યોધનના કાવતરાની વાત કરી ત્યારે તેમના આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો !

૮૨. દ્રૌપદી—હરણ

સ્ત્રીઓનું હરણ, એ જમાનામાં કોઈ અસામાન્ય બનાવ નહિ મનાતો હોય, કદાચ. ક્યાંક ક્યાંક તો સ્વયંવરોની સાથે જ હરણો સંકળાયેલાં દેખાય છે. ગમે તેમ, પણ આદ્ય પ્રકારનાં લગ્નોમાં હરણ કરીને લાવેલી કન્યા સાથેના લગ્નનો સમાવેશ પણ આપણા સ્મૃતિકારોએ કર્યો છે એટલું જ નહિ, પણ

એવાં લગ્નને પ્રમાણમાં ઊંચી કોટિનાં માનવામાં આવ્યાં છે તે આપણી તે વખતની સંસ્કૃતિની પ્રકૃતિ ઉપર ફીક ફીક અજવાળું પાડે છે.

પણ આ પ્રકરણમાં આપણે જે હરણની વાત કરવા માગીએ છીએ તે તો નિઃસંશય રીતે હલકામાં હલકી, ગુન્હાહિત કોટિનું છે. ચોરી, લૂંટ અને ખૂન કરતાં પણ જેને નીચું સ્થાન આપવામાં આવે એવા અપરાધની કોટિનું છે. રાવણે સીતાનું હરણ કર્યું હતું તેના કરતાં પણ વધુ અધમ કોટિનું આ હરણ હતું ; કારણ કે રાવણપક્ષે તો એક ગયાવ જેવું પણ હતું. રામે રાવણના સ્વજનો ખર અને દૂષણને મારી નાખ્યા હતા અને તેની બહેન શર્પણખાને અપમાની હતી. રાવણના સીતા-હરણની પાછળ વૈર-તૃપ્તિનો હેતુ હતો.

પણ અહીં કામ્યકવનમાં પાંડવો રહેવા આવ્યા, તે પછી થોડાક જ વખતમાં દ્રૌપદીનું હરણ થયું તેની પાછળ તો નરી યૌનપશુતા (Sexual beastliness) જ હતી.

પહેલાં તો હરણ કરનાર પાત્રને જોઈએ. એ સિન્ધુ-સૌન્દર્ય દેશોનો રાજા જયદ્રથ છે. પરણેલો છે. દુર્યોધનનો બેઠેલો છે. ધૃતરાષ્ટ્રનો જમામ્મ છે.

એ ફરી વાર પરણવા નીકળેલ છે. કોટિકાસ્ય વગેરે તેના ખંડિયા રાજાઓ તેની સાથે છે. શાલ્વ દેશમાં કામ રાજકન્યા સાથે તેનું વાગ્દાન થયું છે. તે રાજકન્યાને એ પરણવા જઈ રહ્યો છે, જન જોડીને.

વચ્ચે કામ્યકવન આવે છે. જયદ્રથનો રસ્તો પાંડવોના નિવાસસ્થાન પાસે થઈને જાય છે, જયદ્રથ જ્યારે ત્યાં આગળ આવે છે, ત્યારે એ નિવાસ-સ્થાનમાં દ્રૌપદી એકલી છે. પાંડવો મૃગયાર્થે ગયેલા છે. ધૌમ્ય પુરોહિત અને ખીખ્રા આત્મણો તેમજ પરિચારકો તથા પરિચારિકાઓ, અલગત સ્થળ ઉપર જ છે. ખારણે ઝિભેલી દ્રૌપદી ઉપર જયદ્રથની નજર જેવી પડે છે તેવો જ તે કામવિવશ બને છે. આવું દેહસૌન્દર્ય જાણે તેણે પૂર્વે કદી જોયું જ નથી. થોડેક આગે જઈને કોટિકાસ્યને તે પાછો મોકલે છે—રૂપની એ રાણી કાણ છે તે જાણી લાવવા અને પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કરવા.

જ્યારે ખખર મળે છે કે પેલી સ્ત્રી દ્રૌપદી છે અને એના પાંચ પતિઓ અત્યારે આશ્રમની બહાર છે ત્યારે જયદ્રથને લાગે છે કે હવે જ તેને આ તક આપી છે. પાછો વળીને તે દ્રૌપદી પાસે જાય છે. પહેલાં તો તે

તેને સમજાવે છે-વનવાસ ભોગવતા પતિઓનો ત્યાગ કરીને પોતાની સાથે ચાક્ષી નીકળવાને. (જયદ્રથને મનુષ્યસ્વભાવનું 'કેટલું' જ્ઞાન હશે એ આ ઉપરથી જ જોઈ શકાય છે;) દ્રૌપદી જ્યારે તેની વાત માનવાનો ઇન્કાર કરે છે ત્યારે જયદ્રથ તેને ડાંચકાને રથમાં નાખે છે અને રથને મારી મૂકે છે. તેના સાથીઓ, તેનું લાવલસ્કર પણ સાથે જ જાય છે.

ધૌમ્ય પુરોહિત બ્રાહ્મણોને સાથે લઈને પગપાળા જયદ્રથની પાછળ દોડે છે. શિકાર અર્થે વનમાં ગયેલા પાંડવોને નામ દઈ દઈને મોટેથી પોકારતા તેમજ દ્રૌપદીને શક્ય તેટલું આશ્વાસન આપતા તે જયદ્રથનો પીછો કરે છે.

અહાં પાંડવો જ્યારે પાછા આવે છે ત્યારે દ્રૌપદીની ખાસ પરિચારિકા અને ઘટનાના અન્ય સાક્ષીઓ તેમને જયદ્રથે કરેલ આ દુષ્કૃત્યના વિગતવાર સમાચાર આપે છે અને તેઓ તે જ પછે જયદ્રથની પાછળ દોડે છે.

થોડીક જ વારમાં તેમનો અને જયદ્રથની પાછળ પગપાળા પડેલ ધૌમ્યનો ભેટો થઈ ગયો; અને થોડીક વધુ પછો પછી દ્રૌપદી સાથે રથમાં બેઠેલ જયદ્રથને પણ તેમણે દોડો. જયદ્રથનાં તો આ પાંચ જોધારમણોને જોતાં વેંત હાંજાંજ ગગડી ગયાં. ક્રાટિકાસ્ય અને બીજા ખંડિયાઓએ તેના ફરતો જીવતાં શરીરોનો ગઢ રચી પાંડવોથી તેને બચાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ લંપટ સાથી પ્રત્યેની તેમની વફાદારી તેમને પોતાને જ ભારે પડી ગઈ. પાંડવોની બાણવર્ષા સામે તેઓ કાંઈ ટકી ન શક્યા અને સાથીઓને ટપો-ટપ પડતા દેખીને વધુ ગભરાયેલો કાયર જયદ્રથ દ્રૌપદીને રથમાંથી ઊતારીને નાંકો. દ્રૌપદીને પછી યુધિષ્ઠિર અને નકુલ તથા સહદેવ તથા ધૌમ્ય આદિ બ્રાહ્મણોની દેખરેખ નીચે નિવાસસ્થાને પહોંચાડવામાં આવી અને અર્જુન અને ભીમ નાસતા જયદ્રથની પાછળ પડ્યા.

જયદ્રથ પકડાનાં ભીમે તેને કાંઈ ઢોરને મારે એવી રીતે માર્યો. ભીમ તો તેને મારી નાખવાની જ તરફેણમાં હતો પણ યુધિષ્ઠિર ચેતવણી આપતા ગયા હતા કે ગમે તેવો તો પણ એ આપણો એટલે કે દુર્યોધનનો બનેલો છે, એટલે માતા ગાન્ધારીનો વિચાર કરીને એને જતો કરવો.

આખરે એક શરતે એને જીવતદાન આપવામાં આવે છે : યુધિષ્ઠિર પાસે જઈ, એને દંડવત્ પ્રણામ કરીને “હું તમારો દાસ છું” એમ કહેવું.

પણ યુધિષ્ઠિરની દયા વડે જીવતદાન પામેલ જયદ્રથ આ દુર્ભાગી ઘટના-માંથી કેંક સારો બોધપાઠ તારવવાને બદલે કાંઈ વિચિત્ર નિષ્કર્ષ જ તારવે છે.

પોતાને વતન પાછો ફરવાને બદલે તે ગંગાદ્વાર જાય છે. ત્યાં આગળ તે શિવની આરાધના કરે છે. શિવ પ્રસન્ન થાય છે અને વરદાન માગવાનું કહે છે. જ્યદ્રથ પાંચે પાંડવોનો નાશ કરવાની શક્તિ માગે છે. શિવ તેને સમજાવે છે કે એ શક્ય જ નથી, કારણ કે અર્જુન કૃષ્ણનો સાથી અને સખા છે. અર્જુન સિવાય બાકીના ચાર ભાઈઓનો નાશ કરવાની શક્તિ શિવ તેને આપે છે.

શિવ પાસેથી આવું વરદાન પામવા છતાં જ્યદ્રથ ચારેયમાંથી એકકેય પાંડવોને શા માટે ન મારી શક્યો, અને શા માટે કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમાં અર્જુનને હાથે તે મરાયો તેનો ખુલાસો યથાસ્થાને આવશે.

૮૩. વનવાસના છેલ્લા દિવસો

અનેક મનોરંજક અને નીતિબોધક કથાઓથી ભરેલા વનપર્વની પૂર્ણા-હુતિ વ્યાસજી સુંદર રીતે કરે છે. જ્યદ્રથવાળા પ્રસંગ પછી પાંડવો કામ્યક વનમાંથી ફરી પાછા દ્વૈતવનમાં આવ્યા છે. ત્યાં તેમની જીવનચર્યા યથાપૂર્વ ધૃત્વરોપાસના, મૃગયા અને આજ્ઞ્યાન-શ્રવણ આદિ નિત્ય-નૈમિત્તિક કાર્યોમાં વહેતી જાય છે. વનમાં પણ રાત્રધર્મ તેઓ ચુકતા નથી. સંકટગ્રસ્ત એવાં સૌના તેઓ આશ્રયસ્થાન છે. અન્ન દ્રવ્ય સહાય-કંઈ પણ મનમાં લઇને આવેલ કોઈ પણ માણસ તેમને આંગણેથી ખાલી હાથે કદી પાછો ફરતો નથી.

એક દિવસની વાત છે. એક બ્રાહ્મણ આવ્યો. આવતાંવેત તેણે ધા નાખી: “મહારાજ, એક મૃગ અગ્નિ પ્રગટ કરવાની મારી અરણી લઇને નાસી ગયો છે. એ અરણી જ્યાં મુઘી મારા હાથમાં પાછી નહિ આવે ત્યાં મુઘી અગ્નિહોત્ર મારાથી થઇ શકશે નહિ, અને અગ્નિહોત્ર વગર, છને અન્ને મારે ઉપવાસ કરવા પડશે.”

“તો હવે આપ શું ચાહો છો, મહારાજ?” યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું.

“મારી અરણી મને પાછી લાવી આપો,” બ્રાહ્મણે જવાબ આપ્યો.

“કેવી રીતે?”

“એ મૃગને, એ જ્યાં હોય ત્યાંથી શોધીને. આપના જેવા મૃગયા-પ્રવીણોને માટે આ કામ જરાયે મુશ્કેલ નથી.”

પાંચ ભાઇઓ ઊપડયા. બ્રાહ્મણે ચીંધેલ દિશામાં તેઓ મૃગની શોધ કરવા લાગ્યા. ઘડીક એકાદો મૃગ તેમને દેખાય પણ ખરો, પણ ઘડીક પછી પાછો એ અદૃશ્ય પણ થઇ જાય. સવારમાં નીકળેલા તે કેઠ આવી દોડાદોડીમાં બપોર થવા આવી. સૂર્ય જાણે આગ વરસાવતો હતો. નીચે ધરતી, ઉપર આકાશ અને ચારેય દિશાઓ—સૃષ્ટિ આખી જાણે માનવીને શેકવા માટેના ઢાઢ વિરાટયંત્રમાં ફેરવાઈ ગઈ હતી.

આવામાં તરસ લાગે એમાં નવાઈ શી? અને જળાશયોની ડોણ જાણે કેમ પણ એક ખૂબી એ હોય છે કે તરસ લાગે ત્યારે એ દેખાતાં જ નથી!

“જરા આ ઝાડ ઉપર ચડીને જો, ભાઈ નકુલ,” યુધિષ્ઠિરે આદેશ આપ્યો, “આટલામાં ઢાઢ જળાશય છે ખરું? ઢાઢ નદી, ઢાઢ તળાવ, ઢાઢ ફેવો, ઢાઢ વાવ?”

યુધિષ્ઠિરના શબ્દો પૂરા બોલાઈ રહે તે પહેલાં તો નકુલ એક ઊંચા ઝાડની ઊંચામાં ઊંચી ડાળી ઉપર ચડી ગયો અને ગીધની—કે ગરૂડની?—નજરે તેણે ચારે દિશાઓને ફેંફેસવા માંડી.

“છે કંઈ?” નીચે તરસથી તરફડતા ભાઈઓમાંથી એક જાણે અધીરાઈ બતાવી.

“એ...ય આથમણી દિશામાં થોડેક દૂર એક જળાશય જેવું કંઈક દેખાય છે ખરું,” નકુલે કહ્યું.

અને પછી તે જ પળે ક્રમેયુધિષ્ઠિરે: “જળાશય જ છે; એ સ્થાને ભેગાં થતાં હજારો પક્ષીઓ ઉપરથી હું કહી શકું છું.”

અને પછી ઝાડ પરથી નીચે ઊતરી મોટાભાઈ યુધિષ્ઠિરની સામે હાથ જોડીને તેણે વિનંતી કરી, “તમે રજા આપતા હો, વડીલ, તો તમારા સૌ માટે હું પાણી લઈ આવું. બહુ દૂર નથી.”

“ભલે. અને તું પીતો પણ આવજે.” યુધિષ્ઠિરે આજ્ઞા આપી.

અને નકુલ જળાશયની દિશામાં અદૃશ્ય થઈ ગયો.

એનું અવલોકન સાચું જ હતું. ખરે ખપોરે વસંતઋતુની ચાંદની—ધવલ મધરાતની વાદ આપે એવી શીતલતાનો અનુભવ કરાવતું, ચારે બાજુએ

એકમેકમાં ગુંથાઈને ઝિંભેલાં ઘટાદાર વૃક્ષોની છાયામાં અસંખ્ય સારસયુગલોથી શોભતું એક જંગાશય તેણે જોયું...

અને તે દોડ્યો-પાણી લેવા, અને પીવા.

પણ તળાવમાં હિલોળા મારતાં નીરનો જેવો તે સ્પર્શ કરવા જાય છે તેવો જ તેના હાથે વીજળીનો એક આંચકો અનુભવ્યો અને “આ શું?” એવો વિચાર તેના મનમાં ઉદ્ભવ્યો કે તરત જ ડોઘ અદીદ સત્ત્વ માનવીના અવાજે કંઈ બોલતું હોય એવો તેને આભાસ થયો. એ અદીદ સત્ત્વ તેને ઓળખતું હતું; અને એ અવાજ તેને ચેતવણી આપતો હતો : “દૂર રહેજે પાણીથી, માદ્રીપુત્ર ! જ્યાં સુધી મારા પ્રશ્નોનો જવાબ તું નહિ આપે ત્યાં સુધી, ન એ પાણી તું પી શકીશ, ન એ પાણી તું તારા ભાઈઓ માટે લઈ જઈ શકીશ.”

પણ અવાજ શમ્યો અને ખીજ જ પજો નકુલને ઝાગ્યું કે એ માત્ર તેના તરસ્યા મનની ડોઘ માયાગ્મળ જ હતી !

અને નીચે ઝૂકીને તેણે પાણી પીવા માંડ્યું અને પીતાં વેંત તે ઢળી પડ્યો.

અહીં ચારે ય ભાઈઓ નકુલના પાછા ફરવાની વાટ જોતા હતા તે વાટ જોતા જ રહ્યા. ઘણા લાંબો વખત વીત્યા બાદ યુધિષ્ઠિરે સહદેવને તેની તપાસ કરવા મોકલ્યો, અને સહદેવની પણ બરાબર આ જ દશા થઈ.

આ પછી યુધિષ્ઠિરે અર્જુનને મોકલ્યો. તળાવને કાંઠે પહોંચતાં વેંત તેણે જાંતે ભાઈઓને ત્યાં ઢળેલા દીઠા : પણ તરસ તેને એટલી ઉત્કટ લાગી હતી કે પાણી પીવાની વૃત્તિને તે રોકી શક્યો નહિ. પણ પાણીનો સ્પર્શ કરે તે પહેલાં જ તેણે પેલી આકાશવાણી સાંભળી. પણ આ તો અર્જુન, સહદેવ કે નકુલ નહિ !

કાને પડતા નક્કર શબ્દો મનની ભ્રમણા છે એમ એ શી રીતે માને ! પ્રજ્ઞા એની પરિપક્વ હતી. યુધિષ્ઠિ એની પ્રમાણશાસ્ત્રના નિયમો પ્રમાણે કામ કરનારી હતી. કાર્ય છે, તો કારણ હોવું જ જોઈએ, ભલે તે દેખાતું ન હોય, એવી તેની ખાતરી હતી. બાણો કાઢી ધનુષ્યમાં પરાંવી તેણે ચારેકાર શરવર્ષા કરવા માંડી-પ્રચન્ન શત્રુને સામી જાતીએ મેદાનમાં આવી જવા પડકારવા માટે

“શરવર્ષા અહીં નકામી છે, પાર્થ,” તે જ અવાજ ફરી તેના કાને પડ્યો. “ પાણી પીવું હોય અને ભાઈઓ માટે લઇ જવું હોય, તો પહેલાં મારા પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપ; નહિતર જેવી દશા આ નકુલ અને સહદેવની થઇ છે એવી જ તારી સમજ લે !”

વ્યાસજી કહે છે, કે આ ચેતવણી ન ગણુકારતાં અર્જુને પાણી પીવા માંડ્યું અને તે પણ ઢગી પડ્યો.

“ ભીમ ” પેલા ઝાડની છાયામાં યુધિષ્ઠિરે પોતાના બાકી રહેલા એક ભાઈને કહ્યું: “ આ શું કૌતુક છે ? જે જાય છે તે ત્યાંજ રહે છે ! તું જા તો જરા ! જોઇ તો આવ અને પાણી પણ પીતો આવ, અને લેતો પણ આવ અને સૌને તેડતો પણ આવ.”

ભીમ આમેય અધીરો થઇ ગયો હતો, તૃષા અને કુતૂહલ બંનેને લઇને તે દોડ્યો પણ તળાવમાં પહોંચતાં વેંત તેની પણ એ જ દશા થઇ.

આખરે યુધિષ્ઠિર જાતે જ ઊઠ્યા. સૌ ભાઈઓ જે દિશામાં જઇને જોવાઇ ગયા હતા, તે દિશામાં ચાલ્યા. થોડીક વાર ચાલ્યા હશે, ત્યાં તેમણે પેલું રમણીય તળાવ જોયું અને કાંકે પોતાના ચારેય ભાઈઓને ઢગેલા જોયા.

અને તેમણે વિલાપ કરવા માંડ્યો.

ચાર ચાર ભાઈઓના આમ અચાનક થયેલ મૃત્યુનો આઘાત રૂદન વાટે થોડોક હળવો કર્યા પછી તેમણે વિચાર કર્યો; આમની આવી દશા શી રીતે થઇ હશે ? કોઇ શસ્ત્ર વાગ્યાનાં એંધાણો નથી એમનાં અંગો પર. નથી કોઇ ત્રાહિતનાં પગલાંની પંક્તિઓ પણ, આ ધરતી પર. આ પાણીમાં તો કંઈ દગો નહીં હોય ? પી જોઈ ત્યારે ખખર પડે. દુર્યોધને એમાં ઝેર તો નહિ ભેળવ્યું હોય ! કે પછી શકુનિ, જેને કાર્યાકાર્ય બધું જ સરખું છે, એણે કોઇ તર્કટ રચ્યું હશે !

પછી વધુ વિચારતાં લાગ્યું કે ના. ના, વિષનો પ્રયોગ તો અહીં નથી જ થયો. કારણ કે ચારેય ચાર ભાઈઓની મુખાકૃતિ, મૃત્યુની સ્થિતિમાં પણ, એવી ને એવી જ સૌમ્ય છે છતાં ચાલ, જોઈ તો ખરો !

તળાવનાં પાણીમાં યુધિષ્ઠિર ઝિતર્યા. થોડાંક પગલાં પાણીમાં ભર્યાં હશે ત્યાં એ જ અવાજ એમને કાને પડ્યો : “સાવધાન ! મારા પ્રશ્નોના જવાબ આપ્યા વગર પાણી પીશ અથવા લઇશ, તો તારી એજ દશા થશે, જે તારા ભાઈઓની થઇ છે.”

“તમે ડોણુ છો? હિમાલય, પારિયાત્ર, વિન્ધ્ય અને મલય એ ચાર પર્વતો જેવા મારા ચાર ભાઈઓને મારનાર તમે છો ડોણુ?”

“હું છું એક યક્ષ !”

યુધિષ્ઠિરે અવાજની દિશામાં જોયું તો તેણે તાડ જેવડા એક ઈંચા યક્ષને વૃક્ષ પર બેઠેલો જોયો.

“શા છે તમારા પ્રશ્નો? બોલો. આવડશે તેવા ઉત્તરો હું આપીશ,” યુધિષ્ઠિરે કહ્યું...

અને પછી જે પ્રશ્નોત્તરો થયા, એ બે વચ્ચે, તે યક્ષ-યુધિષ્ઠિર-સંવાદ નામે ભારતભરમાં જાણીતા છે.

આ યક્ષ ખીજો કાઈ નહિ પણ સાક્ષાત્ ધર્મ હતો એમ મહાભારત કહે છે.

આ ધર્મે-યુધિષ્ઠિરના આધ્યાત્મિક પિતાએ, પછી એને વરદાન માગવાનું કહ્યું. યુધિષ્ઠિરે માગ્યું કે પેલા બ્રાહ્મણની અરણી હાથ ન લાગે તો પણ તેનો ધર્મ જળવાઈ રહે. હવે ખુલાસો થયો કે અરણીને લાઇ જનાર એ મૃગ પણ ધર્મ જાતે જ હતો. યુધિષ્ઠિરની કસોટી કરવા માટે જ મૃગનું રૂપ ધારણ કરીને તેણે બ્રાહ્મણની અરણીને હરી હતી. તે અરણી તેણે યુધિષ્ઠિરને સોંપી દીધી.

ખીજ એક વરદાન લેખે યક્ષે તેરમું વરસ અજ્ઞાતવાસમાં ગાળવા માટે વિરાટનગરનું નામ સૂચવ્યું. એક ત્રીજું વરદાન માગવાનું યક્ષે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું ત્યારે યુધિષ્ઠિરે માગ્યું:

जयेयं लोभमोहौ च क्रोधं चाहं सदा विभो ।

दाने तपसि सत्ये च मनो मे सततं भवेत् ।

(“લોભ, મોહ અને ક્રોધ-ત્રણુ ઉપર હું સર્વદા વિજય મેળવું અને દાન, તપ અને સત્યમાં મારું મન સર્વદા રત રહે.”)

યુધિષ્ઠિરના ચારિત્ર્ય પર આ પ્રસંગ અને એણે માગેલું આ છેદલું વરદાન સારો પ્રકાશ પાડી જાય છે.

કથા કહે છે કે આ પછી ધર્મે ચારે ય ભાઈઓને બેદા કર્યા અને પાંચેય જણ પોતાને આશ્રમે આવ્યા, પેલા બ્રાહ્મણને તેની અરણી સુપ્રત કરી અને અજ્ઞાતવાસના તેરમા વરસની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા.

विराटपर्व

सदैव मे धर्मरता मतिर्भवेत् ।

ધર્મયુદ્ધ (રેડિયો નાટિકા)

વિરાટ પર્વની કથા મહાભારતને પગલે પગલે રજૂ થાય તે પહેલાં નીચેની એક રેડિયો-નાટિકા વાંચી જવી ડીક પડશે. વનપર્વ અને વિરાટપર્વ એ બે વચ્ચેના સંધિ સમયે પાંડવો અને પાંચાલીનું માનસ કેવું હતું, તે પર કંઈક વધુ પ્રકાશ એ નાટિકા પાડશે.

પ્રવક્તા : શબ્દ જ વિચિત્ર અને વિરોધાભાસી છે : ધર્મયુદ્ધ ! ખજાર નહિ કોણે પહેલવહેલો પ્રયોગ કર્યો હશે, અને દેવા સંયોગોમાં ! ધર્મયુદ્ધ ! ધર્મને ને યુદ્ધને સંબંધ શો ? ધર્મ તો યુદ્ધોને અટકાવવા માટે છે ! અને યુદ્ધધર્મના ખ્યાલ સાથે તો બંધાયેલો નથી જ ! અને છતાં, દરેક લડનાર, પોતે ધર્મને ખાતર અને ધર્મપૂર્વક જ લડે છે એવું માનતો હોય છે, અને દરેક ધર્મપરાયણ પુરુષ ...

દ્રૌપદી : અને સ્ત્રી નહિ, પ્રવક્તાજી ?

પ્રવક્તા : સ્ત્રી કેમ નહિ, દ્રૌપદીજી ! હું દરેક ધર્મપરાયણ પુરુષ અને સ્ત્રી એમ કહેવા જતો'તો, પણ તમે, માફ કરજો મને, ભારે અધીરાં !

દ્રૌપદી : હું અધીરી છું કે નથી, એ મારા આ પાંચ ધીરજવાળા પતિઓને પૂછો, પ્રવક્તાજી. પણ દરેક ધર્મપરાયણ પુરુષ અને સ્ત્રી વિષે તમે કહેવા શું માગતા હતા ?

પ્રવક્તા : હું એમ કહેવા જતો'તો, પાંચાલીજી, કે દરેક ધર્મપરાયણ પુરુષ અને સ્ત્રી...

ભીમ : સ્ત્રી અને પુરુષ કહો, પ્રવક્તાજી; પુરુષ અને સ્ત્રી નહિ !

પ્રવક્તા : કોણ ભીમસેન ?

ભીમ : મારા હાથમાં આ ગદા છે તે પણ નથી જોઈ શકતા કે શું ? ખરે ખપોરે ? પણ તમે જે કહેવા માગતા'તા તે કહી દો ને ઝટ, એટલે અમે અમારે કામે લાગી જઈએ !

પ્રવક્તા : હું તો એટલું જ કહેવા માગતો હતો ભીમસેન કે દરેક ધર્મપરાયણ

પુરુષ અને સ્ત્રી...અરે ભૂલ્યો, સ્ત્રી અને પુરુષ એમ જ માનતાં હોય છે કે યુદ્ધ વગર ધર્મનું રક્ષણ થાય જ નહિ !

અર્જુન : પણ અધર્મીઓ ન જ માને, કોઈ પણ રીતે, ત્યારે યુદ્ધ સિવાય ખીજે કોઈ રસ્તો ખરો ?

દ્રૌપદી : સાક્ષાત્ ધર્મની મૂર્તિ સમા આ તમારા મોટા ભાઈને જ પૂછી જુઓ ને, ધનંજય. એમનું ચાલે તો આપણા સૌના હાથમાં દંડ અને કમંડલ જ આપે, દુર્યોધન સામે લડવાને બદલે !

યુધિષ્ઠિર : તમે મને અન્યાય નથી કરતાં, દેવી ? યુદ્ધનો અવસર ઝિંભા થયો હોય અને મેં પાછી પાની કરી હોય એવો એક પણ પ્રસંગ અતાવશો ?

(દ્રૌપદી અને ભીમ ખડખડાટ હસે છે.)

દ્રૌપદી : અવિનય માટે ક્ષમા કરજો, મહારાજ, પણ એ પ્રશ્ન તમે મને પૂછવા કરતાં આ મારા ચોટલાને પૂછો તો વધુ સારું.

યુધિષ્ઠિર : તમે શું કહેવા માગો છો એ હું ખરાખર સમજું છું, દેવી; પણ તે વખતે મારા હાથ ધર્મથી બંધાયેલા હતા. ખાર વરસ વનવાસ અને તેરમું વર્ષ અજ્ઞાતવાસ...એ શરત મેં સ્વીકારી હતી.

દ્રૌપદી : પુરુષો શરત કરે, અને...અને સ્ત્રીઓ....ક્યાં ગયા પ્રવક્તાજી ? હવે કેમ કેં ખોલતા નથી ?

પ્રવક્તા : મહારથીઓ લડે તેમાં મારું કામ નહિ, દ્રૌપદીજી ! દ્વારકાનો કૃષ્ણ હોત, તો તમને કદાચ, જે જવાબ તમે માગો છો, તે મળી જત !

દ્રૌપદી : એ એક જ પુરુષ છે, અમારાં સૌમાં !

પાંચેય પાંડવો : (સાથે) એટલે ? અમને સૌને સ્ત્રીઓમાં...

દ્રૌપદી : હું સ્ત્રીઓનું અપમાન કરવા નથી માગતી, આર્યપુત્રો ! પણ જેમની ગદા વિશ્વમાં વિખ્યાત છે એવા આ ઇકોદર, જેમના ધનુષ્યના ટંકારે દિગન્તો ડોલી ઝેટે છે—એમ કહેવાય છે !—એવા આ ગાંડીવપાણિ, જેમનાં કૃપાણો પાસે ઐરાવત પર

એટલે ઇન્દ્રનું વજ્ર પણ વૃથા સાખીત થાય છે એવા આ નકુલ અને સહદેવ, જધા ય નીચી મુંડ કરીને બેઠા રહ્યા, હસ્તિનાપુરની રાજ-સભામાં, અને મારે આ કેશકલાપ.....

ચારેય : અમે મોટા ભાઈની પાસે લાચાર હતા...

યુધિષ્ઠિર : અને હું ધર્મની પાસે લાચાર હતો...

દ્રૌપદી : અને હંમેશા રહેવાના !

યુધિષ્ઠિર : હંમેશા નહિ; ફક્ત એક વરસ માટે, હવે ! આવતી કાલથી અજ્ઞાતવાસનું આપણું વર્ષ શરૂ થાય છે, જે વીત્યા બાદ દુર્યોધન પાસે આપણા રાજ્યની આપણે માગણી કરીશું....

ભીમ : (મશ્કરીમાં) મિશ્કાન્નં દેહિ !

યુધિષ્ઠિર : તું ભલે દાઢમાંથી બોલે, અત્યારે, ભીમ, પણ ‘ધર્મ’ અને ભિક્ષાન્નં દેહિ’ એ બે જુદી વસ્તુઓ છે તે તું આવતે વરસે, આજથી ત્રણ સો ને એકસઠમે દિવસે જરાજર ભ્રેષ્ઠશ; કાંતો દુર્યોધને આપણું રાજ્ય આપણને પાછું સોંપવું પડશે, કાંતો દુર્યોધનનું માથું એના ધડથી જુદું થશે !

[છેલ્લા ચાર શબ્દો જધા જ ભાઈઓ સાથે-દુનિયા સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા કરતા હોય એવી રીતે ગર્જને બોલે છે.]

યુધિષ્ઠિર : શાન્તિ ! શાન્તિ ! સારું છે કે આટલામાં કોઈ તેરમો કાન નથી, નહિતર.....

ભીમ : નથી કેમ ? આ પ્રવક્તાજી છે ને !

યુધિષ્ઠિર : પ્રવક્તાજી એ તેરમો કાન નથી, ભીમ, એ તો આપણા સૌનું સહારું અંતઃકરણ છે. એ બોલે છે, ત્યારે આપણને પણ મહામુશ્કેલીએ સંભળાય છે. દુનિયાની તો વાત જ શી ! પણ હું એમ કહેવા જતો હતો કે આટલામાં કોઈ સાતમો માણસ નથી એટલું સારું છે, નહિતર તમારી આ ગર્જના એટલી બધી વિકરાલ હતી કે આપણે આ અજ્ઞાતવાસ શરૂ થતાં પહેલાં જ છતાં થઈ જત અને કરાર પ્રમાણે બીજાં બાર વરસ આપણને

વનમાં વીતાડવાં પડત ! માટે ધીમેથી બોલો, આપણી સલામતીને ખાતર ! ખચર તો છે ને કે આપણે શા માટે અહીં આવ્યા છીએ ? આપણે ક્યાં છીએ એ તો જાણો જ છો ને ?

સહદેવ : આપણે મત્સ્ય દેશની સીમ પર છીએ, ખરું ને મોટાભાઈ ?

યુધિષ્ઠિર : ખરું છે, સહદેવ !

નકુલ : આપણે વિરાટની રાજધાનીથી અર્ધો યોજન જ દૂર છીએ, ખરું ને ?

યુધિષ્ઠિર : ખરું છે, નકુલ ! જુઓ આ શમીવૃક્ષ જેને વિષે તમને મેં પહેલેથી જ વાત કરી રાખી છે ! આ ખીજડાનું આડ, જેના ઉપર આપણે આપણાં શસ્ત્રાસ્ત્રો સંતાડવાના છીએ, વિરાટ-નગરમાં પ્રવેશતા પહેલાં !

દ્રૌપદી : પણ આ શમીવૃક્ષ ઉપર તો કાંઈનું મડદું ટાંગેલું છે, આર્યપુત્ર !

યુધિષ્ઠિર : દેવીએ બરાબર જોયું છે. મનુષ્યના મુડદાને અને શસ્ત્રાસ્ત્રોને અત્યંત નિકટનો સંબંધ છે, દેવી. અમે પાંચેય ભાઈઓ આ શમી વૃક્ષ ઉપર ટિંગાઈ રહેલા એ મુડદાની આડસમાં અમારાં શસ્ત્રાસ્ત્રોને સંતાડી દઇ, પછી વેશાન્તર કરી, વિરાટની રાજધાનીમાં એવા બોવાઈ જઇશું.... એવા બોવાઈ જઇશું....

દ્રૌપદી : જેવા આપના જેવા ધર્મરાજને કાને નાખેલુ યુદ્ધના શબ્દો !
(હસાહસ) પણ એક મુશ્કેલી મને સૌથી મોટી દેખાય છે, મહારાજ !

યુધિષ્ઠિર : બોલો !

દ્રૌપદી : વિરાટની નગરી આપણને બધાંયને સમાવી દેશે...શંકા નથી એમાં; આ સહદેવ ગૌશાળાના નિયામક તરીકે અને આ નકુલ અશ્વશાળાના નિયામક તરીકે ખાસ કાંઈનું ધ્યાન નહિ ખેંચે....

ભીમ : પણ તો મારી પણ ખીક ન રાખશો, પાંચાલી ! વિરાટની રાજબોજન-શાળાના નિયામક તરીકે....

યુધિષ્ઠિર : નામ શું પસંદ કર્યું છે તેં; ભીમ ?

ભીમ : અલ્લવ !

અર્જુન દક્ષિણ તરફનું લાગે છે, મોટા ભાઈ!

ભીમ ઉત્તરવાળાઓને દક્ષિણનું લાગે, અને દક્ષિણવાળાઓને ઉત્તરનું !
અખિલ ભારતીય ! (હસાહસ)

સહદેવ : ગદાને બદલે કડછી તમારા હાથમાં ડેવી શોભે છે તે જોવાની ભારે ગમ્મત આવશે !

નકુલ : જો કડછીનો ઉપયોગ તમે ગદા તરીકે નહિ કરો તો !

યુધિષ્ઠિર : એ તો ભીમના હાથમાં ગમે તે મૂકા, ગદા જેવું જ લાગશે !
(હસાહસ) પણ અમને સાચી ને સૌથી મોટી ચિન્તા તો તમારી જ છે, દેવી ! વિરાટના રાણીવાસમાં રાણી સુદેષણાની શૃંગાર-વિધાત્રી સૈરન્દ્રી તરીકે તમે રહેવાનાં છો, તેમાં સુદેષણા અને વિરાટનો ગરવો અને ભોળો સ્વભાવ જોતાં કશી મુશ્કેલી આવવાની નથી પણ...

સહદેવ : (મોટાભાઈ આગળ બોલતાં અચકાય છે તે જોઈને) સાંભળવા પ્રમાણે વિરાટનો સાળો કીચક જ મત્સ્યદેશનો ખરો રાજા છે !

નકુલ : એ તો જગતનો સનાતન નિયમ છે, નકુલ ! જ્યાં જુઓ ત્યાં સાળાઓ જ સાર્વભૌમ હોય છે ! આપણા હસ્તિનાપુરમાં પણ શકુનિ એ રાજાનો સાળો જ છે ને !

સહદેવ : એ ખરું; પણ કીચકની આખરે જરા સ્ત્રી-લંપટની ખરી !

દ્રૌપદી : જરા શું, પૂરેપૂરી ! પણ રાણી સુદેષણાને હું કહેવાની છું કે પાંચ અઢીઠ ગાંધર્વો મારી રક્ષા કરે છે અને મારી સામે મેલી નજર કરનારને....

ભીમ : (કડછી શમીવૃક્ષ પર પછાડીને) આ કડછીનો સ્વાદ ચાખવો પડશે !

યુધિષ્ઠિર : તં તો વેશપલટો કરી પણ લીધો, ભીમ ! આખાદ રસોયો લાગે છે. પણ મહેરબાની કરીને આ કડછીને અંકુશમાં રાખજો.

ભીમ : રાખીશ, જો કીચક એની લંપટતાને અંકુશમાં રાખશે તો ! પણ તમારું શું છે, મોટાભાઈ ?

અર્જુન : મોટાભાઈનું તો બધું સીધું અને સરલ છે, વૃકોદર ! મહારાજ યુધિષ્ઠિરના પોતે ખાનગી મંત્રી હતા, એમ કહીને એ વિરાટની

પાસે વિરાટના અંગત મંત્રી તરીકે, આખી દુનિયાની નજર પડે એ રીતે રહેશે, છતાં કોઈને શંકા નહિ જાય ! કારણ કે એમનું આ ભવ્ય અને ઉન્નત અને કપૂર-ગૌર કપાળ, માનસ સરોવરના નિર્મળ નીર જેવી એમની આ શાન્ત, સ્વચ્છ, શ્રદ્ધા-પ્રેરક દષ્ટિ, અંતે ધર્મનો જ જય છે એવો જાપ નિરાંતર જપતા હોય એવા દેખાતા એમના સ્વસ્થ અને અચંચલ હોઠ-બધાં ઉપર ઉગ્ર ક્ષત્રિયત્વ કરતાં સૌમ્ય બ્રાહ્મણત્વની છાપ ઘણી વધારે છે.

યુધિષ્ઠિર : આ જ વાત જો પાંચાલીએ કરી હોત, અર્જુન, તો મને એ મશ્કરી જેવી લાગત ! પણ વાત સાચી છે. શસ્ત્રો ઠરતાં શાસ્ત્રો પર મને વધારે શ્રદ્ધા છે. યુદ્ધ કરતાં શાંતિ મને વધારે પ્રિય છે.

દ્રૌપદી : પણ સત્યવચનના તમારા વ્રતનું શું થશે ?

પ્રવક્તા : એનો જવાબ હું આપું, એમના અંતઃકરણના પ્રતિનિધિ તરીકે ? હકીકતમાં એ જૂઠું ખોલવાના જ નથી ! યુધિષ્ઠિર, યુધિષ્ઠિરના ખાનગી મંત્રી હતા, અને છે, એમ કહેવામાં અસત્ય ક્યાં આવ્યું ?

દ્રૌપદી : છતાં એની પાછળ વૃત્તિ તો કેંક છુપાવવાની ખરી ને ?

પ્રવક્તા : ખરી ! પણ તેની પાછળ વિરાટને કશું નુકસાન પહોંચાડવાનો ધરાદો નથી....અને નુકસાન પહોંચતું ચે નથી.

યુધિષ્ઠિર : છતાં એટલી વાત ચોક્કસ, પ્રવક્તાજી...કે...

પ્રવક્તા : કે મારે બચાવ કરવો પડે છે તમારો ! પણ આ જગત જ એવું રચાયું છે-જેમાં નયુ, નગન, નિર્વસ્ત્ર સત્ય....

યુધિષ્ઠિર : માટે જ તો શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે ને....

દ્રૌપદી : બસ, બસ, બસ ! હવે આગળ વધીએ.

યુધિષ્ઠિર : તો આટલી વાત નક્કી થઈ, પાંચાલી, કે તમે, સહદેવ, નકુલ, ભીમ અને હું -એટલા તો વિરાટના ઉદરમાં એક વરસ માટે નિરાંતે સમાઈ જઈશું. સવાલ જો હોય તો...એક આ અર્જુનનો છે.

દ્રૌપદી : હું એ જ કહેતી'તી. લાખમાં એકાદ પાસે પણ માંડ હોય એવા વ્યક્તિત્વવાળા આ ધનંજય વિરાટનગરમાં કેવી રીતે છૂપા રહી શકશે ?

અર્જુન : હું તો ધારું છું, દેવી, કે અજ્ઞાતવાસના આ બાર મહિનામાં તમારા પાંચેય કરતાં હું વધારે સુરક્ષિત છું.

દ્રૌપદી : હું નથી માની શકતી, ધનંજય, બધુંય કદાચ છુપાવી શકાશે, પણ ગાંડીવની પ્રત્યંયાના, તમારા જમણા હાથના કાંડા પર પડેલા આ કાપા તો નહિ જ છુપાવી શકાય !

અર્જુન : એ કાપા છુપાવવા તો સાવ સરળ છે, પાંચાલી ! તમે એક પળો આંખો મીચી જાઓ, બધાં, તેટલામાં હું વેશપલટો કરી લઉં... એટલે તમને ખાતરી થઈ જશે.

ભીમ : શેનો વેશ લેવા ધાર્યો છે, અર્જુન ?

અર્જુન : મને વેશપલટો કરી લેવા દો, એટલે તમને આપોઆપ ખબર પડી જશે.

બધાંય સામટાં : નહિ ! પડેલાં અમને વાત કરો, શેનો વેશ લેવા ધાર્યો છે ?

અર્જુન : તો સાંભળો...પણ વાત જરા લાંબી છે, હોં !

દ્રૌપદી : કહેવા માંડો ઝટ !

અર્જુન : વનવાસના આરંભના દિવસોમાં તમે મને દિવ્ય શસ્ત્રોની સાધના માટે ઈન્દ્ર પાસે મોકલ્યો હતો, યાદ છે ને ?

યુધિષ્ઠિર : પાંચ વરસ તું સ્વર્ગમાં રહ્યો'તો, એ તો હવે વિશ્વપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસની વાત બની ગઈ. એ પાંચ વરસની તારી આખીયે જીવન-કહાણી વીગતોવીગત તેં અમને કરી છે.

અર્જુન : પણ એક નાનકડી વાત મેં છુપાવી હતી, તે વખતે !

યુધિષ્ઠિર : હેં ! કોઈ અધર્માચરણ તો...

અર્જુન : ધર્માધર્મનો નિર્ણય તમે જ કરજો, મોટાભાઈ, સાંભળ્યા પછી. સ્વર્ગરાજ ઈન્દ્રના રથમાં માતલિ સાથે અમરોની નગરીમાં હું પહોંચ્યો, પછી તરત જ ઈન્દ્રે મારું સન્માન કરવા માટે એક મહાસમારંભ યોજ્યો હતો.

યુધિષ્ઠિર : ઈન્દ્ર તને પોતાનો પુત્ર જ ગણે છે એ જોતાં એ સ્વાભાવિક જ છે ! હં....પછી ?

અર્જુન : એ સમારંભમાં એના દરબારની એકેએક અપ્સરાએ નૃત્ય કરેલું.
રંભા, મેનકા, ધૃતાચી, કામરૂપા, મૌકિતકમાલા, હેમ-સ્મિતા,
તિલોત્તમા.....

દ્રૌપદી : આખરે ઇચ્છા શું હતી, ઇન્દ્રની ?

અર્જુન : જે હોય તે, દેવી, પણ સમારંભના આખાએ વખત દરમિયાન હું
તમારા સૌના વિચારમાં ને વિચારમાં એવો તો દુઃખમગ્ન
અને આત્મવિસ્મૃત હતો કે કોણ કેવી હતી અને કોણે કેવું નૃત્ય
કયું, મને કશુંય યાદ નથી.

દ્રૌપદી : એ બધાનાં નામો સિવાય ! (હસાહસ)

યુધિષ્ઠિર : અપ્સરાઓનું સૌથી મોટું આકર્ષણ તેમનાં નામોમાં જ હોય
છે, દેવી ! (હસાહસ)

દ્રૌપદી : હં...પછી શું થયું, ધનંજય ? એટલી બધી દેવાંગનાઓ તમારી
સામે નાચી, તમારું રૂંવુંયે ન ફરક્યું...પછી ?

અર્જુન : પછી ? પછી છેલ્લે સ્વર્ગના શણગાર સમા ઉર્વશી મંચ પર
આવ્યાં !

ભીમ : પેલા નરનારાયણ ઋષિએ સાયનમાંથી પ્રગટ કરીને ઇન્દ્રને ભેટ
લેખે આપી હતી એ ?

યુધિષ્ઠિર : ભીમ પુરાણોની કથાઓથી આટલો બધો પરિચિત છે.....એ
આજે જ જાણ્યું.

દ્રૌપદી : સુંદર સ્ત્રીઓની વાતોમાં સૌને રસ હોય, આર્યપુત્ર ! હં....ઉર્વશી
રંગમંચ પર આવ્યાં...પછી ?

અર્જુન : એ મંચ પર આવ્યાં તેની સાથે જ મારી આંખો આપમેળે
એમના પર જડાઈ ગઈ, દેવી !

દ્રૌપદી : તમે સૌરાષ્ટ્રે ગયા હતા, અને શ્રીકૃષ્ણે ગિરનાર પર તમાર માનમાં
એક સમારોહ ગોઠવ્યો હતો. તે વખતે કૃષ્ણની બહેન સુભદ્રા પર
તમારી આંખો આપોઆપ મંડાઈ ગઈ હતી, તેમ જ ને ?

અર્જુન : એક વાર પૂરું સાંભળી લો દેવી, પછી નિર્ણય કરજો.

દ્રૌપદી : સંભળાવો !

અર્જુન : નૃત્ય જ્યાં સુધી ચાલ્યું ત્યાં સુધી ઉર્વશીને હું એકાટશે નીરખી રહ્યો, એટલે ઇન્દ્રને થયું કે મારું મન ઉર્વશી પર મોહ્યું છે.

દ્રૌપદી : દીવા જેવું છે.

ભીમ : દીવા જેવું નહિ, દેવી દીવા નીચે અંધારું હોય એના જેવું છે; એમ કહો ! (હસાહસ)

અર્જુન : પૂરું સાંભળી લો, તમે બન્ને ! પછી તે જ રાતે મહારાજ ઇન્દ્રે ઉર્વશીજીને મારા નિવાસસ્થાને મોકલ્યાં. રાતના બીજા પહોરે...એકલાં.....

(પૂર્વ દ્રશ્ય)

ઉર્વશી : મહારાજ ઇન્દ્રે મને આપની પાસે મોકલાવી છે, પાર્થ.

અર્જુન : મહારાજની મારા પર પરમ કૃપા છે, દેવી, અને આટલી મોડી રાતે -મહારાજના આદેશથી પણ -અહીં સુધી આવવાને આપે પરિશ્રમ લીધો તે માટે આપનો પણ આભાર ! આજ સાંજનું આપનું નૃત્ય ખરેખર અદ્ભુત હતું, દેવી ! મેં મારી આખી જિંદગીમાં એવું નૃત્ય કદી જોયું ન હતું, કદ્યું પણ ન હતું.

ઉર્વશી : એનો યશ તમને છે, ધનંજય !

અર્જુન : નૃત્ય આપે કયું અને યશ મને ? સમજ્યો નહિ, દેવી ?

ઉર્વશી : એ નૃત્યની પાછળ આપની પ્રેરણા હતી, ધનંજય ! સ્વર્ગમાં અને સ્વર્ગ બહાર હજારો નરવીરોને મેં જોયા છે, પણ આપના જેવો 'નરોત્તમ' મેં આજ સાંજે પહેલી જ વાર દીઠો....અને... કોઈ ચિરવાંછિત વસ્તુ મળતાં હૃદય આનંદથી ઉન્મત્ત બને, તેમ હું...હું વરસોથી નૃત્ય કરું છું, ધનંજય, પણ નૃત્ય એ શું છે તેનો સાક્ષાત્કાર મને આજે જ થયો... આપના સાન્નિધ્યમાં...

અર્જુન : આપ કંઈક અસ્વસ્થ લાગે છે, દેવી !

ઉર્વશી : મને સ્વસ્થ બનાવવાની શક્તિ આપનામાં જ છે, કુન્તીપુત્ર !

(સંવનન -નૃત્ય)

અર્જુન : દેવી...દેવી...દેવી....આ શું કરે છે, દેવી !

ઉર્વશી : સાગરને જોતાંવેંત સરિતા જે કરે તે ! (નૃત્ય) નાહક શા માટે સંક્રાંત્ય કરે છે, ગાંડીવ-પાણિ ? મહારાજ ઇન્દ્રે મને આપના રંજનાર્થે જ મોકલી છે. અને સાચું જ કહું છુંમહારાજે મને આદેશ ન આપ્યો હોત તો પણ હું આવત, વસંતની પાસે જેમ સૌંદર્યશ્રી આપોઆપ આવે તેમ; કામદેવની પાસે જેમ રતિ આવે તેમ ! હું આપની જ થઈ ચૂકી છું. આજ સાંજે હું નૃત્ય કરતી હતી તે વખતે જે ભાવથી તમે મને...

અર્જુન : આપની કંઈક ગેરસમજ થઈ રહી છે, દેવી !

ઉર્વશી : ગેરસમજ ! પુરુષોની આંખોને ઓળખવામાં....કોઈ સામાન્ય અસરા પણ ભૂલ ન કરે, ત્યાં હું, ઉર્વશી, ભૂલ કરું ? તમે સોતકંઠ નયને મારા અંગે અંગને પી રહ્યા હતા, તે વખતે !

અર્જુન : હું તો એ જોઈ રહ્યો હતો, દેવી...કે પૌરવકુલની માતા કટલી સુંદર છે,...મા !

ઉર્વશી : (સાઘાત) મા ?

અર્જુન : હું પૌરવ કુલનો છું, મા ! અને આપ પૌરવકુલની માતા છો...પુરુરવા અને આપની પ્રેમગાથા બ્રહ્માંડભરમાં પ્રસિદ્ધ છે. આપનું નામ સાંભળ્યું કે તરત જ મારી આંખો ઊંચી થઈ, પૌરવકુલનાં આઘજનની કેવાં સુંદર છે તે નયનભરીને નીરખવા માટે, મા !

ઉર્વશી : મા ? (ડૂસકાં)

અર્જુન : ક્ષમા કરો, મા !

ઉર્વશી : ક્ષમા તો મારે માગવી ઘટે, -ધનંજય, પણ મારા આશુચે અણુમાં અત્યારે કારમી વ્યથા ભડભડે છે, ધનંજય; ના ના, પશ્ચાત્તાપની નહિ, અતૃપ્ત વાસનાની ! હું ક્ષમા નથી આપી શકતી ધનંજય, શાપ આપું છું.

અર્જુન : આપનો શાપ પણ મારે માટે અમૃતવૃષ્ટિ બનશે, મૈયા !

ઉર્વશી : હિમાલયની ગોદમાં પેલા ઋષિએ મારું સર્જન કર્યું.....ત્યારથી આજ સુધીમાં કોઈ પુરુષે કે દેવે સુદ્ધાં મારા પર આવું સર્વલક્ષી કામણ કર્યું નથી, અને આવી નિરાશા પણ મને કદી સાંપડી નથી. ત્રણેય લોક જેના રૂપની પ્રશંસા કરે છે એવી હું...કામથી ઉદ્દીપ્ત, સામે ચાલીને તારી પાસે આવી....રાત્રિના એકાંતમાં.... છતાં તું.....! નપુંસક સિવાય ભાગ્યે જ આટલો સંયમ કોઈ દાખવી શકે. હું તને શાપું છું, ધનંજય, હું તને શાપ આપુ નપુંસકત્વનો! સંકલ્પ કરીશ ત્યારે નપુંસકત્વ આવીને તારી કાયાનો કળજો લઇ લેશે, એક વરસ માટે...

અર્જુન : તથાસ્તુ. મા !

ઉર્વશી : (ક્રોધનો ઊભરો શમવા માંડતાં) ક્રોધના આવેશમાં મેં મહાન અનર્થ કર્યો, ધનંજય ! મને ક્ષમા કરજો. અને મને ક્ષમા કરી છે તેની પ્રતીતિ મને થાય તેટલા માટે કોઈ પણ એ વરદાન મારી પાસે માગી લો !

અર્જુન : તો પહેલું એ માગું છું, મૈયા, કે આપની પાસેનો સમગ્ર કલા-કલાપ-નૃત્યગીતાદિ મને પ્રાપ્ત થાઓ.

ઉર્વશી : તથાસ્તુ !

અર્જુન : અને બીજું એ મૈયા, કે એક વાર મને..... ‘બેટા’ કહીને બોલાવો.....

ઉર્વશી : બેટા ! બેટા...

(અશ્રુઓ ને ડૂસકાં વચ્ચે પૂર્વદશ્ય સમાપ્ત થાય છે.)

યુધિષ્ઠિર : અદ્ભુત ! અદ્ભુત ! અદ્ભુત !

દ્રૌપદી : ધનંજયને માથે....

યુધિષ્ઠિર : શું કહેવા જતાં હતો, પાંચાલી ? અટકી કેમ ગયાં ?

દ્રૌપદી : હું એમ કહેવા જતી હતી, આર્યપુત્ર, કે ધનંજય પર આપું સ્ત્રીજગત આમ ઝોળાઝોળા શા માટે થઈ જાય છે !...ગંગાદ્વારે ઉલૂપી, મણિપુરમાં ચિત્રા, રૈવતક પર સુભદ્રા.....એનું કારણ.....?

પ્રવક્તા : એનો જવાબ કહેતાં હો તો હું આપું, પાંચાલીજી !

દ્રૌપદી : તમે શું જવાબ આપશો તે હું જાણું છું, પ્રવક્તાજી !

પ્રવક્તા : શું આપીશ ?

દ્રૌપદી : એ જ કે ધનંજય ધરિછે ત્યારે નપુંસક પણ થઈ શકે છે ! બોલો, સાચી છે મારી કલ્પના ?

પ્રવક્તા : સંપૂર્ણ ! માટે જ તો સમકાલીન જગતમાં કેવલ 'નર' તરીકે નહિ, પણ 'નરોત્તમ નર' તરીકેની એની ખ્યાતિ છે....

દ્રૌપદી : ઠીક છે, તો એ નરોત્તમ નર હવે બાર મહિના નપુંસકનો વેશ ભજવશે, એમ ?

અર્જુન : અને તે પણ સામાન્ય નપુંસકનો નહિ, વિરાટની પુત્રી ઉત્તરાના નૃત્ય અને ગીતના નપુંસક પ્રાધ્યાપકનો....નામ જાહેરલા ! હવે કરું છું સંકલ્પ ! (સંગીત) જુઓ ઢંકાઈ ગયાને ગાંડીવના કાપા.... મારા જમણા હાથના કાંડા પરના ?

દ્રૌપદી : બોલોયાં બહુ જ સુંદર લાગે છે, તમારા કાંડામાં, જાહનનલા ! મને... અદેખાઈ આવે છે, અત્યારથી...વિરાટની દુહિતા ઉત્તરાની... પણ હવે એક કામ કરો. તમે એને નૃત્ય અને સંગીત ખરેખર શીખવી શકશો—તેની થોડીક સાખીતી અમને આપો !

અર્જુન : જેવી દેવીની આજ્ઞા !

(નૃત્ય)

૮૪. અજ્ઞાત-વાસનો આરંભ

એક વરસના અજ્ઞાત-વાસ માટે પાંડવોએ વિરાટનગરને શા માટે પસંદગી આપી હશે? વનપર્વને અંતે ધર્મે તેમને વિરાટનગરનું નામ સૂચવેલું એવો ઉદ્દેશ્ય છે. છતાં વિરાટ પર્વના પહેલા અધ્યાયના નવમા જ શ્લોકમાં યુધિષ્ઠિર અર્જુનને પૂછે છે :

સ સાધુ કૌન્તેય इतो वासमर्जुन रोचय ।

संवत्सरमिमं यत्र वसेमाविदिता : परैः ॥

“હે અર્જુન, અહીંથી હવે કયે સ્થળે જઈને આપણે રહેવું તે તું જ કહે, એક વર્ષ જ્યાં આપણે, આપણને કોઈ ન ઓળખે એવી રીતે રહી શકીએ એવું સ્થળ તારા મનમાં હોય તો તું બતાવ.”

અર્જુનને પૂછવાનું કારણ સ્પષ્ટ છે. અર્જુન સ્વસ્થ વિચારણા કરી શકે છે એ તો ખરું જ; પણ એ ઉપરાંત પાંચે પાંડવોમાં સૌથી વધુ પ્રવાસો જોણે ખેડયા હોય અને સૌથી વધુ દેશો જોણે જોયા હોય એવો એક અર્જુન જ છે

અર્જુન કુરુ દેશ કરતાં આવેલાં રાજ્યોમાંથી નીચેનાં રાજ્યોનાં નામો આપે છે :

પાંચાલ, એદિ, મત્સ્ય, શરસેન, પટચ્યર, દશાર્ણ્ય, નવરાષ્ટ્ર, મલ્લ, શાલ્વ, યુગન્ધર, અકુન્તિરાષ્ટ્ર, સૌરાષ્ટ્ર, અવન્તી.

પણ આ નામો આપ્યા પછી, સ્થળ પસંદ કરવાની છેલ્લી જવાબદારી તે પોતા ઉપર નથી લેતો, મોટાભાઈ ઉપર જ રાખે છે.

યુધિષ્ઠિર મત્સ્ય દેશ પસંદ કરે છે, કારણ કે મત્સ્ય દેશનો રાજા વિરાટ “બળવાન છે; પાંડવો પ્રત્યે પ્રીતિવાળો છે, ધર્મશીલ છે અને ઉદાર હૃદયનો વૃદ્ધ છે.” પછી વિરાટ નગરમાં કોણે કયા રૂપે રહેવું તે અંગેની ચર્ચા થાય છે. યુધિષ્ઠિર ‘કંક’ એવું નામ ધારણ કરીને વિરાટની સભામાં ‘સભાસ્તાર’ તરીકે રહેવાનો પોતાનો સંકલ્પ જાહેર કરે છે. ‘સભાસ્તાર’ એટલે સભાપતિનો સહાયક. યુધિષ્ઠિર વિરાટ રાજાના એક સોબતી તરીકે રહેવા માગે છે. આ જ પ્રમાણે ભીમ વિરાટના રાજરસોડામાં એક અધિકારી તરીકે ‘બલ્લવ’ના નામથી રહેવાની પોતાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરે છે. અર્જુન

‘જુહનલા’ નામે નપુંસક રૂપે (પાવૈયા રૂપે) પોતે વિરાટના અંતઃપુરમાં વિરાટની રાજકુમારી ઉત્તરા તથા અન્ય નગરકુમારિકાઓને ગીત-નૃત્ય આદિ શિખવવા માટે નિમાવાની ધારણા રાખે છે. સહદેવ ગૌશાળાના નિયામક તરીકે અને નકુલ અશ્વશાળાના વડા અધિકારી તરીકે, ‘અંથિક’ અને ‘તંતિપાલ’ એવાં નામે, અનુક્રમે, ધારણ કરીને રહેશે. અને છેલ્લે દ્રૌપદી વિરાટની પત્ની સુદેષ્ણાની સૈરન્દ્રી તરીકે એટલે કે અંગત પરિચારિકા તરીકે રહેવાનો પોતાનો નિશ્ચય જાહેર કરે છે.

આ પછી તેમણે પોતાના અગ્નિહોત્રો પુરોહિત ધૌમ્યને સોંપ્યા અને એમને દ્રુપદને ત્યાં રહેવા મોકલી આપ્યા. ઇન્દ્રસેન વગેરે પોતાના સારથિઓને તેમણે દ્વારકામાં મોકલી આપ્યા.

દ્રૌપદીની સાથે રહેતી તેની સૈરન્દ્રીઓને પણ તેમણે દ્રુપદના પાંચાલ દેશમાં મોકલી આપી. જ્યાંને તેમણે સૂચના આપી કે ‘ક્રાંતિ’ પછે તો કહેવું કે “પાંડવો તો અમને દ્વૈત વનમાં છોડીને ક્યાંક ચાલ્યા ગયા. એ ક્યાં ગયા તેની અમને ખબર નથી એ ક્યારે નીકળી ગયા તેની પણ અમને ખબર નથી.”

જતાં જતાં પુરોહિત ધૌમ્ય પાંડવોને રાજદરબારમાં કેવી રીતે રહેવું તેની શિખામણ આપે છે. આ વાંચીને ક્રાંતને કદાચ નવાઈ પણ લાગે, કે ને જનમથી જ રાજાઓ છે એમને વળી આવી શિખામણની શી જરૂર! પણ એનો ખુલાસો એ છે કે અત્યાર સુધી પાંડવો જાતે જ રાજાઓ હતા, જ્યારે હવે એમને ક્રાંત ખીજા રાજાના નોકરો થઈને રહેવાનું હતું!

પાંડવો વિરાટના રાજ્યમાં એટલી સહેલાઈથી ગાઢવાઈ જાય છે કે વાંચનારને ઘણી યે વાર શંકા પણ આવે કે રાજા વિરાટ જાતે આ કાવતરામાં શામેલ નહિ હોય ને? કે બધું જાણતો હોવા છતાં અજાણ્યા હોવાનો ડોળ તો એ નહિ કરતો હોય ને! થોડા જ કલાંકા દરમિયાન પાંચ વિચિત્ર અને ‘પરદેશી’ પુરુષો અને એવી જ એક વિચિત્ર અને પરદેશી સ્ત્રી રાજ્યની હદમાં દાખલ થાય, એટલું જ નહિ, પણ ખુદ રાજસભામાં આવી રાજાની સાથે વાતચીત કરી સરકારી નોકરીમાં દાખલ પણ થઈ જાય, અને છતાં આ જનાવની પાછળ કંઈક ભેદ જેવું લાગે છે એવી ગંધ પણ ક્રાંતને ન આવે એ જરા આશ્ચર્યકારક તો લાગે જ છે. સંભવ છે કે રાજા વિરાટ પોતાના સાળા કૌરવના હાથમાં બંધા કારભાર સોંપીને લગભગ

નિવૃત્ત જેવો બેઠો છે અને દિવસનો ઘણો ખરો ભાગ આનાંદ વિનોદાર્થે ચોપાટ આદિ રમતો રમવામાં તેમજ મદ્દલ કુસ્તીઓ જોવામાં જ ગાળે છે એટલે તેની ખોતાની તેમજ તેનાં નગરરક્ષક-દળની આંખ કંઈક ગાંઠિલ થઈ ગઈ હોય. જે હોય તે. પણ આ કોયડો વિચારમાં નાખી દે એવો તો છે જ.

પણ હવે આપણે પાંચ પાંડવો અને છઠ્ઠી દ્રૌપદીની સાથે દ્રૌતવનમાંથી વિરાટનગરની સરહદ તરફ ચાલીએ.

પાંડવો નગરની બહાર સ્મશાન પાસે એક શમીનું-ખીજડાનું-ઝાડ છે ત્યાં આવ્યા. યુધિષ્ઠિરે સૌનાં શસ્ત્રાસ્ત્રો એ ઝાડ ઉપરની એક બખોલમાં સંતાડી દેવાની આજ્ઞા આપી. નકુલે એ પ્રમાણે શસ્ત્રાસ્ત્રો સંતાડી દીધાં. છેવટે સ્મશાનમાં ઘણા દિવસ પહેલાંનું એક મડદું પડેલું હતું તેને કાંચકા લાવી એ બખોલની આડે ટીંગાડી દીધું. પછી યુધિષ્ઠિરે ઇશ્વરની સ્તુતિ કરી અને પહેલેથી યોજના કરી રાખી હતી તે પ્રમાણે સૌ થોડે થોડે સમયાંતરે, એક પછી એક વિરાટની રાજધાની ભણી ચાલ્યાં અને ખોવાઈ ગયાં.

૮૫. સમાજ અને રાજ્ય

વિરાટપર્વ મહાભારતના સમયના સમાજ તેમજ રાજ્ય બંને ઉપર સારું અજવાળું પાડે છે. સમાજ જેટલો કૃષિજીવી હતો તેટલો જ ગો-જીવી હતો. લોકોના મોટા ભાગનો આધાર ખેતી ઉપરાંત ગાયોનાં ઘણા ઉપર હતો. ‘ઘણ’ એ જ ‘ધન’ હતું. ઘણુ શબ્દ ‘ધન’ ઉપરથી જ આવ્યો છે. ઘણી ગાયો જેના પાસે હોય તે જ ધનવાન. આવી જ રીતે ‘ધની’ તે ‘ઘણી’ બન્યો હશે.

રાજ્ય રાજ્ય વચ્ચેના ઝગડા ઘણાખરા આ ઘણોને કારણે જ થતા. એક રાજ્યનાં ઘણોને ખીજ રાજ્યવાળાઓ વાળી જાય એનો અર્થ જ એ લેખાતો કે તેણે દુશ્મનાવટ જાહેર કરી યુદ્ધ છેડ્યું.

ચાર અને છઠ્ઠાંનાં પણ મોટે ભાગે ગાયોનાં ઘણોની ચોરી અથવા લૂંટ કરતા. મત્સ્યદેશની એક બાબુએ ત્રિગર્તોના રાજા સુશર્માનું રાજ્ય હતું, ખીજ બાબુએ હસ્તિનાપુરનું. સુશર્માની ગાંધા વિરાટ ઉપાડી જતો

અને વિરાટની ગાયોને હસ્તિનાપુરના કૌરવો વાળી જતા. સાધારણ રીતે પાડોશી તે શત્રુ અને પાડોશીનો પાંડોશી તે મિત્ર, એવો રાજ્યશાસ્ત્રનો નિયમ છે. વિરાટને અને દુર્યોધનને આ જ નિયમ પ્રમાણે દુશ્મનાવટ હશે. વિરાટ આ જ કારણે કદાચ યુધિષ્ઠિરના વિશ્વાસનું પાત્ર બન્યો હશે. ત્રિગર્તોનો સુશર્મા આ જ હેતુથી દુર્યોધનનો મિત્ર થયો હશે અને આ જ ન્યાયે પાંડવો સાથે દ્વાસ્તી બાંધવા વિરાટ હમેશાં તત્પર રહેતો હશે. યુધિષ્ઠિરની મત્સ્ય દેશની પસંદગી પાછળનું આ જ એક સમ્બળ કારણ હશે.

રથો એ સેનાઓનું એક આવશ્યક અંગ હતું. એટલે રાજ્યમાં થોડા-ઓને માટે એક જુદું ખાતું ચાલતું હશે. થોડાઓની ગુણવત્તા અને સંખ્યા ઉપરથી રાજ્યની તાકાત નક્કી થતી હશે. સહદેવ અને નકુલ અથવા અધિક અને તંત્રિપાલની કિંમત આ જ કારણે વિરાટના રાજ્યમાં તરત થઈ હશે.

વિરાટની પોતાની દિનચર્યા જુઓ તો એ વખતનાં સામુદાયિક વિનોદનાં સાધનો દેખાઈ આવશે. નવરાશનો વખત (બધા વખત નવરાશનો જ છે, સિવાય કે સુશર્મા જેવો કોઈ શત્રુ ગાયોનાં ધણુ વાળી ગયો હોય અને એને પાછાં લઈ આવવા માટે યુદ્ધ કરવું પડે!) રાજા વિરાટ મદ્દકુસ્તીઓ જોવામાં તેમજ પશુઓને લડાવવામાં કાઢે છે. છેલ્લા રોમન સમ્રાટો પણ આમ જ કરતા અને પાછળના વખતના મુગલ શહેનશાહોનો પણ આ જ વિનોદવ્યાપાર હતો. કોઈ કોઈ વાર વાર એક રાજ્યનો મદ્દ પીજા બધાં રાજ્યોના મદ્દોને પડકારી, હરાવી, વિજેતાનું પદ પ્રાપ્ત કરવા આખાયે ભારતમાં ભ્રમણ કરતો.

સંગીત અને નૃત્ય પણ સારી પેઠે વિકસ્યાં હશે. એની એટલી બધી સામાજિક પ્રતિષ્ઠા હશે કે રાજકન્યાઓને પણ સત્તાવાર અને જાહેર રીતે તેની તાલીમ આપવામાં આવે.

સુદેખણા એ વિરાટની ખીજવારની પત્ની છે. ઉમરે નાની છે. એનો ભાઈ ક્રીયક એટલે કે રાજાનો સાથો એ જ રાજ્યમાં કર્તાહર્તા છે. સેનાપતિ પણ તે જ છે. એના અનેક નાના ભાઈઓ રાજ્યમાં જુદે જુદે સ્થળે અમલદારી કરે છે. હડાકતમાં મત્સ્ય દેશનું રાજ્ય એ રાણીનું અને રાણીના ભાઈઓનું રાજ્ય છે. રાજાનો ઘણોખરો વખત ચોપાટ કે શેતરંજ રમવામાં, “સભાસ્તાર”ની સાથે ગોઠડી કરવામાં અને દરબારમાં આવી ચઢેલા કોઈ

ભાટચારણ પાસેથી વાર્તાઓ અને પ્રશસ્તિઓ સાંભળવામાં જાય છે. ‘કંક’ જેવાને રાજસભામાં ‘સભાસ્તાર’ તરીકે જલદીથી નોકરી મળી જાય છે. એનું આ જ કારણ છે.

રાજનું રસોડું એ કંઈ કોઈ અસામાન્ય સ્થળ નથી. છતાં ભીમસેનની નિમણૂક તથા કામગીરી કંઈકે આશ્ચર્ય ઉપજાવે એવી જરૂર છે. ભીમસેન, વ્યાસજી લખે છે, સૂપ બનાવવામાં ઘણો કુશળ હતો અને તેમાં પણ એ જૂલવું ન જેદએ કે એ સૂપો તથા વિરાટના રસોડામાં તૈયાર થતી ઘણી-ખરી વાનગીઓ પશુઓના માંસમાંથી જ બનાવતી. ટૂંકમાં દૂધ, ઘી અને માંસ એ રાજનો તથા પ્રજાનો આહાર હતો. ભીમસેન પોતાનો બાકીનો વખત પશુઓને લડાવવામાં અને કોઈ કુસ્તીબાજ એની સામે ઉતરવા તૈયાર હોય તો કુસ્તી કરવામાં કાઢતો અને વિરાટ પોતાના આ રાજ-રસોયાની આ વધારાની સિદ્ધિ જેદને આનંદ પામતો.

હવે સૈરન્દ્રીની વાત કરીએ. રાણીઓ અને શેઠાણીઓ પોતાની અંગત શુશ્રૂષા માટે દાસીઓનાં ઝુંડનાં ઝુંડ નલાવતી. રાણીઓને નવડાવવી, તેમનો કેશકલાપ જુદી જુદી કલામય રીતે ગૂંથી દેવો, તેમના અંબોડા માટે ફૂલની અને મોતીની વેણીઓ તૈયાર કરવી, તેમને માટે કાજળ અને કંકુ તૈયાર કરવાં, તેમના શરીરના મર્દનને માટે સુગંધી તેલ અને પીડીઓ તૈયાર કરવી, લખર પાંપણ હોઠ માટે ગોળ્ય રંગોનાં મિશ્રણો તૈયાર કરવાં, -ટૂંકામાં તેઓ રૂપાળાં હોય તો વધુ રૂપાળાં દેખાય અને રૂપાળાં ન હોય તો પણ અળખામણાં ન લાગે એવી રીતે વેશભૂષામાં તેમને સજ્જ કરવાં એ તેમનું ખાસ કામ રહેતું. પુરુષો પણ કોઈ વખત આવી સૈરન્દ્રીનો લાલ લેતા. એકંદરે સૈરન્દ્રીઓની આ વ્યવસ્થા જેતાં એમ ચોક્કસ લાગે છે કે મહાભારતકાળના સ્ત્રી-પુરુષો શારીરિક સૌન્દર્ય અને સજ્જવટની ખાતરમાં આધુનિક સ્ત્રી-પુરુષો કરતાં જરાય ઊંચે તેવાં તો નહોતાં જ.

૮૬. અંધેરી નગરી

વિરાટ રાજના મત્સ્યદેશની પસંદગી પાંડવોએ એક વરસના અજ્ઞાત-વાસ માટે શા માટે કરી તે અંગે થોડો વધુ વિચાર કરીએ.

પહેલું કારણ તો, અલખત, એ છે કે વિરાટ હસ્તિનાપુરનો પાંડોશી

છે અને દુર્યોધનના રાજ્યતંત્રથી એ ખૂબ ત્રાસેલો છે. મત્સ્યદેશની ગાયોનાં ધણેને હસ્તિનાપુરના સત્તાધીશો વખતોવખત ઉપાડી લાવતા હશે, ચોરી કે લૂંટી લાવતા હશે. વિરાટના રાજ્યને ખીજે સીમાંડે આવેલ ત્રિગર્તોનું રાજ્ય પણ એવી જ રીતે વિરાટનું વિરોધી છે. ત્રિગર્તોનો રાજા સુશર્મા દુર્યોધનનો મેઢ છે. દુર્યોધન અને ત્રિગર્તોનો સુશર્મા એ બેની સૂઝી વચ્ચે વિરાટનો મત્સ્યદેશ સોપારી જેવો છે. આ કારણે દુર્યોધનનો કાંઈ પણ વિરોધી વિરાટનો સહજસ્નેહી બની રહે.

એક ખીજું કારણ પણ છે, અને તે છે વિરાટના વ્યક્તિત્વનું. એ વૃદ્ધ રાજવી બહાદુર, ભલો, ભોળો અને સરળ સ્વભાવનો છે. જેવો આશુરોષ છે તેવો જ આશુરોષ પણ છે. તે અત્યંત ઊર્મિલ છે અને જેટલો ઊર્મિલ છે, એટલો જ જગરૂક તર્કશક્તિ વિનાનો છે. આવના રાજ્યમાં કોણ શું છે અને શું કરે છે અને ક્યાં વસે છે તેની ભાગ્યે જ કોઈ તપાસ રાખે !

એક ત્રીજી વાત પણ છે. વૃદ્ધ વિરાટ પર તેની રાણી સુદેખ્યાનું રાજ્ય છે, અને સુદેખ્યા પર તેના ભાઈ ડ્રીયકનું ચલણ છે.

ગાંધારનો શકુનિ જેમ હસ્તિનાપુરમાં જ પડ્યો પાથર્યો રહે છે, તેમ ડ્રીયક મત્સ્યદેશમાં પડ્યો પાથર્યો રહે છે, એટલું જ નહીં, પણ મત્સ્યદેશનો સાચો કર્તાહર્તા તે જ છે. તે સેનાપતિ છે અને તેના નવાણું એટલે કે અનેક ભાઈઓ અને પિતરાઈઓ રાજ્યમાં જુદાં જુદાં સત્તા-સ્થાનો દબાવીને બેસી ગયા છે. અને છતાં રાજ્યમાં તો અધેર જ છે, કારણ કે ડ્રીયક અને તેની સેના કેવળ પોતાના વૈભવ-વિલાસ પૂરતી જગૃત છે. ખીજી બધી બાબતોમાં તેની અને કુંભકર્ણની વચ્ચે કશો જ ફરક નથી.

એક સવાલ ઉઠે છે. પરિસ્થિતિ સાચેસાચ આવી છે તો પછી વિરાટનું રાજ્ય ચાલે છે શી રીતે ? જવાબ એક જ છે: મત્સ્યદેશનું રાજ્ય ચાલે છે, જેમ એકચક્રાનું ચાલતું હતું તેમ. રોજ એક મનુષ્યને બક જેવા રાક્ષસના આહાર માટે મોકલવો પડતો હોય, છતાં પ્રજા મોજથી ખાય-પીએ; સૂવે-બેસે; આનંદ કરે; અને કાંઈને કશું જ અસામાન્ય ન લાગે ! એ છે ભારત-વર્ષ ! -એમ તો વ્યાસજી નહિ સૂચવવા માગતા હોય ?

જે હો તે, પણ લાખો વચ્ચે જુદા તરી આવે એવા પાંચ પાંચ નર-શાર્દૂલો અને છઠ્ઠી નારાયણી જેવી એક નારી જે નગરીમાં પૂરા બાર

મહિના રહ્યાં અને દ્રાષ્ટની યે આંખોને જંમનામાં કશી જ વિશેષતા ન દેખાણી, એ નગરીમાં કંઈ ખામી તો હોવી જ નેમ્મએ.

૮૭. ખોવાઈ ગયાં

વિરાટની રાજધાનીની ભાગોળે એક શમીવૃક્ષ છે અને નજીકમાં જ સ્મશાન છે. પાંડવોએ પોતાનાં શસ્ત્રાસ્ત્રોને એક વરસ સુધી સુરક્ષિત રાખવા માટે આ શમીવૃક્ષની પસંદગી કરી હતી. સૌએ પોતપોતાનાં શસ્ત્રો ધરતી પર મૂક્યાં. પછી સહદેવે તે સૌને ખોજડાના એ ઝાડમાં એક બપોલ હતી તેમાં ગોઠવી દીધાં. પછી મસાણુમાંથી એક અડધું-પડધું બળેણું મડદું લાવીને તે બપોલ પર ઢાંકી દીધું. ભૂત-પ્રેતાદિથી ડરતા તે વખતના પ્રાકૃત જન-સમાજને એ શસ્ત્રોથી આઘા રાખવાને; આ એક કીમિયો હતો. ઉપરાંત યુદ્ધને અને મુડદાંને કાર્યકારણ સંબંધ છે તે સ્પષ્ટ સત્યને વધુ સ્પષ્ટ કરવાનો પણ આ કીમિયો કેમ ન હોય ?

હવે જ્યાં ભાઈઓ પોતપોતાની બીજી બાજી ખુલ્લી કરે છે. વિરાટના દેશમાં પોતે કયા ગુપ્ત નામે નિવસવું અને શું કરવું તે સૌએ નક્કી કરી રાખેલ છે

યુધિષ્ઠિરની યોજના વિરાટની રાજસભામાં ખુદ વિરાટના પોતાના જ એક સાથી અને સલાહકાર તરીકે જોડાઈને રહેવાની છે. તે કહે છે કે હું વિરાટનો “ સલાસ્તાર ” થઈને રહીશ. પાંડવો વનમાં ગયા તે પહેલાં પોતે યુધિષ્ઠિરનો ખાસ માણસ હતો અક્ષવિદ્યામાં, પાસા નાખવાની કળામાં, દૂત-ખેડનમાં પોતે પ્રવીણ છે, દૂતનું રહસ્ય પોતે ખુદ યુધિષ્ઠિર પાસેથી જ શીખેલ છે વગેરે રજૂઆત તે વિરાટની પાસે કરશે એમ તે જણાવે છે. પોતાના માટે નામ પણ તેણે પસંદ કરી રાખેલ છે : કંક. કોણ (ક:) કોને (કમ્) ઓળખે છે? વિરાટના આ જગતમાં દ્રાષ્ટ દ્રાષ્ટને ઓળખતું નથી એવો ધ્વનિ ઉત્પન્ન કરવા માટે જ, કદાચ, આ નામ જોડી કઢાયું હશે !

ભીમસેન પાંડવો વનમાં ગયા તે પહેલાં પોતે પાંડવોનો રસોયો હતો અને ખુદ ભીમસેન પાસેથી મોટાં મોટાં રાજ-રસોડાં ચલાવવાની કળા શીખેલ છે એમ કહીને વિરાટના મહાનસનો એટલે કે રાજ-રસોડાનો નિયામક બનવા માંગે છે. “બલ્લવ” એવું નામ તે પોતા માટે પસંદ કરે

છે. સહદેવ, વિરાટનાં દરબારી ગોધણાના ગણુક અને સંરક્ષક તરીકે અને નકુલ વિરાટની રાજ-હય-શાળાના નિયામક તરીકે ગોઠવાવાની ધારણા રાખે છે. ઐતિહ્યિક અને તન્તિપાલ એવાં નામો પણ તેમણે, અનુક્રમે, પસંદ કરેલાં છે.

સૌથી વધુમાં વધુ વિકટ પ્રશ્ન અર્જુન અને દ્રૌપદીનો છે. ગાંડીવધનવા શી રીતે શૂંપો રહી શકશે ? ધનુષ્યની દોરી ખેંચી ખેંચીને તેના જમણા અંગૂઠાએ અને એની જમણી તર્જનીએ—મોટી આંગળીએ—લાખો સામાન્ય અંગૂઠાઓ અને તર્જનીઓ વચ્ચે તરી આવે એવી વિશિષ્ટતા ધારણ કરી છે. વળી ડાબા હાથના કાંડા પર ધનુષ્યની દોરીએ ત્રિવલ્લી કાર્તિરેખા જેવા કાપા પાડેલા છે તે કેમ કરીને છુપાવી રખાશે ?

ખીજી બાજુ જેના હાથની ઉમેદવારીની સ્પર્ધામાં એક વખત આખું ભારતવર્ષ ખળભળી ઉઠ્યું હતું તે જાજરમાન દ્રૌપદી ક્યાં સમાશે ? રાજ-સભાઓમાં અને વનોમાં હજારોએ તેને જોયેલી છે અને વ્યક્તિત્વ અને મુખમુદ્રા તો એવાં કે એક વાર જેવા પછી અંતર પર સદાને માટે અંકિત થઇ જાય ! આવી નારાયણી દુર્યોધનના ગુપ્તચરોની બાજુ જેવી આંખોથી પૂરા બાર મહિના સુધી અણુદીડી અને અણુઓળખી રહે એવી કઇ તરકીબ છે ?

પણ બન્નેએ પોત-પોતાને માટે પુખ્ત વિચાર કર્યા છે. જ્યાં એમની કોઇ તપાસ પણ ન કરે ત્યાં તેઓ દૂષપાશે. ના, ના ! દૂષપાશે એ શબ્દ પણ અહીં અસંગત લાગે છે. સૌની આંખો એમના પર પડે એવી રીતે “ચોરેધોરે” રહેશે, ખુલ્લાં ખુલ્લાં, સરેઆમ ! પણ રહેશે એવાં સ્વરૂપે અને એવી સ્થિતિમાં કે આવે કેકાણે ને આવા સ્વરૂપમાં તેઓ હોય તેવો વિચાર તેમના કોઇ મિત્રને કે શત્રુને સ્વપ્નેય ન આવે !

ભારતનો અજોડ બાણાવળી નૃત્યકળામાં પાવરદા છે. ગાંડીવનો ધારણ કરનારો, વીણા વગેરે વાદ્યોને પણ એટલી જ આસાનીથી રમાડી શકે છે. અર્જુન નૃત્યાચાર્ય અને ગાયનાચાર્ય થશે ! પણ કાનો ? વિરાટના એક ખોબા જેવડા, અને કાયક અને એના મહેલોની ધાકથી મુક્ત રીતે શ્વાસ પણ માંડ-માંડ લઇ શકતા રાજ્યમાં નૃત્ય અને ગીત શીખવાના ઉમળકા કોણ ધરાવતું હશે ? કાલ જ નહીં ! પ્રજાજનોમાંથી તો કોઇ જ નહીં ! અર્જુનની યોજના

તો વિરાટના રાજ-પ્રાસાદના ગાયનાચાર્ય અને નૃત્યાચાર્ય થવાની છે. પણ રાજમહેલના એકાંતમાં પુરુષ-નૃત્યાચાર્યને (જાર મહિના રહેવા દેવાની વાત બાબુએ રહી,) પ્રવેશ પણ ટાણુ આપશે ? અબુને આનો પણ વિચાર કરી રાખ્યો છે. પાંચ વર્ષ પોતે સ્વર્ગમાં ઇન્દ્ર પાસે રહ્યો હતો તે દરમિયાન ઉર્વશીએ તેને સંગીત-નૃત્યાદિ વિદ્યામાં નિપુણ કર્યો હતો. તેની સાથે એક વરસના નપુંસકત્વની સગ્ન પણ તેણે તેને કરી હતી (શાપ આપ્યો હતો). એ સગ્ન આજે તેના માટે એક મહાન આશીર્વાદરૂપ બની ગઈ. જુહનલા એવા નામ સાથે ગાયન-વાદન-નૃત્યના એક ષંઢ (નપુંસક) અધ્યાપક તરીકે વિરાટના રાજ-પ્રાસાદમાં ગોઠવાઈ જવાની પોતાની ધારણા અબુને જ્યારે રજૂ કરી ત્યારે ચારે ભાઈઓ અને દ્રૌપદીના વિસ્મયનો પાર જ ન રહ્યો.

અને એવો જ વિસ્મય સૌને તે વખતે થયો જ્યારે, હજારોના નમન ઝીલવા ટેવાયેલી ગર્વ-ગૌરવ-મંડિતા રાજરાણી દ્રૌપદીએ પોતે વિરાટની પત્ની સુદેષણાની “સૈરંદ્રી” બનીને, અંગત પરિચારિકા બનીને વિરાટના રાજમહેલમાં ગોઠવાવા માગે છે એવી પોતાની બાજી છતી કરી.

આમ છ થે છ જણુ વિરાટના રાજમહેલમાં ખોવાઈ ગયાં. જગતને નિરુપત છે ત્યાં લગી જાણે કદી જન્મ્યા જ નહોતાં ! જાણે એકાએક તેમના પગતળેની ધરતી ફાટી અને પળના પાંચમા ભાગમાં તેઓ હતાં ન હતાં થઈ ગયાં !

અને એ તો કહેવાઈ જાયું છે કે તેમની સાથે વનવાસનાં વરસો દરમિયાન જે રસાલો હતો, નોકર ચાકર, રથો, સ્ત્રીઓ, બ્રાહ્મણો વગેરે હતાં તે બધાને તો તેમણે ક્યારના ચે બે ભાગમાં વહેંચીને રવાના કરી દીધા હતા. અડધા ભાગને દ્વારકમાં, અડધા ભાગને દ્રુપદ રાજના પાંચાલ દેશમાં. સૌને કહેવામાં આવ્યું હતું, ‘પાંડવો એક સવારે અમને મૃકીને ચાલ્યા ગયા’ એટલું જ કહેવું. પણ એવી સૂચના ન કરી હોત તો પણ તે લોકો શી ખાતમી આપી શકવાના હતા? તેમને કશી ખબર જ નહોતી અને તેમાંના કોઈ એકાદને ખબર પણ હોત તો પણ વનવાસનાં ચાર ચાર વરસોનાં અપાર કષ્ટો જેમને ખાતર પોતે સ્વેચ્છાપૂર્વક સહન કરેલાં, તેમના પ્રત્યે ખૂટલાઈ કરવાનું સ્વપ્ન પણ તેને કેમ કરીને આવત ?

૮૮. વિરાટની શાન !

એકધારે ચીલે જીવન વહું જાય, એ પાંડવો જ નહીં ! સામાન્યોની વચ્ચે વસતા અસામાન્ય પુરુષોને આ સજા છે. જગત એમના માટે ન હોય ત્યાંથી મુશ્કેલીઓ ઉભી કરે. તેમની અસામાન્યતા એ જ જગતને માટે સૌથી મોટું કારણ, તેમની દુસ્મનાવટ કરવાનું.

પહેલાં તો એક સીધા સાદો બનાવ બન્યો. સાવ સામાન્ય લાગતી એ ઘટના હતી. એ વખતના સમાજમાં જરા પણ વિસ્મયકારી ન લાગે એવી એ ઘટના હતી.

મલ્લો-અને પંડિતો પણ-તે વખતે એક ગામથી ખીજો ગામ અને એક દેશથી ખીજો દેશ ફર્યા કરતા. દિગ્વિજય એ આવાં પરિભ્રમણોનો સર્વમાન્ય હેતુ હતો. ગામને ચોરે કે દરબારની મેડીએ કે રાજધાનીની રાજસભાએ જઈને એ પડકાર ફેંકે : “અમારી સાથે કુસ્તીમાં ઉતરે એવો કોઈ મલ્લ તમારે ત્યાં હોય તો એ આગળ આવે. નહીંતર સ્વીકારી લો કે તમારું રાજ્ય મલ્લ-સૂનું છે.” તત્તત-સ્થાનીય મલ્લો આ પડકારને શક્તિ હોય તો ઝીલી લેતા, ગામને જાહેર કુસ્તીના દાવ-પેચો જેવા મળતા, હારનાર તેમજ જીતનાર બંનેને થોડા દિવસ માટે ગામને ખરચે મહાલવાનું મળતું અને છેલ્લે હારનાર કાં તો શાન ગુમાવતો કાં તો જીતી જાય ! અને જીતનાર “વિજેતા”નો ઇલ્કાળ મેળવીને આગળ વધતો ! “ચેમ્પિયનશિપ” માટે દેશદેશમાં અને ખંડેખંડમાં ધૂમતા ખેલાડીઓનો આપણો જમાનો આ વસ્તુસ્થિતિ સાવ સહેલાઈથી સમજી શકશે.

વિરાટનું રાજ્ય તો આમેય મલ્લો માટે જાણીતું હતું. ક્રાંતિક અને તેના ભાઈઓએ આ બાબત એક વેળા સારી નામના મેળવેલી. એટલે દિગ્વિજયની ઇચ્છાવાળા મલ્લો મત્સ્ય દેશમાં પણ આવે એમાં નવાઈ જેવું કશું થે નહોતું.

એક મલ્લ આવ્યો. નામ જમ્બૂત. પ્રલયનાં વાદળાં જેવી તેણે ગર્જના કરી, “કાં કુસ્તી કરો, કાં તમારી ધરતી મલ્લસૂની છે એવો એકરાર કરીને મને મલ્લશિરોમણિનું ખિરુદ આપો.”

દિવસનો-રાત્રિનો પણ મોટો ભાગ સુંવાળા ગાદી-તકિયા વચ્ચે ગોઠવાઈને ચોપાટ કે શેત્રંજ રમવામાં અને લાટચારણોની સભારંજની કલ્પના-

કૃતિઓ સાંભળવામાં સમય ગાળનાર બુદ્ધો વિરાટ પળભર સળવળ્યો. ક્યાં ગયા છે તેના કઢિયલ દૂધના પીનાર! અને માવાની મિઠાઈઓ ખાનારા મહ્લરાજો? પણ પોલાદના ગઢા જેવા જીમૂતના કસાયેલા શરીરને જોતાંવેંત જ સૌનાં હાળાં ગગડી ગયાં હતાં. એકાદ-એ કુલણુજીઓ આગળ આવ્યા, તે તો ડાખા હાથની ટચલી આંગળીઓના ખેલ જેવા હતા, જીમૂતને માટે! સન્નાટો છવાઈ ગયો, ચારેકાર. વિરાટની રાજધાનીમાં, અરેરે, શું કાંઈ પણ નથી એવો, જે રાજની અ.બરૂ રાખે! કુસ્તી અને અખાડા ખાતે આટલાં વરસ ખોળ્યા ભરી ભરીને નાણાં ખર્ચ્યાં તે શું સાવ ફોગટ!

પણ રાજની શાન કરતાં પોતાની જાન સૌને વધુ વહાલી હતી.

“આપી ઘો મને વિજયપત્ર, મહારાજ વિરાટ!” જીમૂત તકાદો કરતો હતો.

અને કંકની સામે વખતોવખત જોતો અને તેની આંખોમાંથી કંઈક આશ્વાસન પામવા ઇચ્છતો વિરાટ એપાકજો બનતો જતો હતો.

ત્યાં બલ્લવ આવ્યો. રસોયાના વેશમાં પણ ભીમનું ભીમપણું કેમ છાનું રહે! અને તે પણ આવી ઉશ્કેરણી ભરેલા સમયમાં?

તેણે કંક સામે જોયું: સ્વાભાવિક જોતો હોય તેવી રીતે.

મોટાભાઈની આંખોમાં તેણે અનુજ્ઞા વાંચી. અનુજ્ઞા અને સાવધાની બેય. “વિરાટના ગુણુઓશિંગણુ આપણે છીએ. આવે વખતે એની શાન રહે, એવું આપણે કરવું જ જોઈએ, પણ આપણી પરિસ્થિતિનો પણ ખ્યાલ રાખજે. બાર બાર વરસ વનવાસ વેઠ્યા પછી, તેરમા વરસે અજ્ઞાતવાસ દરમિયાન પકડાઈ જઈશું તો બાર વરસ બીજાં વનમાં જવું પડશે એ ન ભૂલજે.”

અને કુસ્તી શરૂ થઈ. ભીમે પોતે ભીમ નથી એવું બતાવવા માટે પોતાની સમગ્ર શક્તિ અને કળામાંથી થોડાંક જ લાગનો ઉપયોગ કર્યો. ઘડીક જીમૂત જીતતો દેખાય, ઘડીક બલ્લવ! જાણે કેમ બન્ને સમોવડિયા-સરખા ન હોય!

નિરાશ થયેલ નગરજનો, અને પરદેશી મલ્લની સામે આપણે તો પૂરેપૂરું નીચાજોણું થયું એવી શરમ અત્યાર લગી અનુભવી રહેલો વિરાટ, બન્ને

ટટાર થયા. રસોયા ઉપર ઓળઘોળ થઈને સૌ તેને અનેક રીતે પોરસાવવા માંડ્યા.

આ તરફ જીમૂત પણ સમજી ગયો કે શેરને સવાશેર સાંપડ્યો છે: હવે ખરોખરિયા સાથે બાથ લીંડવાની છે.

કુસ્તી વધુ ઉઝળી બની.

જીમૂતનો રઘવાટ વધ્યો. ભીમનો ઉશ્કેરાટ પણ વધ્યો.

અને જોતજોતામાં જીમૂત-પ્રલયનો મેઘ વરસ્યા વગર જ વિરાટના આકાશમાંથી ઓગળી ગયો.

વિરાટની ધરતી એનું સ્મશાન બની ગઈ. અને વિરાટની શાન રહી ગઈ.

અને બદ્ધલવનું માન વધ્યું. અને યુધિષ્ઠિરની ચિંતા વધી.

જીમૂત દુર્યોધને દશે દિશામાં મોકલેલ ગુપ્તચરોમાંનો એક હશે તો ?

૮૯. કીચકની કામલીલા

ગયા પ્રકરણમાં વર્ણવાયેલી જીમૂત-વધની ઘટના થોડો વધુ વિચાર માગી લે છે.

કીચકના સો લાઈઓ હતા. સો થે સો મલ્લ-યુદ્ધમાં પ્રવીણ હતા એમ કહેવાયું છે; તો શું તેમાંનો એક પણ આ જીમૂતની સામે અખાડામાં ઉતરવા તૈયાર નહિ થયો હોય? કે પછી તેમનામાં પાણી જ નહોતું; અને રાજના સાળાના સગાવહાલા લેખે જ તેઓ રાજ્યમાં ચરી ખાતા હતા ?

બીજું, વિરાટનગરનો સાચો ધણીરણી થઈ બેઠેલો કીચક પોતે આ વખતે ક્યાં હતો? દિગ્વિજય કરવા આવેલો જીમૂત મત્સ્યદેશમાંથી વિજેતાનું બિરુદ મેળવીને બહાર જત તો આખાં બારતવર્ષમાં મશ્કરી વિરાટની ન થાત, (કારણ કે તે બુદ્ધો હતો એ સુપ્રસિદ્ધ હતું) પણ કીચકની જ થાત. તો શું પોતાની પ્રતિષ્ઠાની પણ એને પડી ન હતી? ભોગવિલાસની પાછળ એ શું એટલી હદે નિર્માલ્ય બન્યો હતો કે રાજ-પ્રતિષ્ઠાનો પ્રશ્ન પણ તેને ન સ્પર્શે ?

આ જીમૂતને અને દુર્યોધને પાંડવોને જતા કરવા માટે ચારે દિશાએમાં પાઠવેલા સેંકડો ગુપ્તચરોને કેં સંબંધ ખરો કે નહિ? વ્યાસજીએ એવો

કશે જ સંબંધ બતાવ્યો નથી, અને વ્યાસજી ખુદ બ્રહ્મા પાસેથી એવું વરદાન પામેલ છે કે પોતે જે જ પાત્રોની કથા આલેખી રહ્યા હોય તે તે પાત્રોના આંતરબાહ્ય બધાં રૂપો તેમને હાથમાંના કાગળ કે કુલની માફક પ્રત્યક્ષ થાય.

જે હો તે, પણ પાછળના કેટલાક કવિઓ તથા લેખકોએ તો આ જીમૂતને દુર્યોધનનો એક ગુપ્તચર બનાવી જ દીધો છે. તેમને મતે યુધિષ્ઠિર અને ભીમ આ વાત કળી ગયા હતા. ખાસ કરીને ભીમ ! સામે ચાલીને પોતાની સાથે કુસ્તી કરવા આવેલ રસોયો તે કોઈ સામાન્ય મદલ નથી, પણ ભીમ જ છે એવી ખાતરી જીમૂતને થોડીક જ વારમાં થઈ ગઈ હતી, અને એ વાતની જાહેરાત એ “ભીમ” એવો શબ્દ મોટથી બોલીને કરવા પણ જતો હતો, પણ ત્યાંતો ભીમે તેનું ગળું દબાવી દીધું અને “ભી....મ” ને બદલે “ભે....” બોલીને તે રામશરણ થઈ ગયો.

માણસદોષે, આમ તો, વ્યાસજીની આ કથા સાથે અનેક સ્થળે ઉચિત અને અનુચિત છૂટા લીધી છે, પણ અહીં, આ સ્થળે, તેમણે જીમૂતને જે રીતે દુર્યોધનની ગુપ્તચર-મંડળી સાથે જોડી દીધો છે એ સર્વથા ઉચિત કહી શકાય એવી છૂટ છે. જાણે વ્યાસજીએ કંઈક અધૂરું રાખ્યું હોય, તે એમણે પૂરું કરી દીધું.

છેલ્લે,-મોટામાં મોટી વિચિત્રતા તો એ છે કે આવા વિશ્વવિખ્યાત મદલનો વધ પોતાના નવા રસોયાએ કર્યો, અને એ રસોયો, તેના પોતાના જ કહેવા પ્રમાણે, એક કાળે ભીમ સાથે વસેલો હતો, છતાં વિરાટને એ ભીમ હોવા અંગે કોઈ પણ જાતનો સંદેહ ન ઉપજ્યો.

હવે આપણે આગળ ચાલીએ.

જીમૂતના મૃત્યુની ઘટના પછી બીજા છ મહિના વીતી ગયા. સંપૂર્ણ સ્વસ્થતાપૂર્વક અનેક માનસિક યાતનાઓ સહન કરતા કરતા પાંડવોએ જ્યારે અજ્ઞાતવાસના વર્ષનો સારો એવો ભાગ વિતાવી નાખ્યો હતો ત્યારે એક બીજી ઘટના ઝની.

तस्मिन् वर्षे गतप्राये कीचकस्तु महाबलः ।

सेनापतिः विराटस्य ददर्श द्रुपदात्मजाम् ।।

ત્યારે શુ વિરાટના સેનાપતિ એવા કીચકે દુપદાત્મજને અત્યાર લગી જોધ જ નહિ હોય? પોતાના ભાષના સ્વભાવથી સંપૂર્ણ રીતે પરિચિત એવી રાણી સુદેખ્યાએ શું આ નવા સૌંદર્ય-રતનને તેની લંપટ અને વિષયી આંખથી યોજનાપૂર્વક અળગું રાખ્યું હશે? અને એમજ હોય તો, બિચારી સુદેખ્યાએ દશથી એ વધુ મહિના કરેલી મહેનત પર આમ રહી રહીને પાણી ફરી વળ્યું એ પણ ઇશ્વરની જ એક લીલા જ ને! અથવા, કાલિદાસે કહ્યું છે તેમ ભવિતવ્યાનામ્ દ્વારાણિ ભવન્તિ સર્વત્ર ।

કીચકે જેવી એ અપ્રતિમ સૌંદર્ય-સ્વામિનીને જોધ, તેવો જ એ વિકારવિહ્વલ બની ગયો. સીધો એ ગયો પોતાની બહેન પાસે. “ક્યાંથી આવી છે આ? ક્યારે? મને વાત પણ ન કરી? વાઝ! વાઝ! પણ હવે એ મારે ત્યાં આવે એવી ગોઠવણ થવી જોઈએ,” વગેરે.

સુદેખ્યા પોતાના ભાષને આ પ્રસંગે કશું જ કહેતી નથી. સંપૂર્ણ મૌન ધારણ કરીને બેઠી રહે છે, જેનો અર્થ તેના ભાષએ “સંમતિ” તરીકે જરૂર ઘટાવ્યો હશે.

સુદેખ્યાના આ મૌનનું કારણ એ પણ હોય, કે હમણાં હું શા માટે બોલું? ભલે એ જાણ, એની પાસે! જોઈ તો ખરી, મારા ભાષના પ્રલોભનોનો એ શો પ્રત્યુત્તર આપે છે!

કીચકે દ્રૌપદી પાસે જઈને સીધી પોતાની કામ-લીલા જ શરૂ કરી દીધી. વિકૃતિની દુનિયાનો તે અઠંગ ખેલાડી હતો.

પણ દ્રૌપદી અને કીચકના સંવાદને આપણે એક જુદું પ્રકરણ જ આપીએ.

૯૦ જો તારે મને જીવાડવો હોય તો !

સૈરંધ્રી (દ્રૌપદી) પાસે જઈને કીચક પહેલાં તો એના નેત્રાદિની તથા એના કોકિલ શા કંઠસ્વરની પ્રશસ્તિ કરે છે અને ઉમેરે છે :

एवंरुपा मया नारी काचिदन्या महीतले ।

न दष्टपूर्वा...

“તારા જેવી રૂપવાળી નારી મેં કદી જોઈ નથી!” (પ્રત્યેક લંપટ આમ જ બોલતો હશેને, કોઈ નવી નારીને જોધને!)

“તારા મુખચંદ્રને જોયા પછી કામવિવશ ન બને એવો કોઈ પુરુષ હું તો કદાપી જ નથી શકતો !” વગેરે.

જેમ જેમ તે આગળ બોલતો જાય છે, તેમ તેમ તેની નિર્લજ્જતા વધુ વેગ પકડતી જાય છે, અને છેવટે ખાન-પાન અને ઘરેણાંનાં પ્રલોભનો આગળ ધરીને તે તેની પાસે સીધી ‘પ્રેમ’ની જ માગણી કરે છે, પહેલી જ મુલાકાતે.

એક દાસી સાથે વધારે લપ્પન છપ્પન કરવાની જરૂર જ શી, તેને થયું હશે !

પણ તેનું છેલ્લું વાક્ય, શિકારને પહેલીવાર ફસાવવાની ટ્રેશિશ કરતા પ્રત્યેક કામીની મનોવૃત્તિનો પડથો પાડતું હોઈને નોંધપાત્ર છે :

ત્યજામિ દારાન્ મમ યે પુરાતનાઃ
ભવન્તુ દાસ્યસ્તવ ચારુહાસિનિ ।
અહં ચ તે સુન્દરિ દાસવત્ સ્થિતઃ
સદા ભવિષ્યે વશગો વરાનને ॥

“મારી જૂની સ્ત્રીઓને હું તારે ખાતર છોડી દઈશ.... અથવા તારી દાસીઓ થવાની આજ્ઞા આપીશ : હું જાતે પણ તારે દાસ થઈને રહીશ, સુંદરી, અને હરહમેશ તારું કબ્જું કરીશ, તારી આજ્ઞામાં રહીશ, તને અનુસરીશ.”

દ્રૌપદી આ બુદ્ધિબ્રષ્ટ લપટને સમજાવે છે : “હું તો ખીજાઓના કેશ ગૂંથનારી હલકા વર્ણની સૈરંધ્રી છું, સૂતપુત્ર ! (તારે લાયક જ નથી) વળી હું પર-દારા છું અને “દારા”એ! સૌને વહાલી હોય છે, તેમ હું પણ મારા પતિને વહાલી છું. મારા તરફ આવી અધમ દ્રષ્ટિથી જોઈને તું તારી મેજે જ અપકાર્તિ તથા ભયને નોતરે છે. માટે ધર્મને નજર સામે રાખીને આ દુષ્કૃત્યથી છોટો રહે.”

પણ એમ શાબ્દિક બોધથી જો પોતે કરેલા અશુભ સંકલ્પોને છોડી શકતા હોય તો તે કામી શાના ?

કીચક તો હલકાનો એવડા ઉત્સાહથી પોતાનું સંવનન ચાલુ રાખે છે. પોતે કોણ છે, તે હજુ કદાચ આ સૈરંધ્રીને ખબર નહિ હોય એમ માનીને તે કહે છે :

“આ આખાયે રાજ્યનો માલિક હું છું. પરાક્રમમાં મારી કોઇ જોડી જ નથી, આ પૃથ્વીમાં! મારી ઇચ્છાઓને તૃપ્ત કરીને તું આ રાજ્યની રાણી બની શકે છે. આ સ્થિતિમાં, આવી હીન દાસ્યદશામાં રહેવાની તારે અગત્ય જ શી છે?”

દ્રૌપદી હવે તેને છેલ્લી ચેતવણી આપે છે :

“તું નથી જાણતો, પણ પાંચ ગાંધર્વો, પાંચ ભયાનક ગાંધર્વો અહોરાત્ર મારી રક્ષા કર્યા કરે છે. મારા પર કુદૃષ્ટિ કરનાર તેમના રોષમાંથી કદી છટકી શકતો નથી. મારા એ સમર્થ પાંચ સંરક્ષકોના હું પ્રિયતમા છું. મારા પ્રત્યે કામુક દૃષ્ટિ નાખીને તારી જાતને તું એવી દુર્દશામાં મૂકી રહ્યો છે, જ્યાં તારા માટે આ સમગ્ર પૃથ્વીમાં-કે આકાશમાં પણ-કોઇ સલામત શરણુ-સ્થાન નહિ રહે.”

આખરે ક્રીયકને હાર સ્વીકારવી પડી. સૈરંધ્રીને હું મારી વાર્તાલાપની કળાથી જ રીઝવી લઈશ : મારાં પ્રલોભનોથી જ તે પીગળીને પાણી પાણી થઈ જશે, એવી એવી અનેક કલ્પનાઓ સાથે તે તેની પાસે આવ્યો હતો, પણ એ કલ્પનાઓ જ્યારે ભ્રમણાઓ સાબિત થઈ ત્યારે નિરાશ ન થતાં તેણે એક જુદો જ માર્ગ લીધો.

તે પોતાની બહેન પાસે આવ્યો. સુદેષ્ણાને તેણે વિનંતી કરી કે કોઇ પણ ઉપાયે મારો અને સૈરંધ્રીનો મેળાપ કરાવી દે,—જે તારે મને જીવાડવા હોય તો.

અને પછી ભાઈને જીવાડવા માટે સુદેષ્ણાએ એક યોજના કરી, જે આખરે તો તેના મૃત્યુની જ એક પૂર્વભૂમિકા બની ગઈ.

૯૧. વિરાટની સભા સમક્ષ

વિરાટની રાણી સુદેષ્ણાએ પોતાના ભાઈની વિષયલાલસાને તૃપ્ત કરવા માટે જે રસ્તો શોધી કાઢ્યો તે, તે રાણીને માટે આપણા મનમાં જે થોડું ઘણું પણ માન હોય, તેને પણ ઓછું કરે એવો છે. એ જમાનાની એક ખાસિયત લાગે છે. કોઈ ખોટું કામ કરતો દેખાય, તો બે શબ્દો બોધના એને યથાશક્તિ સંભળાવવા. પણ પછી તેને રોકવા માટે સક્રિય કંઈ જ

ન કરવું. ભીષ્મ-દ્રોણ-વિદુર જેવા પણ આ જ વર્ગના હતા, ત્યાં વિરાટની રાણી સુદેષ્ણાનું તો ગળું જ શું !

શ્રી કૃષ્ણ, વન્ધ્ય શબ્દોના એ જમાનામાં, એક જ એવા પુરુષ હતા, જે શિખામણના બે શબ્દો બોલીને જ માત્ર બેસી ન રહેતા. અન્યાય અને અસત્યને રોકવા માટે તે પોતાથી બનતું બધું જ કરી છૂટતા. માટે જ તો તેમની તેમના પોતાના જીવનકાળ દરમિયાન જ એક લોકોત્તર પુરુષ તરીકે ખ્યાતિ બંધાઈ હતી.

સુદેષ્ણાએ પોતાના ભાઈ ક્રીયક સાથે અગાઉથી નક્કી કર્યા પ્રમાણે સૈરન્દ્રીને સુરા લઈ આવવા માટે ક્રીયકને ઘેર મોકલી. સૈરન્દ્રીએ પહેલાં તો ઘણી જ ના પાડી. “એ તમારો ભાઈ કેવો નફ્ટ છે, તે તમે પોતે જ જાણો છો,” એમ પણ કહ્યું. “હું તમારી પાસે આવી, અને તમે મને રાખી, તે વખતે જ મેં તમને મારી શરતો કહી સાંભળાવી હતી, અને તે વખતે તમે તે બધી ચે મંજૂર રાખી હતી,” એ પણ યાદ દેવડાવ્યું. પણ સુદેષ્ણા ભાઈથી એટલી બધી ડરતી હતી, કે સૈરન્દ્રીનો આટલો બધો વિરોધ અને કંકળાટ સાંભળ્યા છતાં ન સાંભળ્યો કરીને તેણે તેને પોતાના ભાઈને ત્યાં મોકલી.

અને હાથમાં સુવર્ણપાત્ર (સુદેષ્ણા માટે ક્રીયકને ત્યાંથી સુરા લઈ આવવા માટે) અને હૈયામાં પ્રાર્થના લઈને દ્રૌપદી ક્રીયકને ત્યાં આવી. વ્યાસજી લખે છે કે દ્રૌપદીએ આ વખતે થોડીક વાર સૂર્યની પણ ઉપાસના કરી. (સૂર્યે જ તેને અક્ષયપાત્ર આપેલું હતું, વનવાસ દરમિયાન). સૂર્યે તેના પર પ્રસન્ન થઈને પોતાના એક દૂતને દ્રૌપદીના સંરક્ષક તરીકે મોકલ્યો. સૂર્યનો આ દૂત, પોતે અદીઠ રહીને દ્રૌપદીની રક્ષા કરતો હતો. દૂંકમાં સૂર્યોપાસના કર્યા પછી સૈરન્દ્રીને એવી ખાતરી થઈ ચૂકી હતી કે સૂર્યે તેની પ્રાર્થના લક્ષ્મીમાં લીધી છે અને તે હવે તેની રક્ષા કરશે જ, તેના શિયળને આંચ નહિ આવવા દે...

સૈરન્દ્રી જેવી ક્રીયકના મહાલયમાં દાખલ થઈ તેવો જ એ આનંદથી ઉજળ્યો : ઉજળીને ઉમ્મો થઈ ગયો. નાવં લબ્ધેવ પારગઃ જાણે કેમ સામે કિનારે પહોંચવાની અંખનાવાળાને એકાએક હોડી ન લાધી હોય ! પણ આ હોડી તેને પાર નહિ પહોંચાડે, અધવચ્ચે મોતની મઝદારમાં જ ડુબાડી દેશે, એ વાતનું એને ભાન નથી અથવા એમ પણ હોય કે આ હોડી એને

એના જીવનને ખીજે કિનારે-મોત રૂપી કિનારે-પહોંચાડવા માટે જ આવી પહોંચી હોય ! જે હોય તે, પણ ઉપમા બહુ જ સચોટ છે: નાવં લબ્ધ્વા
इव पारगः

કીચકે તો સીધી શય્યા જ બતાવી સૈરન્ધ્રીને ! કામાતુરાણં ન ભયં ન
लज्जा ! “ તારે માટે દિવ્ય શયન મેં તૈયાર રખાવ્યું છે. ચાલ, ચાલ,
મારી સાથે બેસીને પહેલાં તો મધુ-માધવીનું-જિંચી જાતની મદિરાનું પાન
કર. ”

“ હું મદિરાનું પાન કરવા નથી આવી, મદિરા લેવા આવી છું, આ
સુવર્ણપાત્રમાં, તમારી બહેન માટે. રાણી સુદેશ્યાએ ખાસ કહેવડાવ્યું છે કે
મદિરા લઈને તું જલદી આવજે, કારણ કે મદિરાપાનની એમની ઇચ્છા
અતિ ઉત્કટ છે. ”

“ એ તો હું ખીજી દાસી દ્વારા મોકલી આપીશ, ” કહીને કીચકે દ્રૌપદીનો
જમણો હાથ પકડ્યો. મનમાં ને મનમાં ઇશ્વરની સ્તુતિ કરતી સૈરન્ધ્રીએ
પોતાના જમણા હાથને છોડાવ્યો. ત્યાં તો એ દુષ્ટે એનું ઉત્તરીય વસ્ત્ર
ખેંચ્યું અને દ્રૌપદીના રોષનો પાર ન રહ્યો. પ્રાર્થનાએ જાણે કાઈ નવું
બળ એને આપ્યું હતું. અને પેલો સૂર્યદૂત તો હતો જ-અગોચર રહીને
એને ગ્રેરણા આપતો !

પોતા પર આક્રમણ કરી રહેલ કીચકને દ્રૌપદીએ એટલા બધા જોરથી
હડસેલ્યો કે એ “ મૂળ પર આક્રમણ થતાં વૃક્ષ પટકાઈ પડે એમ ” પૃથ્વી
પર પટકાઈ પડ્યો, અને દ્રૌપદી આ તકનો શાભ લઈને ત્યાંથી નાસી છૂટી.

કીચકના મહાલયમાંથી બહાર નીકળતાં વેંત તેને રાજસલામાં જઈને
યુધિષ્ઠિરની સહાયતા માગવાનો વિચાર આવ્યો. અને તે રાજસલા તરફ
દોડવા લાગી.

દરમિયાન ઘરમાં પડેલો કીચક ઉઠીને તેની પાછળ પડ્યો હતો. તેણે
તેને રસ્તામાં જ આંતરી લાતે લાતે મારી. પણ એ મારને પણ ગળી
જઈને સૈરન્ધ્રી-લોહીલુહાણુ અવસ્થામાં-વિરાટની સલા સમક્ષ પહોંચી.

પહોંચતાં વેંત તેણે કીચક સામે આંગળી ચીંધીને વિરાટને રાવ કરી.

પણ વિરાટે તેને શું કહ્યું ?

“તમારા બેનો પૂર્વ-ઈતિહાસ હું નથી જાણતો, એ સ્થિતિમાં હું શો નિર્ણય આપી શકું?”

સભામાં ભીમસેન અને યુધિષ્ઠિર બન્ને હાજર હતા.

ભીમસેન તો દ્રૌપદીના આ હાલ જોઈને ધૂંવાપૂંવા થઈ ગયો. કીચકની સામે તેને એટલો બધો રોષ પ્રગટયો કે જાણે અબઘડી ઉછળીને તે તેનો છુદો કાઢી નાખશે, અને બાર વરસ વનવાસ વેઠ્યો અને અજ્ઞાતવાસ પણ હવે લગભગ પૂરો જ થવા આવ્યો હતો, તે બધી યે યાતનાઓ ઉપર પાણી ફરી વળશે. યુધિષ્ઠિરે તેની સામે જોયું. સંકેતથી તેને સમજાવ્યો, શાંત રહેવા પ્રયોધ્યો અને પછી દ્રૌપદી તરફ ફરીને એ બોલ્યા :

“અહીં ચાલી રહેલી દ્વૃત-ક્રીડામાં તું નાહકની ખલેલ પહોંચાડે છે. તું અંતઃપુરમાં પાછી જ. સુદેષ્ણા જ તારું રક્ષણ કરશે. અને વીર પુરુષોની પત્નીઓએ એક વાત સદા સ્મરણમાં રાખવી કે અવસર આવ્યે તેમના પતિઓ ક્રોધથીયે ગાંજ્યા નહિ જાય ! એ અવસર જ્યાં સુધી આવ્યો નથી, ત્યાં સુધી સંપૂર્ણ શાંતિ અને સખૂરીથી તારા દિવસો વ્યતીત કર. આખરે તો સૌની રક્ષા કરનારો એક ધર્મ જ છે.”

યુધિષ્ઠિરના શબ્દોમાં રહેલ ગર્ભિત આશ્વાસનનો મર્મ સૈરન્દ્રી સમજી ગઈ અને વિરાટ તથા બલ્લવ આદિને વંદના કરીને તે અંતઃપુર તરફ ચાલી ગઈ.

પણ જતાં જતાં વિરાટની આખી યે રાજસભા સાંભળે તેવી રીતે ‘કંક’-ને બે માર્મિક શબ્દો સંભળાવવાનું તે ચૂકી નહિ.

હસ્તિનાપુરની રાજસભામાં આ વીરનારીની જે દુર્દશા થઈ હતી, તેના કરતાં વિરાટની સભામાં થયેલી તેની દુર્દશા લેશ પણ ઓછી ન હતી. દ્રૌપદીનું જીવન જ જાણે આવી આવી દુર્દશાઓની એક અશ્રુ-સાંકળી જેવું હતું.

૯૨ દ્રૌપદી ભીમને શોધે છે !

સૈરન્દ્રી જ્યારે અંતઃપુરમાં રાણી સુદેષ્ણા પાસે પહોંચી ત્યારે તેનો ચોટલો છુટો થઈ ગયો હતો, તેની આંખો વ્યાકુળતાથી લાલમલાલ હતી.

વળી દોડતી દોડતી ત્યાં પહોંચી હોવાને કારણે તે હાંફતી હતી. ઘોડીલુહાણુ તો તે હતી જ.

“કાણે તારા આવા હાલ કર્યા?”

“જાણો છો તો ય પૂછો છો? મેં તમને કેટલીયે ના પાડી, છતાં તમે તમારા એ ભાઈ પાસે, મદિરા લાવવાને બહાને મને મોકલી, અને હવે પરિણામ તમે જુવો છો! એના અત્યાચારોથી છુટવા માટે મારે રાજની સલા સમક્ષ રાવ કરવા જવું પડ્યું, પણ એ દુષ્ટે ખુદ રાજના દેખતાં પણ મને માર માર્યો અને મારું અપમાન કર્યું! અને... સલા આખી—રાજ સુધ્ધાં—જેઠ રહી!”

“તું કહેતી હો, તો હું એને સજા કરું!” રાણીના હૃદયમાં ઊંડે ઊંડે સૂતેલી ન્યાયવૃત્તિ જાગૃત થઈ.

“સજા તમારે કરવાની કરી જ જરૂર નથી,” સૈરંધ્રીએ રોષથી કહ્યું: “જેમનો અપરાધ એ દુષ્ટે કર્યો છે તેઓ તેને સજા કરવા પૂરેપૂરા સમર્થ છે અને તેઓ તેને, અવસર આવ્યે, સજા કરશે જ.”

રાણી સુદેશ્ણાને સૈરંધ્રીની આ વાણી નકરી બડાઈખોર લાગી હોય તો પણ નવાઈ નહિ.

પણ સૈરંધ્રીએ તો આ વાક્યો ઉચ્ચારતાં પહેલાં પોતાની યોજના તૈયાર કરી લીધી હતી. તે રાત્રે સૌ ઊંઘી ગયાં તે પછી છાનીમાની ભીમસેનના ખંડ તરફ દોડી ગઈ. ભીમસેન સૂતો હતો. સૈરંધ્રીએ તેને પોતાના બન્ને હાથ વડે ઢંઢોળીને જગાડ્યો.

ભીમસેને રાજસલામાં જે દ્રશ્ય જોયું હતું તે પરથી ઘણું ખરું તો અનુમાન કરી જ લીધું હતું. ‘આકીનું દ્રૌપદીએ કહ્યું. પણ કહેતાં કહેતાં વચ્ચે વચ્ચે યુધિષ્ઠિરની જુગારની ટેવને કારણે સૌને દુઃખી થવું પડ્યું છે—અને તેને પોતાને પણ—તે વાત ઉપર સારી પેઠે આંસુઓ વરસાવ્યાં. સેંકડો દાસદાસીઓ જેમને અનુસરતાં, તેમને પોતાને જ વિરાટના અનુચરો તરીકે જીવન વીતાવવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે—યુધિષ્ઠિરની આ કુટેવને કારણે, તે વાત તેણે ફેરવી ફેરવીને કહી.

“પણ આ કીચક તો આડો આંક જ છે, એનો ઇલાજ થવો જ જોઈએ. એમાં વિલંબ ન ચાલે.”

“હું એ જ વિચારી રહ્યો છું” ભીમસેને તેને આવાસન આપ્યું.

“કંઈ સૂઝયું છે?”

“હા, અર્જુન જીહ્વનલા રૂપે જે સ્થળે રાજકન્યાઓને સંગીત અને નૃત્ય શીખવે છે, તે નર્તનશાળામાં તું કીચકની સાથે આવતી કાલે રાતે મિલન ગોઠવ.”

“કીચક સાથે હું મિલન ગોઠવું?” દ્રૌપદી ક્રોધથી બોલી ઊઠી. ભીમસેન શું કહેવા માગતો હતો, તે હજુ તે પૂરું સમજી ન હતી.

“હા, હા; કીચકની સાથે આવતી કાલે રાતે ત્યાં મુલાકાત ગોઠવ. ગુપ્ત મુલાકાત. રાત્રિને સમયે નર્તનશાળા સાવ ખાલી હોય છે.”

“તું શું કહી રહ્યો છે, વૃકોદર?” દ્રૌપદી હજુ ભીમનું હાર્દ સમજી નહોતી શકી.

“હું કીક જ કહી રહ્યો છું. કીચકની સાથે આવતી કાલે રાતે ગુપ્ત મુલાકાત તારે ગોઠવવાની છે; પણ એ મુલાકાતમાં હાજર હું રહીશ, તારે બદલે!—ફક્ત આ વાતની કોઈને ગંધ સુધ્ધાં ન આવે એનું ધ્યાન રાખજે.”

અને કીચકના વધની પૂર્વભૂમિકા બહુ જ ભયંકર રીતે—ભયંકર અને હાસ્યાસ્પદ રીતે—સરખાઈ ગઈ.

૯૩. “કેવો રૂપાળો લાગે છે !”

સૈરન્દ્રીએ જ્યારે કીચક સાથે નૃત્યશાળામાં રાતે મળવાનો સંકેત કર્યો ત્યારે કીચકના આનંદનો પાર ન રહ્યો. તે બિચારાને ક્યાં ખબર હતી કે એ સંકેત તેની ભોગ-તૃષાની પરિતૃપ્તિનો નહોતો, પણ તેના જીવનની પૂર્ણાહુતિનો હતો !

વિરાટની રાજસભામાં ખુદ વિરાટના અને કંકના દેખતાં કીચકે દ્રૌપદીને લાત મારી, તેજ રાતે ભીમસેન અને દ્રૌપદી વચ્ચે મુક્તિનો માર્ગ શોધવા અંગે લાંબાણુભરી ચર્ચા થઈ તો પછી બીજે જ દિવસે કીચક પાછો દ્રૌપદી પાસે આવ્યો.

“ જોયું ને, તેં ? રાજના દેખતાં મેં તારા શા હાલ કર્યા તે ? કાઠની પણુ હિંમત ચાલી, તારી વહારે આવવાની ? ક્યાંથી ચાલે ? વિરાટ તો નામનો રાજા છે. મત્સ્યદેશનો સાચો માલિક તો હું છું ! હજુ ય કહું છું તને, મારે શરણે આવીશ તો હું તારો દાસ થઈને રહીશ, રાજની સો સુવર્ણમુદ્રાઓ તને બક્ષીસમાં આપીશ, ઉપરાંત અનેક દાસ-દાસીઓ તારી સેવામાં રહેશે અને તને હરવા ફરવા માટે એક રથની વ્યવસ્થા પણ થશે ! ”

કામાતુર કીચકો સૈરંધ્રીવતી સૈરંધ્રીઓને આજે પણ આ જ પ્રલોભનો નથી આપતા ?

સૈરંધ્રીએ, ભીમસેનની સૂચના પ્રમાણે, પોતે જાણે હારીને નમતું આપતી હોય એવો દેખાવ કર્યો.

“ તમારી વાત સ્વીકારવા હું તૈયાર થાઉં, પણ મને પેલા ગાન્ધર્વોની બીક લાગે છે ! ”

“ એ બીકનો આપણે તું કહે તે પ્રમાણે ઉપાય કરીએ. ”

“ તો એમ કરો : કાઠને પણ ખબર ન પડે એવી રીતે તમે નર્તન-શાળામાં આજ રાત્રે મને એકલા મળો. સાવ એકલા હો ! અને જો જો હો, નર્તનશાળામાં સંપૂર્ણ અંધારું હોવું જોઈએ, કાઠ જાંખો પાંખો દીવો પણ ન જોઈએ. ”

આ વાતચીત થઈ તે વખતે મધ્યાહ્ન હતો. આ પછીના દિવસનો અર્ધો ભાગ સૈરંધ્રી તેમજ કીચક બંને માટે ઘણો લાંબો થઈ પડ્યો. કીચકના મનમાં એમ કે ક્યારે રાત પડે ને ક્યારે કામના પૂરી થાય, અને સૈરંધ્રીના મનમાં એમ કે ક્યારે રાત પડે ને ક્યારે આ આપત્તિનો ઓળો મારા ઉપરથી હંમેશને માટે ઉતરે !

રાત પડી કે તરત જ, પોતાની અને દ્રૌપદીની વચ્ચે થયેલી ગોઠવણુ પ્રમાણે, ભીમસેન છાનોમાનો નર્તનશાળાના ગાઢ અંધકારમાં ઘુસીને ત્યાં સજ્જવવમાં આવેલી એક સેજ પર લાંબો થઈને સૂઈ ગયો.

થોડી વાર પછી કીચક આવ્યો. અંધકારથી છલોછલ ભરેલી નર્તનશાળામાં તે ચોરપગે દાખલ થયો. દાખલ થઈને અંદરથી બારણું તેણે વાસી દીધું.

પછી અનુમાનને આધારે તે પર્યંક (પલંગ) પાસે પહોંચ્યો. પર્યંકમાં એક આકૃતિ સૂતી હતી તેને સૈરંધ્રી સમજીને વેવલાઈ કરવા માંડી.

“તને મેં વચન આપ્યું હતું તે પ્રમાણે સોનામહોરો, દાસદાસીઓ અને રથની વ્યાવસ્થા થઈ ગઈ છે. તારા મિલન માટે મેં કૃષીકૃષી તૈયારી કરી છે, તે જો તો ખરી ! ઘેરથી અહીં આવવા નીકળ્યો તે વખતે સ્ત્રીઓએ મને શું કહ્યું, જાણે છે ? તેમણે કહ્યું : “જેવો રૂપાળો તું આજે લાગે છે, તેવો રૂપાળો પૂર્વે કદી નથી લાગ્યો.”

“સ્ત્રીઓએ સાચું જ કહ્યું હશે; પણ હવે મારો આ સ્પર્શ કેટલો સુંવાળો છે તેનો પણ તું જરા અનુભવ કરી જો.”

અને જલંગ મારીને ભીમસેન કુઘો. કીચકને તેણે, કેસરી જેમ કોઈ પાડાને પકડે તેમ પકડ્યો.

અને પછી, અલખત્ત, એક ઉગ્ર દંડયુદ્ધ ત્યાં આગળ ખેલાયું.

મધરાત સુધી ચાલેલ આ યુદ્ધના મહાતાંડવથી નર્તનશાળા ધણુધણી ઊઠી. એમાં પડેલાં વાઘો, વીણા મૃદંગાદિ પર કેવા કેવા આઘાતો તે રાતે થયા હશે, અને કેવાં કેવાં વિચિત્ર સંગીત તેમાંથી જન્મ્યાં હશે, કોણ જાણે !

આખરે કીચકનું જળ તૂટી પડ્યું. ભીમે એની કેડ પોતાના ગોઠણો વડે લાંગી નાખી. એને ઊંચકીને, બાળક જેમ દોરીને છેડે બાંધેલ દડાને ધુમાવે એમ ધુમાવ્યો. કીચકના પ્રાણ ઉડી ગયા. ભીમે એને મારી મારીને માંસના પિંડા જેવો બનાવી દીધો હતો – એવી રીતે કે કોઈને ખબર પણ ના પડે કે મૃજ આ કોણ હતો !

પછી ભીમસેને દ્રૌપદીને બોલાવી. નર્તનશાળા તેને હવાલે કરી તે રસોડા તરફ ચાલ્યો ગયો. સૈરંધ્રીએ નર્તનશાળાના ચોકીદારોને જગાડ્યા. (ચોકીદારો પણ ખરા ! આટલી ધાંધલ થઈ ગઈ, છતાં જેમનું રૂંડું સરખું પણ ના ફરક્યું.) તેમને તેણે કહ્યું : “આ જુઓ, મારા તરફ કુદૃષ્ટિ કરનાર કીચકના મારા ગાંધર્વ પતિઓએ કેવા હાલ કર્યા છે ?” પછી તો ત્યાં આગળ રીડિયામણ મચી ગયું. અસંખ્ય ચોકીદારો મશાલો લઈ લઈને દોડ્યા અને જે ભયંકર દ્રશ્ય તેમણે દીઠું તે પરથી તેમને ખાતરી થઈ ગઈ કે આ પરાક્રમ સાચે જ કોઈ ગાંધર્વનું જ હોવું જોઈએ ! માણસનું ગજું જ નહિ, કીચક જેવા કીચકની આવી દુર્દશા કરવાનું !

મૃત ક્રીચકનું ચિત્રાત્મક વર્ણન વ્યાસજીએ સચોટતાથી આપ્યું છે :

ક્વાસ્ય ગ્રીવા, ક્વ ચરણૌ

ક્વ પાણી, ક્વ શિરસ્તથા ।

“ આની ડોક ક્યાં છે ? પગ ક્યાં છે ? હાથ ક્યાં છે ? માથું ક્યાં છે ? ”
એમ લોકો માંહોમાંહે પૂછવા લાગ્યા.

૯૪. સ્મશાનમાં !

થોડીવારમાં તો સમાચાર આપ્યા એ ગામમાં ફરી વળ્યા. ક્રીચકના સૌ ભાઈઓ આકંદ કરતા કરતા નર્તનશાળામાં ભેગા થયા. ક્રીચકના શબને જોતા જાય અને વધુ ને વધુ રોતા જાય. ક્રીચક કેવો લાગતો હતો ? સંમિન્નસર્વગં કૂર્મમ્ સ્થલ ઇવોદ્ધૃતમ્ “જેનાં બધાં જ અંગો છૂંદાઇ ગયાં છે એવા, પાણીમાંથી બહાર ખેંચી કઢાયેલા કાચબા જેવો ! ”

અને અગ્નિસંસ્કાર કરવા માટે શબને બહાર લઇ જવાની તૈયારી કરી રહ્યા હતા, ત્યાં સૈરંગી તેમની નજરે પડી. એક થાંભલાને અઢેલીને તે ઊભી હતી.

“ આ ડાકળુને કારણે આપણા મોટાભાઈના જનનની ખુવારી થઈ !
મારો એ ચૂડેલને ! ” એક જણે વરાળ કાઢી.

ટાળું એને પકડવા દોડ્યું.

“ મારશેા નહિ એને ! ” એક ખીજાએ વધારે કઠોર સજ્જ મુદ્રવતાં કહ્યું, “ એને બાંધીને ભેગી લઇ લો. ક્રીચકની સાથે એને પણ ચિતા પર બાળી મૂકશું. ભાઈની ઈચ્છા એને ભોગવવાની હતી. જીવતાં તો તે એમ ન કરી શક્યા, તો મુવા પછી તો એમની વાસના તૃપ્ત થશે. ચાલો, લઇ દ્યો ભેગી, એ કર્કશાને. ”

વિરાટ આ બધું જોતો હતો. ક્રીચકના ભાઈઓના સંયુક્ત બળની સામે થવાની તેનામાં તાકાત નહોતી. એટલે એણે નમતું મેહ્યું. દ્રૌપદીને ક્રીચક ભેગી બાળવાની સંમતિ તેણે એ હરામખોરોને આપી દીધી.

ક્રીચકની શબવાહિનીની સાથે બાંધાઇને સ્મશાન તરફ જતી દ્રૌપદીને આર્તનાદ મત્સ્યદેશની સીમને વીંધી રહ્યો.

જીવનભર આક્રન્દ કરવા માટે જ સરજાઈ છે, આ નારી, દુપદની આ તનયા ! ઉત્તર હિન્દુસ્તાનની ભાગ્યે જ ડોઈ નદી હશે, જેને કાંઠે એનાં આંસુ નહિ પડ્યાં હોય ! હિમાલયનું ભાગ્યે જ ડોઈ શિખર હશે, જે એના રૂદનથી કંપી નહિ ઊઠ્યું હોય ! આર્યાવર્તનું ભાગ્યે જ ડોઈ વન હશે, જેનાં વૃક્ષો એનો વિલાપ સાંભળીને ટ્રવી નહિ ઊઠ્યાં હોય !

સૈરન્દ્રીનો આ વિલાપ ભીમે રાજરસોડામાં સૂતાં સૂતાં સાંભળ્યો. તે સફાજો ખેડો થયો. તેણે વેષ-પદ્ધતિ કર્યો. રસોડાનું ખારણું બંધ હતું તે બંધ જ રહેવા દધને દિવાલ ઉપરથી છાપરા પર ચઢીને તેણે મહેલની બહારની ધરતી પર જલંગ મારી. તે સ્મશાન ભણી દોડ્યો. ચિતા જે ઠેકાણે ખડકાઈ રહી હતી, તેની બાજુમાં જ એક સુકાયેલું ઝાડ હતું. ભીમસેને તેને મૂળથી ઊખેડીને કાંધે ચઢાવ્યું. અને પછી એ ભયંકર આયુધને આમ તેમ વીંઝતો એ પેલા સો ભાઈઓના ટોળા પર ત્રાટક્યો. આવો માણસ અને આવું આયુધ, આવો વેગ અને આવું ઝનૂન આ લોકોએ કદી દીકું નહોતું ! એટલે એમને થયું કે આ તો પેલો ગાંધર્વ, જે સૈરન્દ્રીની રક્ષા કરે છે, અને તેઓ નાહા !

ભીમસેને પહેલાં તો ટ્રૌપદીને બંધન-મુક્ત કરી તેને નગર ભણી મોકલી આપી અને પછી કીચકના સો યે સો ભાઈઓને વીણી વીણીને યમસદન પહોંચાડ્યા.

આમ એક જ દિવસમાં એકસોને એક અત્યાચારીઓનો ઓછાએ વિરાટના રાજનગરને માથેથી દૂર થયો.

૯૫. હવે રૂક્ત તેર દિવસ બાકી છે !

હવે સામાન્ય જનતાનું માનસ જોઈએ. નગરના એકસો ને એક અત્યાચારીઓ ડોઈ અગમ્ય અકળ હાથે મૃત્યુ પામ્યા તે બાબત રાહતની લાગણી તેઓ જરૂર અનુભવે છે. પણ તેમનું મન ખીજી જ દિશામાં દોડે છે. તેઓ ભયભીત છે. આવા જખરા માણસોને પણ રમત રમતમાં રોળી નાખનાર પેલા ગાંધર્વનો ડોપ ગામ ઉપર ઉતરશે તો ? એ ડોપને અટકાવવો શી રીતે ? એ ડોપનું કારણ આ સૈરન્દ્રી છે. તેઓ નિર્ણય કરે છે : આ રૂપાળી આ ગામમાં છે ત્યાં સુધી ટોઈ પણ સલામત નથી; કારણ કે કામુક્તા-

તૃપ્તિની વૃત્તિ માણસમાં સાહજિક છે અને આ સૈરન્દ્રીમાં માણસને ઉશ્કેરે, ઉત્તેજે, વિહ્વલ બનાવે એવું રૂપ છે !

એટલે તેઓ દોડ્યા રાજ પાસે :

यथा सैरन्ध्रीदोषेण न ते राजन्निदं पुरम् ।

विनश्येतेति क्षिप्रं तथा नीति विधीयताम् ॥

“ સૈરન્દ્રીને દોષે તારું આ પુર વિનાશ ન પામે એવું કંઈ કર ! ”

વ્યભિચારીઓને રોકવાની વાત નથી; યુનેગારોને સખત રીતે દંડવાની વાત નથી; નારીને ધુતારી ઠરાવીને ગામમાંથી હાંકી કાઢવાની વાત છે !

હવે વિરાટનો ફેંસલો સાંભળો.... ખાનદાની અને ભીતિનું વિચિત્ર મિશ્રણ છે એમાં !

એ ફેંસલો તે પોતાની રાણી સુદેશ્યા મારફત કહેવડાવે છે :

“ કૃપા કરીને તું તારી ઇચ્છામાં આવે ત્યાં જતી રહે; તારા ગંધર્વોની અમને ખીક લાગે છે. ”

નગરના રાજમાર્ગો પર જતી સૈરન્દ્રીનું ચિત્ર વ્યાસજીએ બહુ જ હૃદય-દ્રાવક રીતે દોર્યું છે: “ તેનાં અંગો અને વસ્ત્રો, તે તાજેતરમાં જ નહાઈ હતી તેથી, ભીનાં હતાં. તેને જોતાં વેંત પુરુષોએ ચારે દિશાઓમાં નાસભાગ શરૂ કરી. ગંધર્વોની ખીકે એમની વિચારશક્તિને હરી લીધી હતી. કેટલાક તો તેને જોઇને આંખો જ મીંચી દેતા હતા. ”

પાંચાલીએ રસોડાના દ્વાર પાસે ભીમસેનને ખેડેલો જોયો. તેની સાથે ખુદ્દવી રીતે તો વાતચીત થઈ શકે એમ નહોતું, પણ સંકેતમાં તેણે તેને સંબોધ્યો:

“ જેના વડે મારી મુક્તિ થઈ, તે ગંધર્વરાજને નમસ્કાર ! ”

પછી નર્તનાગાર પાસે આવતાં તેણે રાજકન્યા ઉત્તરાને નૃત્ય શીખવી રહેલ અર્જુનને જોયો- (કીચકના મૃત્યુને નિમિત્તે શાળામાં રજા નહિ હોય ?) પણ તે પહેલાં તો નર્તનાગારની કન્યોએ તેને જોઈ લીધી હતી. સૈરન્દ્રી તરફ એ છોકરીઓને સહાનુભૂતિ હતી એટલે બહાર નીકળીને તેમણે દુષ્ટ કીચકના ત્રાસમાંથી છૂટ્યા બદલ તેને અભિનંદન આપ્યાં.

દરમિયાન અર્જુન પણ બહાર આવી ગયો હતો. તેણે પૂછ્યું :

“થયું શું, વાત તો કર, સૈરન્દ્રી? કેવી રીતે એ દુષ્ટોને નાશ થયો? કાણે કર્યો?”

સૈરન્દ્રીનો જવાબ જોટલો રોષથી ભરેલો છે, એટલો જ કટાક્ષથી ભરેલો છે; અને એટલો જ, પરિસ્થિતિનો વિચાર કરતાં, સ્વાભાવિક છે.

“તારે શું કામ છે સૈરન્દ્રીનું, જુહનલા, તને તો કન્યાપુરમાં હરહંમેશ મોજ જ છે ને! સૈરન્દ્રીના દુઃખનો તને અનુભવ નથી, એટલે તો તું એ દુખિયારીની આમ મસ્કરી કરે છે!”

અર્જુનના (જુહનલાના) પ્રત્યુત્તરમાં ભારોભાર દર્દ છે :

न तु केनचिदत्यन्तं कस्यचिद् हृदयं क्वचित्
वेदितुं शक्यते नूनम् ...

“કોઇના હૃદયને કોઇ શું જાણે!”

ત્યાંથી પછી સૈરન્દ્રી સુદેખ્યા પાસે આવે છે. સુદેખ્યા તેને વિરાટનો આદેશ સંભળાવે છે. આદેશનો જવાબ આપતાં સૈરન્દ્રી કહે છે :

“હવે તેર દિવસ જ બાકી છે, રાણીમા! પછી મારા ગંધર્વો મને અહીંથી લઇ જશે, અને તમારી લલાઇનો પણ તમને ખદલો મળશે.”

સુદેખ્યાનું અનુકંપાપૂર્ણ નારીહૃદય નારીહૃદયની વ્યથા સમજે છે. અને અજ્ઞાતવાસના છેલ્લા તેર દિવસ પણ સુદેખ્યાના રાજમહેલમાં જ ગાળવાની દ્રૌપદીને અનુમતિ મળે છે.

૯૬. હસ્તિનાપુરની રાજસભામાં

દુર્યોધને પાંડવોને શોધી કાઢવાના ઈરાદાથી જે અનેક ગુપ્તચરો મોકલ્યા હતા, તે બધા હવે —તેર દિવસ જ બાકી છે— હસ્તિનાપુર પાછા ફર્યા. પાંડવોનું પગેરું કાઢવાના તેમના બધા ય પ્રયત્નો નિરર્થક નીવડ્યા હતા, પણ એક ખુશખબર તેમણે સૌને આપ્યા. તે ખુશખબર એ કે, ત્રિગર્તો, જેઓ હસ્તિનાપુરના મિત્રો હતા, તેમનો પરાલવ કરનાર કીચક આખરે મરાયો હતો. એક મધરાતે કોઇ ગંધર્વો એને અને એના બધા જ ભાઇઓને મારી નાખ્યા હતા અને આ આખી ચે ઘટના કોઈ સ્ત્રીને નિમિત્તે બની હતી !

હકીકતમાં આ સમાચાર દુર્યોધનને જ્યારે મળ્યા હશે, ત્યારે અજ્ઞાત-વાસની અવધિને પૂરા તેર દિવસ પણ બાકી નહીં હોય ! કારણ કે ઓછામાં ઓછો એક દિવસ તો વિરાટ નગરથી હસ્તિનાપુર પહોંચતાં લાગે-વધારે દિવસો પણ નીકળી જાય !

દુર્યોધન ગુપ્તચરોની આ બધી બાતમી સાંભળીને લાંબો વખત સૂનમૂન બેસી રહ્યો. પાંડવોની બાબતમાં ગુપ્તચરોનું અનુમાન એવું હતું કે તેઓ એટલે કે ગુપ્તચરો તેમને ક્યાંય પકડી પાડી શક્યા નથી એ જોતાં, પાંડવો હવે પૃથ્વીના પટ ઉપર જ નહિ હોય, મરી ગયા હશે. (પોતે જેમને પકડવામાં સફળ નથી થતા, તે બધા જ મરી ગયા હોવા જોઈએ, એમ બધા જ ગુપ્તચરો માનતા હોય છે!) પણ કણે દુઃશાસનને જસૂસોને ફરી શોધમાં મોકલવાની સલાહ આપી, અને સાથે સાથે દુર્યોધનને આશ્વાસન આપ્યું : “કોને ખબર છે, વનવાસ દરમ્યાન કોઈ હિંસક પશુએ ફાડી ખાધા હશે ! અથવા સર્પદંશના ઝેરથી મરી ગયા હશે !” ટૂંકમાં, તેઓ મૃત્યુ પામ્યા હોય એ સર્વથા અસંભવિત નથી. “પણ એમાં તું આટલો બધો વ્યગ્ર શા માટે થાય છે ? મનને સ્વસ્થ રાખીને વિચાર કર કે હવે શું કરવું !”

દ્રોણને જસૂસોનું અનુમાન સાચું નહોતું લાગતું, પણ તે સ્પષ્ટ કહેવાને બદલે તેમણે ગોળ ગોળ વાતો કરી : “આવા સજ્જનો અને વીર પુરુષો પૃથ્વીના પટ ઉપરથી આવી રીતે નાબૂદ થઈ જાય એમ હું માનતો નથી. તેઓ જીવતા જ હોવા જોઈએ. માટે હવે શું કરવું તેનો વિચાર કરો.” તેર મહિના પુરા થતાં તેઓ પ્રગટ થાય ત્યારે તેમનું રાજ્ય તેમને પાછું સોંપી દે, એમ નથી કહેતા, આ આચાર્ય મહારાજ ! ઉલટું ફરીથી જસૂસો મોકલીને જે થોડાક દિવસો હવે બાકી રહ્યા છે તે દરમ્યાન તેમને છતા કરવાની ભલામણ કરે છે !

હવે પિતામહ ભીષ્મને સાંભળો : એ પણ, પાંડવો જેવા ઈશ્વરપરાયણ અને ધર્મરત મહાત્માઓ એમ નાશ ન પામે એ બાબતમાં દ્રોણની સાથે સંમત છે. ખીજી બાજુ, પાંડવો જ્યાં વસતા હશે, તે દેશ કેવો લાગ્યશાળી અને સમૃદ્ધ હશે તેમ કહીને તેવા સંભવિત દેશનું વિસ્તારથી વર્ણન પણ કરે છે; પણ છેવટે, મગનું નામ મરી નથી પાડતા. “તને જે વાતમાં તારું હિત લાગતું હોય તે તું હવે જલદી કર !” આટલું કહીને બેસી રહે છે.

પણ કૃપાચાર્ય તો આડો આંક જ છે. એ કહે છે : “સામાન્ય શત્રુની

પણ ઉપેક્ષા ન કરી શકાય, તો પછી પાંડવો જેવા રણકુશળ શત્રુઓની ઉપેક્ષા તો થાય જ શી રીતે ! ”

ટૂંકમાં એ જધા વડીલોનાં લાપણો આજની લાપામાં જેને Placitudes કહીએ છીએ એવી અસંગત નકામી સુધ્ધિચાણી વાતોથી ભરેલાં છે.

દુર્યોધનને ખખડાવીને ઢાઘ જ નથી કહેતું કે “ એ લોહા જુગારમાં હારીને વનમાં ગયા તે વખતે વાયદો કર્યો હતો તે પ્રમાણે તેરમા વરસને અંતે તેઓ પ્રગટ થાય ત્યારે તેમનું રાજ્ય તેમને પાછું સોંપી દે ! ”

છેલ્લે દુર્યોધન મોઢું ખોલે છે,

તેણે હવે પોતાનો નિર્ણય કરી લીધો છે.

પાંડવો મર્યા નથી એમ તેને પણ લાગે છે !

પણ તો પછી તેઓ છે ક્યાં ?

એક અનુમાન તેણે કરી લીધું છે. મનમાં ને મનમાં તેણે ગણતરી કરી લીધી છે.

જળદેવ, ભીમ, શલ્ય અને કૃત્યક આ ચાર એક સરખી કક્ષાના મહાબલી યોદ્ધાઓ તરીકે ભારતમાં પ્રસિદ્ધ હતા. એ ચારમાંના એક કૃત્યકને મધરાતના અંધકારમાં ઢા'ક અગોચર હાથે માર્યો ! એ હાથ એના ઢાઈ સમોવડીઆનો જ હોવો જોઈએ. હવે જળદેવ અને શલ્યનો તો એ ન જ હોય; તો પછી બાકી રહ્યો એક ભીમ ! માટે ભીમ વિરાટનગરમાં જ છે, એટલે કે પાંડવો મત્સ્યદેશમાં જ છે.

અને દુર્યોધને મત્સ્યદેશ પર આક્રમણ કરવાનો પ્રસ્તાવ મૂક્યો.

૯૭. સુશર્માનો સાણસા-બૂહ

દુર્યોધને મત્સ્ય દેશ પર આક્રમણ કરવાનો વિચાર જાહેર કર્યો તેની સાથે જ ત્રિગર્તોનો રાજા સુશર્મા, જે મોટેભાગે, શકુનિની જેમ, હસ્તિનાપુરની રાજસભામાં જ પડયોપાધર્યો રહેતો, તેણે તે વિચારને ટેકા આપ્યો. એક નવી યોજના પણ તેણે રજૂ કરી. તે યોજના એ હતી કે દુર્યોધન વગેરે મત્સ્ય દેશ ઉપર ચઢાઈ કરવા નીકળે તેને આગલે દિવસે તેણે પોતે પોતાના

દેશમાં (ત્રિગર્તોમાં) જઈ, તે સીમાડેથી મત્સ્યદેશની ગાયોનું હરણ કરવું. ત્રિગર્તો અને મત્સ્યો વચ્ચે હરહંમેશ દુસ્મનાવટ જ રહ્યાં કરતી, એટલે આમાં કંઈ નવાઈ જેવું ઘોષને નહિ લાગે. ત્રિગર્તો ગાયોને હરી જાય છે એવા સમાચાર મળતાંવેંત વિરાટ પોતાના લાવલક્ષ્મર સાથે તેના પર ત્રાટકશે. એટલે રાજધાનીમાં સ્ત્રીઓ અને વૃદ્ધો અને ન લડનારી વસતિ સિવાય ખીજું કોઈ જ નહિ રહે. આમ થાય કે તરત જ, ખીજે જ દિવસે, દુર્યોધને પોતાના લક્ષ્મર સાથે હસ્તિનાપુરની દિશામાંથી મત્સ્યદેશ પર તૂટી પડવું. ‘ બે પાંખિયા ધસારા ’ જેવા શબ્દોથી આજે આપણે પરિચિત છીએ. જૂના વખતમાં આને સાણસાન્યૂહ કહેતા.

ત્રિગર્તોના રાજ સુશર્માની આ યોજના સંપૂર્ણ સફળ થાય એવી હતી. સામાન્ય સંયોગો હોત, તો વિરાટનાં ગોટલાંછોતરાં જ ઊડી જત !

પણ યોજના વિચારનારે પાંડવોનો વિચાર નહોતો કર્યો !—અથવા કહો કે એ જ વિચાર કર્યો હતો; કારણ કે યોજનાનું મૂળ તો પાંડવો જો વિરાટ-નગરમાં હોય, તો તેમને છતાં કરવાનું હતું. આમ થાય તો વનવાસમાં જતી વખતે થયેલ કરાર પ્રમાણે ખીજાં બાર વરસનો વનવાસ તેમણે વેઠવો પડે.

આ યોજનાને કર્ણનો ટેકો તરત જ મળી ગયો. શકુનિ, દુઃશાસન વગેરે તો દુર્યોધનના પડઘા જેવા હતા. ભીષ્મ-દ્રોણ વગેરે તરફથી પણ કોઈ ગંભીર વિરોધ ન થયો. બે શબ્દો શિખામણના સંભળાવવા સિવાય તેઓ ભાગ્યે જ ખીજું કશું કરતા ! ખોલે ગમે તેમ, પણ કાર્યનો વખત આવશે ત્યારે તે બધા અચૂક પોતાની પડખે ઊભા રહેવાના છે એવી દુર્યોધનની ખાતરી હતી.

અને એક રાતે સુશર્મા ત્રિગર્તોની સીમ ભણી છાનોમાનો ઉપડી ગયો; અને તે પછી ખીજે જ દિવસે, વિરાટ રાજના ગોવાળોએ રાજમહેલમાં દોડતા આવીને ધા નાખી કે આપણી સીમાને ત્રિગર્તોએ ઘેરી છે અને સુશર્મા આપણી ગાયોને હરી જાય છે.

અને વિરાટના વૃદ્ધ લોહીમાં એકાએક આગ ઊડી; અને તે જ ક્ષણે સીમ સાચવવા, ગાયોને પાછી આણવા અને જૂની દુસ્મનાવટનો હિસાબ ચૂકતે કરવા પોતાના સૈન્ય સાથે ત્રિગર્તોની સામે તે દૂર કરી ગયો.

પણ કૂચ કરતાં પહેલાં એક વિચાર તેના મનમાં ઝબકી ગયો. આ કંક, આ બલ્લવ, આ તન્તિપાલ અને આ અન્થિક-આ ચારેય લડી શકે એવા લાગે છે. (બલ્લવનું બળ તો તેણે જન્મતને વખતે જોયેલું હતું.) શા માટે એ ચારેયને રણભૂમિ પર સાથે ન લઈ લેવા ?

અને પોતાના ભાઈ શતાનીકને તેણે આજ્ઞા કરી : “આ ચારને પણ આયુધો, કવચો અને રથો આપો. એ ચારેય આપણી સાથે આવશે.”

એટલે યુધિષ્ઠિર, ભીમ, સહદેવ અને નકુલ પણ વિરાટની સાથે સુશર્માની સામે ઉપડી ગયા.

અને વિરાટની રાજધાની, સુશર્માએ હસ્તિનાપુરની સભામાં કહ્યું હતું તે જ પ્રમાણે, યોદ્ધાઓ વગરની રેઢી બની ગઈ. અને અગાઉથી થયેલ સંકેત પ્રમાણે દુર્યોધને તેના ઉપર છાપો માર્યો.

મહાભારત કહે છે કે તે દિવસ અંધારી આઠમનો હતો. યોદ્ધાઓ રાજધાની તરફ દોડતા આવ્યા. રાજવીસૂના રાજમહેલમાં તમણે ખબર પહોંચાડી : “કૌરવોનું દળકટક સીમ પર ત્રાટક્યું છે, મત્સ્યદેશનાં ગોધનનું હરણ થઈ રહ્યું છે.”

સાથે સાથે એવા સમાચાર પણ તેમણે આપ્યા કે સેનામાં દુર્યોધન, કર્ણ, શકુનિ, દુઃશાસન ઉપરાંત ભીષ્મ, દ્રોણ કૃપાચાર્ય અને અશ્વત્થામા પણ છે.

૯૮. વિરાટનો વિજય

આ તરફ લગભગ સાંજને વખતે ત્રિગર્તો અને મત્સ્યોનો ભેટો થયો. બન્ને દળોના સામસામા ધસારાને કારણે આકાશ ધૂળથી છવાઈ ગયું. યોદ્ધાઓ આંધળા બનીને લડવા લાગ્યા. થોડીક જ પળોમાં ધરતી તેમનાં આભૂષણ પહેરેલાં પણ કપાયેલાં અંગોથી છવાઈ ગઈ. લોહીનાં ખાખડાં ઠેર ઠેર સરખઈ ગયાં. ક્યાંક ક્યાંક અનેક ખાખડાં ભેગાં થતાં લોહીની નાની સરખી નદી પણ નિરમાઈ જતી.

મધ્યાકાશમાં સાતમનો અર્ધ-ચંદ્ર ઊગ્યો. પોતે સર્જેલી સંહાર-લીલાને હવે સ્પષ્ટ જોઈ શકતા યોદ્ધાઓ પ્રસન્ન થયા.

સુશર્માને વિરાટ પર જમાનાજૂની દાઝ હતી. કીચક અને એના ભાઈ-ઓને કારણે એ અજ્ઞેય જોવા હતો, ત્યારે, કદાચ આ ત્રિગર્તો પર તેણે

કાળે કેર વર્તાવ્યો હશે ! ગમે તેમ, પણ એને પકડી પોતાના રથમાં નાખી એક કેદી તરીકે પોતાની રાજધાનીમાં લઇ જવાની સુશર્માને ખૂબ જ ઇચ્છા હતી.

પોતાના નાના ભાઇને લઇને એ વિરાટના રથ તરફ દોડ્યો. વૃદ્ધ છતાં વીર વિરાટ આ જુવાનેના ઓચિંતા હલ્લા સામે લડી રહ્યો હતો, ત્યાં તો તે લોકોએ તેના સારથિને તેમજ બન્ને બાજુના બે પાર્શ્વરક્ષકોને મારી નાખ્યા. સારથિ વગરના, નિરંકુશ રીતે આમતેમ ફરતા પોતાના અશ્વો અને રથને વિરાટ કાબૂમાં લઇ શકે તે પહેલાં તો અગાઉથી સંતલસ કર્યા પ્રમાણે સુશર્મા અને તેનો નાનો ભાઇ વિરાટ ઉપર ધસી આવ્યા. વિરાટને તેમણે બન્ને બાજુએથી પકડી લીધો, અને પછી જેમ ‘કોઈ કામુક કોઈ યુવતીને પકડી જાય, તેમ’ (યુવતીમિવ કામુકાઃ) તેને જીંચકીને સુશર્માના રથમાં ખોસી દીધો અને પછી નિરાંતે રથને મારી મૂક્યો, પોતાની રાજધાની તરફ.

રાજા વિરાટ શત્રુના હાથમાં પડીને પરાજિત થયો છે એવા સમાચાર ચારેફર ફેલાતાં એના સૈન્યમાં નાસભાગ શરૂ થઈ.

આવે વખતે યુધિષ્ઠિરે ભીમને કહ્યું : “ આપણે બાર મહિના વિરાટના રાજ્યમાં માતાના ઉદરમાં બાળક રહે એટલી શાંતિ અને સલામતીથી રહ્યા છીએ એ ઋણુ ફેડવાનો આ વખત છે. તું જ અને વિરાટને છોડાવી આવ. ”

ભીમ તો આટલાની જ જાણે વાટ જોઈ રહ્યો હતો. પાસે એક ઝાડ હતું તેની સામે એ લોલુપતાભરી નજરે જોઈ રહ્યો.

યુધિષ્ઠિર તેના મનની વાત બરાબર સમજી ગયા. ભીમને ચેતવતાં તેમણે કહ્યું :

“ રખે તું એ ઝાડ જીંચકીને સુશર્માની સામે દોડતો ! એવું કરીશ તો તું ભીમ જ છે એ વાત જાણી થઈ જશે. કોઈ બીજું આયુધ લઈને દોડ. અને આ સહદેવ અને નકુલ પણ ભલે તારી સાથે આવે. ”

ભીમ પોતાની પાસે વિરાટના ભાઈ શતાનીકે આપેલું ધનુષ્ય હતું તે લઈને દોડ્યો. સુશર્માને અને એના સારથિને તેણે બાણવર્ષાથી અકળાવી મૂક્યા. પછી સુશર્માના રથની સાવ નજીક પહોંચી તેના સારથિ અને અંગ

રક્ષકોને મારી સુશર્માને તેણે રથમાંથી નીચે ઉથલાવી નાખ્યો અને પછી કાઈ દોરને મારે તેમ તેને માર્યો.

દરમ્યાન વિરાટ પણ સુશર્માની જ ગદા લઇને સુશર્મા સામે દોડ્યો. અને સુશર્મા ભાગ્યો.

ભીમે ફરી સુશર્માને પકડ્યો અને “ પારકા પ્રદેશની ગાયો હાંકી જવી છે કાં ? ” એવા મેણાં મારતાં મારતાં તેને જમીન પર પછાડી તેની કમરને પોતાના ગોઠણા ભરાવીને તોડી નાખી— પછી તેને બાંધીને તે યુધિષ્ઠિરની પાસે લઈ ગયો.

“ જો તારે છૂટવું હોય તો આના પગમાં પડીને ‘હું દાસ છું’ એમ કહે, ” ભીમે એને ધમકી આપી; પણ યુધિષ્ઠિરે “ એ તો હવે વિરાટનો દાસ બની જ ગયો છે ! ” એમ કહીને તેને છોડી મૂકવાની આજ્ઞા આપી.

કંક, બલ્લવ, તાંતિપાલ અને ગ્રંથિક એટલે કે યુધિષ્ઠિર, ભીમ, સહદેવ અને નકુલનું પરાક્રમ આમ વિરાટે નજરે જોયું એટલું જ નહિ પણ તેની પોતાની જિંદગી જોખમમાં હતી તે ભીમના પરાક્રમથી જ ઊગરી છે એવું જ્યારે એને ભાન થયું ત્યારે એ વૃદ્ધ રાજવીમાં કૃતઘ્નતાની વૃત્તિ ઊભરાઈ આવી અને કંકને તેણે કહ્યું : “ મારો જીવ તમે બચાવ્યો છે તેના બદલામાં મારું આખું રાજ તમને આપું તો પણ એાછું છે.”

પછી તેણે રણભૂમિમાંથી જ સુશર્માની ઉપર પોતે વિજય મેળવ્યો છે એવા સમાચાર દ્વેતા મારફત મોકલ્યા અને પોતાની વિજયી સેનાના સ્વાગત માટે બધી તૈયારી કરવાનું કહેવડાવ્યું.

૯૯. સૈરન્દ્રી અને ઉત્તર

ત્રિગર્તોનો સુશર્મા વિરાટનગર પર આક્રમણ કરવા રવાના થયો તે પછી બીજે જ દિવસે તેની સાથે અગાઉથી નક્કી થયા મુજબ દુર્યોધને પોતાનું આક્રમણ શરૂ કર્યું. તેની સાથે ભીષ્મ, દ્રોણ, કર્ણ, કૃપ, અશ્વત્થામા, શકુનિ અને દુઃશાસન તેમજ વિવિંશતિ, વિકર્ણ, ચિત્રસેન, દુર્મુખ, દુઃશલ વગેરે મહારથીઓ હતા તેમણે વિરાટનગરની ભાગોળે પહોંચતાંવેંત ગાયોના અસંખ્ય ધણોને કપ્પળે કરી લીધાં. ગો-રક્ષકોએ થોડાક સામના જેવું કર્યું,

પણ આવડા પ્રયંત આક્રમણ સામે તેમનું શું ચાલે ! તેઓ દોડયા નગરમાં, વિરાટની પાસે ફરિયાદ કરવા. પણ વિરાટ તો સુશર્મા સામે સમગ્ર લશ્કર લઇને ઉપડી ગયો હતો. નગરમાં દુર્યોધનના દળનો સામનો કરી શકે એવું કોઈ જ ન હતું.

‘પરિત્રસ્ત ગોપાધ્યક્ષ’ જેવો મહેલમાં દાખલ થયો તેવો તેની નજરે વિરાટનો નાનો પુત્ર (જે ‘ઉત્તર’ અને ‘ભૂમિંજય’ એવા નામથી ઓળખાતો હતો) ચઢ્યો. ગોપાધ્યક્ષે બધી જ વાત એને કરી. “હવે તો તું જ નગરનો અને સીમાડાનો એકમાત્ર સંરક્ષક છે,” ગોપાધ્યક્ષે તેને કહ્યું. “તારા પિતા સભાઓ અને સમિતિઓમાં તારા પરાક્રમનાં વખાણ કરતા ધરાતા નથી. તો હવે એ વખાણને સાચાં પાડવાનો આ સમય છે. આટલા દિવસ તે તારી એક જાતની સંગીત-શક્તિનું પ્રદર્શન કર્યું છે, હવે એક બીજી જાતની સંગીતશક્તિ દેખાડવાનો અવસર આવ્યો છે.

શરવર્ણાં ધનુર્વીણામ્

શત્રુમધ્યે પ્રવાદય ॥

“ધનુષ્ ૩૫૧ વીણા શત્રુઓ વચ્ચે વગાડી દેખાડ. હવે તું જ આપણા આ રાષ્ટ્રનું છેવટનું શરણ છે.”

ઉત્તર આ વખતે સ્ત્રીઓની વચ્ચે બેઠેલો હતો. ગોપાધ્યક્ષનાં વચનોથી એને પોરસ ચઢ્યો.

“હું ગમે તેવા શત્રુની સામે ત્રાટકવા તૈયાર છું.” તેણે કહ્યું; “પણ એક મુશ્કેલી છે : લડાઈમાં મારો રથ કુશળતાપૂર્વક હાંકે એવો કોઈ સારથિ નથી.”

અર્જુને ઉત્તરની આ બાલિશ બડાઈ સાંભળી. તેણે દ્રૌપદીના કાનમાં કહ્યું :

“ઉત્તરને કહે કે બૃહન્નલા એક વખત અર્જુનનો સારથિ હતો. એને તારું સારથિપદ લેવાનું કહે.”

દ્રૌપદી ઉત્તર પાસે આવી અને આ વાત કરતાં જાણે શરમાતી હોય એવી રીતે તેને કહ્યું : “હું એક વખત પાંડવોની સેવામાં હતી એ તો તમે જાણો જ છો. તે વખતે આ બૃહન્નલા જે તમારો સંગીતનો શિક્ષક છે તે અર્જુનનો સારથિ હતો. અર્જુને પાંડવવન બાળ્યું ત્યારે પણ એના

રથના થોડાઓને એ દોરતો હતો. તો મારી સૂચના છે કે એને સારથિ બનાવીને તમે યુધ્ધે ચઢો. એ સારથિ હશે, તો જરૂર શત્રુઓને તમે સંહારી શકશો. ”

“ ખરું હશે. ” ઉત્તરે જવાબ આપ્યો, “ પણ તમે કહો છો તેવો માણસ નપુંસક કેમ હોય ? અને નપુંસક હોય તો યુધ્ધમાં સારથિપણું શી રીતે કરી શકે ? ગમે તેમ પણ એની પાસે જઈને ‘ મારો સારથિ બન ! ’ એમ મારાથી તો નહિ જ કહી શકાય.....મારી વાત એ ન માને તો ! ”

દ્રૌપદી જાણે આટલાની જ વાટ જોઈને બેઠી હોય તેમ બોલી બિડી : “ તારું કદાચ એ ન માને. પણ આ તારી નાની અને રૂપાળી બહેન છે ને, એનું વેણ તો એ કદી જ નહિ ઉઠાપે. એને મોકલ. ” (એક આખું વરસ જે છોકરીને પોતાના પતિએ સંગીત-નૃત્ય-કળા શીખવી છે, તેના પ્રત્યે, સહેજ ઇર્ષ્યાનો ભાવ દ્રૌપદીના આ વચનમાં નથી તગતગતો ?-હોડા પાણીવાળા હોજને તળિયે કોઈ નાની માછલી તગતગે તેમ ?-)

સૈરન્દ્રીની સૂચનાથી ઉત્તર પોતાની બહેનને બહુનલા પાસે જવાનું કહે છે; અને ઉત્તર તો જાણે આવા કોઈ સૂચનથી રાહ જ જોઈને બેઠી હોય એમ દોડે છે.

અર્જુન ભણી દોડતી આ ઉત્તરાના સૌન્દર્યનું વીગતવાર વર્ણન કરી આ પ્રસંગે આપે છે એ પણ સૂચક લાગે છે. સાંભળો, થોડાંક વિશેષણો : તન્વી, શુભાંગી, શ્રિયાવૃતા, અરાલપક્ષ્મા; હસ્તિહસ્તોપમ-સંહિતોરુ, ચારુદત્તા, સુમધ્યમા, વગેરે.

“ મૃગાક્ષિ, આટલી વ્યગ્ર શાને છે ? ” અર્જુને તેને પૂછ્યું : “ તારું મુખ, હે સુન્દરિ, અપ્રસન્ન શા માટે છે ? ”

(વિરાટની આ ‘ વિશાલાક્ષી રાજપુત્રી ’ માટે વ્યાસે અહીં ‘ સખી ’ શબ્દ વાપર્યો છે તે પણ સૂચક છે. નપુંસક નૃત્યશિક્ષકની તે એક ‘ સખી ’ જ બની ગઈ હશે, આ એક વરસમાં !)

એ ‘ સખી ’ - વિરાટની એ રાજપુત્રી ઉત્તરા હવે અર્જુનને આટલી ઉતાવળથી પોતે શા માટે દોડી આવી છે તેનું કારણ કહે છે, તે પણ કેવી રીતે ? પ્રણયં ભાવયન્તી ।

“મારો ભાઈ ઉત્તર હસ્તિનાપુરના મહારથીઓ સામે યુદ્ધે ચઢવા ઇચ્છે છે, તેનો તું સારથી બન. ના ન પાડજે. સૈરન્દ્રીએ મને કહ્યું છે કે એક વખતે ખુદ અર્જુનનું સારથ્ય પણ તેં કરેલ છે.”

અર્જુન હસી પડે છે.

“ગજબના છે - તું અને તારી સૈરન્દ્રી, બન્ને! ગીતની કે નૃત્યની કે વીણા કે વેણુ કે મૃદંગ જેવું કોઈ સાજા બળવવાની વાત હોય તો જાણે સમજ્યા, પણ યુદ્ધમાં સારથીપણું કરતાં મને ક્યાંથી આવડે?”

થોડાક વિનોદપ્રમોદ પછી અર્જુન તૈયાર થાય છે. થોડુંક નાટક પણ તે કરે છે. કવચ પહેરતાં જાણે તેને આવડતું ન હોય તેમ, - કવચ પણ જાણે કોઈ વાઘ હોય તેમ, - એને ઉપર ઉછાળીને તે અદ્ધર ઝીલે છે - જે જોઈને આસપાસ ઊભેલી છોકરીઓ હસી પડે છે. ભોજો ઉત્તર પછી જૃહન્નલાને પોતાને હાથે જ કવચ પહેરાવે છે. પછી રથ સજ્જ થાય છે અને કિશોર રથી અને યુવાન સારથિ વિદાય થાય છે. વિદાય વેળાએ છોકરીઓ જૃહન્નલાને કહે છે : “સંગ્રામમાં ભીષ્મદ્રોણ આદિ કુરુઓને જીતીને તેમનાં પારીક અને સુંવાળા અને સુંદર વસ્ત્રો લેતો આવજો - અમારા માટે.”

છોકરીઓ તો કદાચ મશ્કરી જ કરે છે; પણ અર્જુનનો જવાબ સમ-યોચિત છે.

“જરૂર લઈ આવીશ - પણ તે એક શરતે, -જો આ ઉત્તર શત્રુઓ પર વિજય પ્રાપ્ત કરશે તો.”

૧૦૦. બેય હાથમાં લાડવો !

અંતઃપુરમાં બેઠા બેઠા ફડાકા મારવા એ એક વાત છે, પણ મેદાને-જંગ પર મરણિયા બનીને પોતાથી સવાયા શત્રુ સામે ઝૂઝવું એ એક જુદી જ વાત છે. વિરાટના નાના પુત્ર ભૂમિંજય અથવા ઉત્તર-કુમારને જીવનમાં પહેલી જ વાર આ કઠોર સત્યનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

જૃહન્નલાએ એટલે કે અર્જુને થોડાઓની રાસ હાથમાં લીધી કે થોડાઓ જાણે ઊડ્યા! - આકાશમાં કોઈ ઝડપી પીંછી ચિત્ર દોરતી ઊડે એમ

વાયુવેગે ઊડ્યા ! અને જોતજોતામાં તો સારથિ-રથીની એ અજબ જુગલજોડી નગરની લાગોળને ઘેરીને ઊભેલાં દુર્યોધનનાં દગોની લગોત્તગ થઈ ગઈ

પેલું સ્મશાન અને શમીનું વૃક્ષ પણ પાસે જ હતું, જ્યાં એક વરસ પહેલાં પાંડવોએ શસ્ત્રાસ્ત્રો સંતાડ્યાં હતાં.

ડુંગર ડુંગર જેવડાં અસંખ્ય મોજાઓવાળા સાગર સમુંદ્રોરવોનું એ દળ હતું. અણુગણ વૃક્ષોવાળું કાષ્ઠ પ્રગાઠ અને વિશાળ વન ધીમે ધીમે વિરાટનગર લાણી આગળ વધી રહ્યું હોય^૧ - સૈનિકા, રથો, ઘોડાઓ, હાથીઓ રૂપી અસંખ્ય પગો વડે-એવો એનો દેખાવ હતો. ધૂળ તો એટલી બધી ઊડતી હતી કે ભલભલાની દષ્ટિ પણ એ ડમરીને ભેદી ન શકે.

કર્ણ, દુર્યોધન, ભીષ્મ, દ્રોણ, અશ્વત્થામા આદિની આગેવાની નીચે આગળ વધી રહેલ આ દળને જોતાં ઉત્તરકુમાર તો આભો જ બની ગયો. ભયને લઈને તેનાં રૂંવાડાં ઊભાં થઈ ગયાં. તે પરસેવે રેખાંજલ થઈ ગયો.

“રથને પાછો વાળ, જાહન્નલા,” અર્જુનને તેણે કહ્યું. “આવડાં જગરાં લશ્કરની સામે મારાથી શી રીતે લડી શકાય ?”

“લડી કેમ ન શકાય !” અર્જુનને જાણે ટીખળ કરતો હોય એવા અવાજે કહ્યું; “અંતઃપુરમાં સ્ત્રીઓ અને પુરુષો સૌની સમક્ષ મોટી મોટી વાતો કર્યા પછી હવે પાછાં શેં હટાય ? તારે શું એ સૌની વચ્ચે તારી હાંસી કરાવવી છે ? અને તારી વાત તો જાણે સમજ્યા, પણ મારું શું ? પેલી સૈરન્દ્રીએ મારી - મારા સારથ્યની-આટઆટલી પ્રશંસા કરી તે સાવ ફેાગટ ! ના, ના. હવે તો લડવું જ પડશે. તારાથી નહિ લડાય, તો છેવટે મારે લડવું પડશે; પણ ગાયોનાં ધણુને પાછાં વાળ્યાં વગર નગરમાં તો હવે પગ નહિ જ મૂકાય.”

પણ શબ્દોથી એમ ક્રોધને શ્રાતન ચઢતું હોય તો જોઈએ શું ?

“ગાયેને ભલે કૌરવો લઈ જાય, અને ભલે મારી મરકરી થાય !” એમ કહીને ઉત્તરકુમારે તો રથમાંથી સીધો ભુસકો જ માર્યો અને સામે ઊભેલા શત્રુઓની આખી સેનાના દેખતાં નગરની દિશામાં એણે દોટ મૂકી. પણ અર્જુન તેને એમ શાનો જવા દે ! રથમાંથી નીચે કુદીને એ તેની પાછળ

૧ શેક્સપિયરના ‘મેકબેથ’ નાટકમાં પણ “ચાલતાં વન”ની કલ્પના છે.

દોડ્યો, અને હવામાં ફરફરતો તેનો ચોટલો અને તેનાં કપડાં જોધને કૌરવો-ની સેનામાં હસાહસ થવા માંડી.

પણ ભીષ્મ, દ્રોણ, અશ્વત્થામા આદિ સૌ વિચારમાં પડી ગયા. “વેષ ભલે નપુંસકનો હોય, લાગે છે અર્જુન! જુવો, જુવો, અર્જુનનું જ આ માથું! અર્જુનની જ આ ડોક! અને ઘૂંટણ સુધી પહોંચતા અર્જુનના જ આ બાહુઓ!”

દરમ્યાન અર્જુને ઉત્તરને પકડી પાડ્યો હતો.

“શા માટે મને નિશ્ચિત મોત ભણી ઢસડી જાય છે, બૃહન્નલા? —જીવન મદ્રાણિ પર્યાતિ । મને જવા દે. હું તને સો સોનામહોર આપીશ, તું માગીશ તેટલાં મોતી અને હીરા આપીશ. પણ જવા દે મને, જવા દે!”

ઉત્તર આવું ગાંડું ગાંડું બોલ્યે જતો હતો. અને અર્જુન તેને રથ ભણી ઘસડતો જતો હતો, અને આખરે “તારાથી ન લડાય તો કે’ નહિ, તો સારથીપણું કરજે; લડીશ હું!” એમ કહીને અર્જુને એને રથ પર ચઢાવી દીધો અને રથને તેણે પેલા શમીવૃક્ષ પાસે લીધો.

દ્રોણને તો હવે ખાતરી જ થઇ ગઇ હતી કે નપુંસકના વેષમાં આ અર્જુન જ છે. “એ એકલો જ આપણને સૌને પુરો પડશે!” એ સૌને કહેવા લાગ્યા: “લડવું નકામું છે!”

કર્ણને આચાર્યની આ અર્જુન-સ્તુતિ ન ગમી.

“દ્રોણ તો હંમેશા આવી જ વાતો કરે છે,” તેણે તોજડાઇથી કહ્યું. “પણ અર્જુન મારી પાસે હિસાબમાં નથી. મારાથી સોળમા લાગનું ચે શૌર્ય એનામાં નથી. અબઘડી હું ખતાવી દઉં છું, કાણ કેટલામાં છે તે!”

બ્યારે દુર્યોધને ખીજી રીતે આશ્વાસન લેવા માંડ્યું.

“એ અર્જુન હોય તો વળી વધુ સારું!” તેણે કહ્યું. કારણ કે અગ્નિ-વાસ દરમ્યાન જ પાંડવો છતા થઇ જશે તો તેમને બાર વરસ ખીજાં વનમાં જવું પડશે. અને એ અર્જુન નહિ હોય, અને ખીજો કોઇ હશે તો આપણે એને રમતમાં જ હરાવી દઇશું. આપણને તો બેય હાથમાં લાડવો છે!”

કથા કહે છે કે દુર્યોધનનાં આ વચનો સાંભળતાં વેંત ભીષ્મ, દ્રોણ, કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા તેના “૧૦૫”ની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા!

વ્યાસજીએ આ ‘પૌરુષ’ શબ્દ અહીં કટાક્ષમાં તો નહિ વાપર્યો હોય ને?

૧૦૧. શંખનાદ !

હવે આ તરફ પેલા શમીના વૃક્ષ પાસે આવીને બહુન્નલાએ ઉત્તરકુમારને એ આડ પર ચઢવાનું કહ્યું.

“કુમ ?”

“આ આડ ઉપર એક ધનુષ્ય છે અને બાણોથી ભરેલું એક ભાથું છે તે મારે જોઈએ છે. ત્યાં બીજાં પણ અનેક આયુધો છે, પણ તું ઉપર ચઢ, એટલે મારે શું જોઈએ છે તે હું તને બતાવું.”

“પણ આ આડ પર તો, જુવો, પેલું કોઈ મનુષ્યનું મુડકું છે ! એને મારાથી શી રીતે અડાય ?”

“એને અડવામાં જરાય વાંધો નથી, કુમાર. મારા પર શ્રદ્ધા રાખ. હું તારી પાસે તારા કુળને લાંછન લાગે એવું કશું જ કામ નહિ કરાવું. પણ હવે ઝટ આડ ઉપર ચઢી જા.”

“પણ કોનાં છે એ બધાં આયુધો ? અને અહીં ક્યાંથી આવ્યાં ? અને તમને શી રીતે ખબર પડી ?”

“એ બધા સવાલોના જવાબો હમણાં જ તને આપું છું ભાઈ, પણ હવે એ ધનુષ્ય ઉતારી આવ.”

ઉત્તર ઉપર ચઢ્યો તો ત્યાં તેણે નિરાંતે સુતેલા સર્પો જેવાં પાંચ ધનુષ્યો જોયાં. આવાં ધનુષ્યો તેણે કદી જોયાં જ ન હતાં. આટલાં પ્રચંડ અને આટલાં મનોહર ! એકેકનું વર્ણન કરીને તેણે એ કોનાં છે એમ ફરી પૂછ્યું. અર્જુને હવે તેને આ શસ્ત્રાસ્ત્રો શમીવૃક્ષ પર શી રીતે આવ્યાં તેનો આખો ઇતિહાસ કહ્યો—અને કયું આયુધ કોનું છે તે જણાવીને પોતાનો તેમજ ચારેય ભાઈઓનો પરિચય પણ રમતરમતમાં આપી દીધો.

“પણ તમને આ નપુંસકત્વ શી રીતે સાંપડી ગયું ?”

પાથે એનો ઇતિહાસ પણ ટૂંકામાં સંભળાવી દીધો. અને પછી ઉત્તરે ઉતારેલા ગાંડીવને સજ્જ કરીને શંખનાદ કર્યો.

અને એ શંખનાદ એવો તો ભીષણ હતો કે ઉત્તરના રથના ઘોડાઓ ઘૂંટણભેર થઈ ગયા અને ઉત્તર પણ લયભીત થઈને રથમાં ચોંટી ગયો.

અર્જુને ઉત્તરને પંપાળી પંપાળીને લયમુક્ત કર્યો.

“ શંખનાદો તેં શું કદી સાંભળ્યા નથી ? ”

“ શંખનાદો તો મેં ઘણાં યે સાંભળ્યા છે, યૃહન્નલા, પણ દ્વિશાઓને ખળભળાવી મૂકે એવો નાદ આજે જ સાંભળ્યો. ”

“ ફીક છે. હવે પગ જમાવીને એસ. હું ફરી શંખનાદ કરું છું. ”

એમ કહીને અર્જુને ફરી શંખનાદ કર્યો, પહેલાં કરતાં પણ વધારે ભીષણ.

અને હવે તો દ્રોણ વગેરેને ખાતરી જ થઈ ગઈ કે આવો શંખનાદ કરનારના હાથે કૌરવોનાં દળોનું નિકંદન જ નીકળી જવાનું છે !

અને દ્રોણાચાર્ય વળી પાછા સૌને યુદ્ધના માર્ગથી પાછા વાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

પણ કર્ણ અને દુર્યોધનની હઠ પાસે તેમનું કશું ચાલ્યું નહીં.

૧૦૨. વાહ પિતામહ, વાહ !

હવે અર્જુને પોતાના હાથમાં જે બલોચાં હતાં તે કાઢી નાખ્યાં હતાં અને પોતાના વાંકડિયા તેમજ કાળા વાળને એક સફેદ વસ્ત્રમાં બાંધી લીધા હતા.

તેના ધનુષ્યટંકાર તેમજ શંખનાદની અપૂર્વ ભીષણતા અનુભવ્યા પછી હવે તો ક્રોધને જાણે શંકા જ રહી ન હતી. સૌના મનમાં ખાતરી જ થઈ ગઈ હતી કે આ અર્જુન જ છે !

અને દુર્યોધનને તો અત્યારથી જ પાંડવોને ફરી ખીખં આર વરસ વનમાં તગેડી મૂકવાનાં સપનાં પણ આવવા માંડ્યાં હતાં !

પણ આ દ્રોણ અને કૃપ અને ભીષ્મ-બધા થીજી કેમ ગયા છે ? તેમાં ય દ્રોણ તો વળી પોતાને દેખાતાં અનેક અમંગળ એંધાણોમાં જ અટવાઈ ગયા છે. તેમનું ચાલે તો સૈન્યને લઈને હસ્તિનાપુર ભેગા જ થઈ જાય—

એમ એમના મોઢા પરથી દેખાય છે. “અર્જુનની સામે ઊભા રહેવાનું કોઈનું ગળું જ નહિ !” પોતાના પ્રિય શિષ્યની પ્રશસ્તિ ગાતાં એ થાકતા જ નથી.

પણ કર્ણુ છેડાઈ પડે છે.

અર્જુનનાં વખાણ એને બાણ સમાન લાગે છે.

“આ આચાર્યને એક બાણએ રાખીને જે કરવું ઘટે તે કરો.” દુર્યોધનને એ સલાહ આપે છે. “અર્જુનની ભાટાઈમાંથી એ ઊંચા જ નથી આવવાના. સેના જો એમની આ નખખાઈ જાણી જશે, તો નાહિંમત થઈ જશે. બાકી અર્જુને એવું તે કયું પરાક્રમ કરી નાખ્યું છે કે આચાર્યમાં આવડો મોટો અહોભાવ પ્રગટી ગયો છે ! ઘોડા તો રોજ હણહણે છે અને વાયુ યે રોજ વાય છે ! વૃષ્ટિ અને વાદળોને ગડગડાટ પણ કેં નવી નવાઈ ના નથી !

किमत्र कार्यं पार्थस्य

कथं वा स प्रशस्यते ।

“એમાં પાર્થે શી ધાડ મારી ? એની ભાટાઈ શા કાજે થઈ રહી છે ?”

અને પછી તો એ “આચાર્યો”ની આખી ન્યાત ઉપર ઊતરી પડે છે. આપત્તિની વેળાએ એ ‘પંડિતો’ કશા જ કામના નહિ ! ‘પંડિતો’ તો મહેલોમાં અને બગીચાઓમાં નિરાંતે ચર્ચાઓ ચાલતી હોય ત્યાં જ શોભે ! (પંડિતાસ્તત્ર શોભના : !)^૧

આ પછી કર્ણુ બડાઈખોરીમાં ઊતરી પડે છે : “તમે બધા આ અર્જુનથી ડરતા હો, તો એક બાણયે ખસી જાઓ ! હું એકલો જ લડીશ. હું અર્જુનના કરતાં લેશ પણ ઊતરતો નથી. મારા માટે તો આજે એક અમૂલ્ય અવસર આવ્યો છે : મારાં બાણો વડે વીંધાયેલા અર્જુનને દુર્યોધનના હાથમાં સોંપીને દુર્યોધનના ઋણમાંથી મુક્ત થવાનો !”

૧. નેપોલિયન વિષે કહેવાય છે કે એ દિગ્વિજય કરવા નીકળતા ત્યારે પંડિતોને હંમેશા સાથે જ રાખતો; અને શત્રુઓ અણધાર્યો હલ્લો કરે ત્યારે પોતાના લશ્કરને એ આદેશ આપતો : *Form a square : savants and donkeys in the middle!* ચોરસ બ્લૂક રચો : પંડિતો અને ગધેડાઓને વચ્ચેમાં લઈ લો.” (જેથી પંડિતોને કશી ધજા ન થાય, અને ગધેડાઓની પીઠ પર લાદેલી આવશ્યક સામગ્રી જળવાઈ રહે !)

કૃપાચાર્ય અને અશ્વત્થામા કણ્ઠીની આ શેખીનો એને સળગાવી મૂકે એવો-પણ સાચો -જવાબ આપે છે. ભીષ્મ સૌને શાંત કરવા મથે છે. દ્રોણ વળી તીસરી જ વાત કરે છે : દુર્યોધન સાહસવૃત્તિના તોરમાં કૈં આહુતિ-અવળું ન કરી એસે એની તકેદારી રાખવાની એ સૌને ભલામણ કરે છે.

અને છેલ્લે, દુર્યોધનના મનમાં જે વાત ક્યારની ચે રમી રહી છે તેનો ફેાડ પાડવાની તે ભીષ્મને વિનંતિ કરે છે :

“અઝાતવાસનું વર્ષ પૂરું થયું કે હજુ થોડાક દિવસો બાકી છે?”

અને ભીષ્મ જાણે આ સવાલ માટે તૈયાર થઇને જ કેમ ન આવ્યા હોય એમ જવાબ આપે છે :

“બાર ને એક તેર વરસો તો ક્યારનાં ચે પૂરાં થઇ ગયાં!”

“હે!” સૌ અશ્ચર્યચકિત થાય છે. “ક્યારે?”

“તેર વરસ પૂરાં થઇ ગયાં,” ભીષ્મ કહે છે. “તે વાતને આજે પાંચ મહિના અને બાર દિવસ વીતી ગયા.”

(અહીં અશ્ચર્યચકિત તો આપણે સૌ થઇએ છીએ કે આ વાત ભીષ્મે હસ્તિનાપુરની રાજસભાને પાંચ મહિના અને બાર દિવસ પહેલાં જ કેમ ન કરી?)

પછી પોતે આ ગણતરી કયા ગણિતને આધારે કરી તે પણ ભીષ્મ સમજાવે છે. અને છેલ્લે ઉપસંહર કરતા હોય એવી છટાથી કહે છે :

“આ બધું જાણ્યા પછી જ અર્જુન આવ્યો હશે. વળી સાક્ષાત ધર્મની પ્રતિમા સમો યુધિષ્ઠિર જેમનો મોટો ભાઇ છે, તે પાંડવો અધર્મનું આચરણ કદી કરે જ નહિ. આ મેં તમને કહેવાનું હતું તે કહી દીધું. હવે તમને રુચે તે માર્ગ લો. કાં તો યુદ્ધ કરો, અથવા તો ધર્મનું અનુસરણ કરીને પાંડવોનું રાજ્ય પાંડવોને પાછું આપો.”

દુર્યોધનનો એક જ જવાબ છે.

नहि राज्यं प्रदास्यामि पांडवानां पितामह ।

“પાંડવોનું રાજ્ય હું પાંડવોને પાછું નહિ જ આપું!”

ભીષ્મ આ સાંભળી રહે છે. તે તો દુઃખદ છે જ; પણ વધારે દુઃખદ વાત તો હજુ હવે આવે છે. દુર્યોધન એમને આદેશ આપે છે:

युद्धोपचारिकं यत् तु
तच्छीघ्रं प्रविधीयताम् ।

“યુદ્ધને અંગે હવે જે કંઈ કરવું ઘટે તે જલદી કરો.”

અને ભીષ્મ યુદ્ધના સંચાલન અંગે સલાહ આપે છે.

“પહેલાં તો તું આપણા સૈન્યનો ચોથો ભાગ લઈને હસ્તિનાપુર પહોંચી જા.”

“ખીજો એક ચોથો ભાગ ગાયોનાં ધણુ લઈને હસ્તિનાપુર પહોંચે.

“બાકી રહેશે અડધું સૈન્ય. એ અડધા સૈન્ય સાથે અમે -હું, દ્રોણ, કર્ણ, અશ્વત્થામા અને કૃપ-એટલા રહીશું. અને અમારી સામે જે આવશે, અર્જુન કે મતસ્યરાજ વિરાટ, તેની સામે લડીશું. અરે ખુદ ઈન્દ્ર પણ આવશે તો તેને પણ હું પૂરો પડીશ.”

સાચે જ ભીષ્મપિતામહની માનસ સૃષ્ટિને ઓળખવી અત્યંત કઠિન છે ! છતાં એક વાત નિર્વિવાદ, કે કુરુક્ષેત્રના કરુણ અંજામ માટેની જવાબદારી જેટલી કર્ણ, દુઃશાસન, શકુનિ, દુર્યોધન અને ધૃતરાષ્ટ્રની છે, તેટલી જ, બદ્ધે તેથી ચે વધારે ભીષ્મ જેવા, શબ્દોમાં **well meaning** શુભાશયી, પણ ક્રિયાક્ષેત્રે હંમેશા અશુભપક્ષી વડીલ વર્ગની જ છે ! પોતાની પૂર્વે થઈ ગયેલા પ્રહ્લાદ અને વિભીષણનાં દષ્ટાન્તો શું તેમણે નહિ સાંભળ્યાં હોય ? પોતાના સમકાલીન શ્રીકૃષ્ણ જેવાના જીવનમાં પણ તેઓ કંઈ જ નહિ શીખ્યા હોય ?

અને છતાં શ્રીકૃષ્ણ માટેનો તેમનો આદર અદ્ભુત હતો. વિચાર વાણી અને વર્તન-ત્રણેય વચ્ચે આટલો કુમેળ, આ પ્રકારના માણસોમાં, અન્યત્ર જવદે જ જેવા મળે છે. ખીજ અનેક રીતે મહાન એવા આ મહાનુભાવો, એક આ કુટેવને કારણે કેટલા વામણા લાગે છે !

૧૦૩. અર્જુનની વીરતા !

ગયા પ્રકરણમાં આપણે જોઈ ગયા તેમ દુર્યોધન ચોથા ભાગના સૈન્યને લઈને હસ્તિનાપુર તરફ જવા ઉપડ્યો અને ખીજ ચોથા ભાગનું સૈન્ય વિરાટની ગાયોના ધણુને લઈને રવાના થયું.

બાકી જે અર્ધું સૈન્ય રહ્યું તેને સુવ્યવસ્થિત કરીને ભીષ્મે અર્જુનની સામે લડવાની તૈયારી કરી. દ્રોણને એ સૈન્યના મધ્ય ભાગમાં ભીષ્મે મૂક્યા. અશ્વ-તથામાને અને કૃપને દ્રોણની બન્ને બાજુઓએ, અને કર્ણને તેમણે મોખરે મૂક્યો. પોતે સમગ્ર સૈન્યનું હલનચલન જોઈ શકે અને સંચાલન કરી શકે એવી રીતે પાછળ રહ્યા.

આમ ગોઠવાયેલી સેના પર અર્જુન ત્રાટક્યો. શિષ્યવત્સલ દ્રોણ તો એને જોતાંવેંત હરખ-ધેલા થઈ ગયા. તેમાં વળી અર્જુને પહેલાં બે બાણ વડે તેમને વંદના અર્પીં તેથી તો તેમના આનંદનો પાર જ ન રહ્યો.

અર્જુને જોયું કે દુર્યોધન પલાયન થઈ ગયો છે અને વિરાટની ગાયોનાં ધણોને પણ હસ્તિનાપુરની દિશામાં દોડાવવામાં આવી રહ્યાં છે. અનર્થનું મૂળ અને મુદ્દામાલ આમ હાથમાંથી છટકી જાય તે તેને મંજૂર ન હતું. પોતે જે ધ્યેય રાખીને લડવા નીકળ્યો હતો તે તો સિદ્ધ થવું જ જોઈએ, અને સૌથી મોટા અપરાધીને સજા મળવી જ જોઈએ, આવો નિશ્ચય કરીને સારથિને આસને બેઠેલા ઉત્તરકુમારને તેણે પોતાના રથને હસ્તિનાપુર ભણી નાસતા દુર્યોધન તરફ લેવાનું કહ્યું.

દ્રોણ વગેરે અર્જુનનો આશય સમજી ગયા અને દુર્યોધનને બચાવવા દોડ્યા. દરમ્યાન અર્જુનના રથના દર્શન માત્રથી જ ગાયોનાં ધણોને હાંકી જતું ચોથા ભાગનું સૈન્ય વેરવિખેર થઈ ગયું. અને ધણો પાછાં છુટવાના આનંદમાં પૂંછડીઓ ઝુલાવતાં ઝુલાવતાં અને ભાંભરડા નાખતાં નાખતાં વિરાટ નગર તરફ દોડવા માંડ્યાં. દુર્યોધન સમગ્ર સૈન્યની પાછળ ઊભેલા ભીષ્મની પાંખમાં ભરાવા માટે લાગ્યો.

અર્જુને પછી સૈન્યને મોખરે ઊભેલા કર્ણ સામે રથને લેવડાવ્યો. કર્ણનો ભાઇ અર્જુનને વચ્ચેથી આંતરવા દોડ્યો અને થોડીક પળોની ઝપાઝપી દરમ્યાન કર્ણના દેખતાં જ અર્જુનને હાથે મરાયો. કર્ણ ખૂબ રોષે ભરાયો. બે ય બાણાવળીઓ વચ્ચે થોડોક વખત તુમુલ યુદ્ધ થયું. કર્ણ થોડીક વાર તો પાર્થની સામે ટકકર ઝીલી, પણ પછી તે થાક્યો, અને અર્જુનના બાણો વડે વીંધાઈને રંગભૂમિ છોડી ગયો; અને તેની સાથે જ તેનું સૈન્ય પણ છિન્નભિન્ન થઈને નાસભાગ દરવા લાગ્યું.

“હવે કંઈ તરફ?” અર્જુનના વિજયી પરાક્રમથી ઉલ્લસિત થઈ ઉઠેલ ઉત્તરે પૂછ્યું.

અર્જુને સામે ઊભેલાં બાકીનાં સૈન્યો પર એક અર્ધવર્તુલાકાર દષ્ટિ ફેંકી.

“આમ જો, પેલી નીલ પતાકા જેના પર ફરફરે છે, અને લાલ ઘોડા જેને જોડયા છે તે રથ તરફ લે. તેમાં કૃપાચાર્ય છે!”

અને ઉત્તર રથને એ તરફ લે છે. આટલામાં તો અર્જુન એને યુદ્ધ-ભૂમિનાં લિન્તલિન્ન સ્થળોએ ઊભેલ દ્રોણ અશ્વત્થામા અને ભીષ્મને પણ ઓળખાવી દે છે. દ્રોણના રથની તો તે દૂર દૂરથી પ્રદક્ષિણા પણ કરાવી લે છે—પોતાના રથ વડે ! ચોથા ભાગનું સૈન્ય લઇને હસ્તિનાપુર જવા નીકળેલ અને અર્જુનના આક્રમણના પહેલા ઝપાટાએ જ પાછો વળેલ દુર્યોધન તેમજ પરાજિત થઇને પાછો ફરી ગયેલ કર્ણ પણ યુદ્ધ માટે ફરી સજ્જ થઇને ક્યાંક ઊભા છે. અર્જુન એ બંનેને દષ્ટિસંકેત વડે ચીંધે છે.

પછી કૃપાચાર્ય સામે આવતાં પોતાનો દેવદત્ત નામનો શંખ ફૂંકીને તેમ જ પોતે કાણુ છે તેની ઓળખ આપીને (નામ વિશ્રાવ્ય ચાત્મનઃ) યુદ્ધ શરૂ કરે છે. થોડોક વખત તો એ બે મહારથીઓ વચ્ચે એવું યુદ્ધ જામે છે કે જગતના સૌ યુદ્ધરસિયાઓને ઘડીભર જોઈ રહેવાનું મન થઇ આવે. પણ એટલામાં તો કૃપના રથના બંને ઘોડાઓ અર્જુનનાં બાણો વડે વીંધાઇને એવા તો ઊછળે છે—બંને સામટા !—કે આચાર્ય રથમાંથી ગળડી પડે છે. અને ઊભા થઇ ફરી રથ પર બેસે ત્યાં સુધી અર્જુન અદબ-ભેર થોભે છે. પછી યુદ્ધ ફરી જામે છે. પણ થોડા જ વખતમાં કૃપના ઘોડા અને સારથિ મરાય છે, એમનું ધનુષ્ય તૂટી જાય છે અને રથ પણ ભાંગી જાય છે અને પછી ‘છિન્નધન્વા, વિરથ, હતાશ્વ હતસારથિ’ કૃપ પગપાળા ધસતા અર્જુન પર પોતાની ગદા ઝીંકે છે, જેને અર્જુન યુક્તિપૂર્વક ચુકાવે છે. અને હવે સદંતર નિઃશસ્ત્ર બનેલ અને અનેક સ્થળોએ ધવાયેલ કૃપને તેના સૈનિકો યુદ્ધભૂમિથી દૂર લઇ જાય છે અને અલબત્ત, અર્જુન તેમને રોકતો નથી.

“હવે આપણો રથ પેલા જેના પર ‘કાંચની વેદી’નું ચિહ્ન અંકિત છે એ રથ સામે લઇ જા. એ દ્રોણનો રથ છે, અને દ્રોણ મારા ગુરુ છે. એ તો તું હવે જાણે જ છે.”

ઉત્તર રથને એ દિશામાં દોડાવે છે, દરમિયાન અર્જુન પોતાના કિશોર સારથિને દ્રોણનો વિશેષ પરિચય આપે છે જે સાંભળતાં એમ જ થાય છે કે અર્જુનનો ગુરુ—પ્રેમ, દ્રોણના શિષ્યપ્રેમ કરતાં લેશ પણ ઊતરતો નથી.

“બુદ્ધિએ એ ઉશનસ સમા છે, નીતિશાસ્ત્રજ્ઞાનમાં એ જૃહસ્પતિ સમા છે, જેમનામાં ચાર વેદ, બ્રહ્મચર્ય, દિવ્યાસ્ત્રો અને સમગ્ર ધનુર્વેદ પ્રતિષ્ઠિત છે અને-

ક્ષમા ધૈર્યં ચ સત્યં ચ આનુશંસ્યમથાર્જવમ્ ।

एते चान्ये च बहवो यस्मिन् नित्यं द्विजे गुणाः ॥

દ્રોણ સન્મુખ થતાં અર્જુન એમની સાથે જે રીતે વર્તે છે તે પણ નોંધપાત્ર છે.

અર્જુન પોતાની સામે ધસતો આવે છે તે જોતાં વેંત દ્રોણ પણ તેની સામે ધસ્યા. દ્રોણના રથના રાતા અશ્વો અને અર્જુનના રથના શ્વેત અશ્વો પળભર તો જાણે એકમેકમાં સેળભેળ થઈ રહ્યા. જાણે કેમ ગુરુ-શિષ્ય એક-મેકમાં પ્રેમનું આલિંગન ન આપતા હોય !

પછી અર્જુને આચાર્યશ્રીને નમસ્કાર કર્યા અને અત્યંત મૃદુતાપૂર્ણ અવાજે તેમને વિનવ્યા : “હે સમર-દુર્જય, મારા પર ક્રોધ ન કરશો. વનવાસનાં વર્ષો અમે આવા ક્રોધ મિલનની પ્રતીક્ષામાં જ કાઢ્યાં છે. પણ આપના પર હું પહેલો હાથ નહિ ઉપાડું. આપ પહેલ કરશો તે પછી જ હું પ્રત્યુત્તર આપીશ.”

પછી દ્રોણે પહેલ કરી અને યુદ્ધ શરૂ થયું. યુવાન અર્જુન અને વૃદ્ધ દ્રોણ બન્ને દિવ્યાસ્ત્ર-વિશારદ અને ક્ષાત્રત્વસંપન્ન ! ક્રોધ ક્રોધથી ગાંજ્યા ન જાય; ક્રોધ ક્રોધને મયક ન આપે, સેના આખી વિસ્મિત નયને જોઈ રહી. પણ કાળ અર્જુનના પક્ષમાં હતો. જે વેગથી તે જાણુવર્ષા કરી રહ્યો હતો, તેને પહોંચી વળવું એ આયુષની એક સદીને વટાવી ગયેલા આચાર્ય માટે શક્ય નહોતું. પિતાની આ પ્રકૃતિ-પરવશતા જોઈને પુત્ર અશ્વત્થામા તેમની વહારે ધાયો; અને અર્જુન આચાર્યને મૂકીને-એમની ઈચ્છા હોય તો એ રણભૂમિ પરથી નિવૃત્ત થાય એ હેતુથી અશ્વત્થામા તરફ વળ્યો.

અને અશ્વત્થામા ઘાસના અગ્નિની પેટે થોડીક વાર પરાક્રમ-વૈભવ દાખવીને ઓક્ષવાઈ જવાની અણી પર હતો, ત્યાં કર્ણ-એક વાર હારી ચૂકેલો કર્ણ તેની કુમકે દોડ્યો. અર્જુનને તો આટલું જ જાણે જોઈતું હતું, અશ્વત્થામાને મૂકીને તે કર્ણ સામે ધસ્યો. જાણુવર્ષા કરતાં પહેલાં તેણે શબ્દવર્ષા કરી :

“તે દિવસે સભામાં તેં ખૂબ બડાઈ મારેલી : જગતમાં મારી બરાબરીને

કાઈ નથી એવી. એ પુરવાર કરવાનો સમય હવે આવી ગયો છે. તે દિવસે દુરાત્માઓ વડે પીડાતી પાંચાલીને હું ધર્મબુદ્ધિ હોવાને કારણે મૂંગે મ્હોંએ નોંધ રહ્યો હો... પણ આજે હવે... દુર્યોધનની આ સમગ્ર સેના ભલે આપણું ૬-૬-યુદ્ધ નિહાળે.”

કર્ણનો જવાબ અર્જુન જેટલો અભિજ્ઞાત નથી.

“તું મોંએ બોલે છે તે કરી દેખાડ. તારાં વચનો વધારે પડતાં છે. આ જગતમાં તો કાર્યની જ બોલબાલા છે.”

હવે આપણે જાણીએ છીએ કે હજુ હમણાં જ અર્જુનને ‘કાર્ય’ કરી દેખાડ્યું છે. કર્ણના દેખતાં જ તેણે તેના ભાઈને માર્યો છે; અને ખુદ કર્ણનો પણ તેણે પરાજય કર્યો છે. ઉપરાંત એથા ભાગના લશ્કરને લઈને દુર્યોધન હસ્તિનાપુર ભણી નાસી રહ્યો હતો તેને પણ રોક્યો છે અને વિરાટની ગાયોનાં ધણુને પાછાં વાળ્યાં છે. ઉપરાંત કૃપ, દ્રોણ અને અશ્વ-ત્થામાને પણ તેણે હંકાર્યા છે – અને આ બધું એકલે હાથે કર્યું છે. અર્જુનનું આ પરાક્રમ સગી આંખે જોયા પછી પણ કર્ણ એને એમ કહે કે “કરી દેખાડ ત્યારે સાચું!” એની પાછળ કેવળ મત્સર, દર્પ કે અહંભાવ જ નથી, પણ પ્રયંત્ર અને અંધ આત્મપ્રતારણા પણ છે.

પણ કર્ણના હીણાપણાની હદ તો હવે આવે છે: “તે દિવસે સભામાં તું દ્રૌપદીની દુર્દશા નોંધ રહ્યો તે તારી ધર્મબુદ્ધિને કારણે નહિ, પણ અશક્તિને કારણે!”

હવે આ જ કર્ણે દ્રૌપદી-સ્વયંવર વખતે અર્જુનની વીરતા પોતાની સગી આંખોએ દીડી છે; અને તે પછી કેટલાં ખાંડવદાહથી શરૂ કરીને ધૌપ-યાત્રાવાળા પ્રસંગ સુધી અર્જુનના એકથી એક ચહે એવાં પરાક્રમો તે જોતો આવ્યો છે પણ જોતા છતાં જે જોતો નથી, તેને કાણ દેખાડી શકે?

અર્જુન અને કર્ણ વચ્ચે ફરી ૬-૬યુદ્ધ શરૂ થાય છે. થોડીક જ વારમાં અર્જુનનું બાણ કર્ણના કવચને ભેદીને તેની છાતીમાં પેસી જાય છે અને કર્ણને આંખે અંધારાં આવે છે. અને અસહ્ય પીડાથી વ્યાકુળ બનીને તે હિત્વા રણ પ્રાયાદ્ ઉદબ્ધમુખ: “રણ છોડીને ઉત્તર દિશા તરફ દોડી જાય છે.”

૧૦૪. મા મૈષી:

દુર્યોધનના સૈન્યના કર્ણ, કૃપ, દ્રોણ અને અશ્વત્થામા જેવા વરિષ્ઠ યોદ્ધાઓને પરાજિત કર્યા પછી અર્જુનને હવે ભીષ્મનો મુકાબલો કરવાનું મન થાય એ સ્વાભાવિક છે.

રથને ભીષ્મની સામે લેવાનો ઉત્તરને એ આદેશ આપે છે; પણ ઉત્તર હવે અનેક બાણો વડે વીંધાયેલ છે. “મારામાં હવે અશ્વોને અંકુશમાં રાખવાની શક્તિ જ નથી,” એ કરગરે છે. “વળી આ વસા-રુધિર-મેદની ગંધથી હું અકળાર્ધ ઊઠ્યો છું. મારું મન ખેબાકળું-બહાવરું-બની ગયું છે. નિરન્તર ચાલતા આ તમારા ગાંડીવની ગર્જનાથી મારી તો ‘શ્રુતિ’ અને ‘સ્મૃતિ’ બંને નષ્ટ થઈ ગયાં છે—મારા કાન અને મગજ બંને બહેર મારી ગયાં છે. તમે ક્યારે તમારા ભાથામાંથી બાણ કાઢો છો, ક્યારે તેમને ધનુષ પર ચઢાવો છો, અને ક્યારે દોર ખેંચીને એને શત્રુ સામે વીંજો છો, — મને ખબર જ નથી પડતી. મને તો એમ લાગે છે, હવે, કે મારા બ્રાણ જીંડા ઝીતરી ગયા છે અને ધરતી ધ્રુજી રહી છે. અશ્વોની લગામો પકડવા જેટલી શક્તિ પણ હવે મારા હાથમાં રહી નથી.”

દુધિયા દાંતવાળો છોકરો પહેલી જ વાર રણભૂમિ પર આવ્યો, અને પહેલા જ પ્રસંગે પોતાના જમાનાના અ-પ્રતિમ મહારથીઓ વચ્ચેનો પ્રચંડ સંઘર્ષ જોવાનો જ માત્ર નહિ, પણ તેના સક્રિય સાથી અને સાક્ષી બનવાનો એને અવસર મળ્યો. ઉત્તરના ઉપરના શસ્ત્રો, આ દૃષ્ટિએ, આપણા હૃદયમાં એને માટે આદર ઊભો કરે એવા છે, — એની નિષ્પાલસતા માટે. એ નિષ્પાલસતાની પાછળ અલબત્ત એની અર્જુન-લક્ષિત જ છે. થોડીક ઘડીઓ પહેલાંનો એ નવો નિશાળીઓ અર્જુન જેવા ગુરુને પામીને ઝપાટાબંધ રણ-કુશળતાની દીક્ષા લઈ રહ્યો છે. થોડા જ વખત પછી થનારા કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમાં ગુરુ પાસેથી શીખેલી આ બધી વિદ્યા-કળા એને ખપ લાગવાની છે.

અર્જુનની તેને એક જ શિખામણ છે : મા મૈષી : “ડર નહિ.” સ્તંભ્ય આત્માનમ્ “જાત પર કાબૂ રાખ.” આત્મામાં જાગેલું ધમસાણ શાંત કર. તું રાજપુત્ર છે. ક્ષત્રિય છે. લીધેલી જવાબદારી ધૃતિપૂર્વક અદા કર.”

ઉત્તર માટે આટલો ઈશારો પૂરતો છે. રથને તે, અર્જુનની સૂચના પ્રમાણે, ભીષ્મની દિશામાં દોડાવે છે.

પણ દુઃશાસન વિકર્ણ વિવિંશતિ અને દુઃસહ નામના દુર્યોધનના ચાર ભાઈઓ અર્જુનના રથને વચ્ચેથી જ આંતરે છે, પણ થોડીક જ પળોમાં, અર્જુનની શરવર્ષાના પ્રથમ જ સ્પર્શે તેઓ પલાયન કરી જાય છે.

અર્જુન હવે દુર્યોધનની આખી સેના પર તૂટી પડે છે અને સૈનિકામાં નાસભાગ શરૂ થાય છે.

હવે ભીષ્મ ધસે છે. અને અર્જુન તેમની સામે ધસી જઈને વચ્ચેથી જ તેમનું સામૈયું કરે છે. જય-પરાજયનાં ત્રાજવાં થોડોક વખત તો દાદા અને પૌત્ર વચ્ચે સમતોલપણે ઝૂલી રહે છે. પણ પિતામહ આખરે અર્જુનના બાણો વડે વીંધાઈને મૂર્છિત થાય છે અને સારથિ એમના રથને રણભૂમિથી દૂર હંકારી જાય છે.

અને દુર્યોધનને હવે (કોણ જાણે શાથી!) લાગે છે કે બહાદુરી બતાવવાનો આ સરસ મોકો છે. ભીષ્મ, દ્રોણ, કૃપ, અશ્વત્થામા અને કર્ણ પણ જોને હાથે પરાજિત થયા તેને હું-દુર્યોધન હરાવું તો દુનિયામાં મારા નામનો ડંકો વાગી જાય; એવી કંઈક કદપનારંગી એની ગણતરી હશે.

પણ થોડા જ વખતમાં કટક્ષી વીશે સો થાય છે તેની તેને ખબર પડે છે અને તે નાસવા માંડે છે.

અને બાણો કરતાં પણ વધારે તાતાં એવાં અર્જુનનાં મેણાં તેને સાંભળવાં પડે છે :

વિહાય કીર્તિં વિપુલં યશઃ
યુદ્ધાત્ પરાવૃત્ય પલાયસે કિમ્ ॥

“કીર્તિ અને યશ-બંનેનો ત્યાગ કરી યુદ્ધથી વિમુખ થઈને નાસી જાય છે શા માટે? જો જો; બરાબર જો; હું અર્જુન છું. યુધિષ્ઠિરના આદેશને હંમેશા માથે ચઢાવનાર હું મધ્યમ પાંડવ છું.”

મેણાંનો માર્યો દુર્યોધન પાછો ફરે છે. કર્ણ અને ભીષ્મ પણ હવે પોતાના ‘રાજા’ની સાથે થઈ જાય છે. દ્રોણ અને કૃપ પણ આવી પહોંચે છે. ધીમે ધીમે દુર્યોધનના નાનામોટા તમામ સેનાનીઓ તેની આસપાસ એકઠા થઈ જાય છે. આ હવે છેલ્લું યુદ્ધ છે એમ તેમને લાગે છે, અને એટલી જ મરણિયા વૃત્તિથી તેઓ સૌ ઝૂટે છે; પણ અર્જુન પણ હવે એટલો જ ઉગ્ર

બન્યો છે અને એના શસ્ત્રાસ્ત્ર-પ્રભાવને પ્રતાપે શત્રુપક્ષના સૌ મહારથીઓ એક પછી એક મૂર્છિત થાય છે.

અને ત્યારે અન્નુનને સાંભરી આવે છે... પેલી છોકરીઓએ તેને - જૂહનનલાને - અને ઉત્તરને વિદાય આપતી વખતે કહ્યું હતું તે ...

“કુરુ - વીરોનાં ખારીક વસ્ત્રો લેતા આવજો.”

અને ઉત્તરને તે આદેશ આપે છે : “જા ભાઈ, મૂર્છામાં પોઢેલા આ કુરુવ્રવીરોનાં વસ્ત્રો ઊતારી લાવ”

અને ઉત્તર બધાનાં વસ્ત્રો ઊતારી લાવે છે.

આની પાછળ એક સંકેત તો ખરો જ : “મેં ધાયું હોત તો આટલી જ સહેલાઈથી તમારાં માથાં ઊતારી લીધાં હોત !”

પણ ભીષ્મના શબ્દોમાં કહીએ તો “અન્નુન ત્રણ લોકને ખાતર પણ સ્વધર્મ છોડે એવો નથી.”

૧૦૫. ઉત્તરનું આભિજન્ય

વિરાટનગરની ભાગોળેથી આમ દુર્યોધન તથા તેના સાથીઓને ભૂંડે હાલે ભાગવું પડ્યું. તેમાં પણ સામાન્ય સૈનિકોની દશા તો સૌથી વધારે ખરાબ થઈ. પહેલાં તો તેઓ જંગલોમાં સંતાઈ ગયા, પછી ધણી વગરના ઢોર જેવા “હાથ જોડીને પાર્શ્વને શરણે આવ્યા. તેમના વાળ વિખરાયેલા હતા. ભૂખ અને તરસથી તેઓ વ્યાકુળ હતા. ‘પરદેશ’માં હોવાને કારણે (વિદેશસ્થા :) તેઓ દિગ્મુઢ જેવા બની ગયા હતા.” અન્નુને તેમને નાહમાર્તાન્ જિષ્ણાંસામિ. ‘હું’ દુઃખીઓ ઉપર હાથ નથી ઉગામતો, ડરશો નહિ’ એમ કહીને જ્યાં જવું હોય ત્યાં જવાની છૂટ આપી.

વિજેતા અન્નુને પછી વિરાટનગર તરફ વળવાનો વિચાર કર્યો.

“પાંડવો બધાજ તારા પિતાના નગરમાં વસે છે એ તો તું હવે જાણે છે;” ઉત્તરને તેણે કહ્યું; “પણ નગરમાં પ્રવેશ કરતાંની સાથે તું તેમની પ્રશંસા કરવા ન માંડતો. એકાએક આ વાત સાંભળતાં તારા પિતા કદાચ, ભીતિનો આંચકો અનુભવશે. એટલે નગરમાં દાખલ થઈને તારે તો ફક્ત

એટલું જ કહેવાનું કે “કુરુઓને મેં હરાવ્યા છે. ગાયોને હું પાછી વાળી આવ્યો છું.”

“એમ મારાથી શી રીતે કહેવાય, ધનંજય !” ઉત્તરે પોતાનું આલિન્ગન અટાવ્યું, “જે કામ તમે કર્યું તે મારા નામે શી રીતે ચઢાવી દેવાય ! બાકી, અલગત, તમે કહેશો ત્યાં સુધી હું તમારું નામ જાહેર નહિ કરું.”

દરમ્યાન રથ પેલાં શમીના વૃક્ષ પાસે આવી ગયો હતો. ગાંડીવ અને અન્ય શસ્ત્રાસ્ત્રોને પૂર્વવત્ એ વૃક્ષ ઉપર મૂકીને તેઓ બંને વિરાટનગર તરફ રવાના થયા. હવે જૃહન્નલા પાછો સારથિને સ્થાને આવી ગયો હતો. પોતાના છુટા લાંબા વાળને તેણે હવે અંબોડામાં બાંધી લીધા હતા. નગરને અંધે આવ્યા ત્યારે ઉત્તરને તેણે કહ્યું : “જ, ગોપાલોને મળીને જરા તપાસ તો કરી આવ, કે હરાયેલાં બધાં જ ધણો પાછાં આવી ગયાં છે કે નહિ ? સાથે સાથે કેટલાક ગોપાલોને નગરમાં મોકલીને આપણા વિજયની વધામણી પણ પહોંચાડી દે. દરમ્યાન થાકેલા પાકેલા આ અશ્વોને પાણી પાછને હું તાજન-માજ કરી દઉં... નગરમાં તો આપણે હવે સાંજટાણે જ પ્રવેશ કરીશું.”

૧૦૬. લોહીની એ ધાર !

ત્રિગર્તોનો પરાજય કરીને નગરમાં પાછા ફરેલા વિરાટે પહેલી પૂછપરછ પોતાના પુત્ર ભૂમિંજય એટલે કે ઉત્તર અંગે કરી.

“તે તો જૃહન્નલાને સારથિપદે સ્થાપીને કૌરવોની સામે યુદ્ધે ચડ્યો છે.” તેને કહેવામાં આવ્યું. “તમે ત્રિગર્તોની સામે ગયા તે પછી તરત જ કૌરવોએ આપણી ગાયોને હરેલી.”

વિરાટે તે જ ઘડીએ પોતાની સમગ્ર સેનાને પોતાના પુત્રની વહારે જવાનો આદેશ આપ્યો. ઉત્તરની સલામતી અંગે તેને શંકા થવા માંડી :

यस्य यन्ता गतः षण्ढो मन्येऽहं न स जीवति ।

સારથિ ષંઢ છે જોનો, તે માનું નહીય જીવતો !

કંકથી (યુધિષ્ઠિરથી) ન રહેવાયું.

“જોનો સારથિ જૃહન્નલા હોય, મહારાજ,” તેણે કહ્યું, “તેને વિશ્વમાં કશો જ ભય નથી.”

પણ આટલામાં તો ઉત્તરે મોકલેલ દૂતો પણ વિજયસમાચાર સાથે આવી પહોંચ્યા. વિરાટની પ્રસન્નતાનો અને એના પોરસનો પાર ન રહ્યો : “મારા પુત્રે એકલે હાથે સમસ્ત કુરુઓને હરાવ્યા.”

વિજેતા પુત્રનું જાહેર સમૈયું કરવા તેણે નગરને આદેશ આપ્યો. ઉત્તરા-કુમારી અનેક કુમારિકાઓ સાથે ભાષને મીઠડાં લેવા નીકળી.

આનંદના આવેશમાં વિરાટે સૈરન્દ્રીને પાસા લઇ આવવાની આજ્ઞા આપી.

કંકને તેણે કહ્યું : “ચાલો, આવી જાઓ, રમીએ !”

“આનંદના આવેશમાં હોષ્ટએ, મહારાજ, તે વખતે જૂગડું ન રમવું !” કંકે શિખામણ દેવા માંડી.

“આનંદમાં હોષ્ટએ ત્યારે તો ખાસ રમવું.” કંકની વાતને કાપતાં વિરાટે કહ્યું :

“સ્ત્રીઓ, ગાયો, સુવર્ણ-ગમે તે હોડમાં મૂકવા તૈયાર છું આજે-તારી સામે !”

“પાંડવોના મોટાભાઈ યુધિષ્ઠિરની જુગારને કારણે કેવી દુર્દશા થઈ-તે બ્રૂલી તો નથી ગયા ને ?” કંકે ટકાર કરી.

પણ વિરાટે આજે પુત્રવિજયના કેદમાં ચકચૂર હતો.

અને ઘૂત શરૂ થયું.

જુગારના રંગમાં વિરાટે પુત્રનાં વખાણ કરવા માંડ્યો.

સામેથી કંકે પણ પોતાનું એ જ રટણ ચાલુ રાખ્યું :

“બૃહન્નલા જેવો જેનો સારથિ હોય, તે કેમ ન જીતે !”

“તારામાં સારાસારનો કોઈ વિવેક છે કે ખસ હાલી જ મળ્યો છે !” વિરાટે કંક પર ગુસ્સો ઠાલવ્યો. “મારા પુત્રની હારોહાર એક નપુંસકનાં વખાણ કરે છે ! હું તને મિત્ર લેખું છું, એટલે જ, આ એક વખતનો અપરાધ માફ કરું છું; પણ હવે ફરી બૃહન્નલાનું નામ ન લેજે, યદિ જીવિતુમ્ ઇચ્છસિ ।

પણ કંક ઉપર તો આ ધમકીની અવળી જ અસર થાય છે. બૃહન્નલાની પ્રશસ્તિનું એક આખું કાવ્ય જ જાણે તેના મુખમાંથી નીકળવા માંડે છે :

“દ્રોણ, કૃપ, કર્ણ, અશ્વત્થામા, દુર્યોધન જેવા કુરુવીરોને એકસામટા જુહનના સિવાય ખીજો કોણ હરાવી શકે ? यस्य बाहुबले तुल्यो न भूतो न भविष्यति ।”

વિરાટની ધીરજ હવે ખૂટી. પડમાં એક પાસો પડ્યો હતો તે ઉઠાવીને તેણે ઝીંક્યો, કંકના મોઢા પર ! લોહીની ધાર થઇ.

....અને એ ધાર રખે ધરતી પર પડે એ ખીકે કંકે તેને પોતાની હથેલીમાં ઝીલવા માંડી.

પાસે જ સૈરન્દ્રી ઊભી હતી. પતિના મનને વર્તી જઈને તે એક જલ-ભરેલ સુવર્ણપાત્ર લઇ આવી. કંકે હથેળી એમાં ઠાલવી.

આટલી વારમાં તો ઉત્તરની વિજયયાત્રા-સવારી-રાજમહેલ સુધી આવી પહોંચી હતી.

દ્વારપાળે વિરાટને ખચર આપ્યા કે ઉત્તર તેમજ જુહનના બન્ને અંદર આવવા રજા માગે છે.

“અમે પણ એ બન્નેને જોવા એટલા જ ઉત્સુક છીએ.” વિરાટે કહ્યું. “જલદીથી લઇ આવ બન્નેને.”

“બન્નેને નહિ, ફક્ત ઉત્તરને !” દ્વારપાળના કાનમાં કંકે કહ્યું. “જુહનના બે બારણે જ ઊભો રાખજો. એની પ્રતિજ્ઞા છે કે લડાઇના પ્રસંગ સિવાય મારું લોહી ક્યાંય જુવે, કોઇ અન્યે વહેવડાવેલું, તો તે ધરતીને ખેદાનમેદાન કરી નાખે.”

ઉત્તરે આવીને પિતાને પ્રણામ કર્યા. કંકનું પણ તેણે એવું જ સન્માન કર્યું.

“આમની આવી સ્થિતિ કોણે કરી, પિતાજી ?” તેણે પૂછ્યું.

“મેં !” બેઘડક વિરાટે જવાબ આપ્યો. “એ આડોડિયાને તો આથી યે વધુ સજ્જ કરવી ઘટે. તારી પ્રશંસા એનાથી સહેવાતી નથી, તારી હારો-હાર પેલા પંઢનાં વખાણ કરે છે.

“તમે આ ખોટું કર્યું છે, પિતાજી,” ઉત્તરે અત્યંત વ્યગ્રભાવે કહ્યું : “હવે તમે આમની ક્ષમા માગી લો. બ્રાહ્મણની આંતરડી કચવાવીએ તો આપણું ધનોતપનોત નીકળી જાય.” પુત્રવત્સલ પિતાએ કંકની ક્ષમા માગી.

“એ તો મેં ક્યારની યે આપી દીધી છે.” કંકે કહ્યું. “આ લોહીને અદ્ધર ઝીલીને !”

“એટલે?” વિરાટે આશ્ચર્ય વ્યક્ત કર્યું.

“એટલે એમ કે આ લોહી જે ધરતી પર પડે તે ધરતીનો નાશ થઇ જાય એવું હતું.”

પણ એટલામાં તો જૃહન્નલા પણ આવી ગયો.

વિરાટ તેમ જ કંક બન્નેને નમન કરીને તે ભેગો રહ્યો.

અને એની હાજરીમાં વિરાટે પોતાના પુત્રને પ્રશ્ન કર્યો.

“કર્ણ, ભીષ્મ, અશ્વત્થામા, દ્રોણ, કૃપ, દુર્યોધન જેવાઓ ઉપર તે શી રીતે વિજય મેળવ્યો, એટલે શી રીતે એવા અણિયાઓના હાથમાંથી આપણી ગાયોને તે છોડાવી?”

“ગાયોને મેં નથી છોડાવી, પિતાજી!” ઉત્તરે ધડાકો કર્યો; “અને ભીષ્માદિને પણ મેં નથી હરાવ્યા.”

સૌ તેની સામે બેઠા રહ્યા.

“ત્યારે?” વિરાટે પૂછ્યું.

ગાયોને મેં નથી છોડાવી, અને શત્રુઓને મેં નથી હરાવ્યા, પિતાજી; એ બધું તો એક દેવપુત્રે કર્યું છે.”

“ક્યાં છે એ દેવપુત્ર? મારે એનું સન્માન કરવું છે : એણે કરેલ ઉપકારનું યોગ્ય સાદું વાળવું છે.”

“એ તો આપણું કામ કરીને અંતર્ધાન થઇ ગયા. પિતાજી! આવતી કાલે અથવા પરમ દિવસે પાંછા આવશે.”

“કુરુવીરોનાં આ વસ્ત્રો!” વાતને બીજી જ દિશામાં દોરવા અર્થે બોલતો હોય એમ જૃહન્નલાએ કહ્યું.

“તે તું હવે તારા હાથે જ ઉત્તરાકુમારીને આપી દેજે.” વિરાટે જૃહન્નલાને આજ્ઞા આપી.

અને પછી

પ્રતિગૃહાભવત્ પ્રીતા તાનિ વાસાંસિ ભામિની

‘એ વસ્ત્રો હાથમાં લેતાં પ્રસન્ન પ્રમદા થઈ.’

૧૦૭. અજ્ઞાતવાસનો અંત

તે પછી ત્રીજે દિવસે પાંચ પાંડવો ન્હાઈઘોઈ શ્વેત વસ્ત્રો પહેરી તથા બધાં જ આભૂષણો ધારણ કરીને યુધિષ્ઠિરની આગેવાની નીચે વિરાટની સભામાં દાખલ થયા અને ‘વેદીઓ પર જેમ અગ્નિઓ આરૂઢ થાય,’ તેમ ભૂમિપાલો માટે અલાયદા રાખવામાં આવેલ આસનો પર આરૂઢ થયા.

વિરાટ જ્યારે સભામાં આવ્યો અને એ પાંચેયને જ્યારે તેણે આવી રીતે ખેડેલ જોયા, ત્યારે તે ખૂબ ગુસ્સે થઈ ગયો.

“તું મારો સભાસ્તાર, મારો સેવક,” તેણે કંકને કટાક્ષમાં કહ્યું. “આ રાજ-આસન પર શેનો ચઢી બેઠો છે?”

જવાબ અર્જુન આપે છે.

“બ્રહ્મણ્ય, શ્રુતવાન, ત્યાગી, યજ્ઞશીલ અને દૃઢમત આ ‘કંક’ તો ઈન્દ્રના અર્ધ આસનને યોગ્ય છે, રાજન્! એ શરીરધારી ધર્મ છે. જેમ મહાતેજસ્વી મનુ ભુવનોનો રક્ષણહાર છે, તેમ એ પ્રજાઓ ઉપર અનુગ્રહ કરનાર છે. એ કુરુદેશમાં હતા ત્યારે અસંખ્ય હાથીઓ, રથો અને અશ્વો એમની પાછળ પાછળ ચાલતા અને અનેક સૂતમાગધો એમની ગિરદાવણી લલકારતા. એમણે બધા જ રાજ્યોને ખંડણી ભરનારા વૈશ્યો જેવા બનાવી દીધા હતા; અઠ્યાસી હજાર સ્નાતકોના એ આશ્રયદાતા હતા. વૃદ્ધો, અનાથો, અપંગો, અંધો સમેત સમગ્ર પ્રજાના એ પુત્રવત્ પાલનાર હતા. એના તાપથી કર્ણ અને શકુનિ તેમજ પોતાના સમગ્ર અનુયાયીમંડળ સાથે દુર્યોધન હંમેશા સંતપ્ત રહે છે. આવા ધર્મપરાયણ અને સૌજન્યસંપન્ન રાજર્ષિ કથમ્ નાર્હતિ રાજાર્હ આસન ? ‘રાજાને યોગ્ય આસન ઉપર ગિરાજવાનો અધિકારી શું કરવા ના હોય?’

વિરાટ આ સાંભળીને જરા ય વિસ્મિત થતો નથી એ પણ એક આશ્ચર્ય જ ગણવું જોઈએ.

સંભવ છે કે છેલ્લી ચાર ઘટનાઓએ-ઉત્તરોત્તર વધુ ને વધુ ચમત્કારિક ઘટનાઓએ એને આ અંતિમ સ્ટેટ માટે માનસિક રીતે સુસજ્જ કર્યો હોય.

ગમે તેમ, પણ આ કંક તે યુધિષ્ઠિર છે એમ સાંભળ્યા પછી તે કંકત એટલું જ જાણવા માગે છે કે તો પછી ભીમ, અર્જુન, સહદેવ અને નકુલ અને દ્રૌપદી ક્યાં છે ?

અર્જુન તેમની પણ ઓળખાણ આપે છે અને છેવટે—

उषिताःस्मो महाराज सुखं तव निवेशने ।

अज्ञातवासमुषिता गर्भवास इव प्रजा : ॥ १

“ તમારા રાજપ્રાસાદમાં અમે અજ્ઞાતવાસનું આ વર્ષ સુખેથી પસાર કર્યું છે-જેવી રીતે સંતાનો માતાના ગર્ભમાં રહે છે તેમ...”

એમ કહીને પરોક્ષ રીતે એમનો આભાર પણ માની લે છે.

અર્જુન આ ઓળખાણુ વિધિ પૂરે કર્યો કે તરત જ ઉત્તરકુમારે બૃહન્નલાએ કૌરવોની સામે કેવાં કેવાં પરાક્રમે કર્યા હતાં તે વર્ણવી બતાવ્યું.

પછી વિરાટે ઉત્તરકુમાર સાથે મસલત કરી. “ પાંડવોને હવે આપણે વેળાસર રિઝવીને પોતાના કરી લેવા જોઈએ. ઉત્તરાને આપણે અર્જુન જોડે પરણાવીએ તો કેમ ? ”

“ મને પણ એમ જ લાગે છે, પિતાજી,” ઉત્તરકુમારે સંમતિ આપી.

અને પછી તરત જ યુધિષ્ઠિરને સંબોધીને વિરાટે કહ્યું : “ તમને સૌને કુશળ જોઈને હું મારી જાતને લાગ્યશાળી સમજું છું. હવે આ મારું રાજ્ય એ તમારું જ રાજ્ય છે એમ માનશો; અને આપણા સંબંધને વધુ દઢ અને કાયમી બનાવવા માટે હું મારી પુત્રી ઉત્તરાને અર્જુન જોડે વરાવવાનો પ્રસ્તાવ મૂકું છું તે માન્ય રાખશો. ”

યુધિષ્ઠિરે અર્જુન સામે જોયું.

અર્જુને તરત જ જવાબ દીધો.

“ મત્સ્યો અને ભરતો વચ્ચેનો સંબંધ અંધાય એ યોગ્ય જ છે. તમારી પુત્રીનો હું સ્વીકાર કરું છું-મારી પુત્રવધૂ તરીકે.”

“ પણ મેં તો મારી પુત્રી તમને પરણાવવાની વાત કરી હતી,” વિરાટે કહ્યું, “ તમે પોતે જ શા માટે એનો સ્વીકાર નથી કરતા ? ”

વિરાટના આ પ્રશ્નનો અર્જુન જે પ્રત્યુત્તર આપે છે તે આ ગ્રંથમાં છેલ્લે મુકેલ એક લેખમાં વિસ્તારથી ચર્ચેલ છે.

૧ માતાને પોતાના ગર્ભમાં બાળક છે એ વાતની ખબર જ હોય છે તેમ વિરાટને પણ પોતાના રાજમાં પાંડવો ગુપ્ત રીતે વિચરે છે એની ખબર હતી એવું સૂચન તો આ હપમામાં નહિ હોય ?

વિરાટપર્વ સમાપ્ત

‘હું એને સ્વીકારું છું—પણ પુત્રવધૂ તરીકે !’

ક્યાંચીની એક હાઇસ્કૂલમાં આચાર્ય હતો તે વખતની વાત છે. મેટ્રિકમાં ભણતી એક વિદ્યાર્થીનીએ એક દિવસે રડતાં રડતાં રાવ કરી કે એના વર્ગનો એક વિદ્યાર્થી એની પાછળ પડ્યો છે.

‘શું કરે છે ?’ મેં પૂછ્યું.

‘રોજ સવારે જે બસસ્ટેન્ડ પરથી હું વિદ્યાલયમાં આવવા માટે બેસું છું તે બસસ્ટેન્ડ પર આવે છે.’

‘પછી ?’

‘પછી જે બસમાં હું બેસું તેમાં એ બેસે, વિદ્યાલયના સ્ટેન્ડ પર મારી સાથે ઊતરે અને સ્ટેન્ડથી વિદ્યાલય સુધી સાથે સાથે ચાલે.’

‘કંઈ બોલે ખરો ?’

‘કશું જ નહિ, પણ રોજ સાથે બસમાં બેસે અને સાથે સાથે ચાલે એટલે લોકો વાતો કરે ને !’

‘પણ બસ કંઈ આપણા એકલાની નથી, સૌને માટે છે. અકસ્માત ડાહ્ય ભેગું થઈ જાય તેમાં કોઈનો દોષ શો ?’

‘પણ રોજ અકસ્માત થાય, સર ! અને આ તો અકસ્માત નથી જ.’

‘એટલે ?’

‘મારું ઘર વિદ્યાલયથી બે માઇલ દૂર છે, પૂર્વ તરફ. એનું ઘર વિદ્યાલયથી બે માઇલ દૂર છે, પશ્ચિમ તરફ. રોજ ચાર માઇલ ચાલીને આવે છે, કેવળ મારી જોડે બેસવા માટે !’

એના ગયા પછી વિદ્યાર્થીને બોલાવીને મેં આ વાત કરી કે તરત જ કુગ્ગામાં ટાંકણી બોંકતાં ફસ કરીને ફસડાઈ પડે એમ એ રડી પડ્યો.

‘કોણ જાણે શું છે સર, એનામાં, કે રોજ સવાર પડે છે ને મને એના ઘર તરફ જવાનું મન થાય છે. મનને હું નથી રોકતો એમ નથી,

ખૂબ ખૂબ રોકું છું, પણ સવારે જ્યારે બસસ્ટેન્ડ પર એને જોઈ ત્યારે જ શાતા થાય. એના બસસ્ટેન્ડથી આપણા વિદ્યાલયના ફાટક સુધીનો અર્ધો કલાક એ મારી જિંદગીનો સૌથી વધુમાં વધુ આનંદદાયક સમય, જાણે !

આ બધું તેણે એક જ શ્વાસે નહોતું બોલી નાખ્યું. રડતાં રડતાં, ડૂસકાં ભરતાં ભરતાં, થંભીથંભીને, ત્રુટક ત્રુટક શબ્દોમાં, લગભગ અર્ધો કલાક સુધી તેણે હૃદય ઠાલવ્યું હતું તેનો આ સરવાળો.

એક પ્રામાણિક, ઉદ્યમી, સાલસ સ્વભાવના સારા વિદ્યાર્થી તરીકેની એની મારા મન પર છાપ હતી. આ નિખાલસ કખૂલાતને પરિણામે એના પરનો મારો ભાવ વધ્યો. પોતે જે કરી રહ્યો હતો તે બરાબર ન હતું એમ તેનું અંતઃકરણ તેને કહેતું હતું અને છતાં ‘એનામાં કંઈક એવું છે કે રોજ સવારે મારા પગ, મારી મરજી વિરૂદ્ધ, એના બસસ્ટેન્ડની દિશામાં જવા બેસે છે,’ એ વાતનું એને દુઃખ હતું.

અંતઃકરણ અને બહિઃકરણ વચ્ચે મહિનાઓ થયા તેનામાં ગજબાહ ચાલતો હતો. છોકરીએ મને રાવ કરી તેથી એ ગજબાહ વધુ તીવ્ર બન્યો અને આખરે એના અંતઃકરણની જીત થઈ.

‘શાની ઉપમા આપું મારી ગડમથલને, સર ?’ પાંચેક વરસ પછી એ મને મળેલો, ત્યારે એણે કહેલું : ‘પગમાં કાચની કણી ખૂંચી ગઈ હોય અને ક્યાં છે એની ખબર ન પડતી હોય અને દુખ્યા કરે એવી બેચેની મને રહ્યા કરતી—મારી બેવફૂરીના એ અરસામાં. પછી તે દિવસે તમારી સાથે વાત થઈ અને મેં મન ઉપર કાબૂ રાખીને તેના ઘર તરફ જવાનું છોડી દીધું ત્યારે શરૂઆતમાં બેચાર દિવસ તો પગમાં છુપાયેલી પેલી કણી જાણે ખૂબ તીવ્રતાથી ખટકી; પણ પછી ધીરે ધીરે એ ખટક ઓછી થતી ગઈ અને મહિનાની અંદર તો મને સાવ આરામ થઈ ગયો. એ આરામની મજા તો તે જ કદપી શકે જે એક વાર મારા જેવી બેચેનીમાંથી પસાર થયો હોય ! અને આજે તો હવે મારી એ બેવફૂરી જ્યારે જ્યારે યાદ આવે છે ત્યારે ત્યારે હસવું જ આવે છે.’

○

○

○

છોકરીઓને જોઈને વેવલા થનારા છોકરાઓની—અને ડોસાઓની પણ—આજે અછત નથી; અને છોકરાઓને જોઈને વેવલી થનારી છોકરીઓની

પણ આજે એટલી જ છત છે, પણ પચીસ વરસ પહેલાંની આ નાનકડી ઘટના મારી સ્મૃતિમાં ચિરંજીવ બનીને જડાઈ રહી છે.

વિચાર કરતાં એનું કારણ મને કાંઈક સમજાયું છે. ગમતી વસ્તુઓ પ્રત્યે ખેંચાણ એ ઇન્દ્રિયોનો સ્વભાવ છે. એવી રીતે એ ખેંચાયા કરે એમાં કશું જ અસામાન્ય નથી, નોંધપાત્ર નથી. નોંધપાત્ર તો એ છે કે દશે દિશાઓમાં પ્રચંડ સૂસવતાં ખેંચાણનાં આવાં તોફાનો વચ્ચે થોડીક પણ જીવન-નૌકાઓ, સંયમનાં સુકાન અને વિવેકનાં હલેસાંને જોરે, વિનાશક બનતાં વમજોની વચ્ચે પણ કોઈ કોઈ વાર તરતી રહે છે.

અંતઃકરણ, સંયમ, વિવેક વગેરે શબ્દો આજે ફેશનમાં નથી; પણ તેથી કંઈ સંયમ અને વિવેકની ખામીને કારણે સરજાતી કરુણતાઓની ભયંકરતા ઓછી નથી થઈ...કોઈ પૈસો ખૂએ છે, કોઈ પ્રતિષ્ઠાથી હાથ ધૂએ છે, કોઈ જીવનસર્વસ્વ ગુમાવી ઘરને ખૂણે ખેસી કપાળે હાથ દબા રુએ છે ! રાજ-કારણથી માંડી કેળવણીના ક્ષેત્ર સુધી આવી જીવનનાશી હોનારતો વખતો-વખત સરજાયે જ જાય છે. છાપાંઓમાં એના વિસ્તૃત અને વિગતવાર અહેવાલો છપાય છે; લોકજીભો એ અહેવાલોને સોગણી અતિશયોક્તિના રંગોએ રંગીને સમાજમાં ફરતા કરે છે; ફિટકારના વરસાદો વરસે છે; દયાના ધોધ વહાળે છે; અને છતાં...

આવી બધી આપત્તિઓના મૂળમાં સંયમવિવેકનો અભાવ છે એ વાત જોઈએ તેટલો ભાર મૂકીને કોઈ કહેતું નથી. ધર્મ, અંતઃકરણ, સંયમ, વિવેક વગેરે શબ્દોને જૂનવાણી ઠરાવીને ફેશનના રંગમંચ પરથી આપણે હાંપી કાઢ્યા છે, તે જ આ વિનાશક કરુણતાઓના મૂળમાં છે એ હકીકત જોઈએ તેટલી ખેંધડક સ્પષ્ટતાથી સમાજની સામે રજૂ કરવામાં નથી આવતી. અને માનસવ્યાપારના રંજક, વિષયોત્તેજક, આકર્ષક, મોહક, માદક ચિત્રણ-માં જ રાચનારું સાહિત્ય તો વળી આવા બનાવોને પોતાના કાચા માલ તરીકે વાપરીને વિનાશના એ દુશ્વરને જીલટાતું વધુ વેગવંતું અને વધુ વિસ્તારવંતું બનાવ્યે જાય છે.

આવા વાતાવરણમાં મહાભારતનો એક પ્રસંગ હું અહીં આલેખું છું, એવી આશાએ 'ક' પોતાનામાં ચાલી રહેલ તુમુલ્લ યુદ્ધોને સમજવાના એક સાધન લેખે મહાભારત અને રામાયણ તરફ આપણું, ખાસ કરીને આપણી

ભિંગતી પેઢીનું લક્ષ ખેંચાય. વિશ્વસાહિત્યની ઉચ્ચતમ રચનાઓમાં સ્થાન પામી ચૂકેલ આપણાં આ પ્રાચીન મહાકાવ્યોમાં વ્યાસ અને વાલ્મીકિ જેવા મહાકવિઓએ સત્તને એવી રમણીયતાથી આલેખીને ચિદાનંદમય બનાવ્યું છે કે એનો આસ્વાદ લેતાં ધરાઈએ જ નહીં-એક વાર એનો અભ્યાસ કરવાની સુરુચિ આપણામાં જાગે તો.

મહાભારતના જે પ્રસંગની હું વાત કરું છું તે વિરાટપર્વના અંતભાગમાં છે. અર્જુન જહ્નનલાક્ષ્મે વિરાટની પુત્રી ઉત્તરાને ગીત-નૃત્ય શીખવતા લગભગ એક વરસ થવા નિયુક્ત થયેલ છે. અર્જુનની ઉંમર કંઈ નહિ તોપણ સાઠેકથી તો વધારે છે જ; પણ આકર્ષકતામાં તે કોઈ પણ યુવકથી ઊતરે એવો નથી. વિરાટને તો તે પહેલી દષ્ટિએ યુવાન જ લાગ્યો છે. વિરાટના જ શબ્દો કહીએ તો.....

સત્ત્વોપપન્નઃ પુરુષોડમરોપમઃ

શ્યામો યુવા વાણ્યયૂથપોપમઃ ॥

‘હાથીઓના ટોળાના સરદાર-હાથીની જેમ આ શ્યામ યુવાન કોઈ દેવતાઈ પુરુષ જેવો લાગે છે.’

આવો યુવાન નપુંસક હોય એમ એ માની જ શકતો નથી. ‘તું મારા દીકરા જેવો અથવા મારા જેવો થઈને મારા આ રાજ્યમાં રહે, તેનું રક્ષણ કર’ એમ કહીને તેને સેનાપતિપદે નીમવાની ઇચ્છા પણ પરોક્ષ રીતે તેણે વ્યક્ત કરી છે, પણ જહ્નનલા (અર્જુન) મૂળ માગણીને વળગી રહે છે માટે, વળી તે નૃત્ય-ગીત-આદિમાં પારંગત થઈ (થયો) છે તેથી, અને છેલ્લે પોતાના મંત્રીઓ દ્વારા તેની વિશ્વાસપાત્રતાની ખાતરી થઈ ચૂકી છે તે કારણે વિરાટ તેને કુમારીપુરમાં મોકલે છે અને ત્યાં તે ઉત્તરા અને તેની સખીઓને નૃત્યગીતાદિ શીખવતાં શીખવતાં—

પ્રિયશ્ચ તાસાં સંબભૂવ પાંડવઃ ।

(તેમનો પ્રિયજન બની ગયો છે).

૦

૦

આવા અર્જુન તરફ ઉત્તરાને આ આખા વરસ દરમિયાન કોઈ પણ જાતનું ખેંચાણ નહિ જન્મ્યું હોય એમ માનવું એ મનુષ્યસ્વભાવનું

નયું અજ્ઞાન છે. પ્રિયશ્ચ તાસાં સ બભૂવ પાંડવઃ । એટલો ઇશારો કરીને જ વ્યાસજી નથી બેસી રહ્યા. કીચકવધ પછી દ્રૌપદી નૃત્યશાળામાં આવે છે ને જીહ્નલા તેને કુશળ સમાચાર પૂછે છે ત્યારે તે (પોતાના માની અને ઇર્ષાળુ સ્વભાવ પ્રમાણે) -

‘ તારે હવે દ્રૌપદીનું શું કામ છે ? તું તો સદૈવ કન્યાપુરમાં સુખરૂપ વસે છે ને ! ’

- એવો કટાક્ષ કરીને ઘણું કહી નથી નાખતી ?

o

o

તે પછી વિરાટની ગેરહાજરીમાં દુર્યોધન વગેરે આક્રમણ કરે છે ત્યારે ‘ શું કરું ? મારી પાસે કોઈ સારો સારથિ નથી. નહિ તો એ સહુને હું એકલો પૂરો પડું ! ’ એવી ડંકાસ ઉત્તરકુમાર મારે છે ત્યારે દ્રૌપદી તેને જીહ્નલાને (અર્જુનને) સારથિ બનાવવાનું સૂચવે છે અને -

‘ તારી આ રૂપાળી નાની બહેન જો એમ કહે, તો એ જરૂર માની જાય ! ’ એમ કહીને વ્યાસજીએ જે પહેલું સૂચન કર્યું છે (પ્રિયશ્ચ તાસાં સ બભૂવ પાંડવઃ) તેનું જ જાણે સમર્થન કરે છે.

વળી દ્રૌપદી તરફથી આટલો ઇશારો મળતાં ઉત્તરા અર્જુન પાસે જે રીતે દોડે છે અને અર્જુન ઉત્તરાને જે રીતે સત્કારે છે અને બે વચ્ચે જે ઊલટભર્યું સંભાષણ થાય છે તે બધું પણ એ એકજ દિશા ભણી આંગળી ચીંધે છે.

અર્જુન પૂછે છે :

किं ते सुखम् सुन्दरि न प्रसन्नम् ?

(શેં સુન્દરિ, તારું હૃદય મોટું ?)

અને ઉત્તરા જવાબમાં કારણ કહે છે, પણ કેવી રીતે ?

प्रणयं भावयन्ती ।

(પ્રણય બતાવતી)

ટૂંકમાં, એક વરસ અર્જુન ઉત્તરાને ગુરુપદે રહ્યો તે દરમિયાન શિષ્યાના હૃદયની રસાળ ધરતીમાં ફૂટતા લાગણીના કોંટાને અર્જુને સતત જાગૃતિપૂર્વક

વિશુદ્ધિની દિશામાં જ વાળ્યા છે અને એટલે જ છેલ્લે પાંડવો જાહેર થાય છે અને વિરાટ જ્યારે ઉત્તરાને અર્જુન સાથે પરણાવવાની દરખાસ્ત યુધિષ્ઠિર પાસે મૂકે છે અને યુધિષ્ઠિર જ્યારે પોતે કશું જ ન કહેતાં અર્જુન સામે જુએ છે ત્યારે અર્જુન વિરાટને કહે છે :

અન્તઃપુરેઽહમુષિતઃ સદા પश्यन् सुतां तव ।
 रहस्यं च प्रकाशं च विश्वस्तो पितृवन्मयि ॥
 प्रियो बहुतमश्वासन् नर्तको गीतकोविदः ।
 आचार्यवच्च मां नित्यं मन्यते दुहिता तव ॥
 वयस्थया तथा राजन् सह संवत्सरोषितः ।
 अतिशङ्का भवेत् स्थाने तव लोकस्य वा विभो ॥
 तस्मान्निमन्त्रयेऽय ते दुहितां मनुजाधिप ।
 शुद्धो जितेन्द्रियो दान्नस्तस्याः शुद्धिः कृता मया ॥
 स्नुषायां दुहितुर्वापि पुत्रे चात्मनि वा पुनः ।
 अत्र शङ्कां न पश्यामि तेन शुद्धिर्भविष्यति ॥
 अभिज्ञાપાદહં મીતો મિથ્યાવાદાત્ પરન્તપ ।
 સ્નુષાર્થમુત્તરાં રાજન્ પ્રતિગૃહામિ તે સુતામ્ ॥

(મહાભારત વિરાટ ૭૨, ૨-૯)

તમારા અંતઃપુરમાં હું નિત્ય તમારી પુત્રીને જોતો રહ્યો છું. તે આંતરિક્ષ રીતે અને બાહ્ય રીતે મારામાં પિતા જેવો જ ભાવ-વિશ્વાસ રાખે છે. નૃત્ય અને સંગીતનો પારંગત હું તેનો ખૂબ જ પ્રિય થયો છું. અને તમારી પુત્રી નિત્ય મને પોતાના ગુરુ જેવો માને છે. આમ છતાં જો હું તેને પરણું તો ‘તમારી આ ઉંમરલાયક પુત્રી સાથે વર્ષ સુધી રહેવાને લીધે જ આમ થયું’ એવી તમારી તેમ જ લોકોની ખોટી શંકાને સ્થાન મળી જાય. માટે હે રાજન્, તમને હું આ સ્પષ્ટ વાત કહી દઉં છું કે હું શુદ્ધ જિતેન્દ્રિય અને નિર્વિકાર રહ્યો છું અને તેનામાં પણ વિકાર ન આવવા દષ્ટ મેં તેની શુદ્ધિ જાળવી છે. એથી તમારી પુત્રીને હું મારી પુત્રવધૂ તરીકે સ્વીકારું છું. આમ થવાથી ડાઘને શંકા કરવાપણું રહેશે નહીં. વળી ગુરુ-શિષ્યભાવમાં જે શુદ્ધિ રહેવી જોઈએ તે પણ આથી બની રહે છે. હું લોકનિંદા અને ખરાબ વચનો-આક્ષેપોથી ડરું છું. તેથી તમારી આ પુત્રી ઉત્તરાને હું પુત્રવધૂ તરીકે ગ્રહણ કરું છું. મેં તેના ઉપર સદા પુત્રીભાવ રાખ્યો છે. અને પુત્રી અને પુત્રવધૂ વચ્ચે કશો ભેદભાવ જ નથી.

આ શ્લોકો મને લાગે છે કે પ્રત્યેક શાળા અને મહાશાળાના મુખ્યદ્વાર પર કોતરી રાખવા જેવા છે. વિવેક અને સંયમ સર્વત્ર આવશ્યક છે, જીવનનો કોઈ ખંડ એવો નથી જેમાં આ બે વગર ચાલે; પરંતુ ઊગતી પેઢીને ઘડવાનું પવિત્ર કાર્ય લઘુને બેઠેલાઓને માટે તો એ બંને—વિવેક અને સંયમ—પ્રાણરૂપ જ છે, એ સત્ય અર્જુન વિરાટને આપેલા ઉપરના અણુ-મોલ જવાબમાં છે.

°

°

છેલ્લે એક વાત. ઉત્તરા અને અર્જુન વચ્ચેના ગુરુ-શિષ્યા-સંબંધની પવિત્રતાની આ વાત વૈશંપાયન ઉત્તરાના પૌત્ર અને પરીક્ષિતના પુત્ર જનમે-જયને ઇતિહાસ લેખે સંભળાવે છે એ આપણે યાદ રાખવું જોઈએ.

ઇતિહાસ એટલે શું અને ઇતિહાસનું સ્થાન ઊગતી પેઢીના શિક્ષણમાં કેટલું મહત્ત્વનું છે, અને તે કયે કારણે, તે મહાભારતનો કવિ કેટલું સરસ સમજે છે!

—કરસનદાસ માણેક

એ ભાવના કોણ ઉત્પન્ન કરશે ?

આપણો ગ્રેજ્યુએટ વર્ગ શાળા છોડે છે તેની સાથે જ ઉચ્ચ મનો-ભાવના સમાગમનો પ્રદેશ પણ છોડે છે ! કેટલા નવીન કેળવણી પામેલા સજ્જનોને ત્યાં નહાનો સરખો પણ પુસ્તકસંગ્રહ જોવામાં આવે છે ? આપણા કરતાં તો આપણા પૂર્વજોને સાહિત્યનો વધારે શોખ હતો એમ કહીએ તો ચાલે. થેર ઘેર રામાયણ, મહાભારત અને ભાગવતની આખ્યાયિકાઓ વંચાતી, અને તે ધર્મ કરતાં પણ વિશેષ સાહિત્ય દષ્ટિએ. પ્રેમાનંદની લોકપ્રિયતા એ કારણથી જ છે. વળી વિશેષ સુશિક્ષિત કુટુંબમાં આખાહરણ, નળાખ્યાન, મામેરું વગેરે કાવ્યો હાથે ઉતારી લેવાનો શ્રમ હોંશમેર કરવામાં આવતો, એટલું જ નહિ, પણ સામાન્ય લોક પણ આ કાવ્યોનું પ્રેમ અને રસપૂર્વક વારંવાર શ્રવણ કરતા. અર્વાચીન સમયમાં ક્યાં સાહિત્યનાં પુસ્તકો પ્રત્યે આપણા ગ્રેજ્યુએટ વર્ગને આટલો પ્રેમ છે એમ કહી શકાશે ? આપણું વર્તમાન જીવન શુષ્ક અને ગ્રામ્ય (Vulgar) થઈ ગયું છે; ધર્મ-સાહિત્ય-કલાની ભાવના એમાંથી ઊડી ગઈ છે, ગરીબ સ્થિતિમાં પણ એ ભાવના ઉચ્ચ રીતે કેળવી શકાય છે એ સ્મરણ જતું રહ્યું છે..... કેટલાક આમાં આપણી વર્તમાન કેળવણીનો દોષ જોશે, કેટલાક જમાનાનો, અને કેટલાક આપણી પરિસ્થિતિનો. વસ્તુતઃ વિચારતાં, કેળવણીનાં પુસ્તકોને તો દોષ નથી જ. જમાનો અને પરિસ્થિતિ એ મનુષ્યની પોતાની શક્તિ કુંઠિત થતાં પોતાની બહાર અનુભવાતી જગતની શક્તિનું નામાન્તર છે. એ શક્તિને કાળરૂપે કદાપીને જમાનો કહો, વા દેશ, કાલ અને વસ્તુને એકઠાં કરીને પરિસ્થિતિ કહો. ગમે તેમ કહો પણ આપણે જ આપણો જમાનો અને પરિસ્થિતિ ઘડીએ છીએ. ‘રાજા કાલસ્ય કારણમ્’ આપણા જીવનના આપણે રાજ થઈએ, આપણા જીવનનું સામ્રાજ્ય પ્રાપ્ત કરીએ, તો આપણા જમાનાને અને પરિસ્થિતિને આપણે બદલી શકીએ, તે માટે આપણે આપણા સમયમાં અને આપણી આસપાસ નવી ભાવના ઉત્પન્ન કરવાની છે. એ ભાવના કોણ ઉત્પન્ન કરશે ?

ડૉ. આનાંદશંકર ધ્રુવ.

મેટલ શાઈન ઈન્ડસ્ટ્રીસ ઇલેક્ટ્રોપેટર્સ

બસરાણી એસ્ટેટ, બ્લોક-એફ, કુર્લા,

મુંબઈ ૭૦ As ના સૌજન્યથી.

...A literature pervaded with the soul of hero-worship and nobesse oblige and full of great examples is eminently fitted to elevate and strengthen a nation and prepare it for a great part in history. And with this high tendency of literature there is no poet who is so deeply infused as Vyas.

Shree Aurobindo

With best Compliments of

Wallace Floor Mills Ltd., Bombay

These epics are therefore not a mere mass of untransmuted legend and folklore, as is ignorantly objected, but a highly artistic representation of intimate significances of life, the living presentment of a strong and noble thinking, a developed ethical and aesthetic mind and a high social and political ideal. The ensouled image of a great culture, as rich in freshness as life but immeasurably more profound and evolved in thought and substance than the Greek, as advanced in maturity of culture but more vigorous and vital and young in strength than the Latin epic poetry, the Indian epic poems were fashioned to serve a greater and completer national and cultural function and that they should have been received and absorbed by both the high and the low. the cultured and the masses and remained through twenty centuries an intimate and formative part of the life of the whole nation is of itself the strongest possible evidence of the greatness and fineness of this ancient Indian culture.

Krishnaprem

With best Compliments of

Excel Industries,

Vivekanand Rd., Jogeshwari, Bombay - 60

not England...

“For myself, Dilip, though I can be tolerant to all countries, I have only one, and that strange to say, is not England but India. What I feel is that the wealth of tradition which is a nation is too precious a thing to be merged into a common hotch-potch from London to Yokohama. If we confine ourselves to Europe (at least Western Europe) the case is somewhat different as the traditions are more or less common; but can England and India, say, be mixed so philanthropically without doing vital injury to both? **When the tradition of a nation dies, then the nation is dead,** and even if it persists as a great power in the world, yet it is nothing but an aggregate of meaningless individuals determinedly pursuing their contemptible aims. **History dies a symbol,** and what that symbol signifies is something infinitely more precious than a mere peddling adherence to so-called facts. There is only one root fact anywhere, and that is the Eternal One. Whatever helps to reveal Him is a fact, and whatever helps to hide Him is a lie even if all the fools in the world affirm it.”

Yogi Shri Krishna Prem

With best compliments of

Shroffs Technical Services, Private Ltd.

Excel Estate S V Road, Goregaon, Bombay. 62-ND.

મહાભારત એ ધર્માધર્મના વિવેચન માટે રચેલું એક આર્ષ મહાકાવ્ય છે.

લોકમાન્ય ટિળક
(“ગીતારહસ્ય”માંથી)

ધી અમલગમેરડ ઇલેક્ટ્રીસીટી કું લી.

(૧૭ બી, હોર્નિમેન સર્કલ, ક્રાટ, મુંબઈ)ના સૌજન્યથી.

મહાભારત એ જીવનની - જીવનની પ્રાણલિકાઓની અને પરંપરાની, રીત-ભાતોની અને રિવાજોની અને પલટાતા આદર્શોની મીમાંસા છે. એ સ્વતંત્ર, સુ-રૂપ, અને નિર્ણયાત્મક છે; અને પ્રાચીન ભારતનું સમગ્ર જીવન એમાં, કોઈ દર્પણમાં પ્રતિબિમ્બિત થાય એમ પ્રતિબિમ્બિત થયેલું છે.

દાસગુપ્તા અને ડે
“ સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ ” માંથી

With best Compliments of

Rubber Regenerating Co., Ltd.

**Kamani Chambers, Nicol Road, Ballard Estate, Fort,
Bombay - 1**

अनाश्रयो जयस्तेषाम्
येषाम् नाथोऽसि केशव ।

જેમણે તારું શરણ સ્વીકાર્યું છે,
એમને જય થાય એમાં આશ્ચર્ય નથી.

With best Compliments of

Shoorji Vallabhdas Concerns

अयुध्यमानो मनसापि यस्य
जयं कृष्णः पुरुषस्याभिनन्देत् ।
एवं सर्वान् स व्यतीयादमित्रान्
सेन्द्रान् देवान् मानुषे नास्ति चिन्ता ॥

જે પુરુષનો જય શ્રીકૃષ્ણ મનોમન અભિનંદે — યુદ્ધથી દૂર
રહ્યા રહ્યા પણ,—તે પુરુષ પોતાના સર્વે શત્રુઓને પરાજિત
કરી શકશે, પછી ભલે તે શત્રુઓમાં ઈન્દ્ર સહિત બધા
દેવતાઓ સામેલ હોય! મનુષ્યોની તો મગદૂર જ શી !

શ્રી આર. ઝ. ફીલ્મસના સૌજન્યથી

પ્રથમ તો વ્યાસ કવિએ ઐતિહાસિક અથવા કાલ્પનિક વ્યક્તિઓના વ્યંજનકાળે તેમનામાં રૂપકગુણનું પણ સાથે સાથે આવાહન કરેલું હોય એમાં શું કાંઈ અસંભવિતતા છે? ખીજું, એક વાત્મીકિના રામચંદ્રમાંથી કેટલા કવિજને કેટલા લિન્નલિન્ન સ્વભાવવાળા રામ વર્ણવેલા છે? એ સ્વભાવવૈચિત્ર્યમાં શું એવા કેટલાક પરસ્પરવિઘટક ગુણો નથી કે સાથેલાગા એક જણમાં ન હોઈ શકે? ખરી વાત એ છે કે મહાકવિએ કરેલી એક કલ્પનાને કાળાંતરે અન્ય કવિઓ દેશકાળની અનુકૂળતા પ્રમાણે અનેક રૂપ આપે છે તેથી જ મહાકવિનું વીર્ય સફળ અને અમર થાય છે. એવા કવિઓનાં કાવ્યોનો આત્મા આવી જ રીતે અનેક પુત્રોમાં અવતરે છે. એવા મહાકવિઓની કલ્પનાની વિભૂતિ તો આવી અનેક કલ્પનાઓના પ્રસવમાં જ છે.

गृह्णन्तु सर्वे यदि वा यथेच्छम्
नास्ति क्षतिः कापि कवीश्वराणाम् ।
रत्नेषु लुप्तेषु बहुध्वमर्त्यैः
अद्यापि रत्नाकर एव सिन्धुः ॥

મહાકવિનું રત્નાકરત્વ તેની પાસેથી રત્નો લેવાય અને તે રત્નોને અનેક નામરૂપ અપાય તેમાં જ છે. કાળમહાસાગરને તળિયે રત્નો શોધી વર્તમાન સૃષ્ટિમાં મૂકનાર રત્નવ્યાપારીઓ તો કવિઓ જ છે. એ રત્નોને નવા ગુણ આપનાર કવિજન પણ તેમ કરવામાં નિરંકુશ હોય છે.

ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી

‘સરસ્વતીચંદ્ર’ ભા. ૪થામાંથી

“જે સર્વને માટે અત્યંત હિતકર હોય તે જ સત્ય છે, અને તે જ ધર્મ છે,” — આવા વિશુદ્ધ અને કલ્યાણકારી મંત્રનો ભારતે જ સૌથી પહેલો પ્રચાર કર્યો છે અને સૌથી પ્રથમ ભારતે જ એનો અમલ કર્યો છે. જે દિવસથી ભારતના લોકોએ ભૂતકાલની એ શિક્ષાને વિસારે પાડી, હિત-વાદનો ત્યાગ કર્યો, સ્વતંત્ર વિચાર શક્તિને રજા આપી અને વિવેકબુદ્ધિ ઉપર ચોકડી મારી તે દિવસથી તેમનું ક્રમશઃ અધઃપતન થવા માંડ્યું છે.

અંકિમચંદ્ર લાહિડી

શ્રી ન્યાસચંદ્રભાઈ મોણશીના સૌજન્યથી.

૧લો ભોધવાડો. મુખર્ષ - ૨.

વાંચનાર પ્રત્યે પુનઃ પણ એ જ કહેવાનું કે તમે પણ તમારી આસ-
પાસનાં બાળક, સ્ત્રી, વૃદ્ધ, અભણ વગેરેને મહાભારત અને રામાયણ જેવા
ધર્મગ્રંથો રોજ રોજ થોડે થોડે પણ બનતા પ્રકારે વાંચી સંભળાવશો, તો
તેમનામાં ધર્મનીતિના ઉચ્ચ સંસ્કારો પડવા સાથે તમારું પોતાનું પણ
ધણું ઘણું ભણું થશે.

લિલ્લુ અખંડાનંદ

દ્વાશી એન્ડ સન્સ ડેરી-સાધનોના વેપારી

અને

ડી. દ્વાશી એન્ડ સન્સ કેકસીનના વેપારી, સુભાષ રોડ, આણંદના સૌજન્યથી.

કારિયોલેનસ નામના એક શૂર રોમન સરદારને રોમ શહેરના લોકોએ શહેર બહાર કાઢી મૂકેલો. તે રોમન લોકોના શત્રુને જઈ મળ્યો અને હું કોઈ દિવસ તમારાથી અંતર રાખીશ નહિ એવું તેમને અલિવચન આપ્યું. પછી કેટલેક કાળે શત્રુની મદદથી રોમનનો મુલક જીતતો જીતતો ખુદ રોમ શહેરના દરવાજા આગળ એ આવી પહોંચ્યો. તે વખતે રોમ શહેરની સ્ત્રીઓ તેની સ્ત્રી અને માતાને આગળ કરીને તેને મળી અને માતૃભૂમિ સંબંધે તેનું કર્તવ્ય શું છે તેનો તેને ઉપદેશ કર્યો; અને રોમ લોકોના શત્રુને આપેલું અલિવચન તોડવાની તેને જરૂર પાડી. કર્તવ્ય અને અકર્તવ્યના મોહમાં પડેલા મનુષ્યોનાં એવાં જ બીજાં અનેક દૃષ્ટાંતો જગતના પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઇતિહાસમાં પુષ્કળ છે. મહાભારત આવા પ્રકારના પ્રસંગોની એક ખાણ જ છે એમ કહીએ તો ચાલે. સંસારમાં અનેક અડચણના પ્રસંગોમાં મોટા મોટા પ્રાચીન પુરુષોએ કેવાં વર્તન ચલાવ્યાં હતાં તેની કથાઓના સુલભ રીતે સામાન્ય લોકોને બોધ આપવા માટે જ ભારતનું મહાભારત બન્યું છે; નહિ તો માત્ર ભારતીય યુદ્ધ અથવા ‘જય’ નામના ઇતિહાસનું વર્ણન કરવામાં અઢાર પર્વ લખવાની જરૂર ન હતી.

લોકમાન્ય ટિળક
(“ગીતારહસ્ય”માંથી)

એક સંસ્કૃતિ-પ્રેમી સન્મિત્રના સૌજન્યથી.

The Mahabharat is poetry not history. The poet tries to show that if a man resorts to violence, untruth too is sure to come in, and even people like Krishna cannot escape it. A wrong is a wrong, no matter who the wrongdoer is.

Mahatma Gandhi

With best compliments of

Scandia Insurance Co. Ltd.

A wide searching mind, historian, statesman, orator, a deep and keen looker into ethics and conduct, a subtle and high-aiming politician, theologian and philosopher, it is not for nothing that Hindu imagination makes the name of Vyas loom so large in the history of Aryan thought and attributes to him work so important and manyfold. The wideness of the man's intellectual empire is evident throughout the work; we feel the presence of the great Rishi, the original thinker who has enlarged the boundaries of ethical and religious outlook.

Shree Aurobindo

With best compliments of

Shree D. L. Shah, Perfect Machine Tools Co;

Bell Building, Sir P. M. Road, BOMBAY-1.

But Vyas has not only a high political and religious thought and deep-seeing ethical judgments, he deals not only with the massive aspects and worldwide issues of human conduct, but has a keen eye for the details of government and society, the ceremonies, forms and social order on the due stability of which public welfare is grounded. The principles of good government and the motives and impulses that move men to public action, no less than the rise and fall of States and the clash of mighty personalities and great powers form, incidentally and epically treated, the staple of Vyasa's epic. The poem was therefore, first and foremost, like the Iliad and Aeneid—and even more than the Iliad and Aeneid—national — a poem in which the religious, social and personal temperament and ideals of the Aryan nation have found a high expression and the institutions, actions and heroes in the most critical period of its history received the judgements and criticisms of one of its greatest and soundest minds.

Shri Aurobindo

With best compliments of

Water Supply Specialist Co. Ltd.

Hamam Street, Fort, Bombay.

“ધર્મ એ શબ્દ ધૃ=ધારણ કરવું, એ ધાતુ ઉપરથી નીકળેલો છે; ધર્મથી જ સર્વ પ્રજાનું ધારણ થઈ રહેલું છે. “જે (સર્વ પ્રજાનું) ધારણયુક્ત હોય છે તે જ ધર્મ છે એવો નિશ્ચય છે” એટલે આ ‘ધર્મ’ છૂટ્યો એટલે સમાજનાં બંધનો તૂટ્યાં એમ સમજવું. અને સમાજનાં બંધનો તૂટ્યાં એટલે આકર્ષણશક્તિ સિવાય આકાશમાં સૂર્યાદિક ગ્રહમાલાની, અને સુકાન સિવાય સમુદ્રમાં વહાણની જે સ્થિતિ થાય તેવી જ સ્થિતિ સમાજની પણ થઈ જાય છે. આ શોચનીય અવસ્થાએ પહોંચીને સમાજ નાશ ન થઈ જાય માટે દ્રવ્ય મેળવનાનું હોય તે પણ ‘ધર્મથી’ જ મેળવવું, એટલે કે સમાજની ઘડી ન બગડે એવી રીતે મેળવવું; અને કામાદિ વાસના તૃપ્ત કરવાની હોય તો તે પણ ‘ધર્મ’થી જ કરવી.

મહાભારતને જે દૃષ્ટિથી પાંચમો વેદ અથવા ધર્મસંહિતા માનવામાં આવે છે તે ધર્મસંહિતા શબ્દમાં પણ ધર્મ એ શબ્દનો મુખ્ય અર્થ શો છે તે આ ઉપરથી વાંચનારના ધ્યાનમાં આવશે. મહાભારત એ પૂર્વ મીમાંસા અને ઉત્તર મીમાંસા એ બે પારલૌકિક અર્થનું પ્રતિપાદન કરનાર ગ્રંથોની બરોબરીનો જ ધર્મગ્રંથ છે, એ જ “નારાયણં નમસ્કૃત્ય” ઇત્યાદિ પ્રતીકરૂપ શબ્દોથી, મહાભારતનો બ્રહ્મયજ્ઞમાં નિત્યપાઠમાં સમાવેશ કરવાનું કારણ છે.

લોકમાન્ય ટિળક
(“ગીતારહસ્ય”માંથી)

એચ. જે. લીચ એન્ડ કં. (એશિયન બિલ્ડીંગ, નિકલ રોડ, બેલાડં એસ્ટેટ, મુંબઈ-૧) ના સૌજન્યથી.

મહાભારતનો અને રામાયણનો - બેયનો સંયુક્ત રીતે વિચાર કરીએ
તો - જગતમાં જોડો નથી.

દાસગુપ્તા અને ડે
“સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ” માંથી

With best Compliments of

The Scindia Steam Navigation Co., Ltd.,

Ballard Estate, Bombay - 1

આપણું શરીર એ ધશ્વરનું મંદિર અને ધર્મનું સાધન છે. આધ્યાત્મિક સ્વાતંત્ર્ય અને ભૌતિક જીવનમાં પરસ્પર વિરોધ નથી. ભૌતિક જીવન પણ જો વિવેક-વૈરાગ્યપૂર્વક જિવાય તો એ આધ્યાત્મિક સ્વાતંત્ર્યનો ઉત્તરોત્તર વિશેષ અનુભવ કરાવનાર થાય છે.

પ્રાચીન તત્ત્વદર્શીઓએ બ્રહ્માંડની રચના, તેનું સંચાલન કરનાર પ્રકૃતિ, તેનું આધારભૂત તત્ત્વ બ્રહ્મ, સત્ય અથવા પરમાત્મા અને આ બધાંની સાથે પ્રત્યેક જીવના અસ્તિત્વની-જીવનતત્ત્વની અભિન્નરૂપે ઓતપ્રોતતા-આ ઉપર ખૂબ ભાર મૂક્યો છે, અર્થાત્ આ સિદ્ધાંતને સૌથી વધુ વ્યાપક અને અંતિમ ગણેલો છે. પરમાત્મામાં આત્માનું સંપૂર્ણ સમર્પણ-આત્મા અને પરમાત્માની એકતા અનેક દૃષ્ટાંતો દ્વારા પ્રતિપાદિત કરી છે. જેમ કે અગ્નિમાંથી ચિનગારીઓ નીકળે છે અને તે ફરી અગ્નિમાં એકરૂપ થઈ જાય છે; જેમ સમુદ્રમાંથી વાદળો થાય છે તે નદીઓ બની ફરીથી સમુદ્રમાં મળી જાય છે.

જ્યારે મનુષ્યોને સ્પષ્ટ જ્ઞાન થાય છે અને જ્યારે તેઓ બરાબર જાગ્રત બને છે, ત્યારે તેમને અનુભવ થાય છે કે તેઓ એક અનેરી રીતે (પોતાની વિશિષ્ટ રીતે) આ જગતમાં પરમાત્માની અભિવ્યક્તિનું એક સાધન માત્ર છે, અર્થાત્ તેઓ પરમાત્માની ઇચ્છા અને ક્રિયાનાં વાહન છે.

શ્રી સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણ

શ્રી પ્રકુલ્લ શાહના સૌજન્યથી

શ્રી કરસનદાસ માણેકની કૃતિઓ

કાવ્ય

- ૧ આલખેલ (ત્રીજી આવૃત્તિ થોડા સમયમાં પ્રકટ થશે.)
- ૨ મહોળતને માંડવે (ત્રીજી આવૃત્તિ થોડા સમયમાં પ્રકટ થશે.)
- ૩ કદ્યાણુયાત્રી [ત્રીજી આવૃત્તિ]
- ૪ મધ્યાહ્ન
- ૫ રામ, તારો દીવડો!
- ૬ નૈશંપાયનની વાણી ભા. ૧લો અપ્રાપ્ય
- ૭ " " ભાગ રળે " "
- ૮ અહો રાયજી, સુણિયે " "
- ૯ શતાબ્દીનાં સ્મિતો અને અશ્રુઓ

નવલકથા

- ૧ દર્પણ અને સમર્પણ [ખીજી આવૃત્તિ]
- ૨ માઝમ રાત [" "]
- ૩ સિન્ધુનું સ્વપ્ન
- ૪ પ્રીતનો દોર
- ૫ આંસુની ઝાલર
- ૬ જન્તરનું અન્તર

નવલિકા

- ૧ માલિની (ખીજી આવૃત્તિ ટુંક સમયમાં બહાર પડશે.)
- ૨ રામ ઝરખે બેઠું કે ?
- ૩ પ્રકાશનાં પગલાં [છઠ્ઠી આવૃત્તિ]
- ૪ દિવ્ય વાતો [ત્રીજી આવૃત્તિ]
- ૫ અમર અજવાળાં
- ૬ રધુકુલરીતિ
- ૭ પદનાટક

- ૧ પ્રતિજ્ઞાપુરુષોત્તમ : શ્રીકૃષ્ણના અંતિમ દિવસની લીલાને આલેખતું અને એમના અવતારકાર્યોની સમીક્ષા કરતું એકાંકી.
- ૨ ધર્મક્ષેત્રે કુરુક્ષેત્રે : ગીતાના મર્મને સ્કુટ કરતી સાત પદ્ય-નાટિકાઓ

ચિન્તન તથા અધ્યયન

- ૧ વાટના દીવડા [અખંડાનંદના અગ્રલેખ તરીકે છેલ્લા પંદરે વરસથી 'શ્રી પદ્મ'ની સહીથી આવતા નિબંધોમાંથી પહેલા બેતાળી-સનો સંગ્રહ.]
- ૨ ગીતાવિચાર [ગીતાના રહસ્યને વર્તમાન જીવનનાં સંદર્ભમાં સરળ અને પ્રાસાદિક શૈલીમાં સ્કુટ કરતા પચાસ નિબંધોનો સંગ્રહ.]
- ૩ શ્રી ધશાવાસ્ય ઉપનિષદ [સમશ્લોકી અનુવાદ તથા વિવરણ સાથે]
- ૪ કળીઓ અને કુસુમો અપ્રાપ્ય
- ૫ આઝાદીની યજ્ઞબાળા " "
- ૬ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ડોકિયું [પરિચય પુસ્તિકા] પ્રકીર્ણ

શેક્સપિયર નાટ્યકથાઓ

- ૧ ઓથેલો
- ૨ મય એડો એબાહિટ નથિંગ
- ૩ બારમી રાત
- ૪ રોમિયો અને જૂલિયેટ
- અનુવાદ-નાટકો
- ૧ મુકતધારા બંગાળી પરથી
- ૨ શરદુતસવ " "
- ૩ મુગટ
- ૪ ભર્તૃહરિ-નિર્વેદ સંસ્કૃત પરથી
- સંપાદન
- રાષ્ટ્રગીત
- સંચય

- અક્ષર આરાધના : માણેકની અનેક ગદ્યપદ્ય કૃતિઓમાંથી તજ્જ વિવેચકોને હાથે ચૂંટાયેલી કૃતિઓનો દળદાર સંગ્રહ : શ્રી રામપ્રસાદ બક્ષી અને શ્રી અનંતરાય રાવળની પ્રસ્તાવના સાથે.]

જગતના મહાન ધર્મગ્રન્થો વચ્ચે ગીતા પોતાની એક મહત્ત્વની વિશેષતા દ્વારા જુદી તરી આવે છે. એ ક્રોધ એકાદ કાર્મસ્ત કે મહમ્મદ કે ખુદ્દ જેવી સર્જનાત્મક વ્યક્તિના આધ્યાત્મિક જીવનના પરિપાકરૂપ અથવા વેદો કે ઉપનિષદો પેડે શુદ્ધ આધ્યાત્મિક શોધની ફલશ્રુતિરૂપ, અનન્ય-સંકલિત અને સ્વતંત્ર ગ્રંથ નથી; પણ પ્રજ્ઞપ્રજ્ઞઓ વચ્ચેના સંઘર્ષોના તેમના પુરુષોત્તમો અને પુરુષાર્થોના જૂહતકાય ઇતિહાસમાંનો એક પ્રસંગ છે. અગ્રગણ્ય પુરુષોમાંથી એકના આત્માએ અનુભવેલી કટોકટીની પળમાંથી એ પ્રગટ થઈ છે - એક એવી પળ, જ્યારે એ પુરુષ પોતાના જીવનની પરાકાષ્ઠા સમા એક એવા મહાકાર્યની સન્મુખે ઊભો હતો, જેની ભીષણતા જ્ઞેતાં તેના મનમાં મન્યનનું ઘમસાણુ ઊભું થયું હતું, કે આ મહાકાર્યને હવે સદંતર પડતું મૂકું કે એને ભયંકર ભાસતા એના પૂર્ણવિરામ સુધી પહોંચાડું !

શ્રી અરવિન્દ

સ્વ લલ્લુભાઈ ગ્રંથકરાવ વ્યાસાના સ્મરણાર્થે

Great as the Ramayana is as an epic poem, and loved by the People, it is really the Mahabharata that is one of the outstanding books of the world. It is a colossal work, an encyclopedia of tradition and legend, and Political and Social institutions of ancient India... it is interesting to note that even in these days of total and horrible war, Russian oriental scholars have produced a Russian translation of the Mahabharata.

Jawaharlal Nehru

(From 'Discovery of India')

With best Compliments from

Shree Chhaganlal Ladhubhai Shah

192, Argyle Road, Lokhand Bazar, BOMBAY-9.

